Dr. Ali Akyıldız

TANZİMAT DÖNEMİ

OSMANLI MERKEZ TEŞKİLÂTINDA REFORM

by Ser-mest

TANZİMAT DÖNEMİ

OSMANLI MERKEZ TEŞKİLÂTINDA REFORM

(1836-1856)

Yayımlayan: Muhittin Salih EREN
İstanbul 1993
34-93-Y-70-040

ISBN 975-7622-22-2

Kapak: R. Walsh'un *Constantinople and the scenery of the Seven Churces of Asia Minor*, London [1850?] adlı eserindeki T. Allom'un yapmış olduğu gravürden detay.

EREN Yayıncılık ve Kitapçılık Ltd. Şti.
Tünel, İstiklâl Cad. Sofyalı Sokak No: 34
BEYOĞLU - İSTANBUL
Tel: (212) 251 28 58 - (212) 252 05 60
Telefax: (212)243 30 16

Şube: Sahaflar Çarşısı No: 16 BEYAZIT - İSTANBUL
Tel: (212) 522 85 31

Dizgi ve Ofset Hazırlık : Eren Ltd. / Ali Akyıldız-Yücel DAĞLI
Baskı: Uycan A.Ş.

Dr. ALİ AKYILDIZ

TANZİMAT DÖNEMİ

OSMANLI MERKEZ TEŞKİLÂTINDA REFORM

(1836-1856)

EREN

"Herşeyim Anneme..."

İÇİNDEKİLER

BİRİNCİ BÖLÜM
SADÂRET

İKİNCİ BÖLÜM
NEZÂRETLER

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM
MECLİSLER

Önsöz

Bir devletin müesseselerini, bunların işleyişlerini, birbirleriyle olan ilişkilerini ve muâmelât kalıplarını bilmek, tarihî olayların îzâhı açısından fevkalâde önemlidir. Bu noktadan hareketle Osmanlı Devleti'nin teşkîlât yapısının, karar alma mekanizmalarının iyi bilinmesi ve bu yapılarda zaman içerisinde meydana gelen değişikliklerin tesbit edilerek ortaya konulması gereklidir. Ancak, Batılılaşma serüveninin esas îtibâriyle başlangıcı sayılan ve Tanzimat Devri olarak nitelendirilen dönemin öncesi Osmanlı teşkîlât ve müesseseleri, nisbeten ana hatlarıyla ortaya konulmuş olmasına rağmen, önceki devirlerde yavaş yavaş başlayıp Tanzimat'la iyice kendisini gösteren Batılılaşma Dönemi devlet kurumları ve bürokratik süreç, maalesef gereğince ele alınıp incelenmiş değildir. Oysa, günümüzde karşılaştığımız birçok meselenin düğümlendiği; siyâsî, sosyal, kültürel ve ekonomik tarihimiz açısından son derece önemli bir dönüm noktası olan Tanzimat reformlarını ve bunların yeşerdiği ortamı -üzerinde çok konuşulmasına ve yazılmasına rağmen- ilmî bir şekilde ele alıp inceleyen çalışmalar, maalesef yok denecek kadar azdır. Yapılan çalışmalar ise, ya önce yazılan bilgilerin tekrarı veya asıl kaynaklara inilmeden yapılan genellemelerdir.

Buna rağmen bu dönem teşkîlât ve müesseselerinin incelenmesine ciddî bir şekilde eğilen ve dikkatleri bu yöne çeken Carter V. Findley'in çalışmalarını burada zikretmek gerekir. Ancak, Findley, *Bureaucratic Reform in the Ottoman Empire, The Sublime Porte, 1789-1922* adlı eserinde hayli geniş bir zaman dilimini, genellikle arşiv vesîkalarından ziyâde ikinci elden kaynaklara dayanarak yazmıştır. Fakat, buna rağmen zaman zaman vesîkaların yoğunlaştığı bölümleri de vardır. Yine, hâriciye nezâretiyle ilgili olan ve bibliyografyada gösterilen makaleleri arşive dayalı olarak hazırlanmıştır. John Robert Barnes'ın *Evkaf-ı Hümâyun; Vakıf Administration Under the Ottoman Ministry for Imperial Religious Foundations* adlı kitabının yine arşiv kaynaklarına istinâd etmeyip, Hüseyin Hüsâmeddin ile İbnülemin'in ortaklaşa yazdığı *Evkaf-ı Hümâyûn Nezâreti'nin Târihçe-i Teşkîlât ve Nuzzârın Terâcim-i Ahvâli* adlı esere dayandığını, âdetâ bu eserin bir tercümesi şeklinde olduğunu ve bu esere fazla birşey eklemediğini görüyoruz. İbnülemin'in sözkonusu eseri ile Mahmûd Cevâd İbn Şeyh Nâfi'nin, *Maârif-i Umûmiyye Nezâreti. Târihçe-i Teşkilât ve İcraât* adlı kitabı, kaynak gösterilmeden ve daha ziyâde -özellikle ikinci eser-belge-

lerin neşri şeklinde ele alındıklarından yararlı olmalarına rağmen eksiktirler. Gülden Sarıyıldız ise, *Karantina Teşkilâtının Kuruluşu ve Faâliyetleri (1838-1876)* adlı yüksek lisans tezinde, karantina meclisinin kurulmasını ve faaliyetlerini arşiv vesîkalarına istinâden incelemiştir. Bu müstakil çalışmaların yanında çalışmamızın bibliyografya kısmında da görüleceği gibi Tanzîmat dönemindeki bürokratik değişimi inceleyen bazı makaleler de yazılmıştır.

Bu yazdıklarımızdan da rahatlıkla anlaşılacağı üzere bu kadar önemli bir konuda yeterli çalışma yapılmadığı gibi konu ana hatlarıyla bile ortaya konulmuş değildir. İşte biz bu noktadan hareketle Tanzimat Dönemi'nde gerçekleştirilen bürokratik reformların yirmi yıllık bir kesitini çalışma konusu olarak ele aldık. Çalışmamızı konu ile sınırlandırmaktansa belli bir zaman kesitiyle sınırlandırmayı uygun gördük. Bu şekil bir tercihin, risklerinin yanında faydalarının da olacağı muhakkaktı. Riskliydi; çünkü, hayli geniş bir yelpazeyi kucaklamak ve dikkati birçok konunun üzerinde yoğunlaştırmak bazı hatâları da beraberinde getirebilirdi. Faydalıydı; çünkü, bir müesseseyi incelerken aynı vesîkada bir diğeri veya bürokrasinin çalışma şekli hakkında mevcut olabilecek bilgilere ulaşmak imkânımız oldu. Yani, bu kadar geniş bir alanı araştırmak daha fazla belgeyi görmek ve devir hakkında genel bir kanaat oluşturmak açısından hayli yararlı olmuştur. Zira, bir konu ile ilgilenseydik arşivdeki katalogların konuyu îzâh etmekteki yetersizliğinden dolayı, konu hakkında aydınlatıcı bilgileri ihtivâ eden bazı belgelerin varlığından asla haberdâr olamayacaktık. Bunların yanında reformları birbirlerine bağlı bir süreç olarak algılamak ve belli bir bütünlük içerisinde değerlendirebilmek için de beraberce incelenmeleri daha tutarlı bir yol olarak gözükmektedir.

Çalışmamızda başka yazarların hatâlarını düzeltmekten ziyâde, vesîkaların ışığında kendi tesbit edebildiğimiz doğruları vermeye çalıştık. Zirâ, konu hakkında genel bilgi veren eserlerde birbirlerini tekrar eden pek çok yanlışlar olduğundan, bunlara temâs etmek çalışmanın hacmini gereğinden fazla genişletebilirdi. Ancak, incelediğimiz konular hakkında gerek makale ve gerekse kitap olarak monografik çalışmalar yapmış olan kişilerin -varsa- hatâlarını tesbit edebildiğimiz kadarıyla düzeltmeye çaba gösterdik. Gerek metinde ve gerekse dipnotlarda geçen hicrî tarihlerin milâdî karşılıklarını da beraberinde verdik. Metin içerisinde milâdî karşılığı verilen tarihlerin dipnotta da ayrıca verilmesine gerek görmedik. Birkaç farklı tarihin mevcut olduğu durumlarda en erken ve güvenilir tarihin milâdî karşılığının verilmesini yeterli gördük.

Çalışmamız, giriş ve üç bölümden meydana gelmektedir. Girişte, Bâbıâlî'nin önem kazanmasını; birinci bölümde, sadâret, bağlı kalemler ve muâmelâtta ortaya çıkan değişiklikleri; ikinci bölümde, nezâretlerin; üçüncü bölümde ise, meclislerin kurulmasını inceledik. Ancak, maârif husûsu bu konuda bir istisnâ teşkîl etti. Şöyle ki, mekâtib-i umûmiye nezâreti ile meclis-i maârif arasında çok sıkı bir ilişki olduğundan dolayı bu iki müessesenin ayrı ayrı başlıklar altında incelenmesinin konu bütünlüğü açısından yanlış olacağı düşüncesiyle meclis-i maârif başlığı altında meclisler kısmında ele alındı. Zirâ, ilgili kısımda da görüleceği gibi nezâretin bu dönemdeki görevi, meclis-i maârifin aldığı kararları icrâ etmekten ileri geçmemekteydi. Ele aldığımız nezâretlerin görevlerini Tanzimat'tan önce yerine getirmekte olan müesseselerin, reformlardan önceki durumunu gösterir giriş mâhiyetinde bir özet, her nezâretin başında verilmiştir. Bu kısımlarda yani Tanzimat öncesi durum hakkında verdiğimiz genel bilgiler, daha önce yapılmış çalışmalardan derlenip toparlanarak hazırlanmıştır. Bundan amaç, Tanzimat döneminde yapılan reformlar ile öncesi hakkında bir kıyaslama yapabilme imkânını okuyucuya sağlamaktır. Dolayısıyla bu genel bilgiler hakkında herhangi bir iddiâmız olmadığı için bir dipnot ile faydalandığımız kaynakları zikrederek dipnot ayrıntısına girmemeyi tercih ettik. İlgili bölümün girişinde meşveret sistemi hakkında bilgi verildikten sonra meclisler, nezâretler-üstü ve nezâret meclisleri olmak üzere iki kategoriye ayrılarak incelenmiştir. Nezâretlerin tesbit edebildiğimiz kadarıyla teşkîlât şemâlarını vermeye gayret ettik. Ancak, bu dönemde müesseseler tam olarak yerlerine oturmadığından ve bir gün önce var olan bir kuruluş, bir gün sonra ilga edilebildiğinden dolayı bu şemâları belli bir tarihi esas alarak hazırladık.

Çalışmamız askerî müesseselerin dışında kalan sivil kurumlarda yapılan reformlarla sınırlandırılmıştır. Yani, askerî müesseselerdeki değişim çalışmamızın kapsamı hâricinde tutulmuştur. Buna rağmen askerlerin masraflarıyla ilgilenen masârıfât nezâretinin, bazen bağımsız, bazen de mâliye nezâretine bağlanarak bu nezâret ile sıkı bir ilişkisi olduğundan genel hatlarıyla çalışmaya dâhil edilmiştir. Yine önceleri zabtiye müşirliğine bağlı olarak kurulan meclis-i es'âr, daha sonra ticâret nezâretine bağlanarak, bu kurumun maiyyetinde faaliyetlerini bir süre daha yürüttüğünden dolayı incelememizin kapsamına alınmıştır.

Çalışmamıza dayanak olarak en önemli kaynağımızı arşiv vesîkaları teşkil etti. Ancak, Osmanlı arşiv vesîkalarının olayların ardındaki hareketliliği vermeyen ketûm yapısı, konunun ortaya konulmasında karşılaşılan zorlukların başlıcasını oluşturmaktadır. Zirâ, çok az sayıdaki belge resmî kalıpların kuralcı yaklaşımının dışında kalabilmiştir. Devrin devlet adamlarının yazmış oldukları sınırlı sayıdaki hâtırât

türündeki kitaplar da bu konudaki ihtiyâcımızı karşılamaktan çok uzaktır. Bu hususta bir istisnâ olarak Cevdet Paşa'nın eserleri imdâdımıza koşmaktadır. Resmî vesîkaların suskunluğu ile hâtırât türünün canlı ve konuşkanlığı arasındaki bağıntıyı bir örnek ile îzâh etmek, konunun daha ziyâde anlaşılmasını sağlayacaktır. Meclis-i Tanzimat'ın kurulmasına dâir olan belgede sâdece reformları ve nizâmları görüşecek bir meclisin ihdâs edilmesi gerekliliği zikredilmekte ve neden böyle bir değişikliğe gerek duyulduğuna dâir en ufak bir işâret verilmemektedir. Oysa, Cevdet Paşa, devrin bir müşâhidi ve yüksek görevlerde bulunmuş bir devlet adamı olarak yazdığı *Tezâkir*'inde; meclisin esâs kuruluş amacının, adı bir yolsuzluk olayına karışan Damad Mehmed Ali Paşa'nın yargılanması olayı olduğunu zikretmektedir. Bu görüşü, Lütfî Efendi tarafından da doğrulanmaktadır. Bu örnekten de anlaşılacağı gibi, yalnızca belgeler ile sonuca gitmenin, bizi son derece kuru bir bilgi yığını ile karşı karşıya getirme tehlikesi vardır.

Bütün bunlara rağmen herbiri birer tez konusu teşkîl edebilecek kadar geniş olan reformlar hakkında yapılan böyle bir çalışma şüphesizki büyük bir cesâret gerektirmekteydi. Bu tür bir çalışmanın yararına olan inancımız, bize böyle büyük bir işin altına girmek için gereken cesâreti sağlamıştır. Yine de, bu çalışmanın iyi niyetten kaynaklanan cesur bir başlangıç olduğu göz önüne alınarak, ayrıntıda yapılabilecek hatâ ve eksikliklerin bağışlanacağını umarız.

Nihâyet, tez konusunun belirlenmesinde beni anlayışla karşılayan, çalışma safhaları boyunca iyi bir çalışma ortamı hazırlayıp, yardımlarını ve tavsiyelerini eksik etmeyen danışman hocam Prof. Dr. Mustafa Çetin VARLIK'a; gerek tez konusunun seçimi ve gerekse daha sonraki çalışma ve yazma aşamalarında sürekli destek olan ve bütün meşgûliyetine rağmen tezimi baştan sona kadar okuyup, değerli teşvîk, ikaz ve görüşlerini esirgemeyen hocam Prof. Dr. Mübahat S. KÜTÜKOĞLU'na teşekkür etmeyi zevkli bir görev addetmekteyim. Yine, yardımları ve sağladıkları rahat çalışma ortamından dolayı sevgili Yüksel AKTAŞ'ın şahsında bütün Başbakanlık Osmanlı Arşivi personeline; tashihler ve bilgisayardaki yardımlarından dolayı arkadaşım Araş. Gör. İbrahim SEZGİN'e ve eserin basımını üstlenen Eren Yayınevi'nin sâhibi Muhittin Salih Eren'e teşekkür ederim. Son olarak çalışma süresince bana katlandıkları için eşim Semra ile oğlum Âmil Alper'e de şükrânlarımı sunarım.

İstanbul, 1993

Ali AKYILDIZ

KISALTMALAR

Aynı mlf.	Aynı müellif
B	Receb
bkz.	Bakınız
BTTD	Belgelerle Türk Tarihi Dergisi
C	Cemâziyye'l-âhir
CA	Cemaziyye'l-evvel
EI	Encyclopedia of Islam
HH	Hatt-ı Hümâyûn
İ. DH	İrâde-Dâhiliye
İ. HR	İrâde-Hâriciye
İ. Mes. Müh.	İrâde-Mesâil-i Mühimme
İ. MM	İrâde-Meclis-i Mahsûs
İ. MV	İrâde-Meclis-i Vâlâ
İA	İslâm Ansiklopedisi
IJMES	International Journal of Middle East Studies
L	Şevval
ML. MSF	Mâliye Nezâreti Masârıfât Defterleri
MMD	Mâliyeden Müdevver Defterler
M	Muharrem
Nr.	Numara
N	Ramazan
OTAM	Osmanlı Tarihi Araştırma Merkezi Dergisi
OTDTS	Osmanlı Târih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü

R	Rebî'ü'l-âhir
RA	Rebî'ü'l-evvel
S	Safer
S .	Sayı
s .	Sayfa
Ş	Şaban
TCTA	Tanzimattan Cumhuriyete Türkiye Ansiklopedisi
TOEM	Târih-i Osmânî Encümeni Mecmûası
TSMA	Topkapı Sarayı Müzesi Arşivi
TV	Takvim-i Vekayi
TY	Türkçe Yazma
Ty.	Basım tarihi yok
Z	Zilhicce
ZA	Zilka'de

GİRİŞ

XVIII. yüzyılın sonlarına kadar *paşa sarayı, paşa kapısı, bâb-ı âsafî, sadrazam kapısı, vezîr kapısı* veya sâdece *kapı* ile ifâde edilen sadrazamın sarayına, I. Abdülhamid zamanından itibâren *Bâbıâlî* denilmeye başlanmış[1] ve bu isim sonraları iyice yaygınlaşmıştı. Şunu da hemen belirtelim ki, Bâbıâlî tabîri XVI. ve XVII. yüzyıl kaynaklarında bâb-ı hümâyûn ve divân-ı hümâyûn anlamlarında kullanılmakta olup zamanla anlam kaymasına uğrayarak sadrazam dâiresini nitelendirmek için kullanılmaya başlanmıştır[2]. Bilhassa yeniçeriliğin kaldırılmasından sonra ise sadrazamların ikametgâhı olmaktan çıkarılarak Osmanlı Hükûmeti'ni ifâde için kullanılmıştır[3].

XVII. yüzyıla kadar ikametine tahsis edilmiş bir sarayları olmayıp saraya yakın konaklara yerleşerek, selâmlıklarını hükûmet merkezi olarak kullanan sadrazamlar, bu yüzyılın ortalarında belli bir sadâret konağına kavuşmuşlardı. Ancak, yine de sadrazamlara tahsîs edilip paşa kapısı ittihâz edilen konakların zaman zaman değişik yerlerde olduğu görülmektedir[4].

Bâbıâlî, 1755-1839 seneleri arasında beş kere tamamen yanmıştır. Bâbıâlî her seferinde binası inşâ edilene kadar çalışmalarını değişik konaklarda yürütmüştü. Bu yangınlarda bürokrasinin işleyişi ve davaların görülebilmesi için gerekli olan evrâkın da bir kısmı yanmış ve telef olmuştur. 22 Z 1168 (29 Eylül 1755)'de çıkan yangında Bâbıâlî ve defterdâr kapısı yanmıştı. Bunun üzerine devlet işlerinin aksamaması için, yeni binası inşâ edilinceye kadar Esma Sultan'ın Kadırga Limanı'ndaki sarayı Paşa Kapısı ittihâz edildi. Yangından sonra bir sene içinde Bâbıâlî yeniden inşâ edilerek buraya taşınıldı[5]. 4 RA 1203 (3 Aralık 1788)'de ise kethudâ bey kâtibinin odası altındaki kahve ocağından çıkan yangında yine Bâbıâlî'nin önemli bir kısmı yanmış,

---

1 İsmail H. Uzunçarşılı, *Osmanlı Devleti'nin Merkez ve Bahriye Teşkilâtı*, Ankara 1984, s. 249.

2 Tayyib Gökbilgin, "Bâbıâlî", *İA.*, II, 175; Mehmet İpşirli, "Bâbıâlî", *TDVİA*, İstanbul 1991, IV, 378.

3 T. Gökbilgin, *Aynı mak.*, s. 176.

4 Uzunçarşılı, *Aynı eser*, s. 249-250; T. Gökbilgin, *Aynı mak.*, s. 175. Paşa kapısı ittihâz edilen yerlerin bir dökümü için bkz. Uzunçarşılı, *Aynı eser*, s. 250- 255.

5 Abdurrahman Şeref, "Bâbıâlî Harîkları", *TOEM*, Nr. 7, 1 Nisan 1327, İstanbul 1329, s. 446; T. Gökbilgin, *Aynı mak.*, s. 175-76.

sarıkçı, yatak ve hazîne odalarıyla harem dâiresi kurtarılmıştı. Kurtarılan kısımlar bina tamir edilinceye kadar Bâbıâlî olarak kullanılmıştı[1]. 27 Ramazan 1223 (16 Kasım 1808) Alemdâr Mustafa Paşa olayında da, yeniçeriler Bâbıâlî'yi tamamen yakmışlardı. Arsa bir sene kadar boş kaldıktan sonra başlayan inşâat 10 M 1225 (15 Şubat 1810)'da tamamlanmıştı[2]. Bu müddet zarfında ise, Bayazıt'taki Reis Mahmud Efendi ile Yusuf Ağa konakları, Paşa Kapısı olarak kullanılmıştı[3]. 27 Z 1241 (2 Ağustos 1826)'da ise yine çevrede çıkıp rüzgârın etkisiyle süratle yayılan ve 36 saat süren bir yangın, İstanbul'un birçok mahallesini ortadan kaldırmıştı. Bunun üzerine Ağa Kapısı muvakkaten Bâbıâlî olarak kullanılmıştı. Bundan başka 5 ZA 1254 (20 Ocak 1839) tarihinde dâhiliye kısmında çıkan bir yangın ile Bâbıâlî yine tamamiyle yanmıştı. Bayazıt'taki Necib Efendi Konağı kısa bir süre için Bâbıâlî'ye merkez olmuşsa da, yeni kurulan mekteb-i maârif-i adliyeye tahsîs edilmesi düşünülen eski defterdâr kapısının mektebe tahsisinden vazgeçilerek Bâbıâlî'nin buraya taşınmasına karar verilmiştir. Bâbıâlî, 6 RA 1260 (26 Mart 1844) tarihinde yeni binâsına taşınıncaya kadar çalışmalarını bu binâda sürdürmüştür[4].

Divân-ı hümâyûnun toplantılarının normal olarak yapıldığı zamanlarda hükûmet merkezi saraydı. Bilindiği gibi devletin ilk zamanlarında her gün toplanan divân, önce haftada dört, daha sonra iki, nihâyet XVIII. yüzyılın son yarısından îtibâren de üç ayda bir güne indirilmişti. Divân böylece, kapıkulu askerlerine *mevâcib* dağıtmak ve elçileri kabul etmekle mükellef sembolik bir konuma getirilmişti. Önemli işler ise, muhtelif yerlerde toplanan şûrâ tarafından görüşülmekteydi. Divânın bu sûretle önemini kaybetmesine paralel bir şekilde hükûmet işleri, tedrîcî olarak sadrazam sarayına, onun ikindi divânına kaymış ve Bâbıâlî önem kazanmaya başlamıştı. Bunun üzerine divân-ı hümâyûn kalemleri, reisülküttâblık, çavuşbaşılık, teşrîfâtçılık, vs. müesseseler ile bunlara ait defter ve kayıtlar da Bâbıâlî'ye nakledildi. Bunlar, sadrazamın kendi maiyyet memurları olan kethuda bey ve mektûbcuyla beraber *hademe-i Bâbıâlî* ismi ile anılırlardı[5]. Bâbıâlî'nin önemi, Nevşehirli Dâmâd İbrahim Paşa zamanından itibâren artmaya başlamıştı. Pasarofça Antlaşması'ndan sonra Sultan III. Ahmed'in, Rumeli'deki savaşlar nedeniyle Edirne'ye taşınan devlet merkezini tekrar

1 Uzunçarşılı, *Aynı eser*, s. 254.

2 A. Şeref, *Aynı mak.*, s. 447.

3 Uzunçarşılı, *Aynı yer*; T. Gökbilgin, *Aynı mak.*, s. 176.

4 A. Şeref, *Aynı mak.*, s. 448-49; Uzunçarşılı, *Aynı eser*, 254-55; T. Gökbilgin, *Aynı mak.*, s. 177. Bâbıâlî'nin yeni binâsına taşınmasına dâir yazı için bkz. *TV.* Nr. 268, 16 R 1260.

5 Uzunçarşılı, *Aynı eser*, s. 262; İpşirli, *Aynı mak.*, s. 379; Yusuf Halaçoğlu, *Osmanlı Devlet Teşkilâtı ve Sosyal Yapı*, Ankara 1991, s. 27.

İstanbul'a nakletmesi ve sözkonusu vezirin gayretleriyle Bâbıâlî ehemmiyet kazanmaya başlamıştı[1].

Bâbıâlî, bu dönemde harem, selâmlık ve kalem dâireleri olmak üzere üç ana kısımdan meydana gelmekteydi. Sadrazamlar göreve başladıkları zaman buradaki harem dâiresine taşınırlar ve böylece gece gündüz devlet işleriyle ilgilenebilme fırsatı bulurlardı. Hükûmet işlerinin görüldüğü selâm ve kalem dâireleri ise başlıca şu bürolardan oluşmaktaydı; arzodası, divân odası, kürk odası, kethuda bey, reis efendi, çavuşbaşı, âmedî, beylikçi, mektûpçu, tezkire-i evvel, tezkire-i sânî, kapıcılar kethudâsı odaları, teşrîfâtçı, tahvîl, ruus, mühimme, mektûbî, kethudâ kalemleri, hünkâr köşkü, sarık, hazîne, yatak odaları ve havuzlu köşk. Bu dâirelerin en önemlileri, kabul ve merâsimlerin gerçekleştirildiği arzodası, sadrazam divânının toplandığı divânhâne ve devlet memurlarına hil'atlerin giydirildiği kürk odası idi[2]. Harem dâiresi Tanzimât'ın ilânından hemen sonra Bâbıâlî'den kaldırılmıştı[3].

Sadrazamın kendi maiyyeti memurları olup devlet teşrîfâtında yerleri olmayan sadâret kethudâsı ve sadâret mektûpçusu, Bâbıâlî'nin hükûmet işlerinin merkezi olmasından sonra devlet yönetiminin en üst kademelerinde yer aldılar. Ancak, çalışmamızın ilgili kısmında da bahsettiğimiz gibi kethudâ bey bu üstün konumuna rağmen yine de devlet protokolünün dışında tutulmuştur. Mektûpçu ise, sadâretten gönderilen yazıları tanzîm etmek ve taşradan gelen yazıların özetlerini çıkararak asıllarıyla berâber sadrazama sunmakla görevliydi. Bu hâliyle sadrazamın özel kalem müdürü olan mektûpçu, daha sonra reisülküttâbın maiyyetinden sayılmıştı. Emri altında 30 civârında kâtib bulunur ve bunlar başhalîfe, halife ve şâgirdler olarak derecelenirdi[4]. Mektûbçulardan beylikçi, tezkireci ve hatta reisülküttâb tayin edildiğini görüyoruz[5]. Yukarıda zikrettiğimiz reisülküttâplık, çavuşbaşılık, tezkirecilik, teşrîfâtçılık gibi memuriyetleri çalışmamızın ilgili kısımlarında incelediğimiz için burada yeniden ele almaya gerek görmüyoruz. Yine bu dönemde divân-ı hümâyûn

---

1 Mehmed Süreyyâ, *Sicill-i Osmânî*, İstanbul Ty, IV, 755-56; J. Deny, "Bâbıâlî", *EI*, New Edition, Leiden 1960, I, 836; T. Gökbilgin, *Aynı mak.*, s. 175; Osman Nûri, *Mecelle-i Umûr-ı Belediyye*, İstanbul 1922, I, 887; M. Z. Pakalın, *OTDTS*, İstanbul 1983, I, 137.

2 Uzunçarşılı, *Aynı eser*, s. 265-66; İpşirli, *Aynı mak.*, s. 379.

3 T. Gökbilgin, *Aynı mak.*, s. 176.

4 Uzunçarşılı, *Aynı eser*, s. 260-61; Hammer-Purgstall, Baron von, "XVIII. Asırda Osmanlı İmparatorluğu Devlet Teşkilâtı ve Bâbıâlî", *İ.Ü. Hukuk Fakültesi Mec.*, VII/2-3, İstanbul 1941, s. 582. XIX. yüzyılın başlarında ise kâtib sayısı yaklaşık 75'e çıkmıştı (Bernard A. Lalor, "Promotion Patterns of Ottoman Bureaucratic Statesmen from the Lâle Devri Until the Tanzimat", *Güneydoğu Avrupa Araştırmaları Dergisi*, İstanbul 1972, I, 80-81).

5 B. A. Lalor, *Aynı mak.*, s. 82.

toplantılarının yerini almış olan meşveret meclisi için de ilgili kısımda bilgi verdiğimiz için burada sâdece zikretmekle yetiniyoruz.

Bâbıâlî'deki bu resmî görevlilerden başka ayrıca temsil ettikleri kişi veya kuruluşların işlerini takib etmekle vazîfeli bazı memurlar daha vardı ki, bunlar; Şeyhülislâmın kâtibi olan telhisçi, beylerbeyi, mültezim, Eflâk ve Boğdan Voyvodaları, Rum ve Ermenî patriklerinin kapıkâhyaları, devlet erkânı ve ulemânın kapı çukadârları ve yabancı sefâretlerin Bâbıâlî'deki işlerini takib etmekle görevli tercümânlarıydı[1].

Hükûmet işlerinin Bâbıâlî'ye intikalinden böylece ana hatlarıyla bahsettikten sonra artık konumuz olan Tanzimat Dönemi'nde merkez teşkilâtında yapılan bürokratik değişikliklerin incelenmesine geçebiliriz.

---

1 İpşirli, *Aynı mak.*, s. 380.

BİRİNCİ BÖLÜM

SADÂRET

Devlet işlerini padişah adına idâre eden ve ondan sonra gelen en büyük görevliye, *vezir*, sayıları birden fazla olunca da birinciye *vezir-i azam* denirdi. Çandarlı Halil Hayreddin Paşa, hükûmet işleri ile ordu kumandanlığını şahsında birleştirerek kendinden sonra gelen vezir-i azamların da bütün işlerde padişahın *vekil-i mutlak*ı olmaları geleneğini oluşturdu. İlk devirlerde genel olarak ilmiye sınıfından ve Türklerden atanan vezir-i azamlar, daha sonra devşirmelerden tayin edilmeye başlanmıştı. Padişah adına iş görmeye yetkili oldukları için padişahın mühr-i hümâyûn denilen altın mührünü taşırlardı.

Devletin ilmiye de dâhil olmak üzere bütün azil ve tayin işlemleri, katl, terfî' ve terakki muâmeleleri sadrazam tarafından yürütülürdü. Yalnız sefer dışı zamanlarda vezir, kadıasker ve şeyhülislâm gibi yüksek görevliler için yapılacak muâmeleler ile vezirlerin îdâmı için padişahın fermanını alırdı. Sefer zamanlarında ise, başkumandan olarak tam bir serbestî içinde hareket eder ve merkezdeki işleri kendi adına yürütecek birisini *sadâret kaymakamı* tayin ederdi. Fâtih'ten sonra padişahların divâna başkanlık etmeleri usûlünden yavaş yavaş vazgeçmeleri üzerine divân başkanlığı ve devlet işlerinin bütün sorumluluğu sadrazamların uhdesinde kalmıştır. Sadrazam divân-ı hümâyûnda sonuçlanmayan ve arza gerek görülmeyen meseleleri, kendi sarayında salı ve perşembe günleri hâriç her gün topladığı ikindi divânında ele alırdı. Bu divânda Türkçe bilmeyenlerin dâvâlarına bakabilmek için tercüman da bulunurdu. Ayrıca, İstanbul, Eyüp, Galata ve Üsküdâr kadılarının katılımıyla çarşamba günleri toplanan ve daha ziyâde adlî ve haksızlığa uğrayanların dâvâlarının ele alındığı *çarşamba divânı* ile cuma günleri sabah namazından sonra sadrazam konağında toplanan ve halkın çeşitli problemlerinin görüşüldüğü *cuma divânı* (huzûr mürâfa'ası) da vardı. Sadrazam istediği zaman padişahın yanına girmek imtiyâzına sâhipti. Tam yetkili olarak yabancı devletlerle diplomatik müzâkerelere girişebilir ve dilediği memuru elçilik ile görevlendirebilirdi. Ara sıra Tersâne'yi ziyâret ve kontrol etmeleri de kanûn gereğiydi. Yine İstanbul'da âsâyişin temîni, zahîre ile ihtisab işlerinin kontrol edilmesi için bazen teftîşe çıkarlardı. Görüldüğü gibi malî ve kazaî

işlerin dışında adlî, idârî ve askerî meselelerde de padişahın mutlak vekili idi. Bütün işlerin sorumlusu vezir-i azam olduğundan malî işlerde müstakil davranan defterdâr ona danışmak zorundaydı. Görevleri arasında kendilerine tevcîh edilen büyük padişah vakıflarına nezâret etmek ve padişah başkentten ayrıldığı zaman kaymakam olarak yerine bakmak da vardı. İşlerin Bâbıâlî'ye intikalinden sonra devlet işleri artık tamamen sadrazamların üzerlerinde kalmıştır.

Sadrazamların kalabalık maiyyetleri ve kendilerinin besledikleri askerî kuvvetleri vardı. Maiyyetindeki memur ve hademelerin sayısı hakkında bir fikir vermesi açısından XVII. yüzyılın başlarında sadrazam olan Nasûh Paşa'nın askerî sınıfın dışındaki maiyyetinin 1001 kişi olduğunu ifâde etmek yeterli olsa gerek[1].

A- Sadâretin Başvekâlete Dönüştürülmesi ve Tekrar Eskiye Dönüş

Çalışmamızın ilgili kısımlarında da belirttiğimiz gibi, 23 ZA 1251(12-13 Mart 1836) tarihinde sadâret kethüdâlığı umûr-ı mülkiye nezâreti, reisülküttâblık da umûr-ı hâriciye nezâretine dönüştürüldü. Yine sadrazamın maiyyetinden olan çavuşbaşılık, 1252(1836) senesinde divân-ı deâvî nezâretine ve 1253(1837)'de de defterdârlıklar birleştirilerek maliye nezâretine dönüştürülmüştü[2].

Bu şekilde Osmanlı merkez bürokrasisinde ihtisaslaşmaya dayalı birimlerin yani nezâretlerin kurulmasıyla Bâbıâlî'nin klasik yapısı da doğal olarak önemli bir değişime uğradı. Bu yeni ve köklü değişimin bir sonucu olarak padişahın *vekil-i mutlakı* olan sadrazamın konumunun da yeniden ele alınma gereği duyuldu. Nezâretlerin kurulmasıyla yetkilerinin bir kısmının bu yeni kurumlar tarafından kullanılması, emrindeki memurlarla devletin işlerini yürütmeğe çalışan sadrazamın eski önemini yitirmeye başlamasına neden olmuştu. Bunun üzerine yapılan bir düzenleme ile bütün vekillerin başı olmak üzere *sadâret* isminin, konumuyla uygun bir şekilde *başvekâlet*e dönüştürülmesine karar verildi. Başvekâlet önceden olduğu gibi müstakil bir memuriyet değildi artık. Yani, duruma göre zamanla hangi nezâret uygun olursa ona ilâve edilmek sûretiyle idâre edilecekti. Mühr-i Hümâyûn yine eskiden olduğu gibi başvekilde bırakıldı. Bu cümleden hareketle Dâhiliye Nâzırı Âkif

---

1 Bu konuda geniş bilgi için bakınız. İsmail H. Uzunçarşılı, *Osmanlı Devletinin Merkez ve Bahriye Teşkilâtı*, Ankara 1984; Aydın Taneri, *Osmanlı İmparatorluğu'nun Kuruluş Döneminde Vezir-i A'zamlık*, 1299-1453, Ankara 1974, s. 33-86; T. H. "Vezîr", *İ.A.* XIII, 309-314; Jean Deny, "Sadrazam", *İ. A.* X, 46; Zeki Arıkan, *Divân-ı Hümâyûn*, İ.Ü. Edebiyat Fak., Târih Bölümü Basılmamış Mezûniyet Tezi, İstanbul 1966, s. 65-71, 149-151; Ahmet Mumcu, *Divân-ı Hümâyûn*, Ankara 1986, s. 42-44; Necdet Sakaoğlu, "Padişâhlık ve Sadrazamlık Kurumu", *TCTA*, V, İstanbul 1985, s. 1282-1284.

2 Sözkonusu değişikliklerin ayrıntıları için ilgili kısımlara bakınız.

Paşa'nın hastalığı nedeniyle görevlerini yerine getirememesi üzerine azledilmesiyle başvekâlet, dâhiliye nezâretine ilâve edilerek Sadrazam Mehmed Râuf Paşa'ya tevcîh edildi (4 M 1254/30 Mart 1838)[1].

Başvekâletin yeni düzenleme ile aldığı konumu maaş durumları çok açık bir şekilde ortaya koymaktadır. Zirâ, Rauf Paşa'ya dâhiliye nezâreti için 75.000, başvekâlet için ise 25.000 kuruş olmak üzere toplam 100.000 kuruş maaş bağlanmıştı[2]. Durumu bir belgede her ne kadar *...Saltanat-ı Seniyye'de en mu'tenâ ve cümle vükelâya nezâret ve riyâset memuriyetiyle müstesnâ olan başvekâlet mesned-i celîli...* cümlesiyle[3] izâh ediliyorsa da bu, elindeki yetkileri alınmış ve kudreti sınırlandırılmış bir memurun kamuoyu önünde gönlünün alınması ve saygınlığının bir nebze korunması ifâdesinden ileri geçmese gerek. Sadâretin verilmekte olan ekmek, arpa ve saman tayinâtı da bu düzenleme ile beraber kesildi[4].

Başvekâlet ile dâhiliye nezâretinin birleşmesi ve iki birimin işleri yüzünden muâmelâtın artması üzerine[5] arzodasında faaliyetlerini yürüten mahkeme (arzodası mürâfa'ası) de şeyhülislâmlığa nakledilmişti[6].

Böylece, bu değişiklikler ile padişahın *vekil-i mutlakı* ve onun adına iş görme yetkisini haiz, devletin ikinci adamı olan sadrazam, bir çırpıda vekiller heyetinin başı mertebesine indirilerek mühr-i hümâyûnu elinde bulunduran sembolik bir memuriyet durumuna getirildi. Bu durumu, uygulanmaya çalışılan yeni sistem, yani kabine usûlünün bir gereği olarak kabul edebileceğimiz gibi, II. Mahmud'un merkezîleştirme çabalarının bir sonucu olarak da düşünebiliriz. Zirâ, gücü merkezîleştirmek isteyen Padişah, bu hareketiyle sadaret makamının devlette yüzyıllardır tevârüs ettiği güçlü durumunu etkisiz hale getirmeyi düşünmüş olabilir.

Nezâretlere nâzırlara yardımcı olmak üzere müsteşarların atanmasında olduğu gibi, bütün içişleri ve dışişlerine dair konulara bakmak, gerektiğinde bazı âcil ve nâ-

---

1 *TV.*, Nr. 163; Lütfî, *Târih*, V, 113-114; Ahmed Rıfat, *Verdü'l-Hadâik*, Freiburg 1970, s. 13-14; M. Süreyyâ, *Aynı eser*, I, 52-53. Bu müessesenin yeni durumu vesîkada şu cümle ile ifâde edilmekteydi; *Devlet-i Aliyye'mizin ekser-i mesâlihi nezâretlere munkasem olarak mesned-i sadâretin bi't-tabi' işi kalmamış ise de yine cümle vükelânın reisi makamında birisi bulunmak üzere ba'dezîn sadâret nâmı başvekâlet ünvânına mübeddel olmak ve şu kadar ki bir memuriyyet-i müstakile olmayup...* (HH., Nr. 23003). Eski Dâhiliye Nâzırı Âkif Paşa'ya ise 15.000 kuruş maaş bağlandı (HH., Nr. 23065; 13 M 1254, BEO., *Ayniyât Def.*, Nr. 796, s. 11).

2 Gurre-i M 1254(27 Mart 1838), *ML. MSF.*, Nr. 18, s. 12; Nr. 18937, s. 8; 21 R 1254, *MMD.*, Nr. 8999, s. 8.

3 16 CA 1254(7 Ağustos 1838), *TV.*, Nr. 169.

4 Ancak, daha sonra sadâretin tekrâr ihdâsı üzerine tayinâtı da yeniden verilmeye başlandı (9 C 1255/20 Ağustos 1839, BEO., *Ayniyât Def.*, Nr. 766, s. 47).

5 M. İpşirli, "Bâbıâlî", *TDVİA*, İstanbul 1991, IV, 383.

6 HH., Nr. 24236; 11 Safer 1254, *TV.*, Nr. 164. Geniş bilgi için de'âvî nezâreti kısmına bakınız.

zik meselelerin şifâhen arzedilip irâdesinin hemen çıkartılmasını sağlamak, kısaca başvekile gördüğü işlerde yardımcı olmak amacıyla *başvekâlet mu'âvinliği* memuriyeti kurularak güvenilir ve sır tutan bir kişiye tevcîhi kararlaştırıldı. Bu memuriyet, bütün diğer maiyyet memurlarının üzerinde olup, rütbe-i ûlânın en önündeki (pişvâ) rütbedeydi (11 CA 1254/2 Ağustos 1838)[1]. Ancak, başvekâlet ve dâhiliye nezâretinin birleşmesi ve nezâretin de müstakil müsteşarı olması nedeniyle başvekâletin ayrıca bir muâvininin bulunmasının gereksizliği gözönüne alınarak bir müddet sonra muâvinlik ilga edildi[2].

II. Mahmud'un ölümü ve Abdülmecid'in cülûsunun ertesi günü, yeni padişahın genç ve tecrübesiz oluşundan da yararlanan Hüsrev Paşa, Rauf Paşa'nın elinden padişahın mührünü alarak kendisini yeniden sadrazam ilân ettirdi. Böylece, kısa bir dönem yürürlükte kalan başvekâlet ortadan kaldırılarak sadaret müessesesi yeniden ihdâs edildi. Bu değişiklik ile sadaret, yeniden padişahın *vekil-i mutlak*ı konumuna gelmişti (20 R 1255/3 Temmuz 1839)[3]. Ancak, gene de eskiye göre çok şey değişmişti. Zirâ, artık üstün yetkilerle donatılmış bir kişinin (sadrazam) fikriyle devlet idâre etmek düşüncesi yerini nisbeten uzman vekiller ve bunlara fikir veren ve proje üreten meclislere bırakmıştı. Sadrazamın konumu hükûmet üyeleri arasında koordinasyonu sağlamak ve onlara nezâret etmekti. Vükelâ da kendi aralarında eşit duruma getirilmişti. Bunlar, memuriyetlerine dair olan işlerden kendileri sorumluydular. Vekillerde padişaha bağlılık, vatan ve milleti sevmek, yalan söylememek, kararsız ve öfkeli olmamak, nefsaniyet etmemek, ketûm, doğru ve haysiyyetli olmak

---

1 Mu'âvinliğe meclis-i vâlâ üyeliği üzerinde kalmak ve işlerinden fırsat buldukça oraya devam etmek şartlarıyla Mustafa Kânî Efendi atandı (16 CA 1254, *TV.*, Nr. 169; Lütfî, *Târih*, V, 122). Lütfî Efendi, Kânî Bey'in Saray ile Bâbıâlî arasında haberleşme vâsıtası olduğunu söylüyor (*Aynı yer*). Ruus defterinde tevcîh tarihi 12 CA olarak veriliyor (Nr. 221, s. 4). Kânî Bey'in maaşı, meclis üyeliğinden almakta olduğu 12.500 kuruşa 12.500 kuruş daha zam yapılarak 25.000 kuruşa çıkarıldı (13 CA 1254/4 Ağustos 1838, BEO., *Ayniyât Def.*, Nr. 796, s. 50).

2 Muâvin Kânî Bey'in, yine meclis-i vâlâ üyeliğine eski maaşı olan 12.500 kuruş maaş ile devam etmesi kararlaştırıldı (24 Safer 1255/9 Mayıs 1839, HH., Nr. 23790; Nr. 35875; BEO., *Ayniyât Def.*, Nr. 796, s. 184; 3 RA 1255, *TV.*, Nr. 179; Lütfî, *Târih*, VI, 27). Kânî Bey'in azl edildikten sonra sadârete yazdığı yazı için bkz. HH., Nr. 35875-A.

3 *...seni karîha-i sabîha-i pâdişâhânemden umûr-ı dâhiliyye ve hâriciyye ve mesâlih-i mâliyye ve askeriyye ve'l-hâsıl kâffe-i husûsâta nezâret-i şâmile ile sadâret-i 'uzmâ ve vekâlet-i mutlaka-i kübrâ makam-ı celîline bi'l-istiklâl intihâb ve ta'yîn eyledim...* (*A. AMD.*, Nr. 374, s. 1; M. Süreyyâ, *Nuhbetü'l-Vekayi'*, I, 60-61; Carter V. Findley, *Bureaucratic Reform in the Ottoman Empire, The Sublime Porte, 1789-1922*, Princeton 1980, s. 168). Hüsrev Paşa, Sultan Mahmud'un ölümü üzerine Köprülü-zâde Kütüphânesi'nde hüzünle oturup bekleyen Rauf Paşa'dan mührü alıp, genç padişahdan yukarıdaki hükümleri içeren hatt-ı hümâyûnu çıkartarak ilk ânda da olsa yönetimi ele geçirmeyi başarmıştı (Ahmed Râsim, *İstibdâddan Hâkimiyyet-i Milliyeye*, İstanbul 1923, I, 222-223).

gibi özellikler aranmaktaydı[1]. 1264 (1848) senesinde yapılan bir düzenleme ile sadrazamların vükelâlık nişanı taşımaları yerine kendilerine sadarete mahsus nişan verilmeye başlandı[2].

B- SADARETE BAĞLI BİRİMLER

1- Sadaret Müsteşarlığı

Bu değişiklik, yani tekrar sadarete geri dönülmesi üzerine bürokraside de yeni bazı düzenlemelere gidildiğini görüyoruz. Daha önce işlerde kolaylıklar sağlayacağı düşüncesiyle birleştirilmiş olan memuriyetlerin tekrar ayrılması işlemleri esnasında yapılan bir düzenleme ile sadaretle birleşmiş olan dâhiliye nezâreti, tamamen ortadan kaldırılarak, dâhiliye müsteşarlığı *sadâret müsteşarlığı*na dönüştürüldü (22 C 1255/2 Eylül 1839)[3]. Böylece ilk defa kurulan sadaret müsteşarlığının teşrîfâttaki yeri rütbe-i ûlânın en önü idi[4]. Teşrîfâttaki bu mümtâz yerini hemen hemen her zaman koruyacaktı[5]. Zaman zaman değişmekle beraber müsteşarlığa tahsis olunan maaş genel olarak 40.000 kuruş civarında olmuştur[6].

Daha önce zikrettiğimiz değişiklik ile başvekâlet nezârete ilâve edilmiş olmasına rağmen, sadarete dönüş ile birlikte bunun tam tersi olarak nezâretin gördüğü işler sadaret ve müsteşarlık tarafından üstlenildi. Ve incelediğimiz dönem içerisinde dâhiliye nezâreti bir daha kurulamayarak gördüğü işler müsteşarlık, mektûbî kalemi, dâhiliye kitâbeti, dâhiliye kalemi vs. alt birimlerinin yardımıyla sadaret tarafından yürütüldü. *Sadâret-i uzmâ müsteşarlığı mesâlih-i umûmiyye-i dâhiliyyenin merkez*

---

1 *...vâkı'a re'y-i vâhid ve fikr-i müteferrid ile bunca mesâlih-i mülk ve milletin idâresi hatâ ve hatardan masûn olamayacağından ve mesned-i sadâret-i uzmâ makam-ı vekâlet-i kübrâ olarak bi't-tabi' diğerlerine nezâreti derkâr ve şâmil bulunduğundan bundan böyle hod-be-hod re'y-i vâhid ile mesâlih-i cesîme rûyet olunmaması...*(5 C 1257/25 Temmuz 1841, BEO., *A. DVN. MHM.*, 1/9, vr. 7a-b; Rıf'at Paşa, *Müntehebât-ı Âsâr*, VIII, 64-65).

2 15 Receb 1264(17 Haziran 1848), BEO., A. MKT., 134/97.

3 Müsteşarlığa Dâhiliye Müsteşarı Sârım Efendi atandı (22 C 1255, *TV.*, Nr. 184; *Salnâme-i Nezâret-i Hâriciyye*, I, sene 1302, İstanbul 1302, s. 222).

4 *Aynı yer.*

5 Daha sonra sadâret müsteşarlığı ve mehd-i ulyâ-yı saltanat kethüdâlığına tevcîh edilmek üzere rütbe-i bâlâ adıyla bir rütbe ihdâs edildi (Gurre-i R 1262/29 Mart 1846, İ. DH., Nr. 6167). Bundan sonra müsteşarlara bu yeni rütbe tevcîh olundu (13 M 1266, İ. DH., Nr. 11795; BEO., *Ayniyât Def.*, Nr. 776, s. 6; 23 C 1270, İ. DH., Nr. 18472).

6 4 Safer 1263, BEO., *Ayniyât Def.*, Nr. 772, s. 100-101; 13 M 1266, İ. DH., Nr. 11795; BEO., *Ayniyât Def.*, Nr. 776, s. 6.

ve mukassimi olmasiyle cümlesi[1] bize müsteşarlığın dâhilî işlerin merkez sorumlusu olduğu gerçeğini bütün açıklığıyla gösteriyor. Yine bir başka vesîkada sadaret müsteşarlığının önceki sadaret kethüdâlığının yerine kurulmuş olduğu açıkça zikredilmektedir[2]. Sadaret müsteşarlığı, dâhilî işlerle o kadar içli dışlı olmuştur ki; taşradan yazılan bir kaç kutlama mektûbunda, müsteşarlığa atanan kişi, *dâhiliye müsteşarlığı*na atandığından dolayı kutlanıyordu[3]. Yani müsteşar sadaret müsteşarı değil de dâhiliye müsteşarı olarak görülmekteydi. Bu da, müsteşarlığın dâhilî işlerle olan ilgisinin derecesinin açık bir göstergesidir.

Bu durum, yani dâhilî işlerin sadaret ve alt birimleri tarafından yürütülmesi, 1869 tarihinde Fuat Paşa'nın ölümüyle devlet işlerinin yükünün büyük ölçüde Alî Paşa'nın sırtında kalması üzerine iki memuriyeti birbirlerinden ayırmasına kadar devam etmiştir (18 Şubat 1869). Böylece, yeniden bağımsızlığına kavuşan dâhiliye nezâreti, bu konumunu devletin sonuna kadar sürdürmüştür[4].

Şimdi sadarete bağlı olarak faaliyet gösteren bu kalemlerin teker teker incelenmesi işlemine geçebiliriz.

2- Sadâret Mektubî Kalemi

Dâhiliye ve hâriciye memurlarının ayrılması sırasında âmedçiliğin ma'rûzât-ı dâhiliye ve ma'rûzât-ı hâriciye kâtiblikleri olarak ikiye ayrılması üzerine sadaretten yazılan dâhilî ve hâricî yazışmaları yürütmekle görevli sadaret mektupçuluğu da dâhiliye ve hâriciye mektupçulukları olarak ikiye bölünmüştü. Mektupçuların maiyyetlerine de yeterli sayıda memur verilmişti (24 Z 1253/21-22 Mart 1838)[5].

Aradan bir yıl geçtikten sonra yapılan bir diğer düzenleme ile beylikçilik ve âmedçilik memuriyetlerine yeniden geri dönülmesi sırasında hâriciye mektupçuluğu

---

1 19 Receb 1272(26 Mart 1856), İ. DH., Nr. 22423. Eugene Morel de, müsteşarlığın dâhiliye nâzırının görevlerini yerine getirdiğini belirtmektedir (*Türkiye ve Reformları*, İstanbul 1984, s. 104).

2 *...ma'lûm-ı âlî buyurulduğu üzere sadâret müsteşarlığı mukaddemki kethüdâlık mesnedinin yerine kaim ve umûr ve mesâlihi cesîm ve mühim olduğuna...* (Gurre-i R 1262/29 Mart 1846, İ. DH., Nr. 6167).

3 29 R 1262, BEO. A. TŞF., 1/77; 17 L 1270, BEO., A. TŞF., 18/91.

4 S. J. Shaw ve E. Kural Shaw, *Osmanlı İmparatorluğu ve Modern Türkiye*, İstanbul 1983, II, 105.

5 Sadâret Mektupçusu Zühdü Bey, dâhiliye ve Hâriciye Kâtibi Enverî Efendi, hâriciye mektupçuluklarına atandılar. Mektupçuların maiyyetlerine verilen halîfe ve mülâzimler üç sınıfa ayrıldı. Bunlardan sınıf-ı evvele 4. rütbe, sınıf-ı sânîye hâcelik ve halîfelere de rütbe-i sâlise sınıf-ı sânîsi itibâriyle nişanları tevcih edildi. Bu sınıflama divân-ı hümâyûn tercümânının maiyyetindeki memurlar için de uygulandı (11 M 1254, *TV.*, Nr. 163; Lütfî, *Târih*, V, 108-109; IX, 111; Kâmil Kepeci, *Ruus Defteri*, Nr. 221, s. 12).

da kaldırılarak sadaret mektupçuluğu tekrar ihdâs edildi (20 R 1255/3 Mayıs 1839)[1]. Sadâret mektûbî odasındaki mülâzimlerin sayısı 40 ile sınırlandırılmıştı. Ancak, daha sonra yapılan bir düzenleme ile ehliyetli memurların, sayıları fazla olan mülâzimlerin arasından seçilmesinin daha kolay olacağı ve maaş almadıklarından bunların sayılarının arttırılmasının hazîneye yük getirmeyeceği düşüncesiyle bu sayı 60'a çıkarıldı[2]. Mektubî odası, diğer dâirelerin ve yeni kurulan kalemlerin memur kaynağı idi. Yani buradan yetişen kâtibler veya defterciler geçici veya dâimî olarak başka kalemlerde görevlendirilebilirdi[3]. Ayrıca odaya bağlı başka odalar da vardı. Nitekim, meclis-i vâlâ tahrîrât odası, buraya bağlı idi[4]. Mektubî odası, önceleri reisülküttâblık, daha sonraları hâriciye nâzırlığına ve yüksek kademelere gelmek için çok önemli bir basamak olan âmedî odasına memur vermek inhisârını da Gurre-i CA 1261(8 Mayıs 1845) tarihine kadar elinde bulundurmuştu. Bu tarihten sonra sözkonusu memuriyete meclis-i vâlâ mazbata odası ve divân-ı hümâyûn kalemi memurlarının da atanmasına izin verilmişti[5]. Böylesine önemli ve husûsiyetleri olan bir kalemi bekleyen tehlike, iltimâs ve adam kayırma yöntemleriyle ehliyetsiz ve gereğinden fazla insanın kaleme yığılmasıydı. Nitekim, kalemdeki halîfe sayısının 400'e kadar yükseldiğini söylemek bu konuda bir fikir verebilir. İltimâsla gelen bu insanlar kalemdeki kuralları da ihlâl ederek kurulu düzeni bozuyorlardı. Bu uygunsuzluğun önüne geçebilmek için kaleme alınacak kâtibin önce yazısının görülüp nesebi araştırıldıktan sonra alınması kararlaştırıldı[6]. Mektupçuların da diğer yüksek bürokratlar gibi aynî ta'yînâtları vardı[7].

---

1 20 R 1255, M. Süreyyâ, *Aynı eser*, I, 62; 25 R 1255, BEO., *Ayniyât Def.*, Nr. 766, s. 24. Bir maaş defterinden mektubî odasında maaşları 100 kuruş ile 5.000 kuruş arasında değişen 75 memurun ismi zikrediliyor (*ML. MSF.*, Nr. 9297, s. 2-4).

2 24 C 1256(23 Ağustos 1840), İ. DH., Nr. 918.

3 *ML. MSF.*, Nr. 9297, s. 2-4; 28 CA 1256(28 Temmuz 1840), *TV.*, Nr. 202; 21 C 1257, Cevdet, Dâhiliye, Nr. 7317; 21 C 1257, İ. Mes. Müh., Nr. 62.

4 *...Meclis-i vâlânın tahrîrât odası mektûbî-i hazret-i vekâlet-penâhî sa'âdetlü efendi odasına mülhak bulunmuş olduğundan mezkûr odanın nizâm ve idâresi ol-tarafa râci' olup...*(21 Z 1265/7 Kasım 1849, *Buyuruldu Def.*, Nr. 3, s. 98).

5 İ. Mes. Müh., Nr. 56; *Meclis-i Vâlâ Def.*, Nr. 470, s. 58-62; BEO., *Ayniyât Def.*, Nr. 769, s. 62-63; 5 C 1261, *TV.*, Nr. 288; Lütfî, *Târîh*, VIII, İstanbul 1328, s. 23.

6 21 N 1263(2 Eylül 1847), İ. MV., Nr. 2313; BEO. A. M., 4/79. Vesîkada eğer önlem alınmayıp bu şekilde bırakılırsa bir seneye kadar kalemdeki halîfe sayısının iki katına çıkacağı da belirtiliyordu.

7 Mektupçuluğun günlük 7 kıyye (yaklaşık 9 kilo) et ta'yînâtı vardı (23 RA 1263/11-12 Mart 1847, BEO., A. MKT., 70/65). Cevdet Paşa, bu memuriyetin ûlâ sınıf-ı sânîsi rütbesinde olduğunu yazıyor (*Tezâkir,* Ankara 1953, I, 18).

3- Dâhiliye Kalemi ve Kitâbeti

Dâhilî işleri tedvîr eden dâirelerden dâhiliye kalemi ve kitâbeti, dâhiliye nezâretinin kurulmasından sonra, dâhiliye ve hâriciye memurlarının ayrılmasından ve dâhiliye nezâretinin sadarete ilhâkından beri varlığını devam ettirmekteydi. Odaya sır tutan, olgun ve kabiliyetli kişiler seçilir ve içlerinden yeteneklileri taşra memuriyetlerine gönderilirdi[1]. Ancak, zamanla ricâ, iltimâs ve şefâatle bir çok ehliyetsiz kişinin yığılması sonucunda kalemin kurulu nizâmı bozuldu. Bu şekilde alınan kişilerle kalemdeki halîfelerin sayısının 200'e çıkması, mevcut ehliyetli kâtiblerin çeşitli vesîlelerle taşraya kaçmalarına ve bu da kalemde iş görecek elemanın kalmamasına neden oldu. Bunun üzerine konu meclis-i vâlâda ele alınarak o zamana kadar kalemlere imtihânsız girmekte olan halîfe çocuklarının da imtihâna tâbi tutulması, mevcut kâtib ve halîfelerin görevlerini öğrenmeden ve gerektiğince tahsîl etmeden kendilerine maaş, rütbe ve nişan verilmemesi kararlaştırıldı (21 N 1263/2 Eylül 1847)[2].

Devletin sınırlarının genişliği, memleketin dört bir yanında meydana gelen olayların zamanında merkeze ulaşması önündeki en önemli engeli oluşturuyordu. Ancak, sınırların genişliğinin yanında düzenli haber akışını sağlayacak bürokratik sistem de kâfî derecede kurulamamıştı. Posta sisteminin kurulmuş olmasına rağmen bu çıkmaz tam olarak aşılamamıştı. Zirâ, taşrada vukubulan bir hâdise mahallî memuru tarafından ya geç haber veriliyor veya hiç haber verilmiyordu. Bu ise, bazen olayların vukuundan daha ziyâde abartılmasına, bazen de yabancıları ilgilendiren boyutu olan meselelerde -sıhhatlı bilginin mevcut olmaması yüzünden- gerekli tavrın alınamamasına neden olmaktaydı. Bu sakıncanın ortadan kaldırılabilmesi için meclis-i Tanzimat'ta konu ele alındı. Meclisce yapılan bir düzenleme ile taşradaki mülkî âmirlerin tasarruflarında bulunan yerlerde meydana gelen olayları, haftalık veya onbeş günlük olarak ana hatlarıyla düzenli bir şekilde merkeze bildirmeleri kararlaştırıldı. Olayların ayrıntıları ise, daha sonra merkeze bildirilecekti. Eğer bir olay vukubulmamış ise, o zaman *vukuât-ı mülkiyye ve cinâyât-ı cesîmeye dâir bir şey zuhûr etmedi* diye aylık olarak merkeze raporlar gönderilecekti. Mahallî memur, zuhûr eden olayları bildirmediği takdirde mes'ûl tutulacaktı. Taşradan gelen bu kısa vukuât haberlerini merkezde kaydetmek, âcil olanlarının kayıttan önce birer sûretlerini çıkartıp ilgili mahalle vermek ve icrâ kararına dâir meclis-i vâlâya gelecek resmî

---

1 HH., Nr. 24033.

2 İ. MV., Nr. 2313. Dâhiliye kâtibi ve sadâret mektupçusunun kalemlerinin düzeltilmesi için yazdıkları müşterek yazmın müsveddesi için bkz. BEO. A. M., 4/79.

yazı üzerine bu kaydın tashih olunmasiyle görevli dâhiliye kaleminde üç-beş memurdan mürekkep bir *jurnal odası* kuruldu (25 Receb 1272/1 Nisan 1856)[1].

Çalışmalarını bu şekilde yürüten dâhiliye kalemi, 24 L 1277(5 Mayıs 1861) tarihinde yeni bir düzenlemeye tâbi tutularak nizâmnâmesi hazırlandı. Dâhiliye kâtibinin idâresi altında olarak taşraya gönderilen ve taşradan gelen bütün evrakın kaydedildiği yer olan kalem, Rumeli, Anadolu, Arabistan ve Cezâyir olmak üzere dört kısma ayrılmıştı. Kalemde bulunan memurlar da bu idârî tarz üzere taksim edilmişti. Her sancak için *gelen* (âmed) ve *giden* (reft) olmak üzere iki defter tutulacak ve bunlar, sözkonusu dört sınıftan hangisine dâhiller ise o sınıfın memurunun emrinde bulunacaktı. Taşradan gelen yazılar sadaret müsteşarı tarafından açılıp işâret konulduktan sonra dâhiliye kitâbetine gönderilecekti. Burada serhalîfe tarafından ilgili olduğu birime verilerek tarihi, numarası, konusu ve ekleri defterlere kaydedildikten sonra ilgilendirdiği dâireye verilmek üzere tekrar kitâbete iâde edilecekti. Bâbıâlî'den taşraya gönderilen yazılar, üzerleri mühürlenmek için dâhiliye kitâbet odasına getirilecek ve kalem odasında *giden* defterine kaydedilecekti. Taşradan cevâbı gelmeyen yazılar kalemdeki memurlar tarafından tesbit edilerek müsteşara bildirilecek ve gecikme nedeni soruşturulacaktı. Sözkonusu dört birimin memurları aynı zamanda memur bulundukları yerlerin gelen evrakından ve İstanbul'daki muâmelelerinin takibinden de sorumlu tutulacaktı. Cevâbı ve muâmelesi geciken evrakın aylık veya iki aylık listeleri yapılarak müsteşara verilecek ve gerektiğinde hangi dâireye gönderilmiş ise adam yollanıp elden takib edilecekti.

Zikredilen sancak ve eyâlet defterlerinden başka, geçici olarak taşraya gönderilen memurlarla (memurîn-i fevkalâde) yapılan yazışmaların kaydedildiği serhalîfe nezdinde saklı tutulan *memurîn defteri* adlı bir defter daha vardı. Bu memurlara yazılan yazılar da önemine göre beş yerinden mühürlenerek gönderilecekti. Çok önemli ve gizli yazılar ise sadaret mektûbçusu nezdinde bulundurulacak bir başka deftere kaydedilecekti. Ayrıca, taşradaki kaza müdürleri vs.den gelecek yazıların kaydedildiği bir de *müteferrika defteri* tutulacaktı.

Dâhiliye kalemi bu dönemde, serhalîfe, mümeyyiz-i evvel ve sânî olmak üzere iki yardımcısı ve dört sınıfa ayrılan halîfelerden oluşmaktaydı. Son, yani dördüncü

---

1 Taşradan tanzîm olunacak jurnaller gayet kısa olarak yazılacaktı. Eğer olay bir katil konusu ise, *filân filâncayı cerh veya katl eylemişdir*; mahkemesine başlanmış ise, *muhâkemesinin icrâsına başlanmışdır*; konu hakkında araştırma başlatılmışsa, *tahkikine teşebbüs kılınmıştır* şeklinde son derece kısa olarak îzâhât verilecekti (İ. DH., Nr. 22458).

sınıf, kaleme yeni alınmış mülâzimler sınıfıydı. Kalem odasında sigara içmek, yemek yemek ve uygunsuz oturmak yasaktı[1].

Sadâret mektûbî, hâriciye ve meclis-i vâlâ odalarında yazılan bütün emirler dâhiliye kitâbetine geldikten ve gizli olanlar alıkonularak diğerleri serhalîfeye gönderilip kaydedildikten sonra dâhiliye kâtibi nezdinde bulunan müsteşar mührü ile mühürlenecekti. Daha sonra dağıtıcı (müvezzi') tarafından önemli olanlar kapıkethüdâlarına, âdî ve günlük işlere dâir olanlar da sâhiplerine verilecekti. Gizli belgelerin zarfları ise yine beş yerinden mühürlenerek ilgili olduğu tarafa gönderilecekti. Bâbıâlî evrak odasından kitâbet odasına gelen cevâbî sadaret tezkirelerinin (muhâberâtı şâmil yazılan tezâkir-i sâmiyye) önemlileri elden sadrazama verilip muâmelesi bittikten sonra âit olduğu yere gönderilecek, sadaretten yazılan emirlerin mektûbî odasından düzenlenen müzekkiresi müsteşara verilip emrin gönderildiği yer ve kiminle gönderildiği de üzerine işâret edilerek dâhiliye kalemine kaydedilecekti.

Divân ve nişan kalemlerinden önemli işler, ilmî ve askerî tevcîhât, rütbelere dâir yazılar ve mübâşirli olarak çıkan emirler beylikçi tarafından kitâbet odasına gönderildikten sonra, burada tuğraları çekilerek deftere kaydedilecek ve mektûbî odasından yazılan bütün buyuruldular da kaydedilip ilgili yerlere gönderilecekti. Mâliye, evkaf-ı hümâyûn ve hazîne-i hassa nezâretlerinden gönderilip Bâbıâlî'de gerekleri yerine getirilen takrîrlerin üzerlerine yazılan buyuruldular da kaydedilerek sözkonusu dâirelere iâde edilecekti. Bâbıâlî'deki kalemlerin memurları ile bazı ma'zûllere verilen atiyyelerin kayıtları da bu kalemde tutulmaktaydı. Mahlûl durumunda, bunların bir listesi çıkartılarak müsteşara gönderilecek, kime tahsîs olunur ise kayıtları ona göre düzeltilecek ve yeni atiyye tahsîs olunan şahsa ilmuhaberi kalemden verilecekti. Şeyhülislâm ile Bâbıâlî arasında fetvâ ve ilmiyeye dâir konular dâhiliye kitâbeti ile şeyhülislâm mektûbçusu arasında haberleşilerek icrâ olunmaktaydı. Ayrıca, ilmî tevcîhâta dâir konular da doğrudan kitâbete gelip gereği yerine getirildikten sonra çıkan emir ve ruuslar şeyhülislâm mektupçusuna gönderilmekteydi. Her gün sadarete gelen arzuhaller kâtibler tarafından özetlenip sadarete takdîm edildikten sonra sadrazamın işâreti doğrultusunda ilgili makama yazıları yazılacak, özetlenmemiş ve üzeri kazınmış (mahkûk) ma'rûzâtın kabul edilmemesine bilhassa dikkat edilecekti. Merâsim günlerinde teşrîfâttan dağıtılan tezkireler dâhiliye kitâbeti kayıtlarına başvurularak yazıldıktan sonra tekrar teşrîfâta verilecek, dışarıya gidecek

[1] Halifelerden sınıf-ı evvele 1.500, sânîye 1.000 ve sâlise de 500 kuruş maaş tahsis edilmişti. Ayrıca, kalemde meydana gelen mahlûlât da bunlara eşit olarak bölünecekti (*Meclis-i Tanzimat Def.*, Nr. 2, s. 2-4). Hâriciye nâzırına yazılan bir buyuruldu ile Bâbıâlî'de sofalarda hiç kimsenin sigara içmemesi ve kundura ile hasır üzerinde gezmemesi için sıkıca tenbîhât yapıldı (28 RA 1267/31 Ocak 1851, *Buyuruldu Def.*, Nr. 3, s. 107).

olanlar tarafından sadaret karakulak odasından alınıp sefâretler tarafından mühürlenen menzil emirlerinin boş kısımları da kitâbetten doldurulacaktı. Yine talebelerden üç aylarda (receb, şa'ban, ramazan) taşraya gidecek olanlara şeyhülislâmlıktan verilen şehâdetnâmeler kalemde muhâfaza edilerek her birine gümrük malından ellişer kuruş tahsîsi için matbû' tezkireler verilecek ve bunlar *Bâbıâlî* yazılı mühür ile mühürlenecekti. Bu muâmele fakir olup memleketlerine gitmek isteyenler için de aynen uygulanırdı[1].

4- Bâbıâlî Evrak Odasının Kurulması

Gerek merkez ve gerekse taşra yönetiminde uygulanan reformların bir netîcesi olmak üzere bürokratik işlemler çoğalmış, yazışmalar artmış ve bu yüzden, gelen ve giden evrakın akışında düzeni sağlamak da zorlaşmıştı. Bunun üzerine, konuya bir çözüm getirmek için çalışmalara başlandı. Zîrâ, Bâbıâlî'ye gelen evrakın çok küçük bir kısmının havâle edildiği meclis-i vâlâ ve diğer meclislerde, gelen evrakı kayd ve gerekli muâmeleyi icrâ etmek, iş için gelen kimselerin sordukları sorulara cevâp vermek üzere birer evrak müdürü olduğu halde, bütün işlerin ve yazışmaların merkezi olan Bâbıâlî'de böyle müstakil bir görevli mevcut değildi. Bu noktadan hareketle Bâbıâlî'ye gelen evrakı bir düzen içinde kayd, ilgili yerlere taksîm etmek ve daha önce kurulmuş olan kayıd odasına bağlı bulunmak üzere *Bâbıâlî evrak müdürlüğü* kuruldu (12 Şabân 1267/12 Haziran 1851)[2]. Bu sûretle belli bir düzen içinde evrakın akışı sağlanacağı gibi, iş sâhiplerinin de işlerini kısa sürede bitirip devlet dâirelerinin kapılarında sürünmeleri önlenecekti.

İlk anda yeterli olur düşüncesiyle Bâbıâlî'de tahsîs edilen müdürlük odası, işlerin ve buna paralel olarak da kadronun çoğalması netîcesinde dar geldiğinden bir müddet sonra genişletildi[3]. Müdürlüğe ehemmiyetinin artması dolayısıyla et ve ekmek tayinâtı da tahsîs edilmişti[4].

24 Şevval 1277 (5 Mayıs 1861) tarihinde Bâbıâlî evrak odasının görevlerinin ayrıntısını düzenleyen yeni bir nizâmnâme hazırlandı. Bu yeni düzenlemeye göre oda, sâdece İstanbul'daki devlet dâirelerinin birbirleriyle olan yazışmalarının

---

1 24 L 1277(5 Mayıs 1861), *Meclis-i Tanzimat Def.*, Nr. 2, s. 4-6.

2 Müdürlüğe Edirne Meclisi Başkanı Cemîl Bey, 5.000 kuruş maaş tahsîs ve görevi Manâsıb-ı Dîvâniye'den addolunmak üzere atanmıştı (İ. DH., Nr. 14194; BEO., *Ayniyât Def.*, Nr. 777, s. 52; 22 N 1267, *TV.*, Nr. 452; 20 Şaban 1267, *Cerîde-i Havâdis*, Nr. 536; M. Süreyyâ, *Aynı eser,* I, 214).

3 3 Safer 1268(28 Kasım 1851), İ. MV., Nr. 7632.

4 Müdürlüğe 7.5 kıyye ekmek (6 Şabân 1272/12 Nisan 1856, İ. DH., Nr. 22560; 15 Şaban 1272, BEO., *Ayniyât Def.*, Nr. 779, s. 149) ve 7 okka lahm (3 N 1272, İ. DH., Nr. 22725; 8 N 1272, BEO., *Ayniyât Def.*, Nr. 780, s. 9) ta'yîni tahsis edildi.

kayıtlarını tutmakla mükellefti. Her dâire için bir gelen (*âmed*) ve bir de giden (*reft*) olmak üzere iki defter tutulacaktı. Bir dâireden gelen yazı hemen evrak odasında numarası, tarihi, eklerinin adedi âmed defterine özet olarak kaydedildikten sonra odadan husûsî numarası konulup ilgili olduğu makama gönderilecekti. Gönderilen yerden gelip bir başka dâireye sevki gerekiyorsa, bu da yine defterde karşısına işâret edilecekti. Sadâretten re'sen dâirelere yazılan yazılar ise, giden defterine yine özet olarak kaydedilip numarası konulduktan sonra dâhiliye kitâbet odasına verilecekti. Resen çıkacak irâdeleri hâvî olan sadaret tezkireleri için ayrı bir defter tutulacak ve müdürün nezdinde muhâfaza edilecekti. Arz olunacak sadaret tezkireleri (tezâkir-i sâmiyye), ait olduğu dâirenin defterine arzdan önce kaydedilecek ve irâdesi çıktıktan sonra icraya ve icrâdan sonra hazîne-i evraka verildiği de işâret edilecekti. İstanbul'daki devlet dâireleri 17 dâire îtibâr olunarak bunların her biri için giden ve gelen olmak üzere ikişer defter ve bu sayının dışında kalan dâireler de *müteferrik* adı altında toplanarak iki defterden toplam 36 defter tutulacaktı. Odada işlerin hızlı akışının sağlanmasına dikkat edilecek ve her cumartesi günü icrâsı geciken evrak varsa, bulunduğu dâireden durumu sorulmak üzere sadaret müsteşarına bildirilecekti.

Oda, müdürün emrinde bir mümeyyiz ile 6 memurdan oluşmaktaydı. Bunlardan her birine icâbına göre 3-4 defter verilerek bu defterlerin bütün muâmelelerinden kendileri sorumlu olacaktı. Odada sigara içmek, yemek yemek, uygunsuz oturmak ve dışarıdan dilenci gibi yabancıların girmeleri yasaktı[1]. Bu açıklamalardan da anlaşılacağı gibi Bâbıâlî evrak odası, sâdece İstanbul'daki dâireler, dâhiliye kalemi ve kitâbeti de hem İstanbul'daki dâireler ve hem de esâs olarak taşra ile olan yazışmaları yürütmek ve takib ile görevliydiler.

5- Teşrîfât Kalemi ve Teşrîfât Usûllerindeki Değişmeler

Arşiv belgelerinde teşrîfâtçılık müessesesine ilk olarak 942(1535-1536) tarihinde rastlanılmakta ve bu tarihte teşrîfâtçının hazîne-i âmire kâtiblerinden birisi olduğu görülmektedir[2]. Daha sonra Bâbıâlî'ye nakledilen bu kalemin görevleri, padişaha gelen hediyeler (pişkeş) ile senenin belirli dönemlerinde verilen âdetlerin kayıtlarını tutmak; *acemilik*, *âdet-i nev-müslim*, *âdet-i ıydiyye*, *in'âm*, *hil'at*, *kılıç* vs. âdetlerin masrafları ile saray ve divân-ı hümâyûnda yapılan birtakım harcamalar için kayıtlara uygunluğunu belirten tezkireler vermek, İstanbul'a gelen elçi ve yabancı devlet adamlarını karşılamak, merâsimler için gerekli hazırlıkları yapmak ve

---

1 24 Şevvâl 1277(5 Mayıs 1861), *Meclis-i Tanzimat Def.*, Nr. 2, s. 1-2.

2 Filiz Çalışkan, *Osmanlı Devletinde Teşrîfât Kalemi ve Teşrîfâtçılık*, İ. Ü. Sosyal Bilimler Enstitüsü, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, İstanbul 1989, s. 8.

teşrîfât kaidelerini idâre ve icrâ etmek vb. idi. Merâsimlerde meydana gelen aksaklıklardan da teşrîfâtî efendi sorumluydu. Bilhassa Bâbıâlî'ye nakledilmesinden ve teşrîfât kurallarının icrasını tamâmiyle yüklenmesinden sonra ehemmiyeti hızla artmıştı[1]. Bu dönemde teşrîfât kaleminde görevli olarak; kalemin başında hâce sıfatıyla teşrîfâtî-i divân-ı hümâyûn, maiyyetinde kendisine yardımcı olmak, kâtiblerin denetimi ve nizâma uygun hareketlerini temîn ile görevli bir *halife*, sadrazamın huzuruna çıkacaklara rehberlik etmek ve hil'at giydirmek, kaleme gelen evrakı muhâfaza ve mürâcaatlar için gerekli tahkîkatın yapılmasıyla görevli bir *kesedâr*, yazışmalar vs. işlerde kesedâra yardımcı olmak üzere bir *kesedâr yamağı* ve *şâgirdler* vardı[2].

Teşrîfât kalemi, incelediğimiz dönemde de mevcudiyetini ve yapısını muhâfaza ederek fazla bir değişikliğe uğramaksızın sadaret bünyesinde varlığını devam ettirmiştir[3]. Bu dönemde teşrîfâtçının maiyyetine baktığımız zaman Tanzimat öncesi dönem ile pek farklı olmadığını görürüz. Şöyle ki, Muharrem 1254(Nisan 1838)'de maiyyeti, teşrîfât kesedârı, teşrîfâtî halîfesi, kesedâr yardımcısı ve bir kaç maiyyet memurundan ibâretti[4]. Aradan bir müddet geçtikten sonra yapılan bir düzenleme ile kesedârlık memuriyeti *teşrîfâtî mu'âvinliğ*ine dönüştürüldü[5]. Teşrîfâtî efendinin rütbesi zaman zaman değişmekle berâber rütbe-i ûlâ sınıf-ı evveli sırasındaydı[6].

Teşkîlât yönünü bu şekilde ele aldıktan sonra memuriyetlerin teşrîfâttaki yerleri ve teşrîfât kurallarında meydana gelen değişiklikleri inceleme işlemine geçebiliriz. Şevvâl 1249(Şubat 1834) tarihinde yapılan bir düzenleme ile *ûlâ*, *sânî*, *sâlis* ve *râbi'*

---

1 Bu konuda geniş bilgi için sözkonusu teze bakınız.

2 F. Çalışkan, *Aynı tez*, s. 112-118.

3 20 R 1259(20 Mayıs 1843), BEO., A. MKT., 7/12.

4 M 1254, *ML. MSF.*, Nr. 19, s. 5. Yine aynı tarihlerde teşrîfâtî efendinin maaşı 10.000, kesedâr, halîfe ve kâtiblerin hepsinin maaşlarının tutarı da 5.000 kuruş idi (21 R 1254/14 Temmuz 1838, *MMD.*, Nr. 8999, s. 8). Bu kadronun yapısını aşağı yukarı koruduğunu daha sonraki belgelerden anlıyoruz (9 R 1259, İ. DH., Nr. 7326; 7 Z 1261, *Cerîde-i Havâdis*, Nr. 258).

5 Mu'âvin Hâşim Efendi'nin kesedâr iken hâiz olduğu sâlise rütbesi, rütbe-i sâniyeye yükseltildi (26 B 1261/31 Temmuz 1845, *TV.*, Nr. 290).

6 28 L 1263(9 Ekim 1847), BEO., *Ayniyât Def.*, Nr. 773, s. 109; Selh-i L 1263, *Cerîde-i Havâdis*, Nr. 354; Cevdet Paşa, *Tezâkir*, I, 18. 1257'de Teşrîfâtî Sa'îd Efendi'nin rütbesi ûlâ sınıf-ı sânisi sırasındaydı (29 Safer 1257/22 Nisan 1841, İ. DH., Nr. 1807). Sa'îd Efendi'nin ölümü üzerine (8 R 1264, BEO., *Ayniyât Def.*, Nr. 774, s. 38) yerine Meclis-i Muhâsebe-i Mâliye Başkanı Âkif Efendi 8.000 kuruş maaşla atandı (8 R 1264/14 Mart 1848, İ. DH., Nr. 8854; 13 R 1264, *Cerîde-i Havâdis*, Nr. 377; 17 R 1264, *TV.*, Nr. 371). Âkif Efendi'nin de bir süre sonra vefât etmesiyle (13 Safer 1267, BEO., *Ayniyât Def.*, Nr. 777, s. 9) teşrîfâtçılığa Dâhiliye Kâtibi Nazîf Efendi rütbe-i ûlâ sınıf-ı evveli ile tayin edildi (15 Safer 1267/20 Aralık 1850, BEO. A. DVN. MHM., 8-A/96; 25 Safer 1267, *Cerîde-i Havâdis*, Nr. 512; 6 RA 1267, *TV.*, Nr. 440).

olmak üzere dört sınıf mülkî rütbe ihdâs edildi. Bu rütbelerin altında *hâcegânlık* rütbesi yeralıyordu. Her memuriyetin hangi rütbeye tekabül ettiği de bu düzenleme ile belirlendi. Bu dört rütbenin üstünde ve ikisi aynı derecede olmak üzere vezâret ve müşîriyet rütbeleri yeralıyordu[1]. Ayrıca, bu rütbelere mahsûs nişan, resmî elbise ve kılıçlar ihdâs edilmişti[2]. Bu düzenleme ile eskiden en önemli rütbelerden olan hâcegânlık-ı divân-ı hümâyûn rütbesi[3] artık merâtibin en altında yeralmış ve bir daha da eski îtibârına kavuşamamıştır. Uzmanlaşmanın artması ve bürokrasinin gittikçe gelişerek daha ayrıntılı bir hal alması gibi nedenlerden dolayı, klâsik rütbe ve merâtib sisteminin yeterli gelmemesi üzerine bu değişikliğe, yani rütbelerin yeniden tanzîm edilmesine gerek görülmüş olmalıdır.

Ötedenberi şeyhülislâm ve sadrazamın rütbe, derece ve îtibârları birbirlerine eş tutulmuştu. Ancak, 1251(1836) tarihli teşrîfât düzenlemesi ile bunlara askerî sınıfın başı olmak hasebiyle serasker de eklendi. Yani üçü aynı seviyeye getirildi. Bu üçünün altında en büyük rütbe ise müşîrlik ve vezâret rütbeleri olarak tesbit edilmişti. Bu düzenlemeye göre rütbelerin dereceleri ve birbirlerine karşı olan karşılaştırmalı durumları şu şekildeydi:

Müşirlik ve vezâret rütbeleri

İlmiye	Askeriye	Kalemiye
Sadâret-i Rumeli		Rütbe-i Ûlâ
Sadâret-i Anadolu	Feriklik	Rütbe-i Sâniye Sınıf-ı Evvel Mütemâyizi
İstanbul Pâyesi	Mir-i mîrânlık	Rütbe-i Sâniye Sınıf-ı Sânisi
Haremeyn-i Şerîfeyn Mevleviyeti	Mirlivâlık ve Sancakbeyliği	Rütbe-i Sâlise Sınıf-ı Evvel Mütemâyizi
Bilâd-ı Erba'a Mevleviyeti	Miralaylık	Rütbe-i Sâlise Sınıf-ı Sânîsi
Mahrec Mevleviyeti	Kaymakamlık, Alay Emini ve Kapıcıbaşılık	Rütbe-i Râbi'a
İstanbul Müderrisliği	Binbaşılık	Dîvân-ı Hümâyûn Hâceliği[4]

[1] Abdurrahman Şeref, *Târih-i Devlet-i Osmâniyye*, İstanbul 1312, II, 451-452; Lütfî, *Târih*, IV, 114.

[2] Lütfî, *Aynı yer*; Talat Mümtâz Yaman, *Osmanlı İmparatorluğu'nun Mülkî İdâresinde Avrupalılaşma Hakkında Bir Kalem Denemesi*, İstanbul 1940, s. 79.

[3] Hâcegânlık rütbesi, Tanzimat öncesi dönemde reisülküttâblık, defterdârlık, sadâret kethüdâlığı ve çavuşbaşılık memuriyetlerinin kaynağı idi. Yani zikredilen memuriyetlere atanmaya lâyık kişiler bu rütbeye tayin edilirdi (Lütfî, *Târih*, IV, 114). Bu değişiklik için ayrıca bkz. Bernard A. Lalor, *Aynı mak.*, s. 80.

[4] HH., Nr. 24047-A; HH., Nr. 24039-A-B; Selh-i N 1251(19 Ocak 1836), *TV.*, Nr. 121; Lütfî, *Târih*, V, 26.

Padişahın bir gün Hırka-i Şerîf ziyâreti esnâsında ûlâ rütbesinde olan dâhiliye ve hâriciye nâzırları ile mansûre ve darbhâne defterdârlarının ilmiyeden İstanbul pâyelilerinin ardında yeralmalarını görmesi üzerine bu düzenlemeye gerek duyulmuştu. Bunun üzerine görüldüğü gibi ûlâ rütbesindeki memurların Rumeli sadareti ile aynı seviyeye getirilmelerine karar verilmişti[1].

1254(1838) tarihinde yapılan bir düzenleme ile memuriyetlerin teşrîfât durumları yeniden tanzîm edildi. Ayrıca, rütbe sâhiplerinin takacakları nişanlar ve merâsimlerde giyecekleri elbiselerin şekli de belirlendi. Bu düzenleme ile yukarıdakinden farklı olarak yapılan en önemli değişiklik Rumeli ve Anadolu sadaretleriyle ferîklik ve rütbe-i ûlânın aynı seviyeye getirilmesiydi. Oysa, sadr-ı Anadolu 1251(1836) düzenlemesinde Rumeli'nin altında yeralıyordu. Askerî bir ünvân ve rütbe olan mir-i mîrânlık ise, terk edilerek teşrîfâttan çıkarıldı. Devlet yönetiminde yapılan yeniliklerin bir sonucu olarak dâhiliye, hâriciye ve mâliye nezâretlerinin kurulması üzerine önceleri rütbe-i ûlâ'da bulunan kişiler Paşalık ünvânını almışlardı. Paşalık, bu dönemde bir askerî rütbe olmaktan çıkarak kalemiye sınıfına da tevcîh edilir oldu. Paşalar aynı zamanda vezâret ve müşîrlik rütbesini de hâiz idiler. Bu değişiklik ile rütbe-i ûlâda memuriyet kalmadığı için rütbe–i sâniye sınıf-ı evvelinde bulunan memuriyetler bu rütbeye nakledildi. Sâniye sınıf-ı sânîsi ile sâlise sınıf-ı evvel mütemâyizi, sınıf-ı sâni adı altında birleştirildi. Sâlise sınıf-ı sânisi ile rütbe-i râbi'ada bulunan memuriyetler ise rütbe-i sâliseye nakledildi. Bu düzenlemeden sonra memuriyetlerin birbirlerine karşı olan teşrîfât durumları şu şekildeydi:

Müşirlik, vezâret ve paşalık rütbeleri

İlmiye	Askeriye	Kalemiye
Sadâret-i Rumeli ve Anadolu	Feriklik	Rütbe-i Ûlâ
İstanbul Pâyesi	Mirlivâlık	Rütbe-i Sâniye
Haremeyn-i Muhteremeyn Pâyesi	Miralaylık	Rütbe-i Sâlise
Bilâd-ı Erba'a ve Mahrec Mevleviyetleri	Kaymakam, Alay Emini ve Kapıcıbaşılık	Rütbe-i Râbi'a
Müderrisîn	Binbaşılık	Hâcegânlık[2]

1 HH., Nr. 24039-C.

2 6 RA 1254, *TV.*, Nr. 165.

Bu teşrîfât defterinin düzenlenmesinden sonra bir ara sadaret müsteşarlığı, hazîne-i âmire ve mukata'ât hazînesidefterdârlıkları memuriyetlerinin rütbe-i ûlâdan ayırt edilebilmesi için *rütbe-i bâlâ* adıyla bir rütbe ihdâs edilmişti. Ancak, maaşlarının yükseltilmesine ve nişanlarının değiştirilmesine başlandığı bir sırada, bâlâ rütbesinin, isim olarak en yüksek rütbeyi çağrıştırmasına rağmen, vezâret ve müşîrlik rütbelerinin altında yer alması münâsebetiyle kurulduktan kısa bir süre sonra kaldırılmasına karar verildi[1].

İstanbul'da görev yapmakta olan müşîrler kendi aralarında teşrîfât açısından eşit rütbede olup taşrada görev yapan müşîrlerin üzerlerinde yer alıyorlardı. Ancak, aynı rütbede bulunmalarına rağmen merâsimler ve resmî günlerde kıdem, padişahın akrabası olmak ve eskiden sadrazamlıkta bulunmak[2] gibi durumları da göz önüne alınarak teşrîfâttaki sıraları yeniden belirleniyordu.

Gurre-i R 1262(29 Mart 1846) tarihinde yapılan bir düzenleme ile memuriyetlerinin önemine binâen sadaret müsteşarlığı ile mehd-i ulyâ-yı saltanat kethüdâlığına mahsûs olmak üzere *rütbe-i bâlâ* yeniden ihdâs edildi. Bu rütbe, rütbe-i ûlâ sınıf-ı evvelinin üzerinde ve Anadolu sadaretiyle aynı seviyede idi. Rütbe-i bâlâ hiç kimseye pâye olarak verilmeyecek, yani, şahsa değil de bu iki memuriyete atanacak kişilere sözkonusu makamlarda bulundukları süre için tevcîh edilecekti[3]. Bu rütbe daha sonra diğer memuriyetlere de tahsîs olunmuştu[4]. Aradan kısa bir süre geçtikten sonra rütbe-i sâniyedeki yığılmaları önlemek için yapılan bir değişiklik ile rütbe–i ûlâ sınıf-ı sânisinin altında, fakat, rütbe-i sâniye sınıf-ı evvelinin üzerinde olmak üzere *rütbe-i sâniye sınıf–ı evvel mütemâyizi* adlı kategori de yeniden teşkil edildi[5].

---

1 Rütbe-i bâlânın kaldırılmasından sonra sözkonusu memuriyetler ile dîvân-ı de'âvî nezâreti, teşrîfâtta Rumeli ve Anadolu sudûriyle feriklik arasında ûlâ sınıf-ı evveli rütbesinde yer alıyorlardı (18 N 1255/25 Kasım 1839, İ. DH., Nr. 196).

2 Pâdişahın damadı olmak gibi durumlar da bu sıralamayı etkileyebiliyordu. Meselâ Ticâret Nâzırı Fethî Paşa, pâdişahın damadı olduğu için sıralamada sadâreti ihrâz etmiş Rauf Paşa'nın ardında ve Serasker Mustafa Nûri Paşa'nın üzerinde yer alıyordu (23 RA 1256/25 Mayıs 1840, İ. DH., Nr. 663). İstanbul'daki paşaların kendi aralarındaki teşrîfât sırasını gösterir diğer belge için bkz. 17 RA 1261(26 Mart 1845), İ. DH., Nr. 5037.

3 İ. DH., Nr. 6167; 22 R 1262, *TV.*, Nr. 300; 11 R 1262, BEO. A. DVN., 15/51. Bu rütbenin nişanı da rütbe-i ûlâ nişanından farklı bir şekilde îmâl edilecekti. Nişanda bulunan tuğranın etrâfı taş ile çevrilecekti (9 R 1262/6 Nisan 1846, BEO., *Ayniyât Def.*, Nr. 771, s. 73).

4 Hâriciye nezâreti ile Âlî Efendi'ye (7 L 1262/28 Eylül 1846, *Cerîde-i Havâdis*, Nr. 300), deâvî nezâreti ile Mazlûm Bey'e (25 L 1264/24 Eylül 1848, BEO., *Ayniyât Def.*, Nr. 775, s. 37), masârıfât nezâretine (2 M 1265/28 Kasım 1848, *Aynı Def.*, s. 113), mâliye nezâreti ile Hüsnü Efendi'ye (29 Safer 1265, *Cerîde-i Havâdis*, Nr. 420) rütbe-i bâlâ tevcîh edildi.

5 9 Receb 1262(3 Temmuz 1846), İ. Mes. Müh., Nr. 110; 27 L 1262, *TV.*, Nr. 304; Lütfî, *Târih*, VIII, 114. Bu yeni rütbe kademesinin elbise ve nişanı da farklı bir şekilde îmâl edilecekti.

İlmiye sınıfının rütbelerinin askeriye ve kalemiye rütbelerine oranla gittikçe daha gerilerde yer alması ve merâsimlerde giydikleri elbiseler diğer iki sınıfın üniformalarına oranla daha hafif ve sâde kalması netîcesinde merâtib ve teşrîfât defterinde yine değişiklik yapılması gerekti. İlmiye sınıfının düşük kalmış rütbeleri düzeltilerek merâsimlerde giydikleri elbiseleri yeniden tanzîm edildi[1]. Ancak, daha sonra yapılan yeni bir teşrîfât düzenlemesi ile Rumeli ve Anadolu sudûru, rütbe-i bâlânın üzerine çıkarıldı. Bunun üzerine diğer ilmiye rütbeleri de mülkiye rütbelerinin birer derece önüne alındı. Askerî rütbelerin durumu ise aynen bırakıldı[2].

Teşrîfât kuralları konusundaki gelişmeleri bu şekilde verdikten sonra şimdi de teşrîfâtçılığın bir diğer görevi olan nişan husûsuna temâs edelim. Memurlara ve yabancılara verilmekte olan nişanların belli bir nizâm ve dereceleri olduğu halde, memur olmayan gayrimüslim teb'aya verilmekte olan nişanlarla ilgili doğru dürüst bir nizâm yoktu. Bunun üzerine yapılan bir düzenleme ile gayrimüslim Osmanlı

---

1 Bu değişiklikten önce yalnızca şeyhülislâmın beyaz ferâcesi, büyük sudûr ile İstanbul pâyesinde bulunanların giydikleri ferâcelerin yakaları süslü ve daha aşağıda bulunanların ise ferâceleri tezyînâtsız ve sâde idi. Düzenlemeden sonra ise, şeyhülislâm, sudûr, İstanbul ve Haremeyn pâyesine kadar olan ulemânın ferâcelerinin göğüs ve yakaları birbirlerinden farklı olarak sırma ile; bu rütbelerden aşağıdakilerin ise, yalnızca ferâcelerinin yakalarının işlenmesine karar verildi. Eski ferâceleri ise, küçük merâsimlerde giyilmek üzere kendilerinde bırakılmıştı. Yeni *Teşrîfât Defteri* şu şekilde idi:
Müşîrlik ve vezâret rütbeleri, Rumeli ve Anadolu suduru ve rütbe-i bâlâ , rütbe-i ûlâ sınıf-ı evveli, ferîklik, İstanbul pâyesi, mir-i mirânlık, rütbe-i ûlâ sınıf-ı sânisi, Haremeyn-i şerîfeyn pâyesi, mirlivâlık, rütbe-i sâniye sınıf-ı evvel mütemâyizi, bilâd-ı erba'a mevleviyeti, rütbe-i sâniye sınıf-ı sânisi, mir-i ümerâlık ve istabl-ı âmire müdürlüğü pâyesi, mahrec mevleviyeti, miralaylık, rütbe-i sâlise ve kapıcıbaşılık, kibâr müderrisîn, kaymakamlık, rütbe-i râbi'a, musıla-ı Süleymâniye altındaki müderrisler, binbaşılık ve hâcelik (15 RA 1264/20 Şubat 1848, *TV.*, Nr. 367; Lütfî, *Târih*, VIII, 155-156).
Bu teşrîfât sıralamasından anlaşılacağı gibi *turuk-ı selâse* de denilen ilmiye, kalemiye ve askeriyenin birbirlerine karşı olan durumları eskisi gibi herhangi bir sınıftan bir rütbenin diğer sınıftan bir rütbe ile eşleştirilmesi yerine, teşrîfâttaki sıraları karışık olarak verilmektedir. Yani, askerî bir rütbe önceki defterlerde aynı seviyedeki ilmiye ve kalemiyedeki rütbeler ile aynı sırada gösterilirken bu düzenleme ile bütün rütbeler karışık olarak derecelerine göre sıralanmaktaydılar. Değişik senelerin teşrîfât defterleri için devlet sâlnâmelerine bakılabilir.

2 Bu duruma göre ilmiye rütbelerinin mülkiye rütbelerine göre durumu şu şekilde idi; Rumeli ve Anadolu sudûru, rütbe-i bâlâ, İstanbul pâyesi, ûlâ sınıf-ı evveli, Haremeyn-i şerîfeyn pâyesi, mir-i mirân, bilâd-ı hamse pâyesi, rütbe-i sâniye sınıf-ı evvel mütemâyizi, mahrec mevleviyeti, istabl-ı âmire müdürlüğü pâyesi, kibâr müderrisîn, rütbe-i sâlise, musıla-ı Süleymâniye altındaki müderrisler, rütbe-i râbi'a (5 Şaban 1271/23 Nisan 1855, *TV.*, Nr. 522).
Ancak, ilmiye sınıfının teşrîfât ve nişan sıralamasındaki yeri gene de tam olarak eski îtibârına kavuşamadı. Zirâ, bu düzenlemeden bir kaç sene sonra ihdâs edilen Mecîdiye Nişanı'nın sâdece II. derecesi sudûra ve III. derecesi de İstanbul pâyelilerine tevcîh edilmişti. Daha alt rütbede yer alan ilmiye mensûblarının ise hiç birisine nişan verilmemişti (Cevdet Paşa, *Ma'rûzât*, İstanbul 1980, s. 4).

teb'asına verilen nişanların da diğerleri gibi dereceler ile anılmasına ve yeni nişanlar hazırlanmasına karar verildi[1].

Memurların nişan iltimâsında bulunmaları ve hak etmedikleri halde kendilerine pek çok nişanların tahsîs edilmesi, hazînenin ziyâdesiyle masraf yapmasına neden oluyordu. Bu masraflar ise, zâten durumu pek parlak olmayan hazîneye ayrıca bir yük getiriyordu. Nişanların mâliyeye getirdiği yükün keyfiyetinin anlaşılabilmesi için mâliye nâzırına yazılan bir yazıyla askerler ile yabancı devlet uyrukluların dışında kalanlara verilmiş olan nişanların her sınıfının ayrı ayrı masraflarının çıkartılması istenmişti[2]. Bu çalışmalar netîcesinde nişanların mâliyeye büyük bir külfet getirmesinin anlaşılması üzerine yayınlanan bir irâde ile zorunlu kalınmadıkça kimseye nişan verilmemesi emredildi[3]. Ayrıca, herhangi bir nedenle mahlûl olan nişanın kalemde hak eden memura verilmesi, şâyet müstehak yoksa, darbhâne-i âmireye teslîm edilmesi kararlaştırıldı. Yani, nişanlar böylece haleften selefe intikal edecekti. Ûlâ ve üzerindeki rütbelere murassa', altındakilere de altından nişanlar tahsîs edilecekti. Altın nişanların hangi rütbenin nişanı olduğunun bilinebilmesi için ortasındaki tuğranın altında ait olduğu rütbenin adı yazılacaktı. Rütbe sâhibi nişanının tezyînâtını yeterli bulmazsa, rütbesinin kaldırabildiği değerin üzerinde elmas koymamak kaydıyla aradaki fiyat farkını verip darbhâne-i âmirede nişanını süsletebilirdi. Bu tür nişan sâhipleri vefât ettiklerinde fazladan yaptırdıkları süsler vârislerine verilip esâs nişan darbhâneye teslîm edilecekti[4].

Alınan bu kararların icrâ edilmemesi üzerine padişah beyaz üzerine sâdır olan bir irâde ile sözkonusu husûsun bir ân önce uygulamaya konmasını emretti[5]. Bu uyarı üzerine çalışmalar hızlandırılarak bir Rütbe ve Nişan Nizâmnâmesi hazırlandı. Buna göre: Rütbe ve nişan verilmesi mutlaka padişahın onayıyla olacaktı. Rütbeler, lâyık olanlara mahsûs olup iltimâs ile hiç kimseye verilmeyecek ve bu, sözkonusu bile edilemeyecekti. Bundan sonra verilecek nişanlar mutlaka muayyen mansıb ve memuriyetlere[6] mahsûs olacak, ancak, şimdiye kadar memuriyetin dışındakilere

---

1 Bunlara verilecek nişanlar da artık birinci, ikinci gibi derecelere ayrılacaktı. Yabancılara verilenlerden farklı olarak tanzîm edilecek nişanlar ilk olarak Dûz-oğlu Hoca Karabet ve Hoca Agop'a verilecekti (24 Receb 1262/18 Temmuz 1846, İ. Mes. Müh., Nr. 112).

2 Gurre-i R 1261(9 Nisan 1845), BEO., A. MKT., 22/73.

3 9 Receb 1262(3 Temmuz 1846), İ. Mes. Müh., Nr. 110. Bu irâde uygulanamamış olmalı ki, yaklaşık bir sene sonra aynı meâlde bir irâde daha çıkarılmak zorunda kalındı (14 Receb 1263/28 Haziran 1847, İ. Mes. Müh., Nr. 143). Sadrazamın bu konuda gerekenin yapılacağı husûsundaki yazısı ve irâde için bkz. 24 Receb 1263, İ. Mes. Müh., Nr. 145.

4 23 Şaban 1263(6 Ağustos 1847), İ. Mes. Müh., Nr. 497; 8 N 1263, *TV.*, Nr. 248.

5 29 Z 1264(15 Kasım 1849), İ. Mes. Müh., Nr. 190.

6 Menâsıb, sadrazamın huzûrunda *tevcîh* ünvânıyla i'lân edilen; mu'âyyen memuriyet ise yine sadrazamın huzûrunda *ihâle* adıyla dağıtılan hizmetlerdi.

verilmiş olanlar oldukları gibi bırakılacaktı. Memuriyette değişiklik yapıldığında yeni atanan kişi ile selefi aynı rütbede ise nişan halefe intikal edecek, değilse yeni nişan verilip eskisi mâliye hazînesine teslim edilecekti. Kalem ve diğer memuriyetlerin başında bulunan kimselerin ve mahsûs memuriyette bulunmaksızın bunların maiyyetlerinde yer alarak nişan sâhibi olan hulefâ ve kâtiblerin mâliye hazînesinde ayrı ayrı defterleri tutulacak, nişanları seleften halefe intikal edecekti. Kâtib ve halîfelerin münhal olan nişanları hazîneye teslim edilecekti. Ulemâ, enderûn-i hümâyûn memurları ile askerlere verilmekte olan nişanların husûsî nizâmları olduğundan yine eski usûl üzere devam edecekler, ancak, ulemâdan Bilâd-ı Erba'a ve Mahrec Mevleviyetlerinin nişanları olmadığından 14 tâne nişan yaptırılıp şeyhülislâm tarafından bunlara verilecekti. Rütbesi memuriyetiyle berâber terfî' eden memura, mansıbı için rütbesine göre nişan verilecek, ancak, mansıb ve memuriyet verilmeyip sâdece rütbesi yükseltilirse eski nişanı hazîneye teslim ve kendisine yeni rütbesine uygun bir nişan verilecekti. Taşradaki memurların nişanları da bulundukları rütbeye göre verilecek ve görev değişikliği durumunda aynı rütbede olduklarında selefin nişanı halefe, farklı rütbede olduklarında ise, halefe rütbesine mahsûs nişan verilecek, selefin nişanı hazîneye teslim edilecekti. Terfî' etmeksizin bir memuriyete atanan şahıs, bu memuriyetten ayrıldığında eski nişanı kendisinde bırakılacak, yerine nişanı olmayan bir kimse tayin edilirse, bulunduğu rütbeye mahsûs memuriyet nişanı tanzîm edilerek kendisine verilecekti. Gerek İstanbul ve gerekse taşrada memuriyetten hâricde olup kendilerine sonradan memuriyet verilenlerden nişana sâhip olanların nişanları, memuriyet nişanı olarak addolunup selefinin nişanı hazîneye verilecekti. Istabl-ı âmire müdürlüğü pâyelileriyle rikâb-ı hümâyûn kapıcıbaşıları taşra memuriyetlerine atandıklarında uhdelerindeki nişanlarla memuriyetini îfâ edecek ve azl olunduğunda yine nişanı kendisinde kalacaktı. Kaza müdürlerine nişan verilmeyecek, ancak, sözkonusu memuriyete atanmadan önce nişana sâhip ise nişanı uhdesinde bırakılacaktı[1].

Bu açıklamalardan da anlaşılacağı gibi nişanlar, bazen memuriyete, bazen de şahsa mahsûs olarak veriliyordu. Bu nizâmnâmenin uygulanabilmesi ve ihlâl edilmemesi için de ayrıca bazı tedbîrler alınmıştı. Şöyle ki, yeni rütbe tevcîhi veya mevcut rütbenin terfî'ine dâir bir dilek geldiğinde konunun meclis-i vâlâya gönderilmesi, burada gerekli inceleme ve araştırma yapıldıktan sonra mazbatası verilmedikçe hiç kimseye rütbe verilmemesi kararlaştırılmıştı[2].

---

1 20 Safer 1265(15 Ocak 1849), *Buyuruldu Def.*, Nr. 3, s. 89-91; 20 Safer 1265, *Meclis-i Tanzimat Def.*, Nr. 35, s. 13; 27 RA 1265, *TV.*, Nr. 401; Lütfî, *Târih*, VIII, 176.

2 27 RA 1266(10 Şubat 1850), *TV.*, Nr. 419. Aslında meclis daha önce de buna benzer bir görevi îfâ etmekteydi. Şöyle ki, kâtiblerden birisine hâcelik veya bir hademeye kapıcıbaşılık

Nişan ve Rütbe Nizâmnâmesi'nin çıkması da bu konuda istenilen düzeni sağlayamadı. Rütbe sâhiplerinin resmî törenlerde rütbelerine mahsûs giydikleri elbiseler ile zâten birbirlerinden ayrıldıkları, nişan sâhipleri bile kendi nişanlarını yalnızca merâsimlerde yılda bir kaç kere kullandıkları ve bunlara sarfedilen paranın daha yararlı işlerde sarfedilmesi gerekirken memurların evlerinde saklı bırakılmasının doğru olmadığı fikrinden hareketle berât ile zâta mahsûs olanlar (imtiyâz nişanı) ve askerlerde bulunanların dışındaki nişanların toplanılmasına karar verildi. Bu, yeni nişanların tahsîs edilmeyeceği anlamına gelmiyordu. Zirâ, nişana lâyık kimselere verilmek ve zâta mahsûs olmak üzere *nişan-ı istihkak* adıyla bir nişan tanzîm ettirilmesi, başka bir nizâm ve unvân ile yeni nişanlar tahsîs edilmesi de imkân dâhilinde bırakılmıştı. Hıristiyan teb'a ve bazı yabancı memurlara verilecek nişanlar da hazîneye ziyâde masraf getirmeyecek şekilde yeni bir düzenlemeye tâbi tutulacaktı. Bu cümleden olarak ilmiye ve kalemiye mensûblarıyla patrik, kocabaşı, metropolid ve diğer Hıristiyânlarda olan nişanların alınması kararlaştırıldı. Eflâk ve Boğdan beyleri ile Sırb emâretinin nişanları memuriyetlerine nişane olmak ve ileride değiştirilmek kaydıyla uhdelerinde bırakılmıştı. Nişanların bu şekilde toplanmasından elde edilecek gelirin sarf olunacağı cihet ise, padişahın irâdesiyle tesbît edilecekti (12 L 1267/10 Ağustos 1851)[1].

Nişan konusunun bir türlü düzene konulamaması, daha köklü bir değişikliğin yapılmasını gerektirdi. Diğer nişanlardan farklı olarak beş rütbeden mürekkep, padişahın himâyesinde ve adına izafeten *Mecîdiye Nişanı* ismiyle anılan nişan ihdâs olundu. Kayd-ı hayat şartıyla verilen nişanın sayısı mahdûd olup birinci rütbesinde 50, ikincisinde 150, üçüncüsünde 800, dördüncüsünde 3.000 ve beşincisinde 6.000 adet nişan vardı. Yabancılara verilecek olanlar bu sayının dışındaydı. Berât ile tevcîh edilen nişan berâtsız olarak takılamazdı. Padişâh hiç bir kayda bağlı olmaksızın istediğine nişan verebilirdi. Bir şahsın bu nişanı almaya hak kazanabilmesi için bulunduğu görevde yirmi sene üstün hizmet etmiş olması gerekiyordu. Nişan tahsîsine ilk olarak beşinci rütbeden başlanılacaktı. Bir üst rütbeye çıkabilmek için en az olmak kaydıyla bu rütbede iki, dördüncüde ve üçüncüde üç, ikincide dört sene lâyıkıyla hizmet ederek beklemek şarttı. Askerlerin seferberlik ve muhârebe zamanlarında bekledikleri müddet iki katı sayılacaktı. Askerî sınıftan olanlar sefer ve barışta üstün başarı göstermeleri veya ağır yaralanmaları, ilmiye ve mülkiye mensûp-

---

tevcîhine dâir bir dilek geldiğinde, kâtibler mecliste imtihân, hademeler ise sorgulanarak meclisin kararı üzerine sözkonusu rütbelerin arz edilmesi gerekiyordu. Bu usûl taşra memurları hakkında da geçerliydi. Şu farkla ki, çok uzak yerlerden yapılan bu tür teklîf sâhiplerinin İstanbul'a gelmelerinin zorluğu göz önüne alınarak imtihânlarının mahallerinin en yüksek âmiri tarafından icrâ edilmesine müsâade ediliyordu (BEO. *A. DVN. MHM.*, 1/9, vr. 11b).

[1] İ. DH., Nr. 14432.

ları da ma'ârif, sanayi', zirâ'at ve ticâretin ilerlemesi ve geliştirilmesi için fevkalâde çalışmalar yapmaları hâlinde söz konusu bekleme süresinden muâf olacaklardı. Gerek yeni nişan tahsisi ve gerek rütbe terfî'inde teklif yazısı o sınıfın en büyük âmiri tarafından yazılacak, rütbe verilmesinin gerekçeleri de bu mühürlü arzda yer alacak ve yanlış bilgiden yazan âmir sorumlu olacaktı. Birinci ve ikinci rütbeden nişanlar padişahın, daha alt rütbelere âit olanlar da ilgili sınıfın en yüksek âmirinin huzûrunda takılacaktı. Adam öldürme, rüşvet, ihânet, hırsızlık, emre itâatsizlik gibi suçları sâbit görülenlerden nişanları geri alınacaktı.

Mecîdiye Nişanı ile ilgili muâmeleleri yürütmek üzere bir de *nişan meclisi* kuruldu. Meclisin başkanlığına birinci rütbe sâhibi birisi, üyeliklerine de birinci, ikinci ve üçüncü rütbelerden ikişer kişi atandı. Berât yazmak işlerine bakmak üzere divân, kayıtları tutmak için de teşrîfât kalemlerinden yeteri kadar kâtib alınarak ayrı bir kalem oluşturuldu. Başına bir halîfe tayin edilen kaleme çalışma yeri olarak Bâbıâlî'de bir yer tahsîs edildi. Nişan verilmesi için mahsûs irâde çıktığında bekletilmeksizin kalemde hemen berâtı hazırlanacaktı. Meclis, nişan tevcîhine dâir gelen arzları incelemek, nizâm ve usûlüne uygunluğunu tetkîk etmek için Bâbıâlî'de ayda bir kere toplanacak ve uygun bulunanlar hakkında mazbatalar tanzîm ederek padişaha arzedilmek üzere sadarete takdîm edecekti. Yeni nişan tahsîsi veya terfî' durumunda, mutasarrıfından nişanı aldığına dâir bir sened alınıp mecliste muhâfaza edilecekti. Terfî' eden şahıs eski nişanını meclise teslîm edecekti[1].

Mecîdiye Nişanı'nın ihdâsı ile Murassa' Nişanı kesin olarak ortadan kaldırılmış oluyordu. Yukarıda da belirttiğimiz gibi nişanların toplanmasına karar verilmiş olmasıyla zâten teorik olarak bu nişanın varlığı son bulmuş oluyordu. Ancak, bu işlemin tam olarak uygulanmaya konulması yeni nişana işlerlik kazandırılması ile oldu. Bu cümleden olarak nişan sâhiplerinde bulunan eski nişanlar toplanarak kendilerine yeni nişanlardan verildi[2].

---

1 Mecîdiye Nişanı'nın şekli, rütbelere göre uğradıkları değişiklikler, takılacakları şeritler ve takılma sûreti de nizâmnâmede yer almaktaydı. Nişan meclisi, birinci rütbe için 2.500, ikinci için 1.500, üçüncü için 750, dördüncü için 500 ve beşinci için 250 kuruş berât harcı alacaktı. Bu harçtan muâfiyet mutlaka irâde ile olacak olup yabancılardan harc alınmayacaktı. Harçlar, mâliye hazînesine teslim edilecekti (13 ZA 1268/29 Ağustos 1852, *Buyuruldu Def.*, Nr. 3, s. 123-126; *Meclis-i Tanzimat Def.*, Nr. 35, s. 15-18; 21 ZA 1268, *TV.*, Nr. 472; 16 R 1269, *Meclis-i Tanzimat Def.*, Nr. 36, s. 4-11). Daha sonra yapılan bir düzenleme ile askerlere verilecek nişanlardan bu harçların alınmaması kararlaştırıldı (3 RA 1270/4 Aralık 1853, DUİT, Nr. 24/1-4).
5 Z 1269(9 Eylül 1853) tarihli bir Mecîdiye nişan-ı hümâyûnu meclisi mazbatasının altında Ahmed Muhtar İ'tisâmî, Mehmed Rıf'at, Mehmed Ali, Mustafa Reşîd ve Mustafa Nâilî olmak üzere 5 kişinin isimlerine rastlamaktayız (İ. DH., Nr. 17489).

2 Cevdet Paşa, *Ma'rûzât*, s. 4.

1261(1845) senesinde sikke yenileme ve tashîh çalışmaları yürütülürken yeni sikkenin ihdâs tarihi münâsebetiyle ilk defa olarak altın madalyalar tanzîm edilerek vükelâ ve diğer devlet memurlarına hediye edilmişti[1].

1253(1837) senesinde yapılan bir düzenleme ile merâsimlerde *harvanî* giyilmesi usûlünden vaz geçilerek kış aylarında ve yağışlı günlerde *nevresim* ve *şinel*[2] giyilmesi, bazı büyük memurlara hil'at olarak giydirilen harvanîlerin de terk edilerek hil'at yerine mansıb ve memuriyetlerinin nişanlarının takılmasına karar verilmişti[3]. Harvanî giyilmesinin yasaklanmasındaki temel neden, padişahın ve yüksek dereceli memurların harvanî giymeleri netîcesinde, padişah ile memurların giysileri arasında bir fark bulunmamasıydı. Bu düzenleme ile harvanî giyme hakkı sâdece padişaha ait oluyordu. Ancak, aradan bir süre geçtikten sonra vükelâ ve rütbe-i ûlânın sınıf-ı evvelinde olan ricâlin -merâsimlerde yine şinel giymek şartıyla- soğuktan muhâfaza için sâdece makamlarında harvanî giymelerine müsâade edilmesi keyfiyeti sadrazam tarafından padişaha arzedildi. Padişâh ise harvanî giymenin padişahın imtiyâzı olduğunu belirterek diğer memurlar tarafından giyilmesine müsâade etmedi, ancak, sözkonusu memurların memuriyet mahallerinde kürklü veya kürksüz şinel giyebileceklerini ifâde etti[4].

Gerçekleştirilen yeniliklerin bir diğeri de rütbe sâhibi memurların törenlerde giyecekleri elbiselerin Batılı tarzda yeniden düzenlenmesiydi. Her rütbenin elbisesinin süs ve işlemesi rütbenin kademesine göre değişikti[5]. Vüzerâ, ricâl ve diğer devlet memurlarına mahsûs giysi olan Harclı Setrî[6] giyilmesinin yaygınlaşması ve giymemesi gereken kişiler tarafından da kullanılması üzerine yayınlanan bir irâde ile sözkonusu kişilerin dışındakilerin bu elbiseyi giymeleri yasaklandı. Zirâ, bu, ziyâde

---

1 Lütfî, *Târih*, VIII, 10-11.

2 Kolsuz ve yakası kürklü bir çeşit alafranka kaput (Şemseddin Sâmî, *Kamûs-ı Türkî*, İstanbul 1987, s. 795).

3 5 N 1253(3 Aralık 1837), *TV.*, Nr. 157.

4 Gurre-i N 1255(8 Kasım 1839), İ. DH., Nr. 168.

5 21 N 1255(28 Kasım 1839), İ. DH., Nr. 204. Sivil memurların Avrupalılar gibi giyinmeye mecbûr tutulmaları ile redingotun yerine *İstanbulin* diye bir üniforma icâd edildi. Redingot, kravat ve kolalı gömlek ile giyiliyordu. Oysa, kaskatı yakalı kolalı gömleği giymek memurlara zor geliyordu. Bunun üzerine sarayda, resmî törenlerde giyilmek üzere redingottan farklı olarak İstanbulin ceket îmâl edildi. Redingottan farkı, göğsünün tamamen kapalı olması ve bu yüzden kolalı gömlek ve kravata ihtiyâç göstermemesi idi. İki parmak yüksekliğinde düz ve dik yakası vardı. Yakanın içine kirlendikçe değiştirilmek üzere hafif kolalı bir iç yaka dikilir, yaka önden iliklenmez, hemen altından İstanbulin'in ilk düğmeleri başlar, eteği diz kapağına kadar uzundu (Reşat Ekrem Koçu, *Türk Giyim, Kuşam ve Süslenme Sözlüğü*, Ankara 1967, s. 134).

6 Setrî veya setre: Avrupa tarzı, düz yakalı, önü ilikli, çuhadan îmâl edilen ve memurların giydiği resmî elbise demektir (Şemseddin Sâmî, *Kamûs-ı Türkî*; R. E. Koçu, *Aynı eser*, s. 204).

masrafa neden olduğu gibi, üst rütbeli memurlar ile alt rütbeliler arasındaki fark ve kıdemi gösteren bir unsuru da etkisiz hâle getirmiş oluyordu[1].

Bütün bu değişikliklerden başka 24 Z 1262(13 Aralık 1846) tarihinde hâriciye nezâreti maiyyetinde hâriciye teşrîfâtçılığı kuruldu. Ancak, bu konuyu çalışmamızın ilgili kısmında ele aldığımız için burada teferruata girmiyoruz.

6- Hazîne-i Evrakın Kurulması

Osmanlı Devleti'nde yazı yazma ve yazılı vesîkaya saygı gösterme gelenek ve anlayışının bir sonucu olarak çok zengin bir arşiv malzemesi türemesine rağmen, devletin ilk devirleri hakkında elimizde diğer devirlere oranla yok denecek kadar az vesîka bulunmaktadır. Kuruluş dönemlerinin savaşlarla geçen karışık ve oturmamış yapısının bu durum üzerinde etkisi olmalıdır. Nitekim, Bursa'nın ve Edirne'nin başkent olduğu yıllara ait vesîkanın az olmasının nedeni, herhalde Timûr istilâsı ile Fetret Devri saltanat kavgaları münâsebetiyle yazılı evrakın yangın ve savaşlarda yok olmuş olması olsa gerektir. Ancak, Kanûnî Devri'nden sonradır ki, arşiv malzemesi çoğalmaya başlar. Zirâ, bu devirde devlet oturmuş, müesseseleri gelişimini hemen hemen tamamlamış ve Anadolu'daki saltanat kavgaları sona ermiş durumdadır.

İstanbulun Fethi'nden sonra evrakın biriktirilip muhâfaza edildiği mahzenin Yedikule civârında olduğu bilinmektedir. Sultan III. Ahmed zamanında Edirne'deki divân ve ordu divânlarına âit defterler, Topkapı Sarayı'na taşınmıştı[2]. Divân-ı hümâyûn toplantılarının yapıldığı Kubbealtı'nın hemen yanındaki odada divân için gerekli defterler sandıklar içinde bulunur, bu odanın kapısı divân günleri sadrazamın mührüyle mühürlenir ve yine onun huzuruyla açılırdı[3]. Vesîkalar düzenli bir şekilde kronolojik olarak evrak mahzenlerinde saklanır; evrak, önem derecesine göre kese denilen atlas veya âdî kumaştan yapılan mahfaza ve torbalara konulurdu[4]. Muâmeleleri biten evrak ise hazîne-i âmirede muhâfaza olunurdu[5].

Osmanlı arşiv malzemesinin muhâfaza ve kullanımında kolaylık sağlamaya yönelik önemli bir teşebbüs I. Abdülhamid zamanında gerçekleştirilmiştir. Reisülküttâba hitâben yazılan bir buyuruldu ile divân-ı hümâyûn kaleminde mevcut mühimme defterleri, nâme, ahidnâme ve diğer önemli evrakın kârgir bir binâ inşâ edilerek muhâfaza altına alınması gerektiği ve bu iş için Sadrazam Sarayı'nın bahçesinde

---

1 16 RA 1257(8 Mayıs 1841), BEO., *Ayniyât Def.*, Nr. 767, s. 39.

2 "Osmanlı Arşivi Târihçesi" , *Osmanlı Arşivi Bülteni*, İstanbul 1990, I, 9-10.

3 İsmail H. Uzunçarşılı, *Aynı eser,* s. 19.

4 Uzunçarşılı, *Aynı eser*, s. 76.

5 18 M 1149(29 Mayıs 1736), *Mühimme Def.*, Nr. 144, s. 3; 9 L 1182(16 Şubat 1769), *Mühimme Def.*, Nr. 166, s. 2.

tâmir ettirilen mahzenin müsâit olduğu belirtiliyordu. Mahzen ve içindeki evrakın sorumluluğu ise, reisülküttâb mehterbaşısına veriliyordu. Muâmeleler için gerekli olan evrak her sabah mehterbaşı nezâretiyle kalemlere çıkarılacak ve akşamları da mahzene konulacaktı. Sözkonusu evrak ve defterleri incelemeye yetkili olan memurların dışındakilerin mahzene girmeleri yasaktı[1]. Bu düzenlemeden de anlaşılacağı gibi mahzenin kârgîr binâ olmasına bilhassa dikkat edildiği görülür. Bunun nedeni, İstanbul'da zaman zaman çıkan ve şehri kasıp kavuran yangınlardan evrakı koruma düşüncesiydi. Çünkü, Bâbıâlî yangınları ve bazı ihmâller önemli derecede evrakın telef olmasına neden olmuştu. Nitekim bu yangınlardan birinde günlük kullanılan evrakın akşamleyin mahzenlere konulması gerekirken götürülmediğinden diğer bazı işlem gören evrakla birlikte yangında yokolmuşlardır[2].

Gittikçe önem kazanması ve işlerin Bâbıâlî'ye intikal etmesi üzerine işlem gören yakın devir evrakının buraya yakın Tomruk Dairesi'nde biriktiğini görüyoruz. Bu durum, devletin resmî vesîkalarının dağınık ve birbirinden uzak depolarda muhâfaza edilmesine neden oluyordu. Şöyle ki, evrakın bir kısmı At Meydanı'ndaki Mahzen-i Atîk, bir kısmı Topkapı Sarayı, bir kısmı da sözkonusu Tomruk Dairesi'nde muhâfaza edilmekteydi[3]. Mâliye evrakı ise Sultanahmet'te bulunan Çadır Mehterleri Kışlası'nda bulunmaktaydı[4]. Evrakın bu şekilde dağınık olarak muhâfaza edilmesi, aranan bir kaydın bulunmasının zaman almasına, bu da, evrakın kalemlerde bekletilmesine ve işlerin aksamasına neden olmaktaydı.

Sarayda bulunduğunu söylediğimiz eski tarihlere dâir evrakın zamanla iyi bakılamaması sonucunda çürüme ve telef olma noktasına gelmesi üzerine Mâliye Nâzırı Safvetî Paşa'nın girişimleriyle mâliyeden memurlar görevlendirilerek evrak ve defterler tek tek kontrol edildi. Bunların arasından muhâfazaya lâyık görülenler yeni torbalara konularak başka anbarlara taşındı, gereksiz ve muhâfazaya değer bulunmayanlar ise ayıklanarak Saray'daki fırınlarda yakıldı. Zirâ, bu önemsiz evrakın oluşturduğu kalabalık yüzünden gerekli evraka ulaşmak zaman alıyor ve zorluklara neden oluyordu[5].

---

1 9 R 1200(9 Şubat 1786), *Mühimme Def.*, Nr. 183, s. 3.

2 İ. H. Uzunçarşılı, *Aynı eser,* s. 254.

3 Salâhaddin Elker, "Mustafa Reşîd Paşa ve Türk Arşivciliği", *IV. Türk Târih Kongresi Bildirileri,* Ankara 1952, s. 183.

4 *Osmanlı Arşivi Târihçesi...*, s. 11.

5 Yakılmak için ayrılanlar arasında mülga ocaklara (yeniçeri ocakları ?) dâir evrak ve eski defterler ile cizye kâğıtları zikrediliyor. Bâbıâlî memurlarının bu mahzene gittikleri, evrakın çokluğu ve dağınıklığı yüzünden aradıkları vesîkayı bulamadan geri döndükleri de, aranan evrakın bulunamamasına örnek olarak belirtiliyor (3 CA 1261/10 Mayıs 1845, İ. DH., Nr. 5152).

Arşivcilik tarihimiz açısından en önemli adım şüphesiz 1262(1846) yılında *hazîne-i evrak*ın kurulması ile atıldı. Avrupa'da bulunduğu esnâda oradaki müesseseleri görüp, ülkemizde de tatbîk etmek isteyen Mustafa Reşîd Paşa, bu dönem reformlarının pek çoğunda olduğu gibi hazîne-i evrakın kurulmasına da önayak olmuştur[1]. Hazîne-i evrakın kurulması fikrinin gündeme geldiği sıralarda Sultanahmet'teki Defterhâne'nin bazı odalarının tamir ettirilerek evrakın buraya taşınması düşünülmüş ise de, Bâbıâlî'ye olan uzaklığı, evrakın getirilip-götürülmesinin zorlukları ve bunun yaratacağı kargaşa göz önüne alınarak bu tasarıdan vazgeçilmişti. Zirâ, evrakın bulunduğu mahzenlerin halleri hakîkaten perîşân idi. Ahmed Lütfî Efendi, mahzenlerin bu durumlarını şu şekilde ta'rîf ediyor: Lâzım olduğunda alınan evrak, işi bittiğinde gelişigüzel mahzenlere atılır ve birbirleri üzerine yığılırdı. Divân kalemi defter ve evrakının dışında hiç bir evrak muhâfaza altında değildi. Bir kimse arabayı mahzene dayayıp istediği kadar evrakı alıp götürse kimsenin ruhu duymazdı. İlgisizlikten mahzenlerin damları aktığı için hemen hemen evrakın % 50'si bu şekilde telef olmuştu. Bunun dışında, sağlam evrakın bir kısmının şahıslar ellerinde kaldığına, bunların arasında hatt-ı hümâyûn ve devletlerarası anlaşmaların dahi bulunduğuna bizzât kendisinin şâhid olduğunu da ifâde etmektedir[2].

Bütün bu uygunsuz durumların düzeltilmesi ve muâmelelerin hızlı bir şekilde yürütülebilmesi için diğer devletlerde olduğu gibi evrakın toplu ve düzenli bir sûrette aynı mekânda muhâfaza edilmesi gerekiyordu. Bu cümleden hareketle Bâbıâlî dâhilinde bilumûm evrakın konulup muhâfaza edileceği ve yangına karşı dayanıklı kârgîr bir binânın yapılmasına karar verildi. Dârülfünûnü inşâ etmek için İstanbul'a getirtilen İtalyan Mîmâr Fossati, binânın bir projesini hazırlamıştı. *Hazîne-i evrak* adı verilen bina, projeye göre, evrakın kısım kısım bulundurulabilmesi için bir çok odadan mürekkep olarak inşâ edilecekti. Odalarda, evrakın içlerine düzenli bir şekilde takım takım konabileceği dolaplar yapılacak, aranıldığında kolayca bulunması ve kayıp olmaması için her evraka numaralar verilecekti. Gerektiğinde başvurulmak üzere binâ dâhilinde içinde harîtalar, tarih, coğrafya vs. kitapların bulundurulacağı bir de kütübhâne inşâ edilecekti. Binâ rutubet çekmemek için *nev icâd* tuğladan inşâ edilecek ve inşâat, meclis-i vâlânın nezâreti altında gerçekleştirilecekti. Hazîne-i evraktan ve evrakın giriş çıkışından *mustahfız-ı evrak* nâmında bir şahıs sorumlu olacaktı[3].

Sözkonusu gereksiz evrakın yakılabileceğine dâir mâliye nâzırına yazılan buyuruldu için bkz. 4 CA 1261, BEO., *Ayniyât Def.*, Nr. 769, s. 51; BEO., *Ayniyât Def.*, Nr. 770, s. 29.

1 Abdurrahman Şeref, "Evrak-ı Atîka ve Vesâik-i Târihiyyemiz", *TOEM*, Cüz I, s. 15; S. Elker, *Aynı mak.*, s. 183.

2 Lütfî, *Târih*, VIII, 120-121.

3 Binâ inşâ edildikten sonra içine konacak evrakın nemlenmemesi için mevsimine göre pencereler açılarak binâ havalandırılacaktı. Binânın tahmini inşâ bedeli 350-400 kese (175-200.000 kuruş)

Bir yandan hazîne-i evrakın inşâsı devam ederken, bir yandan da depolarda bulunan evrakın tasnif ve ayırma işlemine başlandı. Binânın inşâsının tamamlanması yaklaştığından Sadâret Mektupçusu Muhsin Bey, hazîne-i evrak müdürlüğüne atandı. Müdür ve maiyyetindekilere geçici çalışma yeri olarak meclis-i vâlâ dâiresinde bir oda tahsîs edildi. Böyle yüksek bir görevde bulunmuş olan şahsın müdürlük gibi bu dönemde maiyyet memuru sayılabilecek bir memuriyete tayini uygun düşmeyeceğinden yapılan bir düzenleme ile müdürlük, nezârete dönüştürüldü[1]. Ancak, sonraki yıllarda bu ünvânın fazla îtinâlı bir şekilde kullanılmadığını, nâzıra bazen *nâzır* bazen de *müdür* diye[2] hitâb edildiğini görüyoruz.

Daha sonra meclis-i vâlâdan bir talimâtnâme kaleme alınarak nâzır ve maiyyet memurlarının görevleri belirlendi. Muhsin Efendi'ye yardımcı olmak üzere bir muâvin ile kalemlerden ehliyetli, tecrübeli ve ketûm kâtiblerden birkaç tâne seçilerek maiyyetine verildi. Gerektiğinde bu sayı arttırılabilecekti. Bunlar, Osmanlı Devleti'nin başından beri birikmiş olan evrak ve defterleri inceleyerek hazîne-i evraka konmaya lâyık olanları tefrîk etmek ve hazırlamakla görevliydiler. Bu ayırım işlemi için divân-ı hümâyûn ve dâhiliye kalemleri, âmedî, sadaret mektûbî, dâhiliye ve hâriciye, teşrîfât ve meclis-i vâlâ tahrîrât odalarından birer ikişer memur seçilerek kendileriyle ilgili evrakı ayırmak üzere evrakın tasnîfinin bitmesine kadar geçici olarak görevlendirildiler. Bunlar, evrakın hazîne-i evraka taşınmasına değin haftada iki gün depolara giderek işe yarar evrakı ayıracak, her belgenin neye dâir olduğunun anlaşılabilmesi için tarihiyle berâber konu özetini yapacak, bu şekilde vesîkaların kabaca hazırlanan katalogları gerekli düzeltmelerin yapılması için önce mensûb oldukları kalem şefine gösterilecek, şefin kontrolünden sonra saklanmaya gerek olmayanlar tekrar ayıklanacak ve bu işlemlerin tamamlanmasından sonra ayrılan evrak torbalara konulup ağzı mühürlendikten sonra hazîneye konmak üzere nâzıra teslîm edilecekti.

---

idi (21 ZA 1262/10 Kasım 1846, İ. Mes. Müh., Nr. 658; 2 Z 1262, *TV.*, Nr. 309). Takvim-i Vekayi'de hazîne görevlisi *muhâfız-ı evrak* olarak zikrediliyor.

1 Muhsin Efendi'ye 15.000 kuruş maaş bağlanmıştı (4 RA 1263/20 Şubat 1847, İ. DH., Nr. 7066; 6 RA 1263, BEO., *Ayniyât Def.*, Nr. 772, s. 126; 11 RA 1263, *TV.*, Nr. 323). Muhsin Efendi'nin nezârete tayini için bkz. 7 RA 1263, BEO., A. DVN., 22/100; 4 RA 1263, *TV.*, Nr. 322; 4 RA 1263, *Cerîde-i Havâdis*, Nr. 321.

2 Meselâ Muhsin Efendi'nin 1264 tarihli bir vesîkada müdür (9 RA 1264/14 Şubat 1848, İ. MV., Nr. 2726), 1267 tarihli bir belgede de (11 Receb 1267/12 Mayıs 1851, İ. DH., Nr. 6794) nâzır diye nitelendirildiğini görüyoruz. Her iki ünvân için örnekler çoğaltılabilir. Ancak, şurası bir gerçektir ki, 1266 senesinden sonra vesîkalarda artık çoğunlukla müdür tabiri geçmektedir. Muhsin Efendi'nin ölümüne dâir olan belgede de (5 R 1270/5 Ocak 1854, İ. DH., Nr. 18061) ünvânı müdür olarak zikredilmektedir.

Hazîne-i evrak nâzırı, maiyyetindeki memurlarla berâber kendisine teslîm edilen bu belgeleri teker teker kontrol ederek ve aranıldığında kolayca bulunabilmesi için fihrist şeklinde kataloglarını hazırlayarak sandıklara koyacaktı. Her sandığın üzerine hangi kalemin evrakı olduğu, numarası, ihtivâ ettiği tarihler yazılacak ve hazînenin hizmete girmesine kadar eski bulundukları yerlerde muhâfaza edilecekti. Kilitli olan bu sandıkların anahtarları nâzır nezdinde bulundurulacaktı. Hazîneye aktarılacak evrakın dışında kalan vesîkalar da nâzırın sorumluluğundaydı[1]. Muhsin Efendi, burada bırakılacak vesîkaların çürümeden sağlıklı bir şekilde muhâfazalarının temîni için Defterhâne'nin gerekli yerlerinin onarılmasını, vesîkaların rutubet ve nemden muhâfazası için zemîninin tahta ile kaplanmasını istedi[2].

1263 (1847) senesi sonlarına doğru hazîne-i evrakın inşâsı tamamlandı. Evrakın muhâfazası hususunda esâslı bir nizâmnâmenin hazırlanması, konunun vükelâ arasında iyice müzâkere edilip karara bağlanmasından sonraya bırakıldı[3]. Hazînenin binâsı tamamlanmıştı ama, İstanbul yangınlarından ağzı yanan yetkililer, bu kere işi şansa bırakmak istemiyor ve tedbirli davranıyorlardı. Bu noktadan hareketle, nâfı'a nâzırına gönderilen bir emir ile yanına binâ konusunda bilgili kişileri de alarak binânın yangına karşı veya başka konularda eksiklikleri varsa bunların muâyene ve tesbît edilerek meclis-i vâlâya bildirmesi istendi[4]. Yapılan muâyene netîcesinde zemînin tahta yerine mermerle kaplanması, kapı, pencere, merdiven ve diğer aksamının sac ve demirden yapılması, başka yerde çıkan yangının yayılma tehlikesine karşı binânın altı tarafındaki duvarın yükseltilmesi gibi önlemlerin alınmasına karar verildi[5]. Ancak, sözkonusu yeni tedbîrler icrâya çalışılırken Bâbıâlî civârında bir yangın çıkması sonucunda[6] bazı ek önlemlerin daha alınmasına gerek duyuldu. Bunun üzerine zikredilen duvarın yükseltilmesi işinden vazgeçilerek

---

1 Sandıkları getirip götürmekle iki kişi görevlendirildi. Bunların maaşları, sandık, torba vs. masrafları nâzırın hazırlayacağı defterin meclis-i vâlâda görüşülüp kabul edilmesinden sonra mâliye hazînesinden verilecekti. Bu talîmât geçici görev talîmâtı olup hazîne-i evrak tamamlandığında meclis-i vâlâda yeni bir nizâmnâmesi hazırlanacaktı (11 R 1263/29 Mart 1847, İ. MV., Nr. 1869; 11 R 1263, İ. MV., Nr. 12019). Defterhâne'deki çalışmalar için yapılan masraflar husûsunda bkz. 9 ZA 1263, BEO., A. MKT., 99/51; 9 RA 1264, İ. MV., Nr. 2726.

2 18 CA 1264(22 Nisan 1848), BEO., A. MKT., 122/57.

3 20 ZA 1263(30 Ekim 1847), *TV.*, Nr. 355.

4 28 ZA 1264(26 Ekim 1848), BEO., A. MKT., 157/19.

5 Bu kararların icrâ edilebilmesi için gerekli olan tahmîni 2 yük 25.750 (225.750 kuruş) kuruşun temîni için mâliye ve inşâ işlemine bakması için de ticâret nâzırlarına gerekli emirler verildi (2 CA 1265/26 Mart 1849, İ. MV., Nr. 3772; 6 CA 1265, BEO., A. MKT., 187/15).

6 26 Şaban 1265(17 Temmuz 1849), İ. MV., Nr. 4093.

yangının sirâyetinin önlenmesi için binânın yakınında bulunan dükkân ve arsaların istimlâk edilerek satın alınmasına karar verildi[1].

Evrakın hazineye konulmasından sonra muâmelelerin hızlı bir şekilde yürütülmesi ve evrakın akışının sağlanabilmesi için hazîne ile dâireler arasında şöyle bir yol izlenmesi düşünülüyordu: Hazırlanan katalogların (müzekkire) birer nüshası divân-ı hümâyûn kalemi ve âmedî odasında bulundurulacak, bir belgeye başvurmak gerektiğinde, buradaki kayıtlardan tarih ve numarası bakıldıktan ve bir pusulaya kaydedildikten sonra hazîneden istenecekti[2].

Hazîne-i evrak binâsının 1263 (1847) senesinde bitmesine ve evrakın tasnîf ve ayırım işlemine 1262 (1846) senesinden beri devam edilmesine rağmen, resmî açılışının 1269 (1853) senesine kadar gerçekleştirilemediğini görüyoruz[3]. Bu şekilde inşâ edilen hazîne-i evrak ile muâmelelerin daha sağlıklı, âhenkli ve düzenli bir şekilde akışı sağlandığı gibi, devletin *kuvve-i hâfızası*[4] ve *nefs-i nâtıkası*[5] sayılan yazılı belgeler de bir yere toplanarak muhâfaza altına alınmış oluyordu.

C- MUÂMELÂTTA YAPILAN BAZI DEĞİŞİKLİKLER

1) Memûriyete İntisâb

Tanzimat öncesi Osmanlı Devleti'nde devlet dâirelerinin ihtiyacı olan memurlar, otodidaktik sistemle yetişmekteydiler. Yani her dâire aynı zamanda memur yetiştiren birer mektepti. Daha ziyâde memur ve devlet ileri gelenlerinin çocukları kalemlere çırak (şâgird) olarak alınırdı. Bunlar 12 yaşına gelince kalemlere devam

---

1 İstimlâk edilecek dükkân ve arsalar için yapılacak masraf tahminî 163.363 kuruştu (12 N 1265/1 Ağustos 1849, İ. MV., Nr. 4143). Ancak daha sonra arsa ve dükkân sâhiplerinin meclis-i vâlâya çağırılarak kendileriyle anlaşma sağlanmış ve toplam 128.000 kuruşa sözkonusu mülkler satın alınmıştı (29 Z 1265/15 Kasım 1849, İ. MV., Nr. 4405).

2 18 Şaban 1266(29 Haziran 1850), İ. MV., Nr. 5150.

3 Hazînenin açılış gününün yaklaşması üzerine her gün burada bulunmak ve temizlik hizmetlerine bakmak üzere iki kişi görevlendirildi. 14 CA 1269(23 Şubat 1853) tarihli sadâret arzında ...*hazîne-i merkumenin küşâdı takarrub eylediğine mebni*... tabiri geçmekte olup (İ. MV., Nr. 9956), bu, açılışın sözkonusu tarihten biraz sonra yapıldığını göstermektedir. Hazine-i Evrak Müdürü Muhsin Efendi'nin ölümüyle yerine Nurî Efendi'nin tayin edilmesine dâir vesîkada hazînenin esâs muvazzaf elemanları 4 kişi olarak verilmektedir (5 R 1270/5 Ocak 1854, İ. DH., Nr. 18061). Böylece hazîne-i evrakın kadrosu müdürün dışında 4 memur ve 2 hademe olmak üzere toplam 7 kişiden oluşmaktaydı.
Hademeler nöbetleşe olarak geceleyin hazîne-i evrakta kalıyordu. Bunların bir diğer görevi de, kalemlerden gönderilen vesîka sandıklarının yerlerine konmasına nezâret etmek ve depoyu kapamaktı (5 Safer 1273/5 Ekim 1856, İ. DH., Nr. 23516).

4 BEO. A. DVN., 42/12.

5 İ. MV. Nr. 4093.

etmeye başlarlar, evde özel olarak okuma yazma öğrenirler, câmilerdeki derslere devam ederler; ancak, Türkçe kitâbet, inşâ ve yazı çeşitlerini bu kalemlerde öğrenirlerdi. Divân-ı hümâyûn kaleminde en yüksek dereceli memurlar olan *hâce*ler, bu yeni yetişmek isteyen şâgirdlere âdetâ hocalık yaparlar, kalem ve yazışmaların inceliklerini öğretirlerdi. Kalemde yetişen şâgird, daha sonra olgunlaştığına bir işâret olmak üzere asıl isminden farklı bir mahlas alırdı[1]. Şâgirdler, kalemlerde hocaları durumunda olan kâtiblerin karşısında hasır üzerinde oturur ve kabiliyetli olanlarına yavaş yavaş kalemdeki bazı perâkende ve önemsiz yazılar yazdırılırdı[2]. Meşk usûlü ile kalemdeki bilgileri öğrenen bu şâgirdler, ilk memuriyete girdiklerinde maaş almazlardı. 3-5 sene sonra ayda 1 kuruştan 8-10 kuruşa kadar maaş tahsis edilerek *mülâzim* olurlardı. Zamanla kıdemiyle orantılı bir şekilde kalem gelirlerinden payları da artardı. Ancak, başhalîfe olmak bazen 20-30, bazı büyük kalemlerde ise, 40-50 seneye ihtiyâç gösterebilirdi. Üst kademelere yükselebilmek için bu kadar uzun ve mâlî açıdan zorlu yılların geçmesi, çoğu kere şâgirdlerin bunu göze alamamalarına ve memuriyetten ayrılmalarına neden olmaktaydı[3]. Bu şekilde küçük yaşta kalemlerde görevlendirilen kâtib adayları, zamanla dâirenin gördüğü işlerin bütün inceliklerini öğrenir, bilgi ve kıdemi arttıkça da bürokrasinin üst kademelerine doğru terfi ederlerdi. Bu sistem, yani memur adaylarının kalemlerde görevlendirilerek yetiştirilmeleri mâliye, Bâbıâlî ve serasker kalemlerinde, yani bütün devlet dairelerinde aynen uygulanırdı.

Ancak, sözkonusu eğitim sisteminin yetersiz kaldığı zamanlarda, kendisini daha iyi yetiştirmek isteyen kâtibler için, zaman zaman gerek Bâbıâlî'de ve gerekse Bâb-ı Defterî'de bazı hocaların kâtiblere düzenli dersler verdiklerini görüyoruz. Nitekim, bu amaçla mâliye kalemleri kâtibleri için Bâb-ı Mâliye Câmiinde tâtil günlerinin dışında her gün öğleden ve ikindiden önce olmak üzere günde iki kere Arapça, Farsça (ulûm-ı Arabiyye ve Fârisiyye) ve fıkıh dersleri verilmeye başlanmıştı (19 C 1241/29 Ocak 1826)[4]. Aradan bir müddet geçtikten sonra Bâbıâlî memurlarına da bu türden dersler kondu[5]. Derslerin bir süre sonra düzenli olarak yürütülememesinden dolayı mansûre hazînesi memurları için pazartesi ve perşembe olmak üzere haftada

---

1 Osman Ergin, *Türkiye Maârif Târihi*, İstanbul 1977, I, 63-65. Sadrazam Mehmed Emîn Âlî Paşa da *Âlî* mahlasını kalemde almıştı (Ergin, *Aynı eser*, s. 66). Mahlas sisteminin Tanzimat döneminde de devam ettiğini gösterir örnek için bkz. 27 M 1255(12 Nisan 1839), *Meclis-i Tanzimat Def.*, Nr. 27, s. 11; 7 N 1255, Cevdet, Ma'ârif, Nr. 7.

2 Süleymân Fâik Efendi, *Kalem Nizâmı*, İst. Üniv. Ktb., TY. Nr. 3634, vr. 8a-9b; *MMD.*, Nr. 8989, s. 19.

3 HH., Nr. 23984.

4 *MMD.*, Nr. 7959, s. 151. Hocalığa el-Hâc İbrâhim Bernevî 150 kuruş maaşla atanmıştı.

5 Hocalığa Şâ'ir Aynî Efendi tayîn edilmişti (Lütfî, *Târih*, III, 173).

iki güne indirildiklerini görüyoruz. Sözkonusu dersler, ayrıca Bâbıâlî memurlarına da verilecekti[1].

Kâtiblerin terfiinde zaman zaman iltimâs ve adam kayırma yollarına başvurulması netîcesinde bazı kişiler, ehliyetli ve lâyık olmadıkları hâlde *hâcelik* ve *kapucubaşılık* rütbelerine yükseltiliyorlardı. Diğer memurlar adına adaletsizlik demek olan bu durumu düzeltmek üzere 1253(1838) tarihinde yapılan bir değişiklik ile kâtiblerin rütbelerinin yükseltilmesinde imtihân esâsı getirildi[2]. Yani bu düzenlemeyle açılan kadrolara imtihân edilen adaylar arasından kazananlar atanacaktı. Bu tedbîr ile memurların yükseltilmesinde yapılması muhtemel adaletsizlikler önlenmiş oluyordu. Bu imtihânlar iki aşamalı olarak yapılıyordu. Birincisi güzel yazı, ikincisi ise, verilen bir konuyu kitâbet kurallarına göre tasvîr eden vesîka müsveddesinin yazılması. Sözkonusu iki merhaleden geçirilen memurların kâğıtları, oluşturulan bir jüri tarafından tarafsız bir şekilde değerlendiriliyor ve her memurun hangi sınıf ve kadroya tayin edileceği kâğıdının üzerine yazılıyordu[3].

Tanzimat'tan önceki memur yetiştirme ve memuriyete intisâb usûlleri hakkında bilgi verdikten sonra, artık Tanzimat Dönemi'nde konunun ele alınış şekilleri ve sistemde yapılan değişiklikleri incelemeye geçebiliriz. Tanzimat Dönemi'nde zikredilen konular daha sağlam esâslara bağlanmış ve bu yönde önemli adımlar atılmıştı. Ancak, bu husûsta ilk ve en önemli atılım mekteb-i ma'ârif-i adliyenin kurulması[4] ile Tanzimat'ın ilânından aşağı yukarı 9 ay önce atılmıştı. Bu mektep, tamamen Bâbıâlî ve Bâb-ı Mâliye'nin ihtiyâcı olan memurları yetiştirmeye ma'tûf olarak kurulmuştu. Mekteb-i adliye kurulmadan bir kaç ay önce mâliye nezâreti kalemlerinin ıslah edilmesi maksadıyla gerçekleştirilen düzenlemede, memuriyete intisâb usûllerinde de bazı değişikliklerin yapılmasına dâir ilk işaretler verilmekte ve konu, mektebin kurulmasına bağlanmaktaydı[5]. Ma'ârif-i adliye mektebinin kuruluşuna dair olan belgede, eski usûlde yetişmekte olan kâtiblerin yalnız kalemdeki yazışma şekillerini

---

1 Hocalığa el-Hâc Pertev Efendi atanmıştı (Gurre-i ZA 1252/7 Şubat 1837, *MMD.*, Nr. 7545, s. 7; 23 ZA 1252, Cevdet, Ma'ârif, Nr. 4399).

2 Gurre-i Z 1253(26 Şubat 1838), *TV.*, Nr. 161; Lütfî, *Târih*, V, 102.

3 Dâhiliye mektubî odasında boşalan bir halîfelik için silsilesi yürütülecek memurların seçimi, sözkonusu kanûna istinâden imtihân ile yapılmıştı (7 Şaban 1254/26 Ekim 1838, HH., Nr. 23757). Yine, sadâret mektubî odasında da silsileleri yürütülecek yani sınıf-ı evvel ve sânîye terfî' edecek kâtibler imtihân ile tesbît edilmişti (18 M 1256/22 Mart 1840, İ. DH., Nr. 455).

4 Bu konuda geniş bilgi için meclis-i ma'ârif kısmına bakınız.

5 *...aklâm-ı mezbûreye [mâliye kalemleri] müceddeden şâgird alınması hakkında bundan akdem ba'z-ı usûller vaz' olunmuş ise de şimdiki nizâmât-ı haseneye göre o usûllerin icrâsı uyamayacağından işbu şâgird memuriyeti dahî bir mülâhazalı tutulacak iş olduğundan bu maddenin dahî ilerüde te'sîs buyurulacak mekteb nizâmâtına tevfîkan iktizâsının tesviyesi îcâb edeceğinden...*(*MMD.*, Nr. 9280, s. 122).

öğrendikleri, Arapça ve Farsça'ya dâir birşey bilmedikleri, dâhilî ve hâricî işlerde istihdâm olunacak kâtibler için gerekli olan riyâzî ilimler ve coğrafya gibi ilimlerin belki adlarını bile işitmedikleri ve bu yüzden ihtiyâç duyulduğunda gerekli olan yetişmiş elemanların bulunamadığı ifâde edilerek bu duruma bir çâre olmak üzere Bâbıâlî civârında bir mektebin inşâsına karar verilir. Mektebe devlet dâirelerinde çalışmakta olan memurların çocukları öncelikli olarak alınacaktı. Buradan mezûn olan çocuklar imtihân edilerek memuriyetlere yerleştirilecekti. Şöyle ki, mezûn olan aday eğer Bâbıâlî'deki herhângi bir kaleme girmek isterse, ilgili kalemin şefi ve hâriciye nâzırının huzurunda; mâliye kalemlerinden birine memuriyet istiyorsa, o zaman gene ilgili kalem şefi ve mâliye nâzırının huzurunda imtihân edilecekti. Mekteb, bu hâliyle bu iki nezâretin maiyyetinde olarak kurulmuştu. Buraya girmek isteyen kişi, zikredilen iki nezârete başvuracak ve geçmişleri hakkında gerekli araştırma yapıldıktan sonra, mektebe kabul edildiğine dâir *ruus-ı hümâyûn* kendisine verilecekti. Mektebin te'sîsi üzerine kalemlere dışarıdan kesinlikle hiç kimsenin memur olarak alınmaması kararlaştırıldı. Kalemlerde bulunup mektebe devam etmek isteyen şâgirdlere maaşları aynen verilecekti[1]. Bunlar her sabah mektebe gidip derslerini aldıktan sonra kalemlerine dönüyorlardı[2]. Ancak, bu dersleri aksatmaları üzerine zaman zaman maiyyetlerindeki memurların derslere devamlarını sağlamak üzere mâliye ve hâriciye nâzırlarının dikkatleri çekilmek zorunda kalınıyordu[3]. Mekteb-i ulûm-ı edebiye de yine aynı şekilde tamamen kalemlere memur yetiştirmek amacıyla kurulmuştu[4]. Bu düzenleme ile memur yetiştirme problemi gayet ileri görüşlü ve esâslı bir şekilde ele alınmış, memuriyete intisâb sistemi de ricâ, şefâ'at ve iltimâs gibi haksız uygulamalar yerine, lâyık olan kişinin istihdâm edilmesini sağlayan imtihân usûlü ile daha akılcı ve âdil bir temele oturtulmuştu.

Kalemlerden herhangi birine memur alınmak gerektiğinde şu prosedürden geçmesi gerekiyordu: Adayın dilekçesi üzerine mektepten mezûn olup olmadığının anlaşılması için mekâtib-i rüşdiye nâzırına havâle edilip mezûn olduğuna dâir nâzırdan gelecek cevâb doğrultusunda mâliyeden verilecek telhîs mûcebince kendi-

---

1 27 ZA 1254(11 Şubat 1839), *MMD.*, Nr. 8999, s. 15-17; İhsân Sungu, "Mekteb-i Ma'ârif-i Adliyye'nin Tesîsi", *Târih Vesikaları*, I (1941-1942), s. 212-225. Bâbıâlî'deki kalemlerin sorumlusu olması hasebiyle hâriciye nâzırına yazılan bir buyuruldu ile kalemlerdeki tahsîle muhtaç şâgirdlerin mektebe gönderilmesi istendi (4 M 1255/20 Mart 1839, *Meclis-i Tanzimat Def.*, Nr. 27, s. 11). Mektebin kadrosu, okutulacak dersler ve diğer konularda geniş bilgi için meclis-i ma'ârif kısmına bakınız.

2 "Ma'ârif Nezâreti'nin Târihçesi", *Sâlnâme-i Nezâret-i Ma'ârif-i Umûmiyye*, Sene 1321, s. 19.

3 6 Z 1257(19 Ocak 1842), İ. DH., Nr. 2003; 15 CA 1261, Cevdet, Dâhiliye, Nr. 5053.

4 Geniş bilgi için meclis-i ma'ârif kısmına bakınız.

sine ruus-ı hümâyûnu verildikten sonra memuriyete atanmış oluyordu[1]. Kalemlere alınacak kişilerde ketûmiyet, iyi ahlâk sâhibi olma, dürüstlük, sır tutma ve arkadaşlık ettiği kişilere dikkat etme gibi özellikler aranıyordu[2].

Her iki mektepte de okuma süresi üç yıl olarak belirlenmişti. Ancak, bazı kişiler bu müddetin sonunu beklemeksizin bir an önce maaşa kavuşmak emeliyle devlet dairelerinde istihdâm talebinde bulunduklarından, bu tür olumsuzluklara meydan vermemek ve kurulu nizâmı korumak için, mekteb-i ma'ârif-i adliye mezûnlarından başka ve mekâtib-i rüşdiye nâzırının yazılı belgesi olmadan hiç kimsenin memuriyete alınmamasına karar verildi. Divân-ı hümâyûn, ruus ve tahvîl kalemlerine tayinler ruus-ı hümâyûn ile yapılmasına rağmen, sadaret mektûbî ve dâhiliye kalemlerindeki kâtiblere ruus verilmemesi bu kalemlerdeki memurları üzmekteydi. Bunun üzerine gayet önemli olan bu iki kalemin memurlarının da tayinlerinin ruus-ı hümâyûn ile yapılması kararlaştırıldı[3]. 1263(1847) senesine kadar halîfe ve kâtib çocuklarının kalemlere imtihânsız girmelerine rağmen, bu tarihte yapılan bir düzenleme ile bunların da mekteb-i ma'ârifte tahsîl ettikten sonra kalemlere girmeleri karara bağlandı[4]. Es'ad Efendi'nin uhdesinde bulunan mekâtib-i rüşdiye nezâretinin lağvedilmesi üzerine buradan idâre edilmekte olan kalemlere alınacak kişilerin yeteneklerinin tesbîti ve muâmelelerinin yürütülmesi görevi meclis-i ma'ârif-i umûmiyeye verildi[5].

Hakîkaten kararlaştırıldığı gibi mektebden mezûn olanların istedikleri kalemlere memur olunmalarına müsâade ediliyordu. Yani mektebin mezûniyet imtihânını veren bir kâtib adayının, memuriyete girmek için ayrıca bir imtihâna girmesine gerek yoktu. Böyle bir mecbûriyet olmadığı gibi, aday kendi girmek istediği kalemi bir dilekçe ile sadarete bildiriyor ve genelde istekleri doğrultusunda arzuladıkları kalemlere giriyorlardı[6]. Ancak, mektep dışından olup kendisini yetiştirdiğini sadarete bildirip kalemlerin birine yerleştirilmesini isteyen şahıslar, hayli uzun bir bürokratik süreçten geçmekteydiler[7]. Daha sonraki yıllarda rüşdiye mekteblerinin kurulup yaygınlaş-

---

1 28 R 1255(11 Temmuz 1839), *MMD.*, Nr. 8999, s. 31; *MMD.*, Nr. 9280, s. 4.

2 2 Şaban 1258(8 Eylül 1842), *Meclis-i Tanzimat Def.*, Nr. 27, s. 42.

3 25 RA 1257, *Meclis-i Tanzimat Def.*, Nr. 27, s. 40-41; 27 RA 1257, *MMD.*, Nr. 8999, s. 52.

4 21 N 1263(2 Eylül 1847), İ. MV., Nr. 2313.

5 12 Safer 1266(28 Aralık 1849), *Meclis-i Tanzimat Def.*, Nr. 27, s. 45.

6 3 B 1259(30 Temmuz 1843), İ. DH., Nr. 3877; Cevdet, Mâliye, Nr. 2261; Nr. 2537; 3 Z 1262, BEO., A. DVN., 19/90; 2 C 1264, İ. DH., Nr. 9113; 11 N 1268, İ. DH., Nr. 15762.

7 Bu süreç şu şekildeydi: Sadârete takdim ettiği dilekçesinde mâliye mektubî odasına memuriyetini isteyen Hâfız Mustafa'nın durumu bir buyuruldu ile mâliye nâzırına havâle edildi. Masârıfât muhâsebesinden nizâmı bir yazı ile soruldukten sonra kanûn gereği imtihân edilmek üzere meclis-i ma'ârife sevkedildi. İmtihândan sonra ilimce yeterli bulunan şahsın memuriyetinde bir

tırılması ve dârülma'ârif mektebinin kurulması üzerine buralardan mezûn olan öğrencilerin de kalemlere alındıklarını görüyoruz. Hernekadar mekteb mezûnlarının kalemlere alınması kanûn gereği idiyse de, zaman zaman kalemlerde nizâma aykırı olarak bazı kimseler de istihdâm ediliyordu. Bu ise, kurulu nizâmı bozduğu gibi mektepten mezûn olan öğrencilerin de önünü kapatıyordu. Bunun üzerine yapılan yeni bir düzenleme ile mekteplerde okuyan öğrencilerin sene sonunda mezûniyet imtihânları yapılırken, evinde ve dışarıdan kendisini yetiştirmiş olup memuriyet talebinde bulunan şahısların da imtihân edilmesi kararlaştırıldı. Böylece, bunlardan başarılı olanlar da memuriyetlere yerleştirilecek ve bunun dışında sene içerisinde kalemlere asla memur alınmayacaktı[1].

Mekteplerden mezûn olanların avantajı yalnızca kalemlere daha rahat girmekle sınırlı değildi. Kendilerine pratikten yetişme kâtiblerden daha saygılı davranıldığı gibi, daha müsâit ve farklı ortamlarda çalışıyorlardı[2]. Kurulan modern okullardan mezûn olanların kalemlerde istihdâm edilmeleri ile kâtiblere değişik bilim dalları hakkında da bilgi sâhibi olarak kendilerini yetiştirmeleri ve geliştirmelerinin yolları bu şekilde açılmış oluyordu. Eski sistemde kendi kaleminin pratik bilgisi dışında fazla bir şey öğrenemeyen kâtibler, bu sûretle dünyadaki gelişmelerden haberdâr oldukları gibi, memuriyete giriş ve terfî' yöntemleri de -en azından teorik olarak- akrabalık ve iltimâs gibi hissî ölçülerin dışında daha akılcı ve âdil bir yapıya kavuşturuldu. *En azından teorik olarak* diyoruz; çünkü, bilindiği gibi gerek önde gelen reformist Tanzimat bürokratları ve gerekse onların rakipleri olan reform karşıtları iktidâra geldiklerinde kendi kadrolarını da işbaşına getirmişler ve bu dönemde bu iki kliğin birisine mensûb olmak önemli bir iktidâr anahtarı hâline gelmişti. Yani bu yönüyle, getirmek istedikleri, şahısların geçici, memuriyetlerin kalıcı olduğu ilkesini bir anlamda kendileri çiğnemişlerdi.

---

sakınca olmadığına dair meclisin cevâbı üzerine, durum masârıfât muhâsebesinden tekrar soruldu. Buradan gelen müsbet cevâb üzerine mâliye nâzırının ruus verilmesine dair olan yazısının çıkması ile kendisine ruus-ı hümâyûn verilerek memuriyete kabul edildi. Sözkonusu mu'âmele 9 CA 1268(2-3 Mart 1852) tarihinde başladı ve 12 Ramazan 1268(30 Haziran 1852) tarihinde sona erdi (Cevdet, Ma'ârif, Nr. 7310).

1 12 Z 1268(27 Eylül 1852), İ. DH., Nr. 15970; 25 Z 1268, *Meclis-i Tanzimat Def.*, Nr. 27, s. 45; 28 Z 1268, *Buyuruldu Def.*, Nr. 3, s. 127. Sözkonusu yeni nizâm gereği olarak 1271 senesinde yapılan imtihân netîcesinde mektep mezûnlarının dışında, dışarıdan katılanlardan da 7 kişi başarılı olmuştu (16 ZA 1271/31 Temmuz 1855, İ. DH., Nr. 21105).

2 Mekteb-i Ulûm-ı Edebiye'den mezûn ve bir hâtırât kaleme almış olan İbrahim Halîl Aşcıdede, seraskerlikteki memuriyetinde kendisine diğerlerinden farklı yapılan muâmeleyi şu şekilde anlatıyor: *Mektepten imtihân ile gelmiş olduğum cihetle diğerlerinden fark ve temyîz için yerdeki mindere oturtmayıp yukarıdaki minder üzerine oturttular* (Osman Ergin, *Aynı eser*, II, 391).

Bu dönemde gerçekleştirilen bir başka yenilik de, memurların işe başlarken yemin etmeleri keyfiyetiydi. Yüksek rütbeli memurlar, yani, vükelâ, büyük âlimler (ulemâ-yı izâm) ve ileri gelen devlet ricâli, (havass-ı ricâl) padişahın; *erbâb-ı manâsıbdan* olan ricâl, sadrazamın; ulemâdan gerekli olanlar, şeyhülisâmın; ümerâ ve zâbıtlar, seraskerin; mâliye memurları ile darbhâne-i âmiredeki müslim ve gayrimüslim bütün görevliler, darbhâne-i âmire müşîrinin ve Bâbıâlî memurları da, hâriciye nâzırının huzûrunda yemin ederek görevlerine başlayacaklardı (Gurre-i N 1255/8 Kasım 1839)[1]. Bu düzenlemeden yaklaşık onbir sene sonra meclis-i vâlâda mülkiye, askeriye ve ilmiye memurlarının yemin şekillerine dâir bir nizâmnâme kaleme alındı. Devlet adamlarına örnek olmak üzere ilk önce padişah, daha sonra meclis-i umûmî üyeleri Kur'an üzerine yemin ettiler. Bu düzenlemeye göre, sadrazam ve şeyhülislâmlığa atanacak kişiler, padişahın huzûrunda memuriyetleri icrâ olunduktan ve Bâbıâlî'de arz odasında hatt-ı hümâyûn okunduktan sonra, Kur'an-ı Kerîm üzerine yemin edeceklerdi. Mülkiye, ilmiye ve askeriye mensupları için ayrı ayrı yemin metinleri hazırlanmıştı (25 M 1266/11 Aralık 1849)[2].

2) Yazışmalara Târih, İmzâ ve Mühür Konulması

Yazışmalara tarih konulmaması mu'âmelâtta bir takım yanlışlıklara neden oluyordu. Nitekim, bir evraka başvurulmak gerektiğinde hangi zamana ait olduğu bilinemediği ve tahmînî olarak bilinse bile buna îtibâr edilemediğinden, bu durumun neden olduğu karışıklıkların önüne geçmek için konu meclis-i vâlâda ele alındı. Meclis mazbatasında her devlette bilumûm tahrîrâta tarih konulduğundan bahisle, ülkemizde de evâmir-i âliye, tahrîrât-ı resmiye ve şer'î senedler gibi evraka tarih konulduğu belirtiliyordu. Resmî takrîrler ve diğer ma'rûzâtlarda buna dikkat edilmemesi üzerine bir süre önce resmî takrîrlere de tarih konması hakkında irâde çıkmıştı. Ancak, bu kere daha ileri gidilerek resmî ve gayriresmî bütün yazışmalara tarih konulması ve tarihsiz evrak tanzîm edilmemesi için bütün kalem şeflerine sıkıca tenbîhât yapıldı.

---

1 İ. DH., Nr. 167.

2 Vükelâ ve ulemâdan meclis üyeliklerine atananlar, manâsıb-ı divâniyeye dâhil olanlar ile taşraya tayin edilenler, memuriyetleri icrâ olunduktan sonra meclis-i vâlâda, teşrîfâta dâhil olmayan memurlar ise, kendi nezâret meclislerinde, meclisleri bulunmayan hazîne-i hassa ve evkaf-ı hümâyûn nezâretleri memurları da, meclis-i muhâsebe-i mâliyede yemin edeceklerdi.
Mülkiye memurlarının edecekleri yeminin metni şu şekildeydi:
"Pâdişâhıma ve devlet-i aliyyelerine sadâkatden ayrılmayacağıma ve her nasıl nâm ve te'vîl ile olur ise olsun rüşvet almayacağıma ve pâdişâhımın ruhsat-ı seniyyesiyle kabûlü mücâz olan hedâyâ-yı resmiyyeden başka memnû' olan hediyyeyi kabûl etmeyeceğime ve emvâl-ı mîriyyeyi irtikâb ve telef etmeyüp ve hiç kimseye etdirmeyeceğime ve lüzûm-ı hakikîsi tebeyyün etmedikçe hazîne-i mîriyyeye masârıf vuku'unu tecvîz eylemeyeceğime ve îcâb-ı sahîhi olmadıkca mücerred ri'âyet-i hâtıra mebni memur istihdâmına lüzûm göstermeyeceğime" (*Meclis-i Vâlâ Def.*, Nr. 436, s. 8-10; 27 RA 1266, *TV.*, Nr. 419).

Bu tedbîre başvurulmasının nedeni, genel olarak tarih konmamasının meydana getirdiği meselelerin yanında, en önemli konuları içeren belge türü olan resmî tezkirelere tarih konmamasının uygulamada yarattığı sorunlardı (7 Safer 1262/4 Şubat 1846)[1].

Taşradan gönderilen bazı tahrîrâta gönderenin imzâsı atılmayıp sâdece mührü basıldığı için, gönderen şahıs bilinse bile bazen kişilerin isim ile mahlaslarının aynı olması gibi durumlarda kimden geldiğinin tesbît edilmesinde güçlükler meydana geliyordu. Bürokraside zorluklara neden olan bir diğer uygulama da, bazı yazışmalarda göndereni belirten imzâ ve mührün ya hiç bulunmaması veya gönderilen zarfın üzerine basılmasıydı. Bu gibi durumlarda ya zarfın kaybolması veya dış etkenlerle yazı veya mührün tahrîb olması hâlinde gönderen şahıs bilinemiyordu. Kalemlerde evrakın akışı ve işlerin zamanında görülmesini engelleyen bu gibi durumların düzeltilmesi için taşradan gönderilen bütün yazıların altında gönderenin mührünün ve imzâsının konulmasına karar verildi[2]. Ayrıca, İstanbul'da günlük işlere dair olan tezkireler kolaylık olur düşüncesiyle zarf yerine tülbendlere konulmaktaydı. Evrak, tülbendin üzerine hangi mahalle gönderildiğine dâir herhangi bir işâret konulmadan, sâdece yumuşak mum üzerine mühür basılarak gönderilmekteydi. Bu ise, yazıyı götüren insânların bazen yanlışlıkla başka bir adrese götürmelerine ve icâbında gizli olan bir konunun ilgisi olmayan kişiler tarafından öğrenilmesine neden olabiliyordu. Bundan başka kullanılan tülbentler de önemli mıktarda bir masrafa neden oluyordu. Bu sakıncaları ortadan kaldırmak için devlet merkezinde yapılan yazışmaların da, taşraya gönderilenler gibi zarfa konulup gideceği yer üzerine açık bir şekilde yazıldıktan sonra zarfın mektûb mumuyla mühürlenmesine karar verildi[3].

3) Elkabın Sâdeleştirilmesi

Bürokrasinin gelişmesi ve yeni yeni müesseselerin kurulması, daireler arasında deverân eden evrakın da ziyâdeleşmesine neden olduğu gibi, yazışmaların belli kurallar dairesinde yapılması ve bazı bürokratik kaidelerin mevcudiyetini de zorunlu kılıyordu. Nitekim, az önce zikrettiğimiz gibi bazı uygulamalar bürokraside aksaklıklara yol açmaktaydı. Bunlardan birisi, yazışmalarda gereksiz bir sürü elkab ve teferruâtın bulunmasıydı. Bir diğeri de vesîkaların şekil açısından bir düzene so-

---

1 İ. Mes. Müh., Nr. 95; 9 Safer 1262, *Buyuruldu Def.*, Nr. 3, s. 73; Rıf'at Paşa, *Aynı eser*, 9. Kitâb, s. 44.

2 25 RA 1262(23-24 Mart 1846), Cevdet, Dâhiliye, Nr. 13363; 21 C 1262, İ. Mes. Müh., Nr. 109; Rıf'at Paşa, *Aynı eser*, s. 45-46.

3 Bu sistemle kullanımı artacağından değişik boylarda zarfların Takvîmhâne-i Âmire marifetiyle tanzîmi ve işlerin çokluğu nedeniyle yazışmaların aksamaması için üzerlerinin de matbû' olarak hazırlanması kararlaştırıldı (Rıf'at Paşa, *Aynı eser*, IX, 45-46).

kulamaması idi. Şöyle ki, gelen bir yazının inhâ[1] mı yoksa maslahata dâir mi olduğunun, vesîkaya ilk bakışta değil de, belgenin sonlarına yaklaşıldığında anlaşılması, boşuna vakit kaybına neden oluyordu. Bu ise, daha önemli konuların ele alınmasını engelliyordu. Taşradan gelen yazılarda yapılan bir diğer hatâ da bir konunun ilgili makamına değil de, bütün vükelâya ayrı ayrı yazılmasıydı. Bunun üzerine mülkî işlerin Bâbıâlî'ye, askerî işlerin seraskerliğe ve mâlî işlerin de mâliyeye yazılmasına karar verildi.

Meclis-i vâlâ, bu tür düzensizliklere bir çâre olmak üzere konuyu ele alarak yazışmalarda uyulacak kuralları belirledi. Şöyle ki, yazılan evrakın konusu ve kolayca bulunabilmesi için vesîkanın tarihi, gönderen şahıs veya müessese, gönderilecek belgenin başında zikredildikten sonra esâs konuya girilmesi, özellikle meclis mazbatalarında inhâ (genel bilgi) ile karar kısmı aralarında bir mıktar açıklık bırakılması ve birkaç konuyu ihtivâ ediyorsa madde madde yazılması, yazışmalara gereksiz tafsîlâtın derc edilmemesi, kafiyeli ve münşiyâne yazı yazılması için özel bir gayretin sarfedilmeyerek mümkün mertebe günlük açık ifâdeler ile Türkçe kelimelerin kullanılması ve yazılarda satır aralarının kolay okunabilecek şekilde açık olması gibi kuralların kalemlerdeki memurlara tenbîh edilmesine karar verildi[2].

Meclisin bu konuda ele aldığı diğer bir husûs da, yukarıda zikrettiğimiz tahrîrâta yazılmakta olan lüzûmsuz ve uzun elkabın sâdeleştirilmesiydi. Bu düzenlemeye gerek duyulmasının en önemli nedenlerinden birisi de yazışmalarda kullanılan elkabın belli bir düzen dâhilinde bulunmaması ve herkesin, kendi indinde makbûl olan elkabı yazması keyfiyetiydi[3]. Bu amaçla kişilere bulundukları rütbe ve makamlarla mütenâsib olarak büyükten küçüğe ve küçükten büyüğe yazılacak elkabı gösterir bir liste tanzîm edilerek bastırıldı. Rütbe-i ûlânın sınıf-ı sânîsine kadar olan memurlara *ricâl*, daha aşağıdakilere de *hangi rütbede ise ol rütbe ashâbından* diye yazılacaktı. Bu listede ayrıca, her hangi bir rütbe veya makamdan azledilenlere nasıl hitâb edileceği de gösterilmekteydi (8 CA 1263/24 Nisan 1847)[4]. Daha sonra yapılan bir

---

1 Memurun âmirine herhangi bir konuda yazdığı vesîka için kullanılır (Mehmed Zeki Pakalın, *OTDTS*, İstanbul 1983, II, 67). Bir diğer anlamı da herhangi bir konuda bilgi vermeyi amaçlayan yazıdır.

2 *Meclis-i Vâlâ Def.*, Nr. 175, vr. 5a-b; Rıf'at Paşa, *Aynı eser*, s. 42-43. Bu dönemde resmî yazı dilinin sâdeleştirilmesini ilk ele alan Âkif Paşa olmuştu (Abdurrahman Şeref, *Tarih Musâhabeleri*, İstanbul 1339, s. 20)

3 Lütfî, *Târih*, VIII, 139.

4 Evrakın bu yeni düzenleme üzere sâde bir şekilde tanzîm edilmesi için merkezdeki bütün kalem şeflerine gerekli îzâhât ve ta'lîmât bir buyuruldu ile verildiği gibi (8 CA 1263, İ. Mes. Müh., Nr. 139; 13 CA 1263, *Buyuruldu Def.*, Nr. 3, s. 78; Selh-i CA 1263, Cevdet, Dâhiliye, Nr. 4547; Gurre-i C 1263, *Cerîde-i Havâdis*, Nr. 333), taşra memurlarına da bu hususlara dikkat etmelerini âmir gerekli emirler gönderildi (12 CA 1263, Cevdet, Dâhiliye, Nr. 14399). Hangi

diğer düzenleme ile vezîr rütbesinde bulunanların hepsine *devletlü* elkabının yazılması kararlaştırıldı[1]. Sözkonusu düzenlemeler ile belgelerde mevcut bir sürü abes, gereksiz, laf kalabalığından başka bir işe yaramayan ve okuyanın anlamasını güçleştiren ve hayli yoran elkab ve teferruât bu şekilde kullanımdan kalkıyordu. Bu tedbîrin uygulandığını daha sonraki tarihlere âit gerek belgeler ve gerekse Takvîm-i Vekayi'de yayınlanan yazıların sâdeliğinden anlıyoruz. Zirâ, bu düzenlemeden önceki tarihlere âit bir gazeteyi okuduğunuzda bir yazının başından 7-8 satırlık kısmın konu ile ilgisiz giriş cümlesi olduğunu görürsünüz. Bu durum, konu ile direkt ilgi kurmak isteyen okuyucunun gereksiz yere zaman harcamasına neden olmaktaydı.

Bu sıralarda yapılan bir diğer değişiklik de, sadrazamın padişaha arzettiği sadaret tezkirelerinden önemli ve âcil olanlar ile önemsiz ve âciliyeti olmayanların birbirinden tefrîk edilmeyerek geliş sırasına göre aynı dosya içerisinde arzedilmesi uygulamasından vazgeçilmesiydi. Zirâ, bu uygulama ehemmiyetli ve süratle işleme konması gereken bazı evrakın gecikmesine neden oluyordu. Bu duruma bir çâre olmak ve âcil evrakın ve işlerin gecikmesini önlemek üzere sözkonusu iki evrak türünün ayrı ayrı dosyalar hâlinde padişaha arzedilmesine karar verildi[2]. Yine, bu bağlamda sorun olan diğer bir husus da değişik kalemlere havâle edilen belgelerin üzerlerine kâtibler tarafından yazılan yazılardı. Kâtibler herhangi bir konuda bilgi istediklerinde bunu vesîkaların arkalarına yazıyor ve belge bir kaç kalem dolaştıktan sonra âdetâ müsvedde hâline geliyordu. Oysa, bunların bazıları, onayına sunulan belgelerle berâber padişahın huzûruna gönderiliyordu. Bu ise, uygunsuz bir durum yarattığından meclis-i vâlâda yapılan bir düzenleme ile belgelerin arkalarına yazılan yazılar rumuzlaştırılarak herbir soru bir harf ile ifâde edildi[3]. Böylece, belgelerin arkalarına konu ile alâkasız olarak yazılan bir sürü lüzûmsuz yazıdan sarfınazarla, vesîkalar bu düzensizlikten kurtulmuş oluyordu.

---

memura nasıl hitâb edileceğine dâir liste için bkz. 21 CA 1263, *TV.*, Nr. 333. Bu düzenlemeden yaklaşık bir sene önce yapılan bir değişiklik ile *efendim* ta'bîrinin gerek yazılı ve gerek sözlü olarak pâdişâhın dışında hiç kimse için kullanılmaması emredilmişti (21 RA 1262/19-20 Mart 1846, *TV.*, Nr. 299). Esâsen daha önce yapılan bir düzenleme ile vesîkalarda kullanılmakta olan *veliyü'n-ni'am* ve *velî-ni'met-i bî-minnet* gibi ta'bîrlerin artık halk ve memurlar arasında kullanılmaması ve sâdece pâdişâh hakkında isti'mâl olunması kararlaştırılmıştı. Bu vesîka Mustafa Reşîd [Paşa]'in mührünü taşımaktadır (11 RA 1255/25 Mayıs 1839, HH., Nr. 32271).

1 Yazışmalarda vâlilerin bir kısmına *devletlü*, bir kısmına da *atûfetlü* diye hitâb edilmesi üzerine bu düzenlemeye gerek görülmüştü (23 RA 1268/16 Ocak 1852, *TV.*, Nr. 462; Gurre-i RA 1268, *Cerîde-i Havâdis*, Nr. 560).

2 27 R 1263(14 Nisan 1847), İ. DH., Nr. 7292.

3 Bu düzenlemeye göre sual yerine (س), taharri yerine (ت) ve ta'rîf yerine de (ف) harfleri yazılacaktı (*Meclis-i Vâlâ Def.*, Nr. 436, s. 82).

4) Memurların İşe Devâmlarının Sağlanması ve Tâtîl Günlerinin Tesbiti

Memurların işe devamlarının sağlanması esâsen Tanzimat öncesi dönemde de kalem âmirlerinin önde gelen bir meselesiydi. Bu amaçla tekrar tekrar emirler neşredilmiştir. Zirâ, memurların görev yerlerine geç gelip erken çıkmaları işlerin aksamasına neden olduğu gibi[1], dâirelerde düzensizliğin hüküm sürmesini de berâberinde getiriyordu. Memurların devamlılıklarının te'mîni için başvurulan yöntemlerden birisi, gelip gelmeyenlerin tesbît edilip ona göre gerekli önlemlerin alınması için dâirelerde devam defterlerinin tutulmaya başlanmasıydı. Bu defterlere gelmeyen memurun kimliği, gelmeyişinin nedeni ve ileri sürülen sebebin kanûnî (şer'î) olup olmadığı yazılacaktı[2]. Ancak, bu tedbîre rağmen yine de aynı konuda şikâyetlerin olması üzerine bu konuda yeniden emirler yazıldı[3]. Devâmın sağlanması için başvurulan bir diğer yöntem de, izni olmaksızın işe gelmeyen memurların ay sonunda gelmedikleri günler tutulan defterlerden tesbît ve hesâb edilerek maaşlarından kesilip devam eden memurlara taksîm edilmesiydi. Devâmsızlığı uzun süreli olanlar ise memuriyetten çıkarılıp yerlerine başkaları alınacaktı[4]. Bu sistem ile işe devamsızlık cezâlandırıldığı gibi, memuriyete riâyet de ödüllendiriliyordu.

Memurların günlük çalışma, yani, işe başlama ve bitiş saatleri günümüzde olduğu gibi mevsime göre ayarlanmaktaydı[5]. Yalnız, burada ramazan aylarında mesâî saatlerinin ayrıca düzenlendiğini ve gündüzleri verimli çalışamayan yüksek dereceli memurların, özellikle vükelânın iftârdan sonra çalıştıklarını[6] ve hattâ bazı meclis-i vükelâ toplantılarının[7] da iftârdan sonra yapıldığını görüyoruz. Bununla berâber daha sonra yapılan bir düzenleme ile Bâbıâlî'de ve diğer devlet dâirelerinde ramazan

---

1 20 Şaban 1247(24 Ocak 1832), Cevdet, Dâhiliye, Nr. 10598.

2 5 Z 1254(19 Şubat 1839), *MMD.*, Nr. 9676, s. 4.

3 29 M 1255(14 Nisan 1839), HH., Nr. 35831; 11 Safer 1257, Cevdet, Dâhiliye, Nr. 17210.

4 26 CA 1261(2 Haziran 1845), Cevdet, Dâhiliye, Nr. 1518; Cevdet, Mâliye, Nr. 4674; 27 CA 1261, BEO., *Ayniyât Def.*, Nr. 769, s. 62-63.

5 Meselâ, 20 Şaban 1247(24 Ocak 1832) tarihli vesîkada memurların normal günlerde sabahları ezânî saat ile üç buçukta gelip akşamları onbirde işten çıkmaları, ramazan aylarında ise sabahleyin en geç saat altıda (Cevdet, Dâhiliye, Nr. 10598), diğer bir belgede mevsim gereği sabah dört, nihâyet dört buçuktan akşam onbire, evi uzak olanların da onbuçuğa kadar (Gurre-i Receb 1269/10 Nisan 1853, Cevdet, Dâhiliye, Nr. 1762), bir diğerinde de saat beşten onbuçuğa kadar (13 RA 1271, Cevdet, Dâhiliye, Nr. 1476; 17 C 1272, Cevdet, Hâriciye, 4747) işleri başında bulunmaları ve bu mesâî kavramına dikkat etmeleri emrediliyordu.

6 5 N 1253(3 Aralık 1837), *TV.*, Nr. 157. Bu yüzden çağırılmadıkça ve işi olmadıkça kimsenin ziyâret için vükelâ konaklarına ve Bâbıâlî memurlarının evlerine gitmemelerine dâir bu resmî teblîğ gazetede yayınlandı.

7 23 N 1266(2 Ağustos 1850), BEO. A. TŞF., 8/58, cumartesi gecesi, meclis-i vükelâ toplantısı iftârdan sonra Rauf Paşa'nın sâhilhânesinde yapılmıştı.

ayında da işlerin normal günlerde olduğu gibi gündüzleri görülmesine ve yalnızca meclis-i vükelâ toplantılarının sadrazam konağında veya başka bir yerde iftârdan sonra toplanmasına karar verildi[1].

Memurların işlerine devamsızlıklarının işlerin aksamasına ve gecikmesine neden olduğunu yukarıda ifâde etmiştik. Zaman zaman iş sâhiplerinin işlerinin kalemlerde bekletilmesi ve bürokrasinin ağır çalışmasından şikâyetçi olunduğunu görüyoruz. Oysa, önemli ve geciktirilmesi mümkün olmayan işlere dâir bir evrakın işlemlerinin en geç bir iki gün içinde sonuçlandırılması gerekirken bazen iki-üç ay kalemlerde bekletildiği oluyordu[2]. Ayrıca, taşradan iş için gelen kimseler, işlerinin uzamasından dolayı ötede beride, han köşelerinde ikamet edip perişan olmaktaydılar. Memurların bu şekilde işlerini savsaklamaları ve önemsememeleri üzerine beyaz üzerine sâdır olan bir irâde ile dikkatleri çekildi[3]. Daha sonra konu meclis-i vâlâda irâde doğrultusunda tekrar ele alınarak evrakın kalemlerde 1-2 günden fazla bekletilmemesi ve bu hususda herhangi bir kimseden şikâyet gelir, konu araştırılıp haklı olduğu anlaşılırsa, evrakın bulunduğu kalemin memurlarının sorumlu tutulmasına[4] ve hattâ te'dîb edilmesine karar verildi[5].

Eskiden Bâb-ı Defterî'de pazartesi ve perşembe günleri olmak üzere haftada iki gün tâtil idi. Bir ara tâtil olarak yalnız pazar günü tahsîs edildiyse de, Mısır Meselesi'nden dolayı meşgûliyetlerin artması ve tâtilin ortadan kalkması üzerine 1249 (1833-34) tarihinde yapılan bir düzenleme ile işleri yeniden yoluna koymak için yalnız perşembe günleri, Bâb-ı Defterî için tâtil günü sayıldı[6]. 1252 (1836) tarihine kadar Bâbıâlî'nin tâtil günü yoktu ve her gün açıktı. Bu tarihten îtibâren Bâbıâlî memurlarına da Bâb-ı Defterî memurları gibi perşembe günleri tâtil edildi[7]. Tanzimat'ın

---

1 Meclis-i umûmî, yine diğer normal zamanlarda olduğu gibi gündüzleri olağan günlerinde yapılacaktı (9 Şaban 1260/24 Ağustos 1844, İ. DH., Nr. 4524; 17 Şaban 1260, *Buyuruldu Def.*, Nr. 3, s. 70; 17 N 1260, *TV.*, Nr. 275).

2 Meselâ, Belgrad Kalesi'nin harab olan bazı yerlerinin tâmiri için gereken paranın gönderilmesine dâir Kale Muhâfızı Yusuf Paşa'nm gönderdiği yazı kalemlerde üç ay bekletilmiş ve bu ise, tâmir mevsiminde binânın onarılmasını tehlikeye düşürmüştü (29 Şaban 1252/9 Aralık 1836, Cevdet, Mâliye, Nr. 30763).

3 9 Safer 1257(2 Nisan 1841), İ. DH., Nr. 1740.

4 Meclis-i vâlâ kararında taşradaki büyük memurların merkezdeki işlerini görmekle mükellef kapukethüdâlarının kendilerine havâle edilen işleri kalemlerde bizzât takib etmeleri husûsu da yer alıyordu (8 M 1262/6 Ocak 1846, İ. MV., Nr. 1392; 17 M 1262, *TV.*, Nr. 296). Evrakın kalemlerde bekletilmemesi ve iş sâhiplerinin işlerinin zamanında görülmesi için gerekli emirler taşraya da gönderilmişti (7 ZA 1262/27 Ekim 1846, Cevdet, Dâhiliye, Nr. 13356).

5 11 ZA 1263(21 Ekim 1847), İ. DH., Nr. 8168; 14 ZA 1263, İ. DH., Nr. 8171; 28 ZA 1263, *TV.*, Nr. 356.

6 Lütfî, *Târih*, IV, 100.

7 19 C 1252(1 Ekim 1836), *TV.*, Nr. 136; Lütfî, *Târih*, V, 55.

hemen öncesine tekabül eden bir vesîkadan devlet dâirelerinde resmî tâtil günlerinin perşembe ve pazar günleri olduğunu anlıyoruz[1]. Ancak, Tanzimat'ın ilânı günlerinde pazar tatillerinin de terkedildiğini görüyoruz[2]. Böylece, devlet dâirelerinin resmî tâtil günü olarak sâdece perşembe günü kalmış oluyordu. Perşembe günü tâtil yapan memurlar, cuma günü de bazen memuriyet yerine gelmediklerinden, bazen de cumadan dolayı verimli çalışamadıklarından iki gün tâtil yapmış gibi oluyor ve bu da, işlerin aksamasına sebebiyet veriyordu. Bunun üzerine yapılan bir değişiklik ile hem bu mahzûru ortadan kaldırmak ve hem de cuma gününe hürmet olmak üzere resmî tâtilin perşembeden cuma gününe kaydırılmasına karar verilmişti[3].

---

1 14 R 1254(7 Temmuz 1838), *TV.*, Nr. 167.

2 İ. DH., Nr. 380; 29 ZA 1255(3 Şubat 1840), BEO., *Ayniyât Def.*, Nr. 766, s. 162; 26 Z 1255, *TV.*, Nr. 194.

3 4 Z 1257(17 Ocak 1842), İ. DH., Nr. 2482; 6 Z 1257, *Buyuruldu Def.*, Nr. 3, s. 54; BEO., *Ayniyât Def.*, Nr. 767, s. 46; C. V. Findley, *Aynı eser*, s. 192.

İKİNCİ BÖLÜM

NEZÂRETLER

Bu bölümde nezâretleri, kurulduğunda meclis-i vükelâya dâhil olanlar ve olmayanlar diye iki kısımda ele aldık. Bu ayırımı yapmaktaki amacımız, *nezâret* kelimesinin değişik anlamlarını tebârüz ettirmek ve bu dönemde aynı isim, yani nezâret kelimesi ile nitelendirilen müesseselerin teşrîfât ve rütbelerdeki çok farklı olan yerlerine dikkatleri çekmektir. Zirâ, bu dönemde sözkonusu sıfat hayli yüksek bir memuriyeti nitelendirmek için kullanıldığı gibi, taşradaki küçük bir memuriyeti isimlendirmek için de kullanılmıştır.

Nitekim, bu kelimenin tesbit edebildiğimiz kadarıyla çok değişik kullanımlarını görüyoruz. Meclis-i vükelâ üyesi olan dâhiliye, hâriciye, mâliye vs. kurumların başındaki şahısların yanında, görevi ma'ârif-i adliye ve ulum-ı edebiye mektepleri ile ilgili işlere bakmaktan ileri geçmeyen görevliye (mekâtib-i rüşdiye nâzırı) de nâzır denilmekteydi. Yine, Harbiye, Bahriye, Tıbbiye gibi mekteplerin başında bulanan kişiler nâzır olarak isimlendirilmekteydi. Hatta, taşradaki kazalarda bulunan nüfûs memurları *nüfûs nâzırı* ve yine aşağıda ilgili kısımda da belirttiğimiz gibi, evkaf müdürleri de *mu'accelât nâzırı* adlarıyla anılmaktaydı. Kelime, bu dönemde bu iki anlamının, yani önemli ve ikinci derecedeki memuriyetleri nitelendirmekteki manâsının dışında, aşağıda meclisler kısmında da izâh edeceğimiz gibi meclis başkanı için de kullanılmaktaydı.

İşte bu noktalardan hareketle herhangi bir yanlış anlaşılmaya neden olmamak için nezâretleri önem derecelerine göre iki kısımda ele almayı tercîh ettik. Önceleri bizim incelediğimiz anlamda birer nezâret olmayan evkaf-ı hümâyun ve dîvân-ı de'âvî nezâretleri, daha sonra önem kazanarak meclis-i vükelâya üye olduklarından dolayı bunları sonradan meclis-i vükelâya dâhil olan nezâretler kısmında inceledik. Yine bu nezâretlerden birisi olan mekâtib-i umûmiye nezâreti, çalışmamızın önsözünde de belirttiğimiz gibi konu bütünlüğü göz önünde tutularak meclis-i maârif ile birlikte meclisler kısmında ele alınmıştır.

Bu konuya böylece temâs ettikten sonra, şimdi nezâretlerin incelenmesi ameliyesine geçebiliriz.

I- KURULDUĞUNDA MECLİS-İ VÜKELÂYA DÂHİL OLAN NEZÂRETLER

A- DÂHİLİYE NEZÂRETİ

Mektupçu ile birlikte sadrazamın maiyyeti olan kethüdâ beyin bir adı da kâhya bey idi. Önceleri sadaret dairesinde görevli bir maiyyet memurundan başka hiç bir resmî sıfatı olmayan kethüdâ, XVIII. yüzyıldan, bilhassa Nevşehirli Damad İbrahim Paşa'nın sadaretinden îtibâren hükûmet kadrosuna girmesine rağmen kısa zamanda divân-ı hümâyûn şeflerinin, hatta reisülküttâbın da üzerine çıkmıştır. Böylece, birinci sınıf bir görevli konumuna gelen kethüdâlıktan sadarete geçen birçok sadrazam görüldü. Kethüdâ, sadrazamın birinci yardımcısı olup devletin bütün işleri kendisinden geçtikten sonra sadrazama ulaşır ve Bâbıâlî'den çıkan emirler de önerilerine göre uygulanırdı. Sadrazamdan sonra ikinci idârî âmir ve bütün dâhilî işlerin sorumlusu olan kâhya bey, sadrazamın tavsiyesi üzerine pâdişah tarafından atanır ve çoğu kere sadrazamın azliyle kendisi de mevkiinden düşerdi.

Sadâretten çıkan idârî, mâlî, askerî, siyâsî vs. bütün işler kethüdânm elinden geçer ve bu makama takdim edilen evrakın üzerine de sadrazamın *buyruldu* klişesini yazardı. Bunun üzerine, yazılan derkenârın sağlıklı olduğuna kanaat getiren sadrazam, üst kenârına doğruluğuna dair *sahh* işâretini ya bizzât kendisi koyar veya çoğu kere huzurunda vaz' ettirirdi. Taşradan gelen ve vilâyetlere gönderilen bütün yazışmalar, kethüdâ vâsıtasıyla idâre edilirdi. Kethüdâlar, genellikle sadrazam dairelerinden gelen memurlar olduklarından ve sadrazamın yokluğunda yerine baktıklarından divân-ı hümâyûna ve teşrîfâta dâhil değillerdi. Saraya divân toplantıları için giden sadrazama, sarayın orta kapısına kadar refakat edip sonra Bâbıâlî'ye dönerdi. Cuma günleri vezir, kaptan paşa, yeniçeri ağası ve diğer özengi ağaları, sadrazama yaptıkları geleneksel ziyâretten sonra kethüdâyı da ziyâret ederlerdi.

Müstakil daireleri bulunan kethüdâların emrindeki kethüdâ kâtibi, dairedeki bütün işlere bakmak, sadrazam ve kethüdâya âit gelirleri toplamak, bunlara dair hesapları her ay düzenli olarak tutmak, resmî ve özel bütün yazışmaları sonuçlandırmakla görevliydi. Emrinde yeterli sayıda memur bulanan kâtip, aynı zamanda ilmiye memurlarının ve evkaf beratlarının düzenlendiği mâliye kaleminin de şefiydi.

Kethüdânm emrinde kâtipden başka, teşrîfâtçı, kaftancı, mübâşir ve mehterler de vardı[1].

Nezârete dönüşmeden hemen önce elimizde olan bir maaş defterinden kethüdânın diğer Bâbıâlî memurları arasındaki temâyüz etmiş, ayrıcalıklı yerini rahatlıkla görebiliyoruz[2]. Ayrıca, bir diğer vesîkada önemi vurgulanırken kethüdâ beyden *Devlet-i Aliyye Kethüdası* diye söz edilmesi[3] de memuriyetinin zamanla aldığı üstün durumu belirtmektedir.

Böylece, önceleri sadrazamın husûsî bir memuru olan sadaret kethüdâsı, zamanla Bâbıâlî'nin önem kazanmasıyla paralel bir şekilde ehemmiyeti artarak hükûmet erkânından, hatta en yükseklerinden biri olmuştur.

1- Umûr-ı Mülkiye Nezâretinin Kurulması

Kethüdâlık -yukarıda da izâh ettiğimiz gibi- maiyyet memurluğundan önem kazanarak devletin en mühim organlarından biri haline geldiğinden, bu terim esâsen ne vazîfelerini, ne de gördüğü işleri ihtivâ ediyordu. Yani başlangıçta farklı bir görev ifâ eden bu müessese, zamanla görev alanının değişmesi, gelişmesi ve daha kapsamlı bir hal almasıyla, ismi, artık kurumun gördüğü faaliyetleri kapsamıyordu. Oysa, devletin hem dâhilî, hem de hâricî işleri ziyâdesiyle çoğalmış ve bürokraside daha bir belirgin ve ihtisâsa dayalı yönetimin gerekliliği kendini hissettirmeye başlamıştı. İşte, bu nedenlerle Sultan II. Mahmud beyaz üzerine yayınladığı bir hatt-ı hümâyûn ile *eski ta'birlerden sarf-ı nazarla* sadaret kethüdâlığını *umûr-ı mülkiye nezâret*ine dönüştürdü. Vezâret ve müşirlik rütbeleri de verilen nâzırın, tevcih veyâ ibka törenlerinde diğer vezirler gibi *harvânî*ler giymesi ve kendisine görev menşûru verilmesi irâde olundu. Nezârete, Sadâret Kethüdâsı Mehmed Saîd Pertev Efendi, yukarıda açıkladığımız kethüdâlık gelirlerinin dışında gümrük fazlasından aylık

---

1 İsmail Hakkı Uzunçarşılı, *Aynı eser*, s. 256-259; Baron von Hammer-Purgstall, "XVIII. Asırda Osmanlı İmparatorluğunda Devlet Teşkîlâtı ve Bâbıâlî", *İ.Ü. Hukuk Fakültesi Mecmûası*, İstanbul 1941, VII/2-3, s. 566-568; Mehmed Süreyyâ, *Sicill-i Osmânî*, IV, 800-802; Olivier, *Türkiye Seyâhatnâmesi*, Ankara 1977, s. 153. Kethüdânm dairesi maiyeti için bkz. *MMD.*, Nr. 9045, s. 29-30.

2 Sadâret kethüdâsı 10.000, reisülküttâb 5.000, teşrîfâtî 2.000, kethüdâ kâtibi 2.000, sadâret mektûpçusu 1.000, âmedî 2.000, dîvân-ı hümâyûn tercümanı 3.318 buçuk kuruş (3 RA 1248/31 Temmuz 1832, Cevdet, Dâhiliye, Nr. 9081; Selh-i R 1250, Cevdet, Mâliye, Nr. 3757). Görüldüğü gibi kethüdânın diğer memurlara yukarıda izâh ettiğimiz idârî açıdan olan faikiyetinin bir sonucu olarak mâlî açıdan da çok belirgin bir üstünlüğü vardı.

3 HH., Nr. 24039-C.

15.000 kuruş maaşla atandı. Mülkiye Nâzırı, Bâbıâlî ve Mâbeyn'de gerekli tören yapıldıktan sonra görevine başladı (23 ZA 1251/12-13 Mart 1836)[1].

İlk anda nâzırlara kalemiyeden oldukları için *paşalık* ünvânının verilmesine gerek görülmemişti. Ancak, aradan bir kaç ay geçtikten sonra yapılan bir düzenlemeyle mülkiye ve hâriciye nâzırlarına görevlerinin önemine binâen diğer memurlardan ayrıcalıklı olduklarını göstermek üzere *paşalık* ünvânı verildi[2]. 13 Şaban 1252(23 Kasım 1836)'da nâzıra gördüğü işlerde yardımcı olmak üzere *umûr-ı mülkiye nezâreti müsteşarlığı* kurularak Halil Şerîf Bey müsteşarlığa atandı[3].

Pertev Paşa'nın[4] yerine umûr-i mülkiye nezâretine atanan Âkif Paşa(, nezâretin adını *âdâb-ı ubûdiyyete muvâfık* bulmamış ve ismindeki *mülkiyye* teriminin hâriciye nezâretine ve görevlerine nisbetle *dâhiliye* olmasının daha uygun olacağını ifâde ederek değiştirilmesini istemişti. Bunun üzerine Paşa'nın görüşleri doğrultusunda yayınlanan bir irâde ile nezâretin ismi *dâhiliye nezâreti* olarak değiştirildi[5].

---

1 Aynı hatt-ı hümâyûn ile reisülküttâplık memuriyeti de umûr-ı hâriciye nezâretine dönüştürüldü. Bu değişikliğe dair gösterilen neden de eski tabirin gördüğü işleri karşılamaması idi. Zirâ, divân-ı hümâyûn kalemlerinin reisi olan reisülküttâp, aslında daha ziyâde hâricî işlerle ilgilenir duruma gelmişti. (HH., Nr. 36324; 26 ZA 1251, *TV.*, Nr. 125; Süleymâniye Ktb., Hüsrev Paşa, Nr. 857; M. Süreyyâ, *Nuhbe...*, I, 34-35; BEO., *Ayniyât Def.*, Nr. 792, s. 133). Mülkiye nâzırının görev menşûru Mâbeyn Kâtibi Sa'îd Bey, hâriciye nâzırının ki de Vassâf Efendi tarafından kendilerine verilerek, gerekli tören 3 Z 1251(21 Mart 1836) tarihinde icrâ edildi. Menşûr metinleri için bkz. 15 Z 1251, *TV.*, Nr. 126. Padişâh, mülkiye ve hâriciye nâzırlarıyla mansûre ve darbhâne-i âmire defterdârlarına ağır müzeyyen takımlarla donatılmış kendi özel atlarından da birer tane hediye etmişti (26 Z 1251/13 Nisan 1836, *TV.*, Nr. 127).

2 HH., Nr. 23465; 7 RA 1252(22 Temmuz 1836), *TV.*, Nr. 130; Lütfî, *Târih*, V, 47-48; M. Süreyyâ, *Aynı eser*, I, 37, RA 1252.

3 M. Süreyyâ, *Aynı eser*, I, 41.

4 Pertev Paşa'nın bazı hatâlarından dolayı azledilip Edirne'ye sürgün edilmesine ve yerine Âkif Paşa'nın atanmasına dair hatt-ı hümâyûn için bkz. HH., Nr. 35253. Paşa'nın maiyyet memurlarıyla onların sarraflarının muhakeme ve muhâsebeleri için bkz. Cevdet, Mâliye, Nr. 1383. Ubicini, Âkif Paşa'nın entrikalarıyla düşürülen Pertev Paşa'nın Edirne'de Eylül 1837'de kementle öldürüldüğünü ifâde ederken (*1855'de Türkiye*, İstanbul 1977, I, 126), Takvim-i Vekayi' de çıkan yazıda hastalığı dolayısıyla *hulûl-i ecel-i mev'ûduyla*, ansızın (füc'eten) öldüğü belirtiliyor. Muhallefâtını yazmak için ise defterdârlar görevlendirildi (5 N 1253/3 Aralık 1837, *TV.*, Nr. 157). S. Shaw da Paşa'nın öldürüldüğünü kaydediyor. Ölüm tarihi olarak verdiği Kasım 1837, Takvim-i Vekayi'in tarihi düşünüldükte doğru olmalıdır (*Aynı eser*, I, 49). İki paşanın rekabetlerinin teferruatı için bkz. Cartey V. Findley, "Factional Rivalry in Ottoman İstanbul: The Fall of Pertev Paşa, 1837", *Raiyyet Rusûmu*, Ed. Şinâsi Tekin-Gönül A. Tekin, Harvard 1986, s. 127-134; Aynı mlf., *Ottoman Civil Officialdom*, New Jersey 1989, s. 70-80; Orhan Koloğlu, *Miyop Çorçil Olayı*, Ankara 1986.

5 9 B 1253(9 Ekim 1837), *TV.*, Nr. 155; Talat M. Yaman, *Aynı eser*, s. 76.

Kaynak: *ML. MSF.* Nr. 18, s. 12-14; Nr. 18937, s. 8-10.

Dâhiliye Nezâreti'nin Teşkîlât Şeması (Gurre-i Muharrem 1254).

Osmanlı merkez bürokrasisinde dâhilî ve hâricî işlerle ilgilenen memurlar kesin çizgileriyle birbirlerinden ayrılmış değillerdi. Kethüdâlık dâhilî, reisülküttâplık da hâricî işlerle ilgileniyordu, ancak, bunların varlık nedenleri bu görevler olmadığı gibi, maiyyetlerinde bulunan kadrolar da yalnızca sözkonusu vazifelere hasredilmemişti. Dâhiliye ve hâriciye nezâretlerinin kurulması, Avrupa devletleriyle ilişkilerin tesîsi ve önemli başkentlerde sefâretlerin ihdâsından sonra yetişmiş ve ihtisâslaşmış kadrolara ihtiyâç duyulması üzerine dâhiliye ve hâriciye memurları ayrıldı[1].

2- Nezâretin Sadarete İlhâkı

Sadâretin yerine başvekâletin kurulmasından ve başvekâletin müstakil bir memuriyet olmaktan çıkıp zamanın gereğine göre herhangi bir nezâret ile birleştirilerek idâre edilmesine karar verilmesinden[2] sonra, Dâhiliye Nâzırı Âkif Paşa'nın hastalığı nedeniyle görevlerini yerine getirememesi üzerine azledilmesiyle başvekâlet, dâhiliye nezâretine ilâve edilerek sadrazam olan Mehmed Râuf Paşa'ya tevcîh edildi (4 M 1254/30 Mart 1838)[3].

---

1 Hâriciye nezâreti kısmına bakınız.

2 Geniş bilgi için sadâret kısmına bakınız.

3 HH., Nr. 23003; 11 M 1254/6 Nisan 1838, *TV.*, Nr. 163; Lütfî, *Tarih*, V, 113-114; M. Süreyyâ, *Aynı eser*, I, 52-53. Eski Dâhiliye Nâzırı Âkif Paşa'ya ise 15.000 kuruş maaş bağlandı (HH., Nr. 23065; 13 M 1254/8 Nisan 1838, BEO., *Ayniyât Def.*, Nr. 796, s. 11).

Sultan Mahmud'un ölümü ve Abdülmecid'in cülûsunun ertesi günü, Hüsrev Paşa'nın tekrar sadareti ihdâs etmesi ile[1] bürokraside de yeni bazı düzenlemelere gidildiğini görüyoruz. Daha önce işlerde kolaylıklar sağlayacağı düşüncesiyle birleştirilmiş olan memuriyetlerin tekrar ayrılması işlemleri esnâsında yapılan bir düzenleme ile sadaretle birleşmiş olan dâhiliye nezâreti, tamamen ortadan kaldırılarak dâhiliye müsteşarlığı sadaret müsteşarlığına dönüştürüldü. Müsteşarlığın teşrîfâttaki yeri rütbe-i ûlânın en önü idi (22 C 1255/2 Eylül 1839)[2].

Bu değişiklikten sonra -daha önce de belirttiğimiz gibi- incelediğimiz dönem içerisinde dâhiliye nezâreti bir daha kurulamadı ve gördüğü işler, sadaret müsteşarlığı, sadaret mektubî kalemi, dâhiliye kitâbeti, dâhiliye kalemi vs. alt birimlerinin yardımıyla sadaret tarafından yürütüldü[3]. Bu durum, 1869 tarihinde Fuat Paşa'nın ölümüyle devlet işlerinin yükünün büyük ölçüde Âlî Paşa'nın sırtında kalması ve bu iki memuriyeti birbirlerinden ayırmasına kadar devam etmiştir (18 Şubat 1869). Böylece, yeniden bağımsızlığına kavuşan dâhiliye nezâreti, bu konumunu devletin sonuna kadar sürdürmüştür[4].

B- HÂRİCİYE NEZÂRETİ

Divân-ı hümâyunda yazı işleriyle meşgul kalemlerin ve kâtiplerin başkanı olup, Fâtih Kanûnnâmesi'nde varlığını gördüğümüz reisülküttâbın, muhtemelen bu tarihten önce de var olduğu söylenebilir. Nişancının (tevki'î) emri altındaydı. Nişancının divân üyesi olarak toplantılara katılmasına rağmen, reisülküttâplar hizmetçi sınıfından sayıldıklarından, divân üyesi olmadıkları gibi divânda da oturamazlardı. Bu keyfiyet, yani divân üyesi olamamaları durumu, XVIII. yüzyıldan îtibâren önem kazanmalarından sonra da değişmemiştir. Reis efendi ve kâtipler, divanın ikinci ve üçüncü kubbeleri arasında otururlardı. Divân toplantısı esnasında reisülküttâb, veziriazamın sağ yanına telhis kesesini koyar, söyleyeceği bir şey varsa, kulağına gizlice söyler ve yerine çekilirdi. XVI. yüzyılın sonlarına kadar divânda arzıhalleri reisülküttâblar okumalarına rağmen, bu tarihten sonra bu işi tezkireciler yapmağa başladılar. Ancak, tezkirecilerin bulunmadığı zamanlar, bu görev yine reis efendi tarafından icrâ edilirdi. Divana sadrazamdan ve vezirlerden önce gelir ve on-

---

1 Geniş bilgi için sadâret kısmına bakınız.

2 Müsteşarlığa Dâhiliye Müsteşarı Sârım Efendi atandı (22 C 1255, *TV.*, Nr. 184; *Salnâme-i Nezâret-i Hâriciyye*, I, Sene 1302, İstanbul 1302, s. 222).

3 Dâhilî işlerin bundan sonraki gelişimi için sadâret kısmına bakınız.

4 S. J. ve E. Kural Shaw, *Aynı eser*, II, 105.

lardan sonra çıkardı. Önemli kararların alınması için toplanan meşveret meclislerine ise fikrine başvurulmak üzere katılır, ancak, burada da sadrda değil, yerde otururlardı. Reisülküttâplar, pâdişaha arza çıkamazlardı, terfî ettiklerinde ise nişancı veya defterdâr olurlardı. Reisülküttâbların kâtiblerden seçilmeleri, yani kalemiyeden olmaları usûldendi. Genel olarak tezkirecilik, mektupçuluk ve beylikçilikten terfien bu makama geçilirdi. Ancak, bazen çavuşbaşı, âmedci, defter emini, darbhane emini, büyük rûznâmçeci vs. memurların da tayin edildiği oluyordu. Sadrazamla beraber sefere çıktıklarında, merkezde *rikâb reisi* adıyla birisini kaymakam olarak bırakırlardı.

Bütün tayin ve tevcîh beratları, idârî emir ve hükümler, kâtibler tarafından yazıldıktan ve mümeyyiz, kesedâr ve beylikçinin kontrolünden ve nihâyet reisülküttâbın *sahh* ve *resîd* denilen tasdik işâretinden sonra, sadrazamın buyuruldusu üzerine beratları yazılarak, gerekli olanlar tuğrası çekilmek üzere nişancıya gönderilirdi. Tuğralı fermânların yazılması işlemlerinde reis efendi nişancıya yardımcı olurdu. Gizli yazılar bizzât reis efendi tarafından yazılır ve muhâfaza olunurdu. Yine pâdişahın irâdeleri ve muâhedeler, reis efendi nezdinde saklanırdı. Mâlî ve askerî işlerin dışındaki bütün yazışmalar da onun denetimi altındaydı. Reis efendi, telhis ve takrirleri tanzim eder ve bunlar, sadrazam tarafından irâdesi çıkmak üzere pâdişaha arzedilirdi. Ayrıca, yıllık tevcîhât için memuriyetleri bildirmek, mütesellimleri görevden almak ve atama işlemlerini yapmak, vezirliğe atanan kişinin berâtını konağına götürmek görevleri de reis efendi vâsıtasıyla yapılırdı. Bütün bu işlemleri gerçekleştirmek, iyi bir bürokratik örgüte ihtiyâç hissettirdiğinden, reisülküttâbın emri altında beylik (divân), tahvil (nişan), ruus ve âmedî olmak üzere dört kalem mevcuttu. Beylikçi, reisülküttâbın yardımcısı olup, bütün kalemlerde ele alınan yazıları incelerdi. Reisülküttâb, çok önemli ve gizli yazıları bazen beylikçiye havâle ederdi. Âmedçi ise, reis efendinin özel kâtibi olup, yabancı devlet temsilcileriyle yapılan toplantılara katılır, konuşmaları zapteder, yabancı elçi ve konsoloslarla ilgili yazışmaları yürütür ve reisülküttâba âit gelirleri toplardı. Reisülküttâbların hâricî işlerle bilfiil ilgilenmeleri, Râmî Mehmet Paşa'nın Karlofça Muâhedesi'nde gösterdiği başarıdan sonra olmuştur. Bu hâdiseden sonra hâricî işler yavaş yavaş reisülküttâblara tevdi edilmeye başlanmıştı.

Önceleri nişancının emrinde olan reisülküttâb, XVIII. yüzyıldan îtibâren önem kazanıp, nişancının maiyyet memurluğundan kurtularak doğrudan veziriazam maiyyeti hâline gelmiştir. Zirâ, işlerin Bâbıâlî'ye intikaliyle, Bâbıâlî memurlarının önem kazanması üzerine, sadrazamın maiyyeti olmayan nişancının ehemmiyeti azalarak, reis efendinin yıldızı parlamaya başlamıştı. Ayrıca, sözkonusu yüzyıldan îtibâren devletin dış ilişkilerinin artması ve bunların reisülküttâbın yetki ve sorumluluğuna

verilmesi de riyâsetin önemini arttıran diğer bir nedendir. III. Selim zamanı ise, kalem efendilerinin ağırlığının, artık, iyiden iyiye, fiilen devlet yönetiminde hissedilmeye başladığı bir dönemdir[1].

1- Hâriciyede Değişimin Başlaması: Tercüme Odası

Osmanlı Devleti, kurulduğundan beri yabancı devletlerle siyâsî ilişkiler içerisinde bulunmasına rağmen, 1793 tarihine kadar dış ülkelerde daimî elçiler bulundurmamıştı. Ancak, zaman zaman cülûs, doğum, harb ilânı, barış ve dostluk teklifleri gibi vesilelerle yabancı devletlere kısa süreler için görevli memurlar gönderilmiştir. Görevleri bittikten sonra ülkeye dönen bu kişilere *fevkalade elçi* deniliyordu. Osmanlı Devleti, diğer devletlerdeki gelişmelerden XVIII. yüzyılın sonlarına kadar sözkonusu fevkalâde elçiler, Avrupa devletlerine giden müslüman tüccarlar ve Fenerli Rum beylerinden atanan ve İstanbul'daki sefîrlerle sıkı ilişkiler içinde bulunan *divân-ı hümâyûn tercümanları* vâsıtasıyla haberdâr olurdu[2]. Dış dünyadaki gelişmelere karşı olan bu kapalılık, devletin güçlü olduğu devirlerde pek bir problem yaratmamışsa da, güçler dengesinin Osmanlı aleyhinde bozulması üzerine, bu durumun sıkıntıları hissedilmeye başlanmıştı. Bunun üzerine, III. Selim, büyük Avrupa devletlerinin merkezlerinde daimî elçilerin bulundurulmasına karar vermişti. Bu cümleden olarak 1793'te Yusuf Âgâh Efendi Londra'ya, 1797'de Seyyid Ali Efendi Paris'e, İsmail Ferruh Efendi Londra'ya, Ali Aziz Efendi Berlin'e, İbrahim Afif Efendi Viyana'ya, 1803'te Mehmed Said Halet Efendi Paris'e, 1806'da Abdurrahim Muhib Efendi Paris'e elçi olarak atandılar[3]. Ancak, bu elçiler yabancı dil bilmediklerinden görevlerinde pek başarılı olamadılar. Bir müddet sonra III. Selim bunları geri çekmek zorunda kalmış ve yerlerine daha küçük diplomatik memur olan maslahatgüzârları bırakmıştır.

1821'de Yunan İsyânı'nın çıkması üzerine daha ziyâde Rumlardan atanan bu maslahatgüzârların Bâbıâlî'ye yanlış bilgiler gönderdikleri anlaşılınca hepsi azledildi[4]. Ayrıca, Bâbıâlî'de tercüme işlerinde kullanılan tercümanlar da görevden

---

1 Geniş bilgi için bkz. Halil İnalcık, "Reisülküttâb", *İA*, İstanbul 1964, IX, 671-683; Carter V. Findley, "Origins of the Ottoman Foreign Ministry", *IJMES*, I/1, January 1970, s. 335-356; İsmail Hakkı Uzunçarşılı, *Aynı eser*, s. 242-248; Hammer, *Aynı mak.*, s. 570-576; Ahmet Mumcu, *Divân-ı Hümâyun*, Ankara 1986, s. 58-61; Ahmed Resmî Efendi, *Halifetü'r-rü'esâ*, İstanbul 1269, s. 4.

2 Ercüment Kuran, *Avrupa'da Osmanlı İkamet Elçiliklerinin Kuruluşu ve İlk Elçilerin Siyâsî Faaliyetleri 1793-1821*, Ankara 1968, s. 9.

3 E. Kuran, *Aynı eser*.

4 E. Kuran, *Aynı eser*, s. 64. Devlet, bir yandan da Batılı devletlerin tepkisinden çekindiğinden, eğer bu devletler, başkentlerinde maslahatgüzâr bulundurulması konusunda ısrar ederlerse,

uzaklaştırılarak Rum olan divân-ı hümâyûn tercümanı idâm edildi (16 Nisan 1821)[1]. Bunun üzerine tercüme işlerine bakmak amacıyla *mühendishâne-i hümâyûn* hocalarından Yahya Efendi ile oğlu Bâbıâlî'ye getirtildi. Divân kaleminden seçilen bir iki kâtib, Yahya Efendi ve oğlunun okuduğu Rumca ve Fransızca tahrîrâtı tebyiz etmekle görevlendirildi. 15-20 gün devam eden bu denemeden beklenen başarı sağlanamayınca, işin daha esaslı bir şekilde ele alınması gerektiği düşüncesinden hareketle divân ve sadaret kethüdâsı kalemlerinden bir kaç yetenekli kâtib seçilerek Yahya Efendi'den Rumca ve Fransızca dersleri almaya başladılar. Bundan amaç, tercüme işlerinin artık kesin olarak *ehl-i islâma rucû'* ettirilmesiydi. Bu memurlar yetişip sözkonusu dilleri lâyıkıyla öğreninceye kadar tercüme işlerinde geçici olarak istihdâm edilmek üzere *bî-taraf* Rumlardan birisinin *tercüman vekâlet*ine tayini kararlaştırıldı. Vekâlete atanan Stavraki Aristarchi'nin yaptığı tercümeleri denetlemek üzere Yahya Efendi ve bir iki mübeyyiz görevlendirildiler. Memurlar, tercüman vekilinin kendi işlerini yapmak için gerekli olan bilginin dışında hiç bir şey

---

isyânın bitmesinden sonra müslümanlardan birer maslahatgüzâr atanacağını bildirecekti. Hatt-ı hümâyûn metni ise şu şekildeydi:
Benim vezîrim!
Bunlara senevî otuzarbin guruş maaş verilüp Devlet-i Aliyye'mizin aleyhine olan düşmanları besliyoruz. İktizâ eder ise ehl-i İslâm'dan birer âdem ta'yîn olunur. Hem lisân öğrenürler (HH., Nr. 52282). Tercümânların tercümelerde yaptıkları eksiklikleri ve tevîller için bkz. Cevdet Paşa, *Târih*, XI, 98. Ayrıca, Osmanlıların Paris Büyükelçisi Moralı Seyyit Ali Efendi'nin baştercümanı olan Osmanlı Rum teb'asından Godrika, Seyyit Ali Efendi'ye Bâbıâlî'den gelen yazıların birer kopyalarını Fransız Dışişleri Bakanı Talleyrand'a verdiği gibi, Osmanlı Devleti'nin yıkılması ve bölünmesi için de Napoléon'a geniş kapsamlı bir proje sunmuştu (Niyazi Berkes, *Türkiyede Çağdaşlaşma,* Ankara 1973, s. 110-111).

1 İhâneti sâbit görülen tercüman Constantine Mourouzi idâm edildi. Eflâk ve Boğdan'daki isyâncılara nasihat ve akıl öğretir mektuplar yazan Constantine, sadâret kethüdâsı tarafından çağırılarak yazdığı mektuplar kendisine gösterilir ve ardından Alay Köşkü önünde idâm edilerek ceseti üç gün ibret olmak üzere meydanda bırakılır. Ardından da Deryâ Tercümânı Hançerli-zâde Mihayilaki ve Mavrokordato öldürüldüler (Cevdet Paşa, *Târih*, XI, 145-146; Şânizâde, *Târih*, Ty, IV, 21-22; B. A. Lalor, *Aynı mak.*, s. 88; C. V. Findley, *Aynı eser*, s. 133; Câhit Bilim, "Tercüme Odası", *OTAM*, Ankara 1990, I, 34).

öğrenmemesine bilhassa dikkat edeceklerdi[1]. Fakat aradan çok geçmeden Stavraki de azledilerek, yerine Yahya Efendi tercümanlığa atandı[2].

Böylece, tercümanlıkta ve dış ilişkilerde kullanılan Rumların bu şekilde işten el çektirilmeleri ve devlete gerekli olan tercüman ihtiyâcını karşılamak üzere Yahya Efendi'nin dersler vermeye başlaması ile Bâbıâlî'de *tercüme odası* kurulmuş oluyordu. Ancak, şu konuyu da açıklamakta yarar vardır ki, tercüman vekâleti hâdisesinden de anlaşılacağı gibi, güvensizlik nedeniyle tercüme işlerinden ve böyle nâzik bir memuriyetten el çektirilmek istenen Rumlara, yetişmiş dil bilen elemanın olmayışından dolayı tekrar ihtiyaç duyulması meselenin bir dil sorunu olmakdan öte bir anlam taşıdığını göstermektedir. Zirâ, mesele yalnızca dil bilme keyfiyeti olsaydı, Yahya Efendi gibi dil bilen elemanların varlığı esasen Bâbıâlî'nin işini görmeğe kâfî olurdu. Bundan anlıyoruz ki, dil bilme sorununun yanında esâs mesele, diplomasi ilmine, dış politika deneyim ve geleneğine sâhip yetişmiş Osmanlı devlet adamlarının yokluğuydu. Asıl sıkıntısı çekilen nokta burasıydı. Tarafsız Rumların bu geçici görevlendirilmelerinden amaç ise, dış politika ve diplomasideki bazı ince noktaların müslüman memurlar tarafından öğrenilmelerinin sağlanması olmalı.

Tercüme odası, ilk yıllarda beylikçinin maiyyetinde birisi lisan öğrenecek kişilerin devam ettiği *lisan odası*, diğeri de buradan mezûn olup tercüme işleriyle uğraşan mütercimlerin çalıştığı *tercüman odası* olmak üzere iki birimden oluşmaktaydı. Mütercimler burada tercümeleri tebyîz ve kaydetmek görevlerinin yanında boş kaldıkları zamanlar birbirleriyle Fransızca konuşup lisan bilgilerini ilerletmekteydiler. Herhangi bir görevle tercüman odasından ayrılan memurun yerine lisan odasında başarılı olan öğrencilerden birisi alınıyordu. Yani tercüman odası bir kalem gibi vazife görmekteydi. Mütercimlere verilen maaşlar zâtlarına değil memuriyetlerine mahsûstu. Burada işlem gören evrakın kayıtları muntazam olarak tutulduğu

---

1 Yahya Efendi'ye 500 kuruş maaş bağlanmasına karar verildi (HH., Nr. 48823; Şânizâde, *Târih*, IV, 34; Cengiz Orhonlu, "Tercüman", *İA*, XII/I, s. 178; 23 M 1237/20 Ekim 1821, Cevdet, Hâriciye, Nr. 2268; Cevdet Paşa, *Târih*, XI, 162, 166; Carter V. Findley, "The Foundation of the Ottoman Foreign Ministry", *IJMES*, Nr. 3, 1972, s.400; Aynı mlf., *Aynı eser*, s. 133; B. A. Lalor, *Aynı mak.*, s. 88).

2 Azledilen Stavraki, Bolu'ya sürüldü. Ancak, bir gece oğluyla beraber gittiği Ilıca'dan dönerken birkaç kişinin saldırısına uğrayarak öldürüldü (Cevdet Paşa, *Târih*, XII, 43). Yahya Efendi'nin ölümü üzerine tercümanlığa Yahya Efendi gibi bir mühtedî olan Hendesehâne hocalarından Ishâk Efendi atandı (17 ZA 1239/14 Temmuz 1824, Cevdet Paşa, *Târih*, XII, 91; Findley, *Foundation..*, s. 402). Findley, İngiliz elçisine dayanarak verdiği bilgiye göre, Yahya Efendi'nin Avrupa dillerinin hiç birisini iyi bilmediğini, hatta Türkçe bilgisinin dahi yeterli olmadığını (*Aynı mak*, s. 401; *Aynı eser*, s. 133), İshak Efendi'nin ise yalnız bir kaç modern dili değil, aynı zamanda nâdir bilinen bazı antik Yunan ve Roma dillerini de bildiğini ifâde ediyor (*Aynı mak.*, s. 402).

gibi müsvedde ve asılları da güzelce muhâfaza edilmekteydi (25 RA 1240/17 Aralık 1824)[1].

Ancak, tercüme odasının ilk yıllarda pek başarılı çalışmalar yapamadığını görüyoruz. Zirâ, elimizdeki bir vesîkadan burada verilen derslere devam eden memurların lisan öğrenemediklerini anlıyoruz. Odada 500 kuruş maaşla ders veren Ermeni Zenob'un derslerini izleyen memurların dil öğrenememelerine, Zenob'un güvenilir bir insan olmaması ve bu yüzden Bâbıâlî'ye bu şekilde gelip gitmesinin mahzurları da eklenince İstanbul'dan sürülmesine karar verildi. Sadâret arzında derslerden verim alınamadığından ve *Tıbhâne-i Âmire*'de de Fransızca'nın öğretilmekte olduğundan bahisle bu derslerin *bî-lüzûm* olduğu belirtiliyordu[2]. Ancak, hatt-ı hümâyûn metninde derslerin kaldırılmasına dair isteğin kabul edildiğine dair en ufak bir işaret verilmiyor. Meşhûr Başhoca Ishak Efendi'nin çabaları bile bu başarısızlığa çâre olamamıştı. Zenob'un ihrâcıyla sonuçlanan operasyonla Ishak Efendi de, odanın bozulmasına neden olduğu gerekçesiyle Pertev Paşa tarafından görevinden uzaklaştırılarak yerine Halil Esrar Efendi getirilmişti[3]. 1833 tarihine kadar burada eğitim görenlerden başarılı olanlar yalnızca Mehmed Nâmık Paşa ve Yusuf Hâlis Efendi idi[4].

Bu tarihde odanın mevcudu, divân-ı hümâyûn tercümanı ve iki kişilik maiyyetinden ibâretti. Bu sırada Osmanlı Ordusu'nun Mehmed Ali Paşa ordularına Konya önlerinde yenilmesi ve bunun sonucunda devletin varlığının korunması için Rusya ile Hünkâr İskelesi Anlaşması'nın imzalanması ve devletin içinde bulunduğu kriz nedeniyle dış ilişkilerin çoğalmasına paralel olarak işlerinin ve yazışmalarının da artmasından dolayı odaya yeni bir düzen verildi. Tercüme odasına yeni memurlar alınarak Tecellî Mehmed Efendi'ye burada ders verdirilmeye başlanmış[5], ayrıca, oda

---

1 *Mühimme Def.*, Nr. 241, s. 392. Findley, defterin sayfa numarasını yanlışlıkla 292 olarak vermektedir (*Aynı mak.*, s. 402). Çalışmasında Findley'i çokça kullanan Gül Akyılmaz da, sahife numarasını verirken aynı yanlışa düşüyor. Akyılmaz, burada Findley'i zikretmeden direkt olarak mühimme defterini kaynak göstermektedir ki, bu da, defteri görmeden kaynak olarak gösterdiği fikrine kapılmamıza neden olmaktadır (*Reisülküttâb ve Osmanlı Hâriciye Nezâreti'nin Doğuşu*, Selçuk Üniversitesi Sosyal Bil. Ens. Basılmamış Doktora Tezi, Konya 1990, s. 214).

2 HH., Nr. 24621. Findley, yine İngiliz elçisine dayanarak verdiği bilgiye göre Ermeni Zenob Manasseh'in bir kaç dili hayranlık uyandıracak derecede iyi konuştuğunu belirtiyor (*Aynı mak.*, s. 401; *Aynı eser*, s. 134).

3 G. Akyılmaz, *Aynı tez*, s. 215.

4 B. A. Lalor, *Aynı mak.*, s. 89.

5 Lütfî, *Târih*, IV, 99; C. Findley, *Aynı mak.*, s. 403; "Tercüme Odası", *Ana Britannica*, XX, 540.

çalışanlarının maaşları da arttırılmıştı[1]. 1253(1838) senesinin sonunda dâhiliye ve hâriciye memurlarının ayrılması ve yeniden düzenlenmesi esnâsında divân-ı hümâyûn tercümanı maiyyetindeki memurlar da ûlâ, sânî ve sâlis olmak üzere üç sınıf olarak düzenlendiler[2]. 28 Z 1256(20 Şubat 1841) tarihli bir vesîkadan ise odanın gerek kadro ve gerekse teşkîlâtça artık tekemmül etmiş olduğunu anlıyoruz. Bu tarihte odanın mevcudu, divân-ı hümâyûn tercümanı ile birlikte 30 kişiye ulaşmıştı[3]. Bu, o dönem için hiç de küçümsenemeyecek bir sayıdır. Fuad Efendi'nin (Paşa) göreve getirilmesiyle tercümanlığın rütbesi, rütbe-i ûlâ sınıf-ı evveli seviyesine kadar yükseldi[4]. Cevdet Paşa, kendisinin de yetiştiği II. Mahmud zamanında, hâriciye nezâreti memur ve halifelerinin hepsinin müslümân olduğunu, tercüme odasında Sarafın adındaki bir hıristiyanın memurlara ders verdiğini ve odada bir de Marûnî bir Arapça mütercimin bulunduğunu ifade ediyor[5]. Dış ilişkilerin artmasına paralel ola-

---

1 Findley, *Aynı mak.*, s. 403.

2 11 M 1254(6 Nisan 1838), *TV.*, Nr. 163; Lütfî, *Târih*, V, 108-109.

3 Teşkilât şu şekilde idi: Divân-ı hümâyûn tercümanı, mütercim-i evvel, 5 sınıf-ı evvel ve 5 de sınıf-ı sânî olmak üzere 10 memur, 17 tane mülâzim ve muallim Sarrafın (Cevdet, Hâriciye, Nr. 441; C. Orhonlu, *Aynı mak.*, s. 178). Esasen bu teşkilât, sözkonusu tarihten önce teşekkül etmişti. Zirâ, zikredilen memuriyetlerin 1254'te de var olduğunu görüyoruz (21 R 1254/14 Temmuz 1838, *MMD.*, Nr. 8999, s. 8). Ancak, bu vesîkada memurların sayısı verilmediği için 28 Z 1256 tarihli belgeyi esas olarak aldık. 1258 Muharrem'inde ise bu kadroya meşhûr İngilizce-Türkçe Sözlüğün yazarı Redhause ile beraber üç kişinin daha katıldığını görüyoruz (Gurre-i M 1258/12 Şubat 1842, Cevdet, Hâriciye, Nr. 6367). Orhonlu, bu vesîkadan *mütercim-i evvellik* memuriyetinin artık divân-ı hümâyûn tercümanlığı yerine kullanılmaya başladığı sonucunu çıkarıyor (*Aynı yer*). Ancak, bu düşünce yanlıştır. Zirâ, aynı vesîka Safvet mührüyle mühürlüdür ki, Safvet Efendi, 27 C 1256(26 Ağustos 1840) tarihinde Âlî Efendi'nin yerine divân-ı hümâyûn tercümanlığına atanmıştı (BEO., A. DVN., 1/18; M. Süreyyâ, *Aynı eser*, I, 80). Cevdet, Hâriciye'deki sözkonusu vesikada Safvet Efendi'nin kendinden sonra ayrıca mütercim-i evvellik memuriyeti zikrediliyor. Yine, 28 Ramazan 1267(27 Temmuz 1851) tarihli bir belgede, Divân Tercümanı Emin Efendi'nin hâriciye kitâbetine atanması üzerine, yerine, Mütercim-i Evvel Nureddin Bey tercüman tayin edildi (BEO., *Ayniyât Def.*, Nr. 777, s. 59). Diğer örnekler için bkz. 17 ZA 1264, BEO. A. TŞF., 5/87; 23 Receb 1272, BEO., *Ayniyât Def.*, Nr. 779, s. 139-140.

4 Fuad Efendi, önce 10.000 kuruş maaş ile mütercim-i evvelliğe (10 Şaban 1255/19 Ekim 1839, BEO., *Ayniyât Def.*, Nr. 766, s. 91), daha sonra da sözkonusu rütbe ile tercümanlığa atandı (9 RA 1262/7-8 Mart 1846, *Cerîde-i Havâdis*, Nr. 271). İncelediğimiz dönem içerisinde bu rütbenin bir de Tercümân Nureddin Bey'e verildiğini görüyoruz (28 CA 1272/5 Şubat 1856, BEO., *Ayniyât Def.*, Nr. 798, s. 15).

5 Cevdet Paşa, *Ma'rûzât*, s. 1. Paşa, bu durumun Reşid Paşa'nın iktidârında muhâfaza edildiğini, ancak, Âlî Paşa'nın kurulan tahrîrât-ı hariciye odasına -Paşa'nın buradan yetişecek müslümanların kendisine rakib olurlar endişesiyle- ermenileri doldurduğunu yazıyor. Cevdet Paşa, devletin en önemli ve nâzik organlarından olan hâriciye nezâretine bu şekilde müslümanların yerine ermenîlerin istihdâm edilmelerinin yanlış olduğunu ifâde ediyor (*Aynı eser*, s. 2). Belki, güvenilir gayrimüslim teb'adan kişilere de bu makamlarda görev verilmesi normal olabilirdi. Ancak, ermenîleri müslümanların yerine istihdam etmenin bir politika haline getirilmesi son derece yanlış bir uygulamaydı.

rak hâriciye nezâretinin, dolayısıyla odanın da işleri artmış ve teşkilâtı gittikçe daha düzenli ve ayrıntılı bir hâl almaya başlamıştı. Dış yazışmaların artması üzerine, odaya büyük devletlerin sefîrleriyle ilgili yazışmaları yürütmekle görevli bir mümeyyiz atanmıştı[1].

Bu suretle çalışmalarını sürdüren tercüme odası, 1856 tarihinde esaslı bir düzenlemeye tâbi tutuldu. Zirâ, odada verilmekte olan dersler, bir müddetten beri terkedilmişti. Bunun üzerine yeniden düzenlenen oda, tam bir lisân okuluna dönüştürülerek nizamnâmesi hazırlandı. Odadaki memurlar dört sınıfa ayrılarak Emîn Efendi ve Tiryaki Bogos, buraya hoca olarak atandılar. Fransızca okutulacak olan bu dört sınıfın yanında ilk defa olarak bir de İngilizce sınıfı açıldı. Bu dönemde bilindiği gibi devletin diplomasi lisânı Fransızca idi. Bu sınıflarda Fransızca olarak gramer, coğrafya, tarih, hesab, inşâ, hüsn-i hatt, Fransız hukuku, milletler hukukunun yanında edebî metinlere kadar çok geniş bir perspektifi kapsayan dersler okutulacaktı. İngilizce sınıfında ise gramer, Türkçe'den İngilizce'ye ve İngilizce'den Türkçe'ye tercüme ve konuşma derslerinin okutulması düşünülüyordu. Odadaki memurlar kendi seviyelerine göre arzuladıkları sınıfa kaydolabilecek, dilde yeterli olanlar ile yazı işleriyle uğraşanlar dersleri takipte mecburî tutulmayacak, ancak, yeterli olmayanlar zorunlu olarak derslere gireceklerdi. Dersleri lâyıkıyla tamamlayıp dil öğrenenlerin maaşları yükseltileceği gibi kendilerine rütbe de tahsis edilecekti. Birinci, yani en yüksek sınıfta bulunan memurlar alt sınıflardan istedikleri derse girebilecekler, ancak, alt sınıftakiler yalnız kendi sınıflarındaki dersleri alabilecekti. Dersleri tamamlayanların imtihan şekilleri ise daha sonra tesbît edilecekti (24 Z 1272/26 Ağustos 1856)[2].

---

1 Mümeyyizliğe tercüme odası halifelerinden Âşir Efendi, rütbe-i sâniye, sınıf-ı sânîsi ile atandı (29 R 1271/9 Ocak 1855, İ. DH., Nr. 20079).

2 Emin Efendi'ye 750 ve Bogos'a 250 kuruş maaş bağlanmıştı. Bunların maaşlarını alıp derslere devam etmemeleri durumunda kolayca değiştirilebilmeleri için memuriyetleri resmîleştirilmemişti. Böylece maaşları hazîneden değil de divân-ı hümâyûn tercümanlığından verilecekti. Odada okutulan derslere gelince;

4. sınıf (başlangıç): Şabsal (شابسال)'ın Fransızca Grameri, Robinson (Crusoe), hüsn-i hatt, Türkçeden Fransızca'ya tercüme ve konuşma, Fransızca Coğrafya; **3. sınıf** Şabsal'ın grameri, Volter'in "XIV, Lui'nin Zamanının Târihi", hüsn-i hatt, Türkçe'den Fransızca'ya tercüme ve konuşma, Fransızca Coğrafya, Jevânet (ژوانت)'in Târih-i Osmânî Hülâsası; **2. sınıf**, Şabsal'ın Nahiv(Sentaks) kitâbı, Rasin'in eserleri, hüsn-i hatt, Türkçe'den Fransızca'ya tercüme, Coğrafya, Târih-i Umûmî ve Hesab; **1. sınıf**da da, Fransızca inşa ve hüsn-i hatt, Le Klar (له قلر)'ın eserlerine dayanarak ilm-i ma'ani-i Fransevî, Aşbah (اشباح)'ın Fransız Hukuk İlmine Giriş adlı kitâbı, Vatel (واتل)'in Milletler Hukuku, gazete haberlerinin şifâhen takriri ve bütün ilim ve fenlerin şifâhen tarifi dersleri okutulacaktı (İ. HR. Nr. 6900).

Bu şekilde müslümanların da yabancı dil öğrenerek diplomasi alanında faaliyetlerde bulunmalarını ve devletin diğer devletlerle olan muhâberâtını güvenilir insânlar yetiştirip bunlar aracılığıyla sağlamak amacıyla kurulan tercüme odası, kısa sürede amacına uygun olarak, hem hâricî, hem de dâhilî siyasette etkili olacak bürokratların yetişmesine zemin hazırlamıştır. Bu hâliyle hem Tanzimat ve Tanzimat sonrası reform hareketlerini hazırlayan bürokratların yetiştiği bir mektep, hem de değişik lisânlarda Bâbıâlî'ye gelen yazışmaların tercüme edildiği bir memuriyet görünümündeydi. Nitekim, daha sonra sadrazamlığa kadar çıkacak ve devrin en önemli bürokratlarından olacak olan Âlî, Safvet[1] ve Fuad[2] Paşalar, hep tercüme odasından yetişmişlerdi.

2- Umûr-ı Hâriciye Nezâretinin İhdâsı

II. Mahmud'un tahtta bulunduğu dönem, devletin varlığını tehdit eden iç ve dış olayların meydana geldiği son derece karışık bir devirdir. 1821 Yunan isyanı, İran'la savaş, Mehmed Ali Paşa isyanı, Rusya ile harb ve Hünkâr İskelesi Antlaşması, Fransa'nın Cezâyir'i zaptı gibi çok önemli hâdiseler, Osmanlı Devleti'nin çok hareketli ve ihtiyatlı bir siyâset izlemesi gerektiğini ortaya koymuştu. Bu yüzden, 1834 yılında Paris, Viyana ve Londra'ya yeniden büyükelçiler gönderilmesi gerekmişti. Genişleyen ve ayrıntılı bir hâle gelen dış ilişkileri düzenlemek ve kurulan sefâretlerle haberleşmeyi sağlayabilmek için Bâbıâlî'nin klâsik eski yapısının yeterli olmayacağı açıktı. Bu yeni gelişmelere, yeni müesseselerle ve çözümlerle cevap vermek ve devlet yapısında bazı değişiklikler yapmak gerekiyordu.

Bu amaçla dâhiliye nezâretini açıklarken belirttiğimiz gibi, II. Mahmud, yayınladığı bir hatt-ı hümâyûnla, gördükleri işleri isim olarak açıklayamayan bazı müesseselerin ad ve teşkilât yapılarında önemli değişiklikler yapılmasına karar vermişti. Kurulduğunda divân-ı hümâyûn kalemlerinin şefi olduğunu gördüğümüz reisülküttâblık müessesesi, bir müddet sonra hâricî işleri de tedvir eden bir kurum hâline gelmişti. Böylece, görevleri açısından, ihdâs edildiği vakitteki durumuyla zamanla aldığı mâhiyet arasında bir fark belirmesi ve isminde hâricî işleri îfâ ettiğine dair bir çağrışımın bulunmaması gerekçeleriyle adının değiştirilmesi gündeme geldi. Bu amaçla, sadaret kethüdâlığı, umûr-ı mülkiye nezâretine, bütün hâricî işlerin mercii olduğundan dolayı reisülküttâblık da *umûr-ı hâriciye nezâret*ine dönüştürüldü. Hâriciye nâzırlığına *vezâret* ve *müşîrlik* rütbeleri ile Reisülküttâb Ahmed Âkif Efendi atandı. Sözkonusu nâzırların tayîn ve tevcîh işlemlerinde kendilerine *harvânî*

---

[1] Lütfî, *Târih*, IV, 99.

[2] Lütfî, *Târih*, V, 105.

giydirilecek ve atamaları menşûrlar ile yapılacaktı. Yeni nâzır, Bâbıâlî ve Mâbeyn'de gerekli tören yapıldıktan sonra görevine başladı (23 ZA 1251/12-13 Mart 1836)[1]. Nezârete çalışma yeri olarak Viyana Sefîri Rıf'at Bey'in konağı tahsis edilmişti[2].

Yeni nâzır kalemiye sınıfından olduğundan nezâret kurulduğunda kendisine askerî bir ünvân olan *paşalık* ünvânı verilmemişti. Ancak, aradan bir kaç ay geçtikten sonra, Ahmed Hulûsî Paşa'nın Âkif Paşa'nın yerine hâriciye nezâretine paşalık ile atanmasından sonra[3], mülkiye ve hâriciye nâzırlarının diğer memurlardan ayrıcalıklı konumlarını belirtmek üzere kendilerine *paşalık* ünvânı verildi[4]. Ayrıca, nâzıra gördüğü işlerde yardımcı olmak üzere bir de *müsteşarlık* kurularak, Mustafa Reşîd Efendi (Paşa) bu göreve getirildi (13 Şaban 1252/23 Kasım 1836)[5]. Nâzır olduktan kısa bir süre sonra Ahmed Hulûsî Paşa'nın ölmesi üzerine, nezârete Tanzimat döneminin en renkli ve önemli sîmâlarından nezâret müsteşarı Mustafa Reşîd Efendi getirildi (6 RA 1253/10 Haziran 1837)[6]. Ardından kendisine *paşalık* ünvânı verilerek Avrupa'nın ahvâl ve usûllerini yerinde incelemek üzere nezâret uhdesinde olmak şartıyla Fransa büyükelçiliğine atandı[7].

---

1 Nâzıra, eski gelirlerine dokunulmamak kaydıyla gümrük fazlasından 15.000 kuruş maaş bağlandı (HH., Nr. 36324; 26 ZA 1251, *TV.*, Nr. 125; BEO., *Ayniyât Def.*, Nr. 792, s. 133; M. Süreyyâ, *Aynı eser*, I, 34-35).

2 HH., Nr. 52468.

3 3 RA 1252(18 Haziran 1836), BEO., *Ayniyât Def.*, Nr. 792, s. 149; Cevdet, Hâriciye, Nr. 2796; 7 RA 1252, *TV.*, Nr. 130; *Sâlnâme-i Nezâret-i Hâriciye*, Dersaâdet 1318, s. 159; Lütfî, *Târih*, V, 47.

4 HH., Nr. 23465; 7 RA 1252(22 Haziran 1836), *TV.*, Nr. 130; Lütfî, *Aynı eser*, V, 47-48.

5 M. Süreyyâ, *Aynı eser*, I, 41; C. Findley, *Aynı mak.*, s. 408; Aynı mlf., *Aynı eser*, s. 139. Müsteşar için hâriciye nezâreti dairesinin yanında bir yer yapılması kararlaştırıldı. Dairenin plânları ebniye-i hassa müdürü tarafından çizildi ve tahminî masrafı 39.600 kuruş olarak çıkarıldı (4 R 1253/8 Temmuz 1837, Cevdet, Hâriciye, Nr. 2852). Daha sonra bazı tamîrat masraflarıyla beraber bu miktar 66.287 kuruşa kadar çıkmıştı (HH., Nr. 28947).

6 Yeni nâzıra paşa ünvânı verilmemişti (9 R 1253, *TV.*, Nr. 150; *Aynı sâlnâme*, s. 159).

7 Büyükelçilik süresince nezârete Hâriciye Müsteşarı Nurî Efendi vekâlet edecekti (2 ZA 1253/28 Ocak 1838, *TV.*, Nr. 160). Ancak, bu büyükelçilik kararı hemen uygulanamadı. Reşid Paşa'nın işlerinin yoğunluğu dolayısıyla İstanbul'dan ayrılamadığından Ahmed Fethi Paşa'nın İngiltere Kraliçesi'nin cülûs yıldönümü törenlerine katıldıktan sonra Paris'e geçip, Fransa büyükelçiliğini üstlenmesine karar verildi (11 Safer 1254/6 Mayıs 1838, *TV.*, Nr. 164). Mehmed Salâhaddin, bu olayda Âkif Paşa'nın iktidârdan düşmesinin etkili olduğunu belirtiyor (*Bir Türk Diplomatının Evrak-ı Siyâsiyyesi*, İstanbul 1306, s. 19-20). Daha sonra Reşid Paşa işlerini yoluna koymasıyla bu sefer aynı amaçla, yani Avrupa'yı tanımak gâyesiyle Londra'ya Fevkalâde Büyükelçi olarak atandı (16 CA 1254/7 Ağustos 1838, *TV.*, Nr. 169; 21 CA 1254, BEO., *Ayniyât Def.*, Nr. 796, s. 54). Reşîd Paşa, burada bir seneden fazla kaldıktan sonra II. Mahmud'un ölümü ve Abdülmecid'in tahta geçmesi üzerine bi'at etmek üzere İstanbul'a çağırıldı. Bunun üzerine 25 C 1255(5 Eylül 1839) tarihinde İstanbul'a gelerek biat etti (16 B 1255, *TV.*, Nr. 185).

II. Mahmud döneminde gerçekleştirilen atılımlarla, yani tercüme odasının ve diplomatik ve konsolosluk sisteminin kurulması ile hâriciye nezâretinin temel iskeleti gerçekleştirilmişti. Bu dönemde hâriciye nezâreti ismen mevcut olup aslında Osmanlı başkentinde bir nezâretin varlığından hemen hemen bahsedilemez. Zirâ, nezâretin üst düzey yöneticileri çeşitli görevlerle yurt dışında bulunmaktaydılar. Nitekim, Nâzır Mustafa Reşîd Paşa nezâret uhdesinde olmak şartıyla önce Paris, sonra da Londra Büyükelçiliğine atanmış ve 1837-1838 senelerinde topu topu birkaç ay İstanbul'da bulunabilmişti. Bunun dışında, nezâret görevlilerinden Müsteşar Nurî Efendi Paris, Beylikçi Sârım Efendi Londra, Âmedçi Sâdık Rıf'at de, önce Viyana ve daha sonra Paris Büyükelçiliklerinde bulunuyorlardı[1]. Bu görevliler, Mısır Meselesi'nden dolayı Avrupa devletlerinin yardımını sağlamak üzere bu büyük merkezlere atanmışlardı.

Gâyet önemli olan sözkonusu dış temsilciliklere ehil kişilerin tayin edilebilmesi, zaman zaman adam kayırma ve merkezdeki bürokratların kendi aralarındaki çekişmelerden kaynaklanan nedenlerle sekteye uğrayabiliyordu. Zirâ, bazan bu görevler, ayağı kaydırılmak veya merkezden uzaklaştırılmak istenen bir bürokrattan kurtulma yolu olarak kullanılmışlardır. Bu davranışın sonucunda böyle bir işin üstesinden gelemeyecek olan şahıslar da bu görevlere atanmışlardır[2].

1 M 1254(27 Mart 1838) tarihinden îtibâren bütün devlet memurlarına maaş bağlanması üzerine hâriciye nezâreti memurlarına da yüksek maaşlar tahsîs edilmişti[3].

RA 1254 (Haziran 1838)'de ülkede zirâat, ticâret ve sanâyiin geliştirilmesi, ülkenin îmârı ve halkın refâhının sağlanması konularını görüşmek üzere Bâbıâlî'de ih-

---

1 C. Findley, *Aynı mak.*, s. 408.

2 Nitekim, Reşîd Paşa, kendine engel olarak gördüğü Nurî Efendi'yi bütün kabiliyetsizliğine rağmen Paris elçiliğine atamıştı. Daha önce kendisi de Âkif Paşa tarafından merkezden uzaklaştırılmak için İngiltere'ye gönderilmişti (G. Akyılmaz, *Aynı tez*, s. 219-220).

3 Hâriciye nâzırı 75.000, müsteşar 25.000, ma'rûzât-ı hâriciye kâtibi 12.000, hâriciye mektupçusu 10.000 ve hâriciye kâtibine 3.000 kuruş maaş tahsis edildi (*MMD.*, Nr. 8999, s. 8). Osmanlı Devleti'nde de makamlara atanan kişilerin rütbesine göre maaş tahsis ediliyordu. Yani nezârete *müşîr* atanırsa farklı, *efendi* atanırsa farklı maaş alıyorlardı. Nitekim, 6 Safer 1257(30 Mart 1841)'de Reşid Paşa'nın yerine nezârete atanan Rıf'at Bey'e (*A. AMD.*, Nr. 374, s. 11-12; 13 Safer 1257, *TV.*, Nr. 221) 40.000 kuruş maaş verildi (9 L 1257, BEO., *Ayniyât Def.*, Nr. 767, s. 34). Oysa, müşirlik maaşı 68.500 kuruştu (İ. DH., Nr. 3778; 22 ZA 1261, Nr. 5690; 26 L 1262, Nr. 6541). Daha sonraki bir belgeden müşirlik maaşının 67.500 kuruşa indirildiğini öğreniyoruz (3 Safer 1266/19 Aralık 1849, İ. DH., Nr. 8566).
Müşirlik tayinâtı, günlük 50 kıyye ekmek, 15 kıyye pirinç, 7 kıyye yağ, 170 kıyye kömür, 5 kantar saman, 3 çeki odun, 30 kıyye et ve hademeler için 30 kıyye ekmek idi (21 CA 1259/19 Haziran 1843, *MMD.*, Nr. 8999, s. 89). Efendilik tayinâtı ise 25 kıyye ekmek, 7 kıyye prinç, 4 kıyye yağ, 15 kıyye et, 4 kıyye arpa, 2 kantar saman, 1,5 çeki odun ve 50 kıyye kömür idi (İ. DH., Nr. 3778; Gurre-i Şaban 1269/10 Mayıs 1853, BEO., *Ayniyât Def.*, Nr. 777, s. 177).

dâs edilen meclis-i zirâ'at ve sanâyi (meclis-i umûr-ı nâfıa), hâriciye nezâretinin denetimi altında kurulmuştu. Hazırlayacağı mazbatalar, nezârete sunulacaktı. Meclise hâriciye nâzırı adına müsteşar başkanlık, müsteşarın işlerinin yoğun olması durumunda ise, yerine üyelerden bir kişi vekâlet ediyordu[1].

Kurulduğunda hâriciye nezâretinin denetimi ve maiyyeti altında olan karantina meclisi, daha sonra bir ara bağımsız bir nezâret hâlinde çalışmalarını yürüttükten sonra, ticâret nezâretine bağlanmıştı[2]. Ancak, ticâret nezâretinin düzenlenmesi çalışmaları esnâsında buradan idâre edilen ağnam işleri mâliye nezâreti, karantina meclisi de hâriciye nezâretine nakledildi (26 R 1257/17 Haziran 1841)[3]. Maârif konusunda gerekli düzenlemeleri yapmak, plânları hazırlamak ve bunların nasıl uygulandığını denetlemek amacıyla 3 Receb 1262(27 Haziran 1846) tarihinde ihdâs edilen meclis-i maârif-i umûmiye, hâriciye nâzırı ile meclis-i vâlâ başkanının denetim ve gözetimi altında kurulmuştu[4]. Bu denetim işlemi meclisin çalışma hayatı boyunca devam etmiştir.

Hâriciye nezâreti, hâricî her türlü işlerin dışında, hukukî dâvâlara da bakıyordu. Şöyle ki, gayrimüslim teb'anın kendi aralarındaki dâvâlar nezâret tarafından tesviye edilmekteydi. Ancak, nezâretin işlerinin yoğunluğundan dolayı, dâvâların gecikmesi üzerine, 12 CA 1255(24 Temmuz 1839) tarihinde yapılan bir düzenleme ile bu görev, deâvî nezâretine verildi. Müstemin tüccarlar ve patrîkhânelere dair bilumûm konu ve dâvâlar ise, hâriciye nezâretinin denetiminde bırakılmıştı[5].

3- Dâhiliye ve Hâriciye Memurlarının Ayrılması

Osmanlı merkez bürokrasisinde dâhilî ve hâricî işlerle ilgilenen memurlar, belirgin bir ihtisâslaşma ile kesin hatlarıyla ayrılmış değillerdi. Her ne kadar kethüdâlık dâhilî, reisülküttâplık da hâricî işlerle ilgileniyor idiyse de, bunların görev sınırları ve varlık nedenleri bu görevler olmadığı gibi, maiyyetlerinde bulunan kadrolar da yalnızca sözkonusu vazifelere tahsîs edilmiş değillerdi. Yani aynı kadrolar hem dâhilî ve hem de hâricî işler için kullanılmaktaydı. Bu durumun, hâricî ve diplomatik münâsebetlerin sınırlı olduğu devirlerde sıkıntısı pek hissedilmemişse de, zamanla Avrupa devletleriyle ilişkilerin tesîsi ve önemli başkentlerde sefâretlerin kurulması üzerine sakıncaları görülmeye başlanmıştı.

---

1 Geniş bilgi için meclis-i umûr-ı nâfıa kısmına bakınız.

2 Geniş bilgi için çalışmamızın karantina nezâreti kısmına bakınız.

3 İ. DH., Nr. 1876.

4 Geniş bilgi için meclis-i maârif kısmına bakınız.

5 BEO., *Ayniyât Def.*, Nr. 766, s. 32. Bu konuda geniş bilgi için deâvî nezâreti kısmına bakınız.

Dâhiliye ve hâriciye nezâretlerinin kurulması üzerine kendilerine mahsûs kalemler ve yetişmiş elemanların gereği, Bâbıâlî kalemlerinin klâsik yapılarında birtakım değişikliklerin yapılmasını zorunlu hale getiriyordu. Dâhilî ve hâricî rikâb ma'rûzâtı, sefîrler ve dışişleriyle ilgili yazışmalar, resmî takrîrler vs. gibi çok yönlü yazışmaların yapıldığı âmedî odasının içinde bulunduğu bu karmaşık durumun düzeltilmesi için Mustafa Reşîd Paşa tarafından ele alınan teklîf yazısında, dâhiliye ve hâriciye memurlarının Avrupa'da olduğu gibi ayrılması gerektiği savunuluyordu. İleride her iki nezâretin ayrı ayrı konaklara taşınması gerekeceği düşüncesinden hareketle bu ayrılma işleminin bir an önce gerçekleştirilmesinin daha doğru olacağı da ifâde edilerek, odanın, *ma'rûzât-ı dâhiliyye* ve *ma'rûzât-ı hâriciyye* kâtiplikleri olarak ikiye ayrılması öneriliyordu[1]. Âmedî odası, bunun üzerine Paşa'nın görüşleri doğrultusunda iki kitâbete ayrıldı. Kâtiplerin görevleri, pâdişahın irâdesine arz edilecek hususların telhisini hazırlamak ve tezkirelerini yazıp kaydetmekti. Bu odalardaki halîfelerin sayısı altışar olarak sınırlandırıldı. Ayrıca, sadaretten yazılan dâhilî ve hâricî yazışmaları yürütmekle görevli sadaret mektupçuluğu da bu düzenleme ile dâhiliye ve hâriciye mektupçulukları olmak üzere ikiye ayrılarak maiyyetlerine yeterli sayıda memur verildi (24 Z 1253/21-22 Mart 1838)[2]. Sözkonusu hâriciye mektubçuluğunun görevi devletin sınırları dâhilinde bulunan azınlıklar ve konsolosluklarla ilgili yazışmalara bakmaktı[3].

Bu değişikliğin hemen ardından Başvekil Rauf Paşa ile Hâriciye Nâzırı Mustafa Reşîd Paşa'nın ortak teklifleri ve pâdişahın uygun görmesiyle beylikçilik memuriyetinin de ilgâ edilmesine karar verildi. İleride evâmir-i dâhiliye ve evâmir-i hâriciye kitâbetleri isimleriyle ikiye ayrılmak şartıyla beylikçilik memuriyeti, *evâmir-i aliyye kitâbeti*, kesedârlığı da *evâmir-i aliyye müdürlüğü*ne dönüştürüldü[4]. Bu

---

1 Reşât Kaynar, *Aynı eser*, s. 108-110. Kaynar, Paşa'nın bu yazısının aslının husûsî kütüphânesinde bulunduğunu ifâde ediyor.

2 Âmedî Şekîb Efendi ma'rûzât-ı dâhiliye kitâbetine; Takvimhâne Nâzırı Nu'mân Mâhir Bey ma'rûzât-ı hâriciye kitâbetine; Sadâret Mektupçusu Zühdü Bey, dâhiliye ve Hâriciye Kâtibi Enverî Efendi hâriciye mektupçuluklarına atandılar.
Mektupçulukların maiyyetlerine verilen halîfe ve mülâzimler üç sınıfa ayrıldı. Bunlardan sınıf-ı evvele 4. rütbe, sınıf-ı sânîye hâcelik ve halîfelere de rütbe-i sâlise sınıf-ı sânîsi îtibâriyle nişanları tevcih edildi. Bu sınıflama divân-ı hümâyûn tercümanının maiyyetindeki memurlar için de uygulandı (11 M 1254/6 Nisan 1838, *TV.*, Nr. 163; Lütfî, *Aynı eser*, V, 108-109; IX, 111; Kâmil Kepeci, *Ruus Defteri*, Nr. 221, s. 12).

3 İlber Ortaylı, "Osmanlı Diplomasisi ve Dışişleri Örgütü", *Tanzimattan Cumhuriyete Türkiye Ansiklopedisi*, I, 280. 1254(1838)'de hâriciye mektupçusuna 10.000 kuruş maaş bağlanmıştı. Bu tarihte maiyyeti ise 5 sınıf-ı evvel, 5 sınıf-ı sânî ve 5 mülâzim olmak üzere 15 kişi idi (*MMD.*, Nr. 8999, s. 8).

4 HH., Nr. 23339; *TV.*, Nr. 163; Kâmil Kepeci, *Ruus Def.*, Nr. 221. Evâmir-i aliyye kâtibine tahsis edilen 5.000 kuruş maaşa, aradan iki ay geçmeden 5.000 kuruş daha ilâve edilerek

değişikliğe, beylikçilik teriminin *eski ve ma'nâsız* ve *gerek telaffuzda ve gerek tahrîrde yakışıksız bir şey* olması, gerekçe olarak gösteriliyordu. Ayrıca, her sene şa'ban ve şevvâl aylarında yapılan ve memuriyetlerin kişilere bir yıllığına nöbetleşe verilmesinden ibâret olan *tevcîhât usûlü* de ortadan kaldırıldı (9 M 1254/4 Nisan 1838)[1]. Böylece, azil ve atama işlemlerinin belirli bir süre için değil, gerektiği zaman yapılması kararlaştırıldı. Aslında tevcîhât usûlü ilk bakışta âdil gibi görünüyorsa da işlerin gereğince yapılması ve devletin işleyişinin aksamaması açısından bazı sakıncaları da beraberinde getirdiğini görüyoruz. Zirâ, bu sistemde görev süresi bir sene olan bir memur, vazîfesinin gereklerini ve inceliklerini öğrenemeden ve tecrübe kazanamadan bir sene sonra görevini bir başkasına devretmekte ve kendisi belki gereklerin bilmediği bir başka göreve atanmaktaydı. Yine, bu dönemde ma'zûliyet maaşı olmadığından görev süresi bittikten sonra bir sene açıkta bekleyecek olan memur, bu süreyi geçiştirecek parayı da te'mîn etmek zorundaydı. Bu durumdaki bir memurdan vazîfesinin gereklerini tam olarak yerine getirmesi zâten beklenemezdi[2].

4- Divân-ı Hümâyûn Kalemlerinin Durumu

Ancak, aradan bir yıl geçtikten sonra yapılan bir düzenleme ile âmedî ve beylikçilik memuriyetleri yeniden kuruldu. Ma'rûzât-ı Dâhiliye Kâtibi Mehmed Şekîb Efendi beylikçiliğe, Ma'rûzât-ı Hâriciye Kâtibi Nu'mân Mâhir Bey de âmedçiliğe tayin edilerek bu iki memuriyet lağvedildi. Ayrıca, hâriciye mektupçuluğu da kaldırılarak sadaret mektupçuluğu tekrar ihdâs edildi (20 R 1255/3 Temmuz 1839)[3]. Nezâret bünyesinde yeralan bir diğer kalem olan *tahrîrât-ı hâriciye kalemi*nin görevi, dış ülkelerdeki Osmanlı sefâretleri ve elçilikleriyle ilgili yazışmalara bakmaktı[4]. Bu memuriyet, daha sonra hâriciye mektupçuluğuna dönüştürülmüştü (Ramazan 1267/Temmuz 1851)[5]. Hâriciye kâtibi ise nezâretin bürokratik örgütünün şefiydi[6].

10.000 kuruşa çıkarıldı. Evâmir-i aliyye müdürünün 3.000 kuruş maaşına da 500 kuruş zam yapılarak 3.500 kuruşa yükseltildi (21 R 1254/14 Temmuz 1838, *MMD.*, Nr. 8999, s. 8).

1 HH., Nr. 23339; *TV.*, Nr. 163; Kepeci , *Ruus Def.*, Nr. 221, s. 11. C. Findley, *Aynı mak.*, s. 411; Aynı mlf., *Aynı eser*, s. 144.

2 Lütfî, *Târih*, V, 114-115.

3 M. Süreyyâ, *Aynı eser*, I, 62; 25 R 1255, BEO., *Ayniyât Def.*, Nr. 766, s. 24.

4 İ. MV. Nr. 4093; BEO., A. DVN., 42/12; İlber Ortaylı, *Aynı mak.*, s. 280. Tahrîrât-ı Hâriciye Müdürü Sa'îd Efendi'nin rütbesi rütbe-i ûlâ sınıf-ı sânîsi idi (15 ZA 1265/2 Ekim 1849, *TV.*, Nr. 412).

5 Mektupçuluk, Tahrîrât-ı Hâriciye Müdürü Mehmed Sa'îd Efendi'ye verildi (M. Süreyyâ, *Aynı eser*, I, 214). Mektûbî efendinin tayinâtı olmadığından kendisine 7.5 kıyye ekmek (6 Şaban 1272/12 Nisan 1856, İ. DH., Nr. 22560; 15 Şaban 1272, BEO., *Ayniyât Def.*, Nr. 779, s.

Bu şekilde eski usûle dönüldükten sonra incelediğimiz dönem içerisinde bu iki memuriyetin (âmedçilik ve beylikçilik) yapısında bu denli köklü bir değişimin yapılmadığını görüyoruz. Âmedî odası, yeniden kurulduktan sonra da -reisülküttâblıkda olduğu gibi- hâriciye nezâretine bağlı kaldı[1]. Oda, aslında hatt–ı hümâyûnlar ile devletin mühim konularına dair resmî ve gayriresmî bütün önemli belgelerinin bulunduğu ve muhâfaza edildiği bir merkezdi[2]. Bu yüzden, odaya âmedî efendinin izni olmadan kimsenin girmesine müsâade edilmezdi[3]. Buraya alınacak halîfeler sadaret mektubî odasından seçilirdi. Ancak, daha sonra bu inhisâr kaldırılarak yapılan bir düzenleme ile meclis-i vâlâ tahrîrât odası ile dîvân-ı hümâyûn kalemi mühimme odası kâtiblerine de âmedî odasına memur olmak hakkı tanınmıştı (Gurre-i CA 1261/8 Mayıs 1845)[4]. Halife sayısı da genelde 15 civârında olmasına[5] rağmen, bu sayının bazen halîfelerin dış görevlere atanmasıyla azaldığına[6], bazen de adam kayırma ile zikredilen sayıyı aştığına[7] şâhid oluyoruz. Boşalan halîfeliğe, adaylardan

---

149) ve 7 okka da et tayini tahsis edildi (3 N 1272, İ. DH., Nr. 22725; 8 N 1272, BEO., *Ayniyât Def.*, Nr. 780, s. 9).

6 İlber Ortaylı, *Aynı mak.*, s. 280. Ortaylı, kâtibi, *Dışişleri Genel Sekreteri'nin görevlerini yürütürdü* diye tanımlıyor. 1254'te memurlara maaş bağlandığı zaman hâriciye kâtibine 6.000 kuruş maaş bağlanmıştı (21 R 1254/14 Temmuz 1838, *MMD.*, Nr. 8999, s. 8). 1264 senesinde kâtibin rütbesi rütbe-i ûlâ'nın sınıf-ı sânîsi sırasındaydı (24 C 1264/28 Mayıs 1848, *TV.*, Nr. 379). Hâriciye kâtibi, sonradan önem kazanmıştır. Zirâ, 1254'de hâriciye mektupçuluğu kâtiblikten önemli bir memuriyet olup, mektupçuluğa 10.000 kuruş maaş bağlanmıştı (21 R 1254/14 Temmuz 1838, *MMD.*, Nr. 8999, s. 8).

1 İ. DH., Nr. 5475; Selh-i Z 1269(3-4 Ekim 1853), Nr. 17555; 15 Şaban 1270, Nr. 18894.

2 20 Safer 1257(13 Nisan 1841), İ. Mes. Müh., Nr. 17; 25 R 1271, İ. MM., Nr. 130, Lef 8; *Meclis-i Tanzimat Def.*, I, 4-6; 14 C 1271, *TV.*, Nr. 519; 6 B 1271, *Cerîde-i Havâdis*, Nr. 733; 11 B 1271, Nr. 734.

3 Sarraflar ve odada çalışan kâtip ve halîfeleri görmeye gelenler, odanın dışında bu görüşmelerini yaparlardı. İşi olanlar ise, ancak, âmedî efendinin izniyle odaya girebilirlerdi (11 Ş 1253/10 Kasım 1837, *TV.*, Nr. 156).

4 İ. Mes. Müh., Nr.56; *Meclis-i Vâlâ Def.*, Nr. 470, s. 58-62; 27 CA 1261, BEO., *Ayniyât Def.*, Nr. 769, s. 62-63; 5 C 1261, *TV.*, Nr. 288; Lütfî, *Târîh*, VIII, 23).

5 17 N 1255(24 Kasım 1839), BEO., *Ayniyât Def.*, Nr. 766, s. 127; İ. DH., Nr. 5475.

6 Gurre-i Z 1253(26 Şubat 1838), *TV.*, Nr. 161; İ. DH., Nr. 5475. Dış görevlerde bilhassa, maslahatgüzârlık ve sefâret başkitâbeti gibi hizmetlerde istihdâm ediliyorlardı (Cevdet Paşa, *Târih*, VI, 67).

7 Takvim-i Vekayi'de çıkan bir yazıda 20'ye ulaşan halîfe sayısının bundan böyle aşılmaması isteniyor (10 L 1265/29 Ağustos 1849, *TV.*, Nr. 410). Lütfî, mevcut nizâm gereği odada rütbe-i sâniyeyi hâiz ve 2.500'er kuruş maaşlı 20 halîfenin bulunduğunu ifade ediyor (*Târih*, IX, 176). Ahmed Cevdet Paşa da, bu bilgileri doğruluyor. Halifelerden kıdemli olanlar, 2.500 kuruştan fazla maaş alıyordu (*Tezâkir*, I, 18). Âmedî odası halifelerinin maaşlarının 2.000 kuruştan 2.500 kuruşa çıkarılmasına dair karar için bkz. 17 N 1255(24 Kasım 1839), BEO., *Ayniyât Def.*, Nr. 766, s. 127.

(namzed, mülâzim) birisi imtihân ile atanıyordu[1]. Âmedînin teşrîfâttaki yeri rütbe-i ûlâ sınıf-ı evveli sırasındaydı[2]. Âmedî memuriyetinin bürokrasideki öneminin ne denli büyük olduğunu, bu dönemde yetişen birçok bürokrat ve reformcu yöneticilerin âmedçilikten yetişmiş olmalarından anlıyoruz. Hâriciye nâzırlığı yapmış olan Âkif Paşa, Mustafa Reşîd Paşa, Mehmed Sâdık Rıf'at Paşa, Şekîb Paşa, Sârım Paşa ve Fuad Paşa gibi Tanzimat döneminin en önemli bürokratlarından olan şahsiyetlerin bu memuriyetten temâyüz ettiklerini söylemek, bu konuda yeterli fikir verebilir. Âmedî odasının XVIII. yüzyılın ikinci yarısından îtibâren böyle hızlı bir şekilde önem kazanmasının nedeni ise, dâhilî ve hâricî mühim devlet meseleleri ile olan yakın münâsebetiydi[3]. Âmedî odası halifeleri, kitâbet ve diğer görevlerle büyükelçi ve sefîrlerin maiyyetlerinde bulunup Avrupa'nın durumunu gördüklerinden ve yabancı diplomatlarla ilişkiler içerisinde bulunduklarından, reform hareketlerinde önemli tesirleri olmuştur. Bu îtibârla yukarıda zikrettiğimiz âmedçilikten yetişen hâriciye nâzırlarının dışında, önemli reformist bürokratların da bu odadan yetiştiğini görüyoruz.

Eski hâline getirildiğini gördüğümüz beylikçilik memuriyeti de âmedçilik gibi hâriciye nezâreti bünyesinde bırakıldı[4]. Beylikçilik memuriyeti lağvedilmeden bir kaç ay önce, mâliye kalemindeki piskopos mukata'acılığı tarafından yapılan Rum ve Ermenilerin patrik ve metrepolidlerinin atama ve sair işleri, sözkonusu mukataacılık ve bu milletlere dair kayıtlar divân-ı hümâyûn kalemi mühimme odasında evâmir-i mühimme müdürü tayin edilen Mehmed Sunûhî Efendi'nin sorumluluğuna verildi. Zikredilen piskoposluklardan hazineye verilmekte olan senelik tahsisât da beylikçi tarafından tahsil edilecekti[5]. Beylikçilik memuriyetinin teşrîfâttaki yeri *rütbe-i ûlâ*nın

---

1 10 L 1265, *TV.*, Nr. 410; 4 Şaban 1272, İ. DH., Nr. 22554.

2 6 RA 1262(4-5 Mart 1846), BEO., *Ayniyât Def.*, Nr. 771, s. 44-45; 9 RA 1262, *Cerîde-i Havâdis*, Nr. 271; 13 M 1266, İ. DH., Nr. 11795; 17 M 1266, BEO., *Ayniyât Def.*, Nr. 776, s. 6; 19 M 1266, *Cerîde-i Havâdis*, Nr. 461.

3 B. A. Lalor, *Aynı mak.*, s. 83-84.

4 23 L 1268(10 Ağustos 1852), İ. DH., Nr. 15750; Nr. 17555, Selh-i Z 1269; Nr. 18894, 15 Şaban 1270. Şu ifâdeler konuya açıklık getiriyor. *Beylikçilik memuriyet-i behiyyesinin mesâlih-i asliyyesinden başka umûr-i hâriciyyenin mevâdd-ı mühimme-i tahrîriyyesine dahî şumûlü bulunup...*(23 M 1270/26 Ekim 1853, *TV.*, Nr. 494). *Sadâret müsteşarlığına Beylikçi-i Divân-ı Hümâyûn Mahmud Beyefendi Hazretleri hâtıra gelenlerin cümlesine müreccah olup kendisinin nezâret-i hâriciyye tarafında her ne kadar lüzûm-ı sahîhi var ise de* ...(23 C 1270/23 Mart 1854, İ. DH., Nr. 18472).

5 Bu değişikliğe gerekçe olarak bu konulara dair nizâm ve kayıtlar genelde divân-ı hümâyûn kaleminde mahfûz bulunmasına rağmen bunlara mürâcaat etmeden mâliye kaleminden muâmelelerin yürütülmesi üzerine meydana gelen bazı uygunsuzluklar ve yolsuzluklar gösteriliyordu (*MMD.*, Nr. 8999, s. 38).

sınıf-ı evveli idi[1]. Maiyyetinde kendisine gördüğü işler ve yazışmalarda yardımcı olmak üzere beylik kesedârı bulunmaktaydı[2].

Hâriciye nezâreti ile gördükleri işler açısından pek irtibât olmamasına rağmen, divân, mühimme[3], ruus ve tahvîl kalemleriyle tuğrakeş odası da reisülküttâblıktan kalma bir alışkanlıkla nezâret bünyesinde bırakıldı[4]. Yapılan yeni düzenlemelerden bu kalemlerin eski yapılarının pek etkilenmediğini görüyoruz. Merkez bürokrasinin gelişip, ayrıntılı bir şekil almasına rağmen, divân kalemlerinin gerek kadro[5] ve gerekse görev açısından fazla bir değişikliğe uğramadığı anlaşılıyor. Meselâ, bütün devlet memurlarına maaşlar tahsis edildiği halde, bu kalemlere maaş bağlanmayıp, bazı tîmârlardan ve kalem harçlarından aldıkları eski gelirleriyle bırakıldıklarını görüyoruz[6]. Ancak, kalem gelirlerinin (nânpâre), gerek tayinle kalemlerin dışında görev alan kişilerin uhdesinde kalması ve gerekse kalemde görevli olup vefât edenlerin evlâdına tahsis edilmesi sûretleriyle sürekli kalem dışına çıkıp azalma göstermesi, memurların memnûniyetsizliğine neden oluyordu. Bunun üzerine bu kalemlerdeki memurlar da, kendilerine diğer memurlar gibi maaşlar bağlanmasını istediler. Ancak, mâliyenin durumunun müsâit olmaması üzerine başka çârelerin aranması düşünüldü. Memnûniyetsizliğin kâtiplerin görevlerini bırakıp başka bir işe geçmelerine kadar varması üzerine, yapılan bir düzenleme ile mahlûl nânpârelerin başkasına tevcîh edilmeyip kalemlere döndürülerek memurlara tahsisine karar verildi[7]. Ancak, bu

---

1 23 L 1268(10 Ağustos 1852), İ. DH., Nr. 15750; Selh-i L 1268, BEO., *Ayniyât Def.*, Nr. 777, s. 124; 21 ZA 1268, *TV.*, Nr. 472; 4 ZA 1268, *Cerîde-i Havâdis*, Nr. 590; 20 B 1270, *TV.*, Nr. 503. Daha önce beylikçiye 15.000, âmedçiye 24.500 kuruş maaş tahsis edilmişti. Bu orantısızlığın ortadan kaldırılması için yapılan bir düzenlemeyle âmedçiliğe 20.000, beylikçiliğe 19.500 kuruş tahsis edildi (Selh-i Z 1269/3-4 Mart 1853, İ. DH., Nr. 17555). Daha sonra beylikçinin aldığı bu mıktar 25.000 kuruşa çıkarıldı (28 Şaban 1271/16 Mayıs 1855, BEO., *Ayniyat Def.*, Nr. 779, s. 37).

2 23 L 1268(10 Ağustos 1852), İ. DH., Nr. 15750; Selh-i L 1268, BEO., *Ayniyât Def.*, Nr. 777, s. 124; 21 ZA 1268, *TV.*, Nr. 472; 4 ZA 1268, *Cerîde-i Havâdis*, Nr. 590.

3 Mühimme kaleminin kuruluşu ve gelişimi için bkz. Tevfik Temelkuran, "Divân-ı Hümâyûn Mühimme Kalemi", İ.Ü. Edebiyat Fak., *Tarih Enstitüsü Dergisi*, İstanbul 1975, VI, 129-168; Gül Akyılmaz, *Aynı tez*, s.196-199.

4 İlber Ortaylı, *Aynı mak.*, s. 279-280.

5 Tahvil kaleminin teşkilâtı; kesedâr, tatbîkcı ve 9 kişi (*ML. MSF.*, Nr. 19368, s. 3; Nr. 9297, s. 2; *ML. MSF.*, Nr. 7203, s. 2; Nr. 6303, s. 3; Nr. 3187, s.3). Ruus kaleminin kadrosu da pek farklı değildi; ruus kesedârı, kesedâr-ı sânî, mukayyid ve maiyyet memurları (*ML. MSF.*, Nr. 9297, s. 1; Nr. 7203, s. 2; Nr. 6303, s. 3; Nr. 3187, s. 2). Bu teşkîlât yapıları hemen hemen incelediğimiz dönemde değişme göstermedi.

6 6 M 1267(11 Kasım 1850), İ. MV., Nr. 5695; *Buyuruldu Def.*, Nr. 3, s. 106.

7 Gelirlerin kalemlere dağılımı ise şu şekildeydi: Yıllık gelirin üçte ikisi memurlarının fazlalığı nedeniyle divân-ı hümâyûn kalemi ile mühimme odasına, geri kalan üçte birinin yarısı ruus, öteki yarısı da tahvîl kalemlerine verilecekti (15 RA 1261/24 Mart 1845, İ. DH., Nr. 5041; 13 R 1261, *MMD.*, Nr. 9280, s. 139; Selh-i RA 1261, BEO., A. DVN., Nr. 12/18; 15 RA 1261,

tedbirin de yeterli olmaması üzerine meclis-i vâlâda hazırlanan bir teklîf ile tevcîhâttan aldıkları *ruus* ve *emr-i âlî* harclarının mıktarları arttırıldı[1].

Bâbıâlî'deki divân-ı hümâyûn kalemleri, reisülküttâbın kâtiblerin reisi olmasından kalan bir alışkanlıkla hâriciye nezâretine bağlı olduğundan kalemlerde nizâmın sağlanması ve yeni bazı bürokratik düzenlemelerin Bâbıâlî memurlarına bildirilmesi görevi de nezâret tarafından yerine getirilmekteydi[2].

Tanzimat'ın ilânından sonra, taşrada bazı mülkî düzenlemelerin gerçekleştirilmesi üzerine, divân-ı hümâyûn kaleminden yapılan yazışmalar da inşâ açısından bazı değişikliklere uğradı. Zirâ, Tanzimat'tan önce, hükümler, konunun ilgisine göre vâli, mutasarrıf, kadı, beylerbeyi vs. memurlara yazılırken, taşra meclislerinin kurulmasıyla bütün işler, bu meclisler vâsıtasıyla yapılacağından hükümlerin, mevkiin en yüksek mülkî âmiri adına yazılması kararlaştırıldı[3].

Divân-ı hümâyûn kalemlerinin nezârete bağlı olması keyfiyeti, ancak, reisülküttâblıktan kalma bir alışkanlıkla izâh edilebilir. Yani, önceleri reisülküttâblığın maiyyeti altında bulunan bu kalemler, nezârete geçiş ile birlikte yine nezâretin bünyesinde bırakılmışlardır. Fakat, devlet teşkîlâtında yapılan düzenlemelerle yeni müesseselerin kurulması üzerine bu kalemlerin gördüğü görevler, değişik kurumlar tarafından üstlenildiğinden ismen her ne kadar mevcudiyetlerini muhâfaza ettiler ise de, eski güç ve etkinliklerini kaybettiklerini görüyoruz. Bunlardan divân-ı hümâyûn

---

Meclis-i Tanzimat Def., Nr. 32, s. 6-7). Cevdet Paşa, bu zeamet bedeli gelirlerinin senelik 20.000 ile 80.000 kuruş arasında değiştiğini söylüyor (*Tezâkir*, I, 18-19).

1 Sözkonusu harçlar, teşrîfâtî tarafından toplanılacak ve beylikçi tarafından memurlara dağıtılacaktı. Düzenleyecekleri belgeler için alacakları harç mıktarları için bkz. 6 M 1267(11 Kasım 1850, İ. MV., Nr. 5695; 6 M 1267, *Buyuruldu Def.*, Nr. 3, s. 106. Tuğrakeşlerin halk için berat ve emirlerin üzerine çekecekleri tuğradan para almamaları (11 RA 1254/4 Haziran 1838, BEO., *Ayniyât Def.*, Nr. 796, s. 28), ancak, hayriyye ve Avrupa Tüccârı, metropolidlik, piskoposluk ve patrikhânelere dâir olan berat ve fermanlar ile mâliye ve evkaf-ı hümâyûn hazinelerinden yazılan berat ve emirlere çekilecek tuğradan para almaları kararlaştırıldı (14 C 1271/4-5 Mart 1855, *Buyuruldu Def.*, Nr. 3, s. 147).

2 11 Safer 1257(4 Nisan 1841), Cevdet, Dâhiliye., Nr. 17210; 6 Z 1257, İ. DH., Nr. 2003; 15 CA 1261, Cevdet, Dâhiliye, Nr. 5053; 27 CA 1261, BEO., *Ayniyât Def.*, Nr. 769, s. 62-63; 8 M 1262, İ. MV., Nr. 1392; 9 Safer 1262, *Buyuruldu Def.*, Nr. 3, s. 73; 17 C 1272, Cevdet, Hâriciye, Nr. 4747. Örnekler daha da çoğaltılabilir.

3 Tanzimât'ın uygulanmadığı yerlerde ise eski usûl uygulanacaktı. Eski usûlde, yani mülkî memurlara hitâben yapılan yazışmalarda meselâ kadıya yazılan bir emrin aynı vâliye de yazılmak istense tekrar ferman çıkması gerekiyordu. Yani, divân kâtibleri, inisiyâtif kullanıp aynı emri diğer memura da yazamazlardı. Yeni usûlde ise tahrîrât bölgenin en büyük mülkî âmirine yazılıp, konu mecliste kararlaştırılacağından işlerin gecikmesine neden olan bu mahzûr ortadan kalkıyordu (12 M 1256/16 Mart 1840, *Buyuruldu Def.*, Nr. 3, s. 30).

kalemi, eskiden olduğu gibi çıkan bütün yenî kanûn ve tüzüklerin kaydedildiği[1] bir kalem olması cihetiyle diğerlerine oranla önemini koruduğunu söyleyebiliriz. Sözkonusu divân-ı hümâyûn kalemleri varlıklarını, sembolik de olsa Osmanlı Devleti'nin sonuna kadar sürdürmüşlerdir.

5- Hâriciye Müsteşarlığı

Yukarıda da izâh ettiğimiz gibi hâriciye müsteşarlığı, 13 Şaban 1252(23 Kasım 1836) tarihinde, nâzıra gördüğü işlerde yardımcı olmak üzere, kurulmuştu. Hâriciye Nâzırı Rıf'at Paşa'nın görevini lâyıkıyla yerine getirememesi üzerine görevden alınıp yerine Sârım Efendi'nin atanması ile nezâretin teşrîfâttaki yeri sadaret müsteşarlığının üzeri olarak tesbit edilerek, gerekçe gösterilmeksizin hâriciye müsteşarlığı lağvedildi. Müsteşar Âlî Efendi ise Londra sefâretine atandı (8 ZA 1257/22 Aralık 1841)[2].

Aradan birkaç sene geçtikten sonra hâriciye müsteşarlığına Âlî Efendi, beylikçilik memuriyeti de uhdesinde bulunmak kaydıyla yeniden atandı (16 Z 1261/16 Aralık 1845)[3]. Ancak, bir müddet sonra müsteşarlık tekrar lağvedildi. İşler bir süre müsteşar olmadan idare edildiyse de devletlerarası siyâsî, ticârî, ekonomik ilişkilerin fazlalaşması, batılı devletlerin gün geçtikçe Osmanlı Devleti'nin gayrimüslim teb'asının haklarına müdâhele eder hâle gelmesi ve dünyanın gittikçe küçülüp globalleşmesi neticesinde, bu ilişkileri tanzim eden nezâretin de işleri yoğunlaştığından yapılan bir düzenleme ile nâzıra yardımcı olmak üzere müsteşarhk yeniden kuruldu (29 N 1270/27 Haziran 1854)[4].

---

1 Rıf'at Paşa, *Aynı eser*, VIII, 73. Örnekler çoğaltılabilir. Divân kalemi, fonksiyonunun bu şekilde devam etmesinden dolayı kadro açısından da diğer divân kalemlerinden daha geniş bir memur kadrosuna sâhipti (*ML. MSF.*, Nr. 3187, s. 2; Nr. 6303, s. 2; Nr. 7203, s.2).

2 Rıf'at Paşa ise açığa alınarak evinde ikamete mecbur edildi (*A. AMD.*, Nr. 374, s. 14-15; *Mühimme Def.*, Nr. 254, hüküm 8; 26 ZA 1257, *TV.*, Nr. 237; 12 ZA 1257, *Cerîde-i Havâdis*, Nr. 66; Hayreddin, *Vesâik-i Târihiyye ve Siyâsiyye*, İstanbul 1326, I, 30-31; *Sâlnâme-i Nezâret-i Hâriciye*, Dersaâdet 1318, s. 160).

3 Evasıt-ı Z 1261, Cevdet, Hâriciye, Nr. 6156; 17 M 1262, *TV.*, Nr. 296; 21 Z 1261, *Cerîde-i Havâdis,* Nr. 260; Ahmed Rıfat, *Verdü'l-Hadâik*, Freiburg 1970, s. 45. Bu iki memuriyet için Âlî Efendi'ye 20.500 kuruş maaş bağlandı (19 Z 1261, BEO., *Ayniyât Def.*, Nr. 769, s. 175; 19 Z 1261, BEO., A. MKT., 31/54).

4 Yeni müsteşarlığa Sadâret Müsteşarı Mahmud Bey atandı (29 N 1270, İ. DH., Nr. 19077; Selh-i L 1270, *TV.*, Nr. 507; 11 L 1270, *Cerîde-i Havâdis*, Nr. 695; Lütfî, *Târih*, IX, 100). Müsteşarlığa 7 kıyye et ve 10 okka ekmek tayinatı tahsis edildi (26 C 1271/16-17 Mart 1855, BEO., *Ayniyât Def.*, Nr. 779, s. 22).

6- Hâriciye Teşrîfâtçılığı ve Mektupçuluğunun Kurulması

Yabancı devletlerden İstanbul'a gelmekte olan sefîr, prens ve diğer misâfirler için uygulanan teşrîfât kuralları ve bu kişilerin gererektiği şekilde ağırlanması keyfiyeti, sistemli ve sağlam usûllere bağlı değildi. Bu ise, bazı sefîrlere olması gerekenden ziyâde, bazılarına da gereğinden az teşrîfâtın uygulanması gibi mahzûrları doğuruyordu. Sözkonusu durumu düzeltmek ve bu gibi sakıncaları bertaraf etmek üzere birtakım tedbîrlerin alınmasına ihtiyâç vardı. Teşrîfâtî efendi, hernekadar bu işlere bakıyor ise de, görevi, sâdece dışarıdan gelen misâfirlerin ağırlanması olmadığından az önce sözkonusu ettiğimiz mahzûrlar ortaya çıkıyordu. Bunun üzerine, Avrupa devletlerinde olduğu gibi bu iş için özel bir memur atanması ve uygulanacak teşrîfât kurallarının inceden inceye tesbit edilip yeniden düzenlenmesi kararlaştırıldı. *Teşrîfâtî-i hâriciye memuru* adıyla tercüme odasına bağlı olarak atanan bu memurun görevi, Avrupa'dan gelecek prenslere Bâbıâlî adına hoş geldin törenini (resm-i hoş âmedî) icrâ etmek, İstanbul'a atanan yabancı devlet elçi ve sefîrlerinin derecelerine göre gerekli merâsimi yapmak ve diğer teşrîfât kurallarını uygulamaktı (24 Z 1262/14 Aralık 1846)[1].

Bu arada tahrîrât-ı hâriciye müdürlüğü, yapılan bir düzenleme ile hâriciye mektupçuluğuna dönüştürüldü (12 Şaban 1267/12 Haziran 1851)[2]. Mektupçuluğun görevi, nezâretin ülke içindeki azınlıklar ve konsoloslar ile ilgili yazışmalarını yürütmekti[3]. Kâmil Paşa'nın meclis-i vâlâ reisliğine tayini ile boşalan Tanzîmât meclisi başkanlığı, hâriciye nezâretine ilâveten Âlî Paşa'ya verildiyse[4] de, işlerinin yoğunluğundan dolayı, bu iki memuriyet tekrar ayrılarak, müstakil hale getirildi (12 ZA 1271/27 Temmuz 1855)[5].

---

1 Teşrîfâtçılığa tercüme odası hulefâsından Kâmil Bey atandı (İ. HR., Nr. 1766; Lütfî, *Târih*, VIII, 132; Selh-i Z 1262, *Cerîde-i Havâdis*, Nr. 313). Sâlise rütbesinde olan Kâmil Bey'e daha sanra rütbe-i sâniye sınıf-ı sânisi tevcih edilmiş (8 L 1264/7 Eylül 1848, BEO., *Ayniyât Def.*, Nr. 775, s. 13) ve ardından da sınıf-ı evvel mütemâyizine kadar yükselmişti (15 ZA 1265/2 Ekim 1849, *TV.*, Nr. 412).

2 Tahrîrât-ı Hâriciye Müdürü Sa'îd Efendi, mektupçuluğa atandı (İ. DH., Nr. 14194; 15 Şaban 1267, BEO., *Ayniyât Def.*, Nr. 777, s. 52; 22 N 126, *TV.*, Nr. 452).

3 İ. Ortaylı, *Aynı mak.*, I, 279-280.

4 15 R 1271(5 Ocak 1855), *Cerîde-i Havâdis*, Nr. 722; Mehmed Süreyyâ, *Aynı eser*, I, 267. Meclis-i Vâlâ Başkanı Şekîp Paşa'nın ölümü üzerine bu değişiklikler gerçekleşmişti (26 R 1271, *TV.*, Nr. 516). Bu memuriyet ilâvesi geçici bir tedbîr olarak düşünülmemişti. Zirâ, Âlî Paşa'nın yerine Fuad Paşa'nın hâriciye nezâretine atanması üzerine, Tanzîmât meclisi başkanlığı, Fuad Paşa'ya ilâve edilmişti (Hayreddin, *Aynı eser*, II, 23-24, 16 Ş 1271/4 Mayıs 1855; 26 Ş 1271, *TV.*, Nr. 523; 2 N 1271, *Cerîde-i Havâdis*, Nr. 741).

7- Tahrîrât-ı Ecnebiye Odasının Kurulması ve Görevleri

Hâriciye nezâretinin çeşitli lisanlarda yaptığı yazışmalar, tercüme odasında yazılmaktaydı. Ancak, bu yazışmaların ziyâdesiyle çoğalması neticesinde evrakın kalemlerde akışını kolaylaştırmak ve arandığında kolayca bulunabilmek için yapılan bir düzenleme ile Bâbıâlî tercüme odası (dîvân-ı hümâyûn tercümanlığı)nın bir şubesi olmak üzere *tahrîrât-ı ecnebiyye odası* adıyla yeni bir oda kuruldu. Yeni birimin görevleri, muhtelif dillerde gelen ve giden yazışmaları husûsî defterlere kaydetmek, gelen evrakın üzerlerine numaralar konulduktan sonra, gönderen, gönderildiği ve kaleme vardığı tarih, konusunun tesbit edilerek buna göre havâle edileceği yeri belirlemek, eğer cevâp yazılmışsa tarih ve numarasını sözkonusu husûsî defterlere kaydetmek ve gelen evrakı bütün muâmeleleri bittikten sonra odada muhâfaza etmekti. Tahrîrât-ı ecnebiye müdürü tayin edilen Rüstem Efendi'nin maiyyetine iki mübeyyiz, iki defterci ve bir müstahfız atandı (18 Receb 1272/25 Mart 1856)[1].

Nezâret, bu dönemde reformlar için bir dinamo görevini yerine getirmiştir. Zaman zaman tekrarladığımız gibi nezâretin alt birimleri, bilhassa tercüme ve âmedîodaları, Bâbıâlî'nin ihtiyâcı olan yeni bürokrat kadroların yetişmeleri için birer okul vazîfesini görmüşlerdir. Bu memuriyetlerde göreve başlayıp Avrupa sefâretlerinde kariyerlerini tamamlayan reformcu bürokratlar, aynı zamanda görevlerinin bir gereği olarak Batı ile çok sıkı bir temas içerisinde bulunmuşlardır. Bu temas ve bağlantılar, reformlara Batı'nın etkisi kısmında da incelediğimiz gibi kendilerine iktidârda kalabilmek için gerekli dış desteği sağlamıştır. Bu dönemde nezâretin meclis-i vâlâ ile birlikte, diğer nezâretlerle asla kıyaslanamayacak bir gücü ve yaptırımı vardır. Yapılan bütün reformlar esas îtibâriyle bu iki müessesenin öncülüğünde ve gözetiminde gerçekleştirilmiştir.

---

5 İ. DH., Nr. 21147; 2 Z 1271, *TV.*, Nr. 529; 15 ZA 1271, *Cerîde-i Havâdis*, Nr. 750.

1 Müdür ve maiyyetindeki görevliler tercüme odasından seçildi. Müdürün rütbesi, rütbe-i sâniye sınıf-ı evvel mütemâyiziydi (İ. HR., Nr. 6560).

HÂRİCİYE NÂZIRI

HÂRİCİYE MÜSTEŞÂRI

—Divan-ı Hümayun Kalemi
—Mühimme Odası
—Ruus Kalemi
—Tahvil Kalemi
—Tuğrakeş Odası

—Hariciye Kâtibi
—Maiyyet memurları

—Ma'rûzât-ı Hariciye Kâtibi
—Ma'rûzât-ı Hariciye Müdürü
—Halifeler
—Maiyyet kâtipleri

—Hariciye Mektupçusu
—Sınıf-ı evvel hulefası (5 kişi)
—Sınıf-ı sânî hulefası (5 kişi)
—Mülâzım (5 kişi)

Toplam 15 kişi

Kaynak: Mmd. Nr. 8999, s. 8.

Hâriciye Nezâreti'nin Teşkilâtı (21 R 1254)

C- MÂLİYE NEZÂRETİ

Mâliye nezâretinin kurulmasından önce Osmanlı Devleti'nde mâlî işlere bakan birime *bâb-ı defterî*, başındaki âmire de *başdefterdâr*, *rumeli defterdârı* veya *şıkk-ı evvel defterdârı* denirdi. Osmanlılarda mâlî teşkilâtın I. Murad zamanında kurulmaya başlandığı tahmin edilmektedir. XV. yüzyıla kadar bir başdefterdâr ile onun maiyetindeki hazine ve maldefterdârları varken, ülkenin genişlemesine paralel olarak defterdârlıkların da sayısı artmıştır.

Şöyle ki, II. Bayezîd zamanında defterdârlık ikiye ayrılarak Rumeli'deki haslar ve mukata'alara bakmak üzere *Rumeli (Başdefterdâr)*, Anadolu'dakilerle ilgilenmek üzere de *Anadoludefterdârlıkları* kurulmuştu. Yavuz Sultan Selim, Doğu Anadolu ve Suriye'yi fethettikten sonra bu yerlerin merkeze olan uzaklıklarını da gözönüne alarak merkezi Halep olan *Arap ve Acem defterdârlığı*nı kurmuştu. Daha sonra XVI. yüzyılın ilk çeyreğinde Rumeli ve Anadolu defterdârlıklarına bağlı kıyılar ile İstanbul mukata'alarının malî işlerine bakmak üzere İstanbul'da *şıkk-ı sânî defterdârlığı* ihdâs edilmişti. Yine bu asrın sonlarında, III. Mehmed zamanında Tuna havzasındaki haslara bakmak üzere *şıkk-ı sâlis (Macaristan) defterdârlığı* kurulduysa da kısa bir müddet sonra kaldırıldı. Arap ve Acem defterdârlığı da lağvedilerek Diyârbekir, Şam, Erzurum, Trablus ve Halep olmak üzere *kenâr defterdârlığı* dediğimiz 5 defterdârlığa bölünmüştü. 1584'de ise Anadolu defterdârlığı da *Anadolu*, *Karaman* ve *Sivas* olarak üç kenar defterdârlığına ayrıldı. III. Selim zamanında *Nizâm-ı Cedîd*in ihdâsıyla gelir ve giderlerine bakmak amacıyla ayrıca, *şıkk-ı râbi' (irâd-ı cedîd) defterdârlığı* kurulmuştu. Ancak, Nizâm-ı Cedîd'in kaldırılması üzerine bu defterdârlık da lağvedildi.

Başdefterdâr hükümdar malının vekili ve divânın üyesidir. Anadolu ve şıkk-ı sânî defterdârları, divâna katılmak hakları olduğu halde, görüşmeler esnâsında kendilerine herhangi bir şey sorulmadıkça konuşamazlardı. Başdefterdârın pâdişaha arza çıkmak hakkı olduğu gibi, haftada iki üç kere de veziriazama mâliye hakkında bilgi verirdi. Hazîne ve mâliye kayıtlarının saklandığı *defterhâne*, başdefterdâr olmadan açılamazdı. Ayrıca, mâlî konuların ve şikâyetlerin değerlendirilerek karara bağlandığı *bâb-ı defterî*de toplanan divâna da başkanlık ederdi. Yine, sipâhilik, çavuşluk, kâtiplik, zeâmet ve hatta sancak için göreve getirilecek kişileri teklif etmek ve hükümdara sormadan iki akçaya kadar zam yapmak yetkileri dâhilindeydi. Mâlî konulara dair bütün emirler (berât, fermân) defterdârlıktan yazılırdı. Başdefterdâr, Anadolu ve şıkk-ı sânî defterdârları, XVII. yüzyıl ortalarına kadar kendi işlerinde müstakil oldukları halde bu tarihten sonra, mâliyeden yazılan hükümleri imzâlamak, divânı toplamak, mukâta'aları tevcîh etmek, mâliyeye alınacak memurları teklif etmek yetkileri yalnızca başdefterdâra verilmişti. Bunun üzerine diğer defterdârlıklar,

âdetâ, bazı devlet ileri gelenlerinin kayırılmak amacıyla atandığı formel makamlar durumuna getirilmişti.

Sefer zamanlarında başdefterdâr merkezde birisini vekil bırakıp gerekli defterleri de yanına alarak sefere katılırdı. Merkezde bırakılan defterdâra, *rikâb-ı humâyûn defterdârı* denirdi. Defterdârın maiyyetinde *başbakıkulu*, *cizye başbakıkulu*, *veznedârbaşı*, *sergi nâzırı* ve *halîfesi* gibi vazifeliler vardı. Defterdârlık teşkilâtı zamanla giderek daha da gelişmiş ve ayrıntılı bir hal almıştı. Şöyle ki, 1568'de mâliye kalemlerindeki görevli sayısı 222 olmasına rağmen bu sayı, XVIII. yüzyılın son yarısında 700'ün üzerine çıkmıştı. Bu artışta adam koruma endişesiyle gereğinden fazla kişinin istihdâm edilmesinin de rol oynadığı şüphesizdir[1].

Klasik dönem mâliye teşkîlâtınm anahatlarını belirttikten sonra, esâs konumuz olan mâliye nezâretinin teşekkülü ve teşkilâtın modernleştirilmesi sürecine geçebiliriz.

1- Mâliye Teşkilâtında Değişimin Başlaması

III. Selim tarafından kurulan Nizâm-ı Cedid ordusunun hesaplarına bakmak üzere kurulan irâd-ı cedîd hazînesinin bu pâdişahın öldürülmesinden sonra lağvedilerek mevcudu ve gelirlerinin darbhâneye nakledilmesiyle bütün mâlî mevzûâtı da ortadan kaldırılmıştı. Böylece daha da güçlenen darbhâne, hazîne-i âmire ve tersâne hazînesini desteklemek üzere bir *ihtiyât hazînesi* görevi ifâ etmeye başlamıştı. Yeniçeriliğin ortadan kaldırılması ve yerine *asâkir-i mansûre-i muhammediye* ordusunun kurulması üzerine, mukataaların bir kısmı darbhâneden ayrılarak gelirleri kurulan bu yeni ordunun masraflarına tahsis edilmişti. Sorumluluğu başdefterdâra verilen bu yeni hazîne yani, mukataat hazinesi, hazîne-i âmirenin bir şubesi konumundaydı. Ancak, yeni yeni gelir kaynaklarının asâkir-i mansûreye tahsis edilmesiyle bu hazinenin giderek önem kazanması ve hazîne-i âmire ile ikisini birarada tek elden yönetmenin zorluğu gözönüne alınarak 9 B 1242(6 Şubat 1827) tarihinde yeni ordunun tüm gelir ve giderlerini idâre etmek üzere *mukataat nezâreti* kurularak müstakil

---

1 Bu konuda daha geniş bilgi için bkz. İsmail Hakkı Uzunçarşılı, *Aynı eser*, s. 319-361; Aynı mlf., "Defterdâr", *İA*, s. 506-508; Yusuf Halaçoğlu, *Osmanlılarda Devlet Teşkilâtı ve Sosyal Yapı*, Ankara 1991, s. 16-17, 62-65, 69-71; Mehmed Zekî Pakalın, *Osmanlı Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü*, İstanbul 1983, I, 411-418; Ahmed Mumcu, *Divân-ı Hümâyûn*, Ankara 1986, s. 49-50; Ahmed Tabakoğlu, *Gerileme Dönemine Girerken Osmanlı Mâliyesi*, İstanbul 1985, s.40-44, 83-113; Mehmed Zekî, "Teşkîlât-ı Atîkada Defterdâr", *Türk Târih Encümeni Mecmû'ası*, Nr. 14, 1 Mart 1926, s. 96-102; Nr. 16, 1 Temmuz 1926, s. 234-244; Bernard Lewis, "Daftardâr", *EI*, New Edition, Leiden 1965, II, s. 83.

hale getirildi[1]. Nezâretin gelir ve giderlerinin her gün sergi defterlerine kaydedilmesi ve hesâpların ayda bir kere Bâbıâlî'ye, yıllık blançosunun da sene sonunda pâdişaha sunulması kararlaştırıldı.

Yeni ordu ve hazînenin gün geçtikçe büyümeleri sonucunda hem gelir, hem de giderlerin aynı kurum, yani mukataat nezâreti tarafından yürütülemeyeceği gerekçesiyle nezâret, mukataat ve masârıfât nezâretleri olmak üzere ikiye ayrıldı. Mukataat nâzırı, mukataaları iltizâma vermek, bedellerini tahsîl etmek, hazînenin diğer gelirlerinin bakaya kalmasını ve görevliler elinde telef edilmesini önlemekle görevliydi. Masârıfât nâzırının görevi ise, askerlerin elbise, yiyecek ve maaş ihtiyâçlarını karşılamak ve bu konularda ileride bir sıkıntıyla karşılaşmamak için gerekli önlemleri almaktı (Aralık 1829/C 1245)[2]. Masârıfât nezâretinin rûznâmçeci, kâtib ve hademeleri diğerlerinden ayrılarak bürokratik örgütü de bağımsızlaştırıldı. Bu nezâretin kurulmasıyla askerî masraflar tek elde birleştirilmişti[3]. Bunun üzerine asâkir-i mansûre-i muhammediye nezâreti lağvedildi[4].

Esâsen, hazîne-i âmire tarafından idâre edilen cizye gelirlerinin asâkir-i mansûre giderlerine tahsîs edilmesiyle birlikte cizyenin ihâle, tahsîl, idâre ve nezâret işlemleri mukataat hazînesine devredilmişti (1 M 1250/10 Mayıs 1834)[5]. Mukataat nezâreti, işleri ve öneminin gün geçtikçe artması neticesinde yapılan yeni bir düzenleme ile defterdârlığa dönüştürülerek *asâkir-i mansûre-i muhammediye hazînesi defterdârlığı* adını aldı. Bu şekilde hem rütbesi artarak *ûlâ* seviyesine çıkıyor, hem de başdefterdâr gibi mâlî konularda müstakil buyruldu yazmak yetkisine sâhip oluyordu. Yine, bu ıslâhât ile masârıfât nâzırının rütbesi arttırılmadığından mansûre

---

1 Mukataat nezâreti, Gümrük Emini Es'ad Efendi'ye tevcih edilmişti. Yeni nâzır da diğer defterdârlarla berâber Bâb-ı Hümâyûn dâhilindeki dairede oturacaktı [HH., Nr. 23223; 9 B 1242, Cevdet, Mâliye, Nr. 6682; Yavuz Cezar, *Osmanlı Mâliyesinde Bunalım ve Değişim Dönemi (XVIII. yy.dan Tanzimat'a Mâlî Târih)*, İstanbul 1986, s. 236, 253-254]. Cezâr, nezâretin kuruluş tarihini, zikredilen belgelere dayanarak 6 Receb olarak veriyorsa da HH tarihsiz, Cevdet Mâliye'deki buyuruldu da 9 Receb tarihli olduğuna göre bir rakam hatası sonucu bu tarihi verdiği anlaşılıyor (s. 254). Mukataât nezâreti, teşrîfâtta evkaf-ı hümâyûn nezâretinin altında yeralıyordu (HH., Nr. 23004).

2 HH., Nr., 23436; Y. Cezar, *Aynı eser*, s. 255-258; Aynı mlf., "Tanzimat'a Doğru Osmanlı Mâliyesi", *TCTA*, IV, 930-931. Mukataât nezâretine Nâfiz Efendi, masârifât nezâretine de Hacı Sa'ib Efendi atanmıştı. Hatt-ı hümâyûnda, bölünmeden önceki Mukataât Nâzırı Es'ad Efendi'nin ve hanımının türlü rezâletler işlediklerinden bahsedilerek bir daha devlet memuriyetinde istihdâm olunmamak üzere Afyonkarahisârı'na sürülmeleri emrediliyordu (HH., Nr. 23186).

3 HH., Nr. 26731; Nr. 26326.

4 5 B 1245(31 Aralık 1829), HH., Nr. 31496.

5 *MMD.*, Nr. 8197, vr. 30a-b. Bu dönemde cizye kaleminin teşkilâtı şu şekilde idi: cizye kesedârı, başrefîkı ve 8 kişilik maiyyeti. Ayrıca, bir mürettib maiyyetinde 6 kişi daha cizye evrakı tesviyesi için görevlendirilecekti (13 Safer 1251/10 Haziran 1835, *MMD.*, Nr. 8197, vr. 33a).

defterdârı onun âmiri durumuna gelmiş oluyordu (25 RA 1250/1 Ağustos 1834). Yeni defterdârlığa önemine binâen müstakil bina tahsis olunmuştu[1]. Ayrıca, yazışmaları yürütmek üzere bir de mektupçu atanmıştı[2]. Bazı mahlûl tîmârlar[3] ve kasabbaşılık[4] işleri de mansûre hazinesine aktarıldı.

Bu arada hazîne-i âmirenin durumu iyice bozulmuş ve sık sık darbhânenin yardımına mürâcaat eder hâle gelmişti. Bu durum ise gayet doğal olarak darbhâne nâzırlarıyla defterdârlar, hattâ memurları arasında bir takım anlaşmazlık ve çekişmelere neden oluyordu[5]. Bu anlaşmazlıkları sona erdirmek ve mâliyeyi bir düzene koymak için Selh-i C 1251(23 Ekim 1835) tarihinde şıkk-ı evvel defterdârlığı lağv ve hazîne-i âmire ile darbhâne-i âmire, *darbhâne-i âmire defterdârlığı* adıyla birleştirilerek Ali Rıza Efendi'ye tevcîh edilmişti. Yeni defterdârlık, teşrîfâtda mansûre defterdârlığı sırasına konulmuştu[6]. Hem mansûre ve hem de darbhâne-i âmire defterdârlıklarının yazışmalarına başmuhâsebe kesedârının bakması, bunun yanında yeni kurulan redîf askerlerinin gittikçe çoğalan yazışmalarının da bu kesedârlığa verilmesi ve defterdârlıkların kendi bağımsız bürokratik örgütlerinin olmaması, işlerin karışmasına ve gecikmesine sebep oluyordu. Bu nedenle sözkonusu kesedârlık lağvedilerek mansûre hazînesinin yazışmalarına bakmak üzere *mansûre hazinesi mesâlihi mümeyyizliği*, darbhâne defterdârlığınınkilere bakmak üzere de *hazîne-i âmire mesâlihi mümeyyizliği* olmak üzere iki mümeyyizlik kuruldu. Başmuhâsebe kalem odasında görev yapacak olan bu iki mümeyyizin maiyyetlerine de gereği kadar memur verilmişti. Mansûre defterdârının buyruldusuyla gelen evrak mansûre, darbhâne-i âmire defterdârının buyruldusuyla gelen evrak da hazîne-i âmire (başmuhâsebe) mümeyyizi tarafından alınıp gereğine bakılacaktı. Ayrıca, bu iki def-

---

1 Daha önce nâzırlar ikinci sınıf memurlardandı. Ayrıca, kendi müstakil kalem ve personeli olmadığı gibi, nezâret hesâpları da başdefterdârın denetim ve onayına tâbi idi. (*MMD.*, Nr. 7959, s. 161; Nr. 8197, vr. 6a, 25 RA 1250/1 Ağustos 1834; Y. Cezar, ...*Bunalım*, s. 259-261; M. Süreyyâ, *Aynı eser*, I, 27).

2 Tezkire-i Sânî Âtıf Beyefendi, 5.000 kuruş maaşla mektupçu tayin edilmişti (3 Safer 1251/31 Mayıs 1835, BEO., *Ayniyât Def.* Nr. 792, s. 42; 15 Safer 1251, *TV.*, Nr. 103).

3 HH., Nr. 26082.

4 15 Safer 1251(12 Haziran 1835), *TV.*, Nr. 103. Mansûre hazinesine nakledildikten sonra kasabbaşılık, tevcîhât defterinden çıkarılmış ve yine hazineye bağlı olarak 7.500 kuruş maaşla Nedim Mahmud Bey gördüğü işlere memur edilmişti (23 B 1251/14 Kasım 1835, BEO., *Ayniyât Def.*, Nr. 792, s. 94).

5 HH., Nr. 23185.

6 Darbhâne-i âmire defterdârlığı rütbe-i ûlâ mansıbından sayılıyordu (BEO., *Ayniyât Def.*, Nr. 792, s. 74; 2 B 1251/24 Ekim 1835, *TV.*, Nr. 115; M. Süreyyâ, *Aynı eser*, I, 31; Lütfî, *Târih*, V, 17). Şıkk-ı sânî ve şıkk-ı sâlis defterdârlıkları daha önce 1249(1833-34) tarihinde tevcîhât defterinden çıkarılmış ve lağvedilmişti (HH., Nr. 25896; HH., Nr. 23116; Y. Cezar, *Aynı eser*, s. 262).

terdârlık arasında çeşitli konularda istifsârı hâvî derkenârlar ve adı geçen iki hazîneyle ilgili bütün yazışmalar buradaki mümeyyizler aracılığıyla yürütülecekti[1]. Böylece, daha önce karışık bir halde bulunan bürokratik örgütleri de sağlıklı bir yapıya kavuşturulmaya çalışıldı. Ancak, bâb-ı defterî kalemleri öyle ufak tefek operasyonlarla düzeltilecek gibi değildi. Bunun üzerine konunun ayrıntılı bir şekilde incelenip bir rapor hazırlanması görevi Cerîde Nâzırı Süleyman Faik Efendi'ye verildi.

Faik Efendi, hazırladığı mufassal bir lâyıhada kalemlere şâgirt almak usûllerini eleştiriyor, alınan memurların da akılcı olmayan bir şekilde istihdâm edildiğini belirtiyordu. Zirâ, başmuhâsebe kaleminde gereğinden çok fazla kâtibin istihdâm olunmasına ve bu yüzden burada, âdetâ *oturacak ve yazacak yer* bulunamamasına rağmen, diğer kalemlerde ihtiyaca kâfî memurun yokluğundan yakınıyordu. Bu meyânda memur yetiştirmek meselesi üzerinde durarak bu durumun düzeltilmesi için başmuhâsebeye ayda bir tâne olmak üzere senede en fazla 12 kâtibin alınmasını, buradaki ihtiyâç fazlası memurların diğer kalemlere kaydırılmasını ve alınan şâgirtlerin yetiştirilmesi için Defterdâr Tâhir Efendi zamanında[2] konulmuş olan sabah derslerinin düzenli bir şekilde yapılmasını teklif ediyordu. Sözkonusu teklif ve tasarılar bir irâde ile onaylandı[3]. Ayrıca, kalem hocalarının birer seneliğine atanmaları usûlünün, bunların kalem harcından başka bir şey düşünmemelerine ve asıl görevlerini yerine getirmemelerine neden olduğu, kalemlere her gün devam etmemelerinin kalemlerin kurulu nizâmını bozduğu ve bütün işlerin kesedârlara kaldığı sözkonusu edilerek, bu sakıncaların ortadan kaldırılması için bu tür mansıbların her sene tevcîh olunması

---

1 *MMD.*, Nr. 8197, vr. 6b-7a; Gurre-i C 1252(13 Eylül 1836), *TV.*,, Nr. 135. İki defterdârlığın müstakil memur kadroları olmadığı gibi, mevcut kâtipler de son derece düzensiz ve başıbozuk bir halde bulunuyordu. Zirâ, ordunun mühimmât masraflarının ve kitâbetinin mansûre hazînesine nakledilmesinden sonra burada bulunan 9 kâtip işlerine devam etmedikleri halde maaşlarını alıyor ve çoğu kere memuriyetlerinin gereğini vekâleten idâre ettiriyorlardı. Bunun üzerine sözkonusu kitâbet lağvedilerek, tophane, humbarahâne ve araba mühimmâtı memuriyetleri *mukayyid* nâmı altında birleştirildi. Ve maiyyetine 5 kişi verilerek görev sınırları çizildi (*MMD.*, Nr. 7545, s. 4).

2 Mehmed Tâhir Efendi, 6 C 1238-3 L 1240(18 Şubat 1823-21 Mayıs 1825) tarihleri arasında başdefterdârlık yapmıştır (İ. Hâmî Dânişmend, *İzâhlı Osmanlı Târihi Kronolojisi*, İstanbul 1961, IV, 624).

3 19 B 1252(30 Ekim 1836), *TV.*, Nr. 138; *Kalem Nizâmı*, İstanbul Üniv. Ktb., TY. Nr. 3634, vr. 47a-49b; *MMD.*, Nr. 8989, s. 28-29. Burada başmuhâsebedeki kâtip sayısı 512 olarak veriliyor (vr. 2b-3a) ve bunlardan 400 tanenin üzerindekilerin diğer kalemlere taksim edilmesi teklif ediliyordu (vr.49b). Layıhada diğer kalemler hakkında da bilgi veriliyor. Ancak, başmuhâsebe hem kalemlerin en önemlisi olduğu ve hem de sâdece bununla ilgili Takvim-i Vekayi'de resmî yazı çıktığı için onun hakkında bilgi vermekle yetiniyoruz.
Ders hususu da bir çözüme bağlanmıştı. Memurlara Arapça ve Farsça öğretmek üzere Hacı Pertev Efendi, 150 kuruş maaşla mansûre hazînesinde pazartesi ve perşembe günleri, günboyu ders vermek üzere hoca olarak atanmıştı (Gurre-i ZA 1252/7 Şubat 1837, *MMD.*, Nr. 7545, s. 7).

usûlünden vazgeçilmesine ve hocaların her gün kalemlere devam edip işlerin usûlüne uygun bir şekilde tesviyesine nezâret etmelerine karar verildi[1].

Askerî mühimmat ile cerîde işlerinin mansûre hazinesine nakli üzerine[2] genişleyen faaliyet alanından dolayı yazışmaların ve evrakın çoğalmasına daireler arasında koordinasyonu ve evrak akışını sağlayan kapıçukadarlarının bazı suistimallerinin de eklenmesi sonucunda, evrakın daireler arasındaki akışında bir yavaşlama olmuştu. Yapılan bir düzenleme ile bu koordinasyonu sağlamak ve evrakı getirip götürmek üzere *kethüdâ-yı mühimme* adıyla birisi görevlendirilerek maiyyetine iki kişi verildi[3].

2- Mâliye Nezâretinin Kuruluşu ve Mâliye Kalemleri

Yukarıda belirttiğimiz gibi hazine-i âmirenin durumu iyice bozulmuş ve darbhânenin yardımlarına muhtaç hâle gelmişti. Ayrıca, mansûre hazînesinin gittikçe önem kazanması ile hazine-i âmire ikinci plâna düşmüş ve 1835 yılında da *mîrî* sıfatı kaldırılarak darbhâne-i âmire ile birleştirilmişti. Ancak, bütün bu çabalara rağmen mâliyede istenilen düzen yine de sağlanamamıştı.

Bunun üzerine 3 Z 1253 (28 Şubat 1838) tarihinde yapılan bir düzenleme ile hazîne-i âmire ile darbhâne birbirinden ayrıldı. Hazînenin, bu kere mansûre hazînesine ilhâk edilmesiyle kurulan *umûr-ı mâliye nezâret*ine *vezîrlik* rütbesi ve *paşalık* ünvânıyla Nâfiz Paşa atandı. Defterdârlık tabiri kaldırılarak diğer bütün hazineler mâliye nezâretinin emri ve gözetimi altına alındı. Ceb-i hümâyûn hazînesi nisbeten bağımsızlığını korumasına rağmen yine de bazı gelirleri açısından mâliye nezâretine bağlıydı. Darbhâne ise, eskiden olduğu gibi *müşirlik* ile idâre edilmek üzere Hasîb Efendi'ye tevcih edilmişti[4]. Ayrıca nâzıra yardımcı olmak üzere bir de müsteşar tayin

---

1 *MMD.*, Nr. 8989, s. 30.

2 Cerîde odası ve nezâreti, idâresinin bir düzene konması ve nezâretin esâs görevlerinden olan cizye maddesinin mansûre hazînesine ait olmasından dolayı 15 Receb 1252(26 Ekim 1836) tarihinde sözkonusu hazîneye nakledildi (*MMD.*, Nr. 8197, vr. 34b).

3 Bu iş için Kayserili Abbas 120 kuruş ve iki yardımcısı 60'ar kuruş maaşla atandılar (21 L 1252/29 Ocak 1837, *MMD.*, Nr. 7545, s. 5-6).

4 HH., Nr. 23185; 22 Z 1253, *TV.*, Nr. 162; *MMD.*, Nr. 8999, s. 38; Nr. 11726, s. 1; Nr. 12375, s. 6; Nr. 12384, s. 1; Nr. 12432, s. 4; Lütfî, *Târih*, V, 104-105; Abdurrahman Vefik, *Tekâlif Kavâ'idi*, Dersaâdet 1328, s. 175-176; M. Süreyyâ, *Aynı eser*, I, 48-50; Abdurrahman Şeref, *Târih-i Devlet-i Osmâniye*, İstanbul 1312, II, 462; Y. Cezar, *Aynı eser*, s. 263-265; S. J. ve Ezel K. Shaw, *Aynı eser*, II, 66. Nâfiz Paşa'nın bu göreve atanması üzerine kendisine yazılan kutlama mektupları için bkz. Cevdet, Mâliye, Nr. 10058. Darbhâne-i âmire müşirliği müsteşarlığı kurularak Şevki Efendi'ye tevcîh edilmişti (HH., Nr. 23013). Bu yeni düzenleme ile 1793'ten beri devam edegelen çoklu hazine sistemi de son bulmuş oluyordu (Y. Cezar, "Tanzimat'a Doğru Osmanlı Mâliyesi", *TCTA*, IV, 932; *MMD.*, Nr. 9280, s. 122).

edilmişti. Müsteşar, diğer kalem, jurnal, yoklama ve hazînelerden kayıt, hesâp vs. konulara dair gelen sorulara mâliye kayıtlarından istifâde ile cevâp yazmak (buyuruldu) gibi istişârî bir görevi yerine getirmekle yükümlüydü. Mâliye hazînesine teslim edilen gelirler ve buradan yapılan masraflara dair emir, tezkire, sûret ve ilmuhaber gibi bağlayıcı yazılar ile *sahh* çekme yetkisi ise mâliye nâzırının sorumluluk ve yetkisi dâhilindeydi[1].

Nâfiz Paşa, işbaşına gelir gelmez mâliyede geniş çaplı bir düzenleme programını uygulamaya koydu. Mâliye kalemlerini yeni sisteme uygun bir şekilde düzenledi. Düzenlemeden önce hazine-i âmire ve mansûre hazînesi için ayrı ayrı kalemler mevcuttu. Nâfiz Paşa, bunlardan birbirleriyle ilgili olanları bir kalem altında birleştirdi. Şöyle ki, defter-i hakanî sonradan bunlarla birleştirilmek üzere, gördükleri işlerin birbirleriyle bağlantısı gözönüne alınarak mevkufât ile cerîde kalemleri birleştirildi. Haslar, başmukataa, İstanbul ve mülhakatı kalemler, mâlikâne odası memurlarıyla birleştirilerek *mukataât muhâsebeciliği* oluşturuldu. Sehm rûznâmesi ve maden kalemleri *eshâm muhâsebeciliği* adı altında birleştirildi. Hazîne-i âmire ve mansûre hazînesinin birleşmesiyle iki hazînenin yazışma işleri *mektûbî-i mâliye* adını aldı. İki kesedârlık birleştirilerek mâliye kesedârlığı oluşturuldu. Yine defterî kalemlerinin beyni ve en büyüğü olan başmuhâsebe kalemi, *mâliye muhâsebeciliğine* dönüştürüldü*

1 Mukataat Zimmeti Hüsnü Efendi mâliye müsteşarı tayin edilmişti. Mâliye müsteşarlığı, teşrîfâtta hâriciye ile bahriye müsteşarlıkları arasında yeralıyordu. Sadrazamların, çıkan bir irâdenin uygulamaya konulduğunu ve icrâ edildiğini bir takrîr ile pâdişahlara arzetmeleri usûldendi. Ancak, mâliye nezâretinin kurulduğuna dair beyâz üzerine sâdır olan irâdenin uygulanıp uygulanmadığı hakkında pâdişaha bilgi verilmemesi üzerine, pâdişah sözkonusu kuralı sadrazama hatırlatarak uyarmıştı (HH., Nr. 23055; Cevdet, Mâliye, Nr. 19890; 8 Z 1253/5-6 Mart 1838, *MMD.*, Nr. 8197, vr. 12a; Lütfî, *Târih*, V, 105). Müsteşar Hüsnü Efendi'ye 15.000 kuruş maaş ve günlük 10 vukiyye et tayinâtı tahsis edilmişti (8 Z 1253, *MMD.*, Nr. 8197, vr. 117b).

* Başmuhâsebe, mâliye kalemlerinin en büyüğü idi. Bütün mâlî kanun, nizâm ve kayıtlar, Enderûn ve İstabl-ı Âmire Hazînelerinde bulunan mücevher ve diğer kıymetli eşyanın defterleri de bu kalemde mahfûz idi. Görevleri, hazîne-i âmirenin gelir ve giderlerini kayd etmek, eshâm ve mukataa tevcihlerinde peşinât ve taksitlerin mıktar ve sâhibini kaydedip berat tezkiresi vermek, mansûre ve diğer hazinelerle ilgili kalemdeki kayıtlardan derkenâr ve evrak tanzim etmek vs. idi (Süleymân Faik Efendi, *Kalem Nizâmı*, İ.Ü. Ktb., TY, Nr. 3634, vr. 2b; A. Şeref, *Aynı eser*, II, 463).
Başmuhâsebede bulunan bazı kitâbetlerin, kitâbet lafzı kaldırılarak bunlara *kalem mümeyyizi* denildi. Bu cümleden olarak yapılan düzenleme sonucunda ma'adin-i hümâyûn kitâbetinin, vâridâta ait olduğundan mukata'at muhâsebesine; matbah-ı âmire kitâbetinin de masrafa dair olduğundan mâliye muhâsebesine verilmesi düşünülmüştü. Ancak, daha sonra bu iki kitâbetle

. Piyâde mukabelesi, küçük rûznâme, kâğıd-ı Enderûn emâneti ve tarihçilik mansıbları** kaldırılarak gördükleri işler mâliye tezkirecisine havâle edildi. Yeni kurulan kalemlerin başlarına getirilen kişiler, eskiden olduğu gibi haftada bir iki gün kaleme gelip işleri tesviye etmeleri yerine, her gün görevleri başında bulunarak emirleri altında bulunan memurlara düzen içinde vazifelerini gördürmeleri gerektiğine ve bunların görevden alınmalarının da mâliye nâzırının teklifine bağlı olmasına karar verildi (Gurre-i Muharrem 1254/27 Mart 1838)[1]. Bu düzenleme ile oluşturulan kalem ve muhâsebeciliklerin maiyyetlerine sayıları kalemlerin büyüklüklerine göre değişen mümeyyiz ve mukayyidler ile *evvel*, *sânî* ve *sâlis* olmak üzere üç sınıf memur tayin edilmişti. Bu memurların başında bulunarak kalemde işleri yürütmekle görevli olan muhâsebeci ve kalem şefleri, başında bulundukları kalemin iyi ve kötü bütün işlerinden sorumluydular[2].

Bu önemli değişiklikten sonra kurulan yeni kalemlerin görevlerine kısaca bir göz gezdirelim.

---

berâber Simkeşhâne'ye ait işlerin darbhâne ile olan ilişkileri gözönüne alınarak eski ve yeni defter ve kayıtları vâridât ve masârıfıyla berâber darbhâneye nakledildi. Darbhâne-i âmire kitâbeti ise lağvedildi (*MMD.*, Nr. 8989, s. 40).

** Piyâde mukabelecisi, kapıkulu yaya askerlerinin künye ve maaş işlerine bakar ve kayıtlarını tutardı. Kâğıd-ı enderûn emâneti, sarayın Enderûn kısmına ait kırtasiye masraflarıyla ilgilenirdi. Târihçi kalemi ise mâliyeden çıkan resmî evraka tarih atmak ve devletin çeşitli gelir kalemleri için borçlulara verdiği senetleri hazırlamak işleriyle ilgilenirdi (M. Sertoğlu, *Aynı eser*, ilgili maddeler).

1 HH., Nr. 23300; *MMD.*, Nr. 8999, s. 4-5; Cevdet. Mâliye, Nr. 31752; 24153: Kâmil Kepeci, *Ruus Def.*, Nr. 221, s. 15-17, 20; Lütfî, *Târih,* V, 116; M. Süreyyâ. *Aynı eser*, I, 52. 19 Şaban 1253(18 Kasım 1837) tarihinde Anadolu, küçük evkaf ve Haremeyn muhâsebesi ve mukataatı birleşerek evkaf muhâsebeciliği oluşturulmuştu (Kepeci, Nr. 221, s. 17). Ancak, Anadolu ve küçük evkaf memurları bir odada birleşiği halde Haremeyn muhâsebe ve mukataatı birleşmeyip başka bir odada çalışmalarını sürdürmekteydi. Bu yeni düzenleme ile sözkonusu dört kalem, mâliye nezâretinden ayrılarak evkaf-ı hümâyûn ve Haremeyn-i şerîfeyn evkafı nezâretlerine bağlandı (*MMD.*, Nr. 8999, s. 5).
Rûznâmçecilik eski hâlinde bırakılarak Şemsî Efendi'ye ihâle edilmişti. Bu kalemin görevi, hazîne-i âmirenin gelir ve giderlerini, eshâm ve mukataât peşinâtını günlük olarak kaydedip rûznâme temessükü vermek ve kayıtlarla ilgili sorulan konulara derkenâr düşmekti. 1251(1835)'de kalemin mevcûdu bir kesedâr, bir halîfe, sergi halifeliklerinde istihdâm edilen 35 hulefâ ile kalemde görevli 24 kişilik memur grubu idi (Süleyman Faik Efendi, *Kalem Nizâmı*, vr. 10b-11a).

2 *MMD.*, Nr. 9280, s. 121.

MANSURE DEFTERDÂRI

- MEKTÛBÎ ODASI
  - Mektûbî
  - Mektûbî Halîfesi
  - Maiyyet memurları (10 kişi)
  - Toplam 12 kişi
- KESEDÂR ODASI
  - Kesedâr
  - Maiyyet memurları (4 kişi)
  - Toplam 5 kişi
- MUKATA'AT ZİMMET ODASI
  - Mukata'at Zimmeti
  - Maiyyet memurları (15 kişi)
  - Toplam 16 kişi
- MANSURE ZİMMET ODASI
  - Mansure Zimmeti
  - Maiyyet memurları (14 kişi)
  - Toplam 15 kişi
- EMLÂK-İ HÜMAYUN ODASI
  - Emlâk-i Hümayun Kâtibi
  - Maiyyet memurları (4 kişi)
  - Toplam 5 kişi
- ISTABL-I AMİRE ODASI
  - Istabl-ı Amire Kâtibi
  - Maiyyet memurları (5 kişi)
  - Toplam 6 kişi
- PERAKENDE İLTİZÂMÂT ODASI
  - Perâkende Başkâtibi
  - Maiyyet memurları (4 kişi)
  - Toplam 5 kişi
- MANSURE HAZİNESİ SERGİ ODASI
  - Sergi Halîfesi
  - Maiyyet memurları (11 kişi)
  - Toplam 12 kişi
- MANSURE HAZİNESİ VEZNESİ
  - Ser-vezzân Ağa
  - Maiyyeti (15 kişi)
  - Toplam 16 kişi
- HADEMELER
  - Kapıçukadarı
  - Odacılar
    - Odacı-ı Evvel
    - Odacılar (7 kişi
  - Toplam 9 kişi

Genel Toplam: 97 kişi

Kaynak: MMD. Nr. 8197, s. 119a-120a

MANSURE HAZİNESİ DEFTERDÂRLIĞI'NIN TEŞKİLÂTI (1 Receb 1253)

Mektubî-i Mâliye Kalemi : Nezâretin bütün yazışma işleriyle ilgilenirdi[1]. Ayrıca, yukarıda zikrettiğimiz kalemlerin birleştirilmesine dâir düzenleme ile cizye muhâsebesi tarafından yazılan bazı eshâm sûretleri, rûznâmçe temessükleri ve kaimeleri mühürlemek, battallarına da *dâde* ve tarihlerin yazımı görevi mâliye mektupçuluğuna verilmişti[2]. Yine, mukata'a ve eshâm beratları da bu kalemde yazılmaktaydı[3]. Mektûpçuluk, sözkonusu düzenleme ile teşrîfâta dâhil edilmişti[4]. Mektûpçunun gördüğü işlerde kendisine yardımcı olmak üzere hayli kalabalık bir memur kadrosu vardı[5].

Cerîde Muhâsebesi : Cerîde kalemi, Osmanlı Devleti'nde 1831 tarihinde nüfûs sayımı yapılması üzerine bunlarla ilgili defter ve kayıtları tutmak ve evrak-ı sahîha muâmelelerini yürütmek üzere kurulmuştu[6]. Kalemin diğer görevleri de; taşradan altı ayda bir gelen yoklama defterlerini asıl defterlerle karşılaştırmak ve bunları kaydetmek, iskân ve vergi işlerine dâir i'lâm vermek, defter nâzırları ve mukayyidlerin azl ve nasb konuları ile imam, muhtar ve kocabaşılara darbhâne-i âmireden verilmiş olan mühürlerle ilgili işlemleri yürütmekti[7]. Cerîde nezâreti, RA 1254(Haziran 1838)'den sonra muhâsebeciliğe dönüştürülmüştü[8]. Yeni düzenleme ile defterhânede bulunan tuğrakeşlik memuriyeti lağvedildi. Defter emâneti de, gördükleri işlerin birbirleriyle olan ilgisi gözönüne alınarak cerîde muhâsebeciliğine il-

---

1 *MMD.*, Nr. 8999, s. 4.

2 3 M 1254(29 Mart 1838), Cevdet, Mâliye, Nr. 25981.

3 *MMD.*, Nr. 9280, s. 121.

4 HH., Nr. 23300.

5 Maiyyetinde tahrîrat mümeyyizi, mümeyyiz-i sânî, mukabeleci, berat mümeyizi ve diğer kâtipler olmak üzere yaklaşık 80 civârında memur vardı (*ML. MSF.*, Nr. 1154, s. 4; *ML. MSF.*, Nr. 118, s. 2; *MMD.*, Nr. 9280, s. 114).

6 Lütfî, *Târih*, III, 145-146; *İhsâiyât-ı Mâliye 1325*, İstanbul 1327, s. 5; Abdurrahman Şeref, *Aynı eser*, II, 464; Mâhir Aydın, "Sultan II. Mahmud Döneminde Yapılan Nüfûs Tahrîrleri", *Sultan II. Mahmud ve Reformları Semineri*, İstanbul 1990, s. 90; T. M. Yaman, *Aynı eser*, s. 73.

7 *MMD.*, Nr. 8989, s. 21.

8 *ML. MSF.*, Nr. 18945, s. 3. Cerîde nezâretinin kadrosu, M 1254(Nisan 1838)'de nâzır, kâtipler, odacı, saka, hammâl ve mahzenci gibi görevlilerden oluşuyordu (*Aynı def.*, s. 2).

hâk edilmişti[1]. M 1256(Mart 1840)'de de mevkûfât, mukata'ât ve rûznâmçe işlerinin muhâsebeciliğe nakledildiğini görüyoruz[2].

Eshâm Muhâsebesi : 1217(1802-1803) tarihinde eshâm sâhiplerinin mühürlerini tatbîk, eshâmı tevcîh etmek ve bunlarla ilgili kayıtları tutup muameleleri yürütmek üzere *sehm rûznâmesi kalemi* kurulmuştu. Bununla maden kaleminin birleştirilmesi ile oluşturulan eshâm muhâsebesinin görevleri ise, eshâmı tatbîk etmek, sâhiplerinin kayıtlarını tutmak, eshâm muhâsebelerini kontrol etmek, taksîti zamanı gelen eshâm için hazîneden ödeme yapılabilmesi için sûret vermekti. Diğer kalemlerde bulunan esham defter ve kayıtları ile bu işlere bakan kâtipler yeni muhâsebeye aktarılmıştı. Eshâma dâir gelir ve gider hesâpları, mâliyenin diğer kayıtlarından ayrı tutulacaktı[3]. Muhâsebecinin maiyyetinde emti'a ve duhan gümrüklerinin gelir ve eshâm masraflarının hesâplarını kontrol etmek ve muhâsebelerini görmek, gerekli senetleri ve emirleri yazmak üzere *gümrük mümeyyizi;* eshâm suretlerinin yazılması ve kayıtlarının tutulmasıyla görevli *sehm mümeyyizi* ve *mukabelecisi*; eshâm tahvîli sâhibinin mührünü kayıtlara başvurarak tatbîk ve eshâm muhâsebe icmâllerini tatbîk etmekle vazîfeli *tatbîkci*; çeşitli gümrük malından olmak üzere

---

1 Bilindiği gibi tuğrakeşlik memuriyeti, Bâbıâlî'de dâhiliye kâtibinin maiyyetinden birisi tarafından yerine getirilmekteydi. Bunun yanında, bazı mâlî emirler ve berâtlara tuğra çekmek üzere defter emini tarafından defterhâneye ayrı bir tuğrakeş tayin edilmekteydi. Bu düzenleme ile defterhânedeki tuğrakeşlik kaldırılıp yalnızca Bâbıâlî'deki bırakılınca defter emânetinin müstakil bir memuriyet olarak kalmasına gerek görülmemiş ve *manâsıb-ı Divâniyye*'den çıkarılmıştı. Bâbıâlî'deki tuğrakeşin maiyyeti kendi de dâhil üç kişiydi (*MMD.*, Nr. 9280, s. 122; 22 RA 1254/15 Haziran 1838, *TV.*, Nr. 166).

2 *ML. MSF.*, Nr. 18945, s. 14. Bu durumda muhâsebenin teşkilâtı şu şekildeydi;
I- Cerîde kalemi
1- Tahrirât odası; başkâtib, I. ve II. yardımcısı.
2- Rumeli cânibi; başkâtib, I. ve II. yardımcısı ve 6 kişi.
3- Anadolu cânibi; başkâtib, I. ve II. yardımcısı ve 7 kişi.
II- Mülhak mevkufât kalemi
1- Mümeyyiz, I. ve II. yardımcısı, defterci ve 11 kişi.
2- Sınıf-ı sânî 20 kişi ile cizye kaleminden nakledilen 5 kâtip.
III- Mülhak mukataat kalemi
Mümeyyiz, sınıf-ı evvel 10, sınıf-ı sânî 20, defterci 3 ve masârıfât hazînesinden nakledilen 2 kişi.
IV- Mülhak rûznâmçe kalemi
Mümeyyiz ve 18 kişi.
(**Kaynak**; *ML. MSF.*, Nr. 19163, s. 2-3).
Nisan 1262(Nisan 1846)'da 34 olan muhâsebe çalışanlarının Şubat 1263(Şubat 1848)'de çoğalarak 52 kişiye çıktığını ve maaşlarının 10 kuruştan 2.500 kuruşa kadar değişerek sıralandığını görüyoruz (*ML. MSF.*, Nr. 7406, s. 4-5, 38-39).

3 *MMD.*, Nr. 8999, s. 5.

verilen maaşların kayıtlarını tutmakla görevli *vezâif mukayyidi* olmak üzere hayli kalabalık bir memur kadrosu vardı[1].

Mukata'ât Muhâsebesi: Mâlikâne odası, 1115(1703-1704) tarihinde hazîne mukata'alarının bazı kişilere satılması üzerine ihdâs edilmiş olup görevi, mukataaların ve 1196(1782) tarihinden beri kullanılmakta olan eshâm sâhiplerinin isimlerini ve nizâmlarına ait kayıtları tutmak ve nizâmı gereğince berat verilmek üzere kalemden tezkireler vermekti. Nizâmlarının çok karışık olmasından dolayı yukarıda zikrettiğimiz gibi muhtelif mukata'a kalemleriyle mâlikânenin birleşmesiyle oluşan muhâsebenin görevi ise, bütün mukata'aların tevcîhi, muhâsebelerinin kotrolü ve bu konularla ilgili yazışmaların yürütülmesiydi[2]. Mukata'ât muhâsebecisinin maiyyetinde bütün mukata'ât, maktû'ât ve mirî eshâm mahlûllerinin müzâyede kaimeleri, tevcîhât berâtlarının tezkireleri ile nizâmlarına uygun bir şekilde çıkacak emirlerin yazılması ve kaydı ve kalemden gerektiğinde derkenârların yapılması ile görevli *mâlikâne mümeyyizi;* yine mukataaların muhâsebeleri, hesâplarının kontrol edilmesi, mütesellim ve voyvodalar uhdelerinde olan iltizâmların ihâle ilmuhâberlerinin tanzîmi ile bunlara dâir alacak zimmetlerinin kontrolü ve sözkonusu husûslara ait emir ve ilmuhaberlerin hazırlanması ve derkenârların yazılmasıyla görevli *mukata'a mümeyyizi;* mukata'a gelirlerinden tahsîs edilen maaşların (vezâif) kayıtlarını tutmak, mahlûl durumunda tevcîh berat tezkirelerini hazırlamak ve gerekli derkenârları yazmakla yükümlü *vezâif mümeyyizi* bulunmaktaydı. Ayrıca, bu mümeyyizlerin maiyyetlerinde çok sayıda muvazzaf memur vardı[3].

Rûznâmçe Kalemi: Bu kalem aslında *mizânü'l-aklâm* idi. Yani, hazînenin bütün gelir ve giderleri rûznâmçe kaleminden verilen temessük üzerine yürütülür, gelir ve giderler günlük olarak bu kalemde tutulur ve kaydedilirdi[4]. Rûznâmçecinin maiyyetinde gelirleri kaydetmekle görevli *irâd mümeyyizi* ile giderlerle ilgili muâmelelere bakmakla yükümlü *masraf mümeyyizi* ve bunların emirleri altında da hayli kalabalık bir memur grubu bulunmaktaydı[5].

Mâliye Muhâsebesi: Yukarıda zikrettiğimiz gibi bu kalem mâliyenin en büyük ve önemli kalemi olan başmuhâsebe kaleminin muhâsebeciliğe dönüştürülmesiyle oluşturulmuştu. Muhâsebecinin maiyyetinde bütün askerlerin maaş, elbise,

---

1 *ML. MSF.*, Nr. 1154, s. 7-8; *ML. MSF.*, Nr. 118, s. 3; *MMD.*, Nr. 9280, s. 115, 121; *MMD.*, Nr. 8258, s. 16.

2 *MMD.*, Nr. 8999, s. 4.

3 Bu üç mümeyyizin maiyyetinde yaklaşık 100'ün üzerinde memur bulunmaktaydı (*ML. MSF.*, Nr. 1154, s. 2-3; *MMD.*, Nr. 9280, s. 121).

4 *MMD.*, Nr. 8999, s. 4.

5 *ML. MSF.*, Nr. 1154, s. 3; *ML. MSF.*, Nr. 118, s. 4; *MMD.*, Nr. 9280, s. 116, 121.

tayinât vs. bilcümle giderleri ile Takvîm-i Vekayihâne'ye dair takdim edilen evraka gerekli derkenârları işâret etmek ve asker emeklilerine verilmekte olan beratların tezkirelerini yazmakla görevli *mansûre mümeyyizi;* aynı görevleri redîf askerleri için yapmakla yükümlü *redîf mümeyyizi* ile tersâne-i âmire için yapmakla görevli *bahriyye mukayyidi;* hazîne-i âmireden verilen bütün giderlerin takrîrlerine gerekli derkenârları yapmak ve hesapları kontrol ederek gerekli olan sûret ve ilmuhaberleri yazmak ve kayıtları tutmakla görevli *hazîne-i âmire mümeyyizi;* ıstabl-ı âmireye bağlı çayır, arpa (şa'îr) ve raht (at takımı) kitâbetleri birleştirilerek olupturulan ve bunlara dâir evrak ve hesapların tesviyesi ve gerekli derkenâr, yazışma ve kayıtların yapılmasıyla görevli *ıstabl-ı âmire mukayyidi* gibi memurlar bulunmaktaydı. Muhâsebecinin maiyyetinde ayrıca, *baruthâne, tophâne, dökümhâne, hıyâmiye, harbiyye* ve *topçuyân maaş mukayyidlikleri* vardı. Daha önce baruthânenin kayıtlarının bir kısmı mevkufâtta bir kısmı da mâliye muhâsebesinde bulunuyordu. İşlerde karışıklığa neden olan bu durum, yapılan bir değişiklik ile düzenlenerek baruthânenin bütün kayıtları mâliye muhâsebesinde toplanmıştı[1]. Bu kadar geniş bir alanda faaliyet gösteren muhâsebenin önemiyle paralel olarak kalabalık bir memur kadrosu bulunmaktaydı[2].

Evâmir-i Mâliye Kalemi: Mâliyeden çıkan hükümler ve emirler bu kalemde yazılırdı. XVIII. yüzyılda ihdâs edilmişti[3]. Yazılan emirlerin tashîhine memur olan mâliye kesedârlığı, yapılan bir düzenleme ile evâmir-i mâliye müdürlüğüne dönüştürülmüştü[4]. Kalem, evâmir-i mâliye kâtibi, mâliye mümeyyizi, evâmir mukabelecisi ve berat mümeyyizi gibi görevliler ile bunların maiyyetlerinden oluşmaktaydı[5].

Muhallefât Kalemi: Nezâretten önceki devirde başmuhâsebe kalemine bağlı olan bu kalem, müsâdere olunan mallar ile hükümdâra ait verâset işleriyle ilgilenirdi[6]. Nezâretten sonra da varlığını bir müddet daha devam ettiren kalemde muhallefât mümeyyizi, muhallefât kassâmı, muhallefât müdürü, beytülmâl emîni ve serkavâs gibi görevliler ve bunların maiyyet memurları vardı[7].

---

1 *MMD.*, Nr. 9280, s. 121.
2 *ML. MSF.*, Nr. 1154, s. 8.
3 M. Sertoğlu, *Aynı eser,* s. 97.
4 *ML. MSF.*, Nr. 1154, s. 4; *MMD.*, Nr. 9280, s. 118, 121; Lütfî, *Târih*, V, 126.
5 *MMD.*, Nr. 9280, s. 118; *MMD.*, Nr. 8258, s. 16. Kalemdeki görevlilerin toplamı 66 kişiydi (*ML. MSF.*, Nr. 1154, s. 5; *ML. MSF.*, Nr. 118, s. 5).
6 Uzunçarşılı, *Aynı eser*, s. 355, 360.
7 *ML. MSF.*, Nr. 118, s. 7-8.

Dâr-ı şûrâ-yı Bâbıâlî'de ele alınıp meclis-i vâlâda da uygun bulunduktan sonra kanunlaşan bir tasarı ile halka salınan angarya kaldırılarak vergi sistemi yeniden düzenlendi. Halkın mal varlığı ve gelirleri yeniden gerçek bir şekilde tesbit ve tahrîr edilerek gelirlerine göre vergilendirilmesi ve tesbit edilen meblağın iki taksit hâlinde tahsîl edilmesi kararlaştırıldı. Bu amaçla Hüdâvendigâr ve Gelibolu sancakları pilot bölge olarak seçildi. Ayrıca, mâlî senenin başı Mart ayı kabul edilerek zabt-ı muhallefât usûlü yani *müsâdere* kaldırıldı[1]. Beytülmal, mâliye nezâretinden ayrılarak evkaf hazînesine bağlandı (17 L 1254/3 Ocak 1839). Beytülmâlın dışında kalan muhallefât kalemindeki memur ve defterler, mukataat muhasebesine nakledildi. Muhallefât mümeyyizliği lağvedilerek emlâk-ı hümâyûn ve çiftliklerle ilgili işlere bakan *emlâk mümeyyizliği* kuruldu. Ayrıca, mahlûl eshâm, mukataa ve vezâifin kayıtlarını tutmak, yeniden ihâle etmek ve bunlarla ilgili muamelelere bakmak üzere yine mukataat muhâsebesinde *mukataat-ı mahlûle müdürlüğü* kuruldu[2]. Tek hazine sisteminin kurulmasıyla Haremeyn, evkaf-ı hümâyûn ve darbhâne-i âmirenin bütün gelir ve mukataaları mâliye hazînesine devredildi. Buna mukabil bu nezâretlere hazîneden aylık belirli bir tahsîsât bağlanmıştı[3]. Bütün bu düzenlemeler yapılırken eski bâb-ı mâliye binâsı da tamir ettirilerek mâliye nezâreti buraya taşınmıştı[4].

3- Memurlara Maaş Bağlanması

Bu sırada gerçekleştirilen diğer önemli bir reform da memurlara maaş bağlanmasıydı. Bilindiği gibi Osmanlı sistemine göre en küçüğünden en büyüğüne kadar bütün memurların yaptıkları işlerin karşılığı olarak aldıkları birtakım gayrimuayyen gelirleri vardı. Büyük memurların gelirleri, senede bir kere vâli ve taşra memurlarının *boğçabahâ* adı altında gönderdikleri hediyelerle teşrîfât gereği olarak kendilerine verilen atiyye ve mevkuflar idi. Diğer memurlar ise, kalemlerde yapılan işlerin karşılığında maslahat sâhibinden aldıkları harç, kâğıd, i'lâm ücretleri ile, di-

---

1 16 CA 1254(7 Ağustos 1838), *TV.*, Nr. 169.

2 HH., Nr. 27458. Böylece beytülmal kassamlığıyla müdürlüğü ilga edilerek beytülmâle dair olan bütün evrak ve defterlerle işlerine bakan birkaç kişilik kâtip kadrosu evkaf-ı hümâyûn hazînesine nakledildi (4 Safer 1255/19 Nisan 1839, *TV.*, Nr. 178).

3 Bu yazıda Rebi'ülevvel masrafları için darbhâneye 8.000 kese (4.000.000 kuruş) verilmesi emrediliyor (7 RA 1256/9 Mayıs 1840, Cevdet, Mâliye, Nr. 5280). Haremeyn ve evkaf-ı hümâyûna tahsîsât olarak aylık 1.077.399 kuruş, 25 pâre veriliyordu (10 Receb 1259/6 Ağustos 1843, Cevdet, Evkaf, Nr. 3717).

4 17 ZA 1254(1 Şubat 1839), HH., Nr. 31733. 18 ZA 1254 tarihinde taşınılması kararlaştırılmıştı.

vân-ı hümâyûn kalemi memurları da tahsis edilen tîmâr ve ze'âmet gelirleriyle geçimlerini sağlıyorlardı[1].

Padişâh, 27 Mart 1838 tarihinde yayınladığı bir hatt-ı hümâyûnla rüşveti önlemek ve halkın işlerinin garazsız bir şekilde yürütülmesini sağlamak için memurlara maaş bağlandığını, buna rağmen, rüşvet alınmaya devam edilirse fâillerinin şiddetli bir şekilde cezâlandırılması gerektiğini belirtiyordu. Bunun üzerine Cezâ Kanûnnâmesi'ne rüşvet ile ilgili bir madde eklendi. Bu maddeye göre rüşvet alan ve veren her ikisi de suçlu sayılıyordu[2]. Esâsen rüşvetin yaygınlaşmasında asıl rolü sarrâflar oy-

---

1 Bu memurların önceleri merkeze boğçabaha adıyla aynî şeyler göndermelerine rağmen, daha sonra bu usûlden vazgeçilerek hediyelerin kıymeti olan meblağı nakdî olarak gönderdikleri anlaşılıyor (Lütfî, *Târih,* V, 132; Ahmed Râsim, *Aynı eser*, I, 215-216; Mehmed Z. Pakalın, *OTDTS*, İstanbul 1983, I, 238).

2 *...vükelâ ve memurîn-i Saltanat-ı Seniyye'mize bu vechile müstevfî ma'âşlar tertîbinden murâd-ı şâhânemiz şer'an ve dînen ve aklen ve mülken memnû' ve muzırr olan irtişâ madde-i kerîhasının külliyen def' ve imhâsiyle umûr-ı Devlet-i Aliyye'mizin ve mesâlih-i ibâdın garaz karışdırılmayarak tensîk ve rüyeti ve bu cihetle memâlik-i mahrûse-i şahanemizin istihsâl-i ma'mûriyeti kazâyâ-yı nâfı'asından ibâret olmağla...* (11 Safer 1254/6 Mayıs 1838, *TV.*, Nr. 164; Lütfî, *Târih*, V, 121-122; A. Râsim, *Aynı eser*, s. 215). Ancak, eski sistemden maaş sistemine birden bire geçilemediğini, bu işlemin tedrîcen gerçekleştirildiğini görüyoruz. 25 Şaban 1254(13 Kasım 1838) tarihli bir irâdeden defterhâne-i âmire, tahvîl, ruus ve dîvân-ı hümâyûn kalemleri ketebesiyle berâber maaş durumu daha sonra ele alınmak üzere eski hâlinde bırakıldıklarını görüyoruz (HH., Nr. 31412). Devlet memurlarına tahsis edilen maaşlar;

Başvekil Paşa	100.000 kuruş
Umûr-ı mâliye nâzırı	75.000
Hâriciye nâzırı	65.000
Dâhiliye müsteşarı	25.000
Hâriciye müsteşarı	25.000
Mâliye müsteşarı	25.000
De'âvî nâzırı	25.000
De'âvî nâzırı mu'âvini	7.500
Teşrîfâtî efendi	10.000
Hâriciye kâtibi	6.000
- Dâhiliye kâtibi vs.	
a- Dâhiliye kâtibi	10.000
b- Dâhiliye kâtibi serhalîfesi	3.500
c- Muharrir-i emvâl-i menzîl	500
d- Mukayyid-i tekarir	350
e- Yamağ-ı mukayyid-i tekarir	250
- Kâtib-i evâmir-i aliyye vs.	
a- Kâtib-i evâmir-i aliyye	10.000
b- Müdür-i evâmir-i aliyye	3.500
Divân-ı hümâyûn kalemi ketebesi	17.000
Mektûbî-i dâhiliye kalemi	
a- Mektûbî	10.000
b- Müdür-i hulefâ	5.000
c- Sınıf-ı evvel hulefâsı (5 kişi)	1.500'er kuruş
d- Sınıf-ı sânî hulefâsı (15 kişi)	1.000'er kuruş

nuyordu. Bunlar, işlerini gördürebilmek için memurlara sürekli rüşvet teklif ediyorlardı. Maaş bağlanmasından sonra ise, dikkatleri çekilerek böyle bir eyleme cüret ettikleri anlaşılırsa sarraflıktan çıkarılacakları gibi Kanûnnâme'deki cezâ hükümlerine de tâbi tutulacakları bildirildi[1].

Bu düzenlemeden sonra tahsîs edilen maaşlara karşılık bulmak meselesi gündeme gelmişti. Başvekil Rauf Paşa, vâlilere gönderdiği bir buyuruldu ile daha önce büyük devlet memurlarına gönderilen boğçabahânın bundan sonra hazîneye gönderilmesini istedi. Boğçabahânın tedâriki sırasında kesinlikle halktan fazladan bir akçe alınmamasını ve bu meblağın kendi kârlarından gönderilmesini de sıkı sıkıya tenbihlemişti. Senede bir kere gönderilecek olan bu meblağın, 150.000 kuruş olarak belirlenerek vâlilerin merkezdeki sarrafları aracılığıyla hazineye teslim edilmesi kararlaştırıldı[2]. Bunun dışında bütün kalemler ve devlet dairelerinde görülen işlerin karşılığı olarak alınan bilumum harç, kâğıd ve kırtasiye masrafı da yine hazîneye gelir kaydedilmişti[3]. Ancak, problem, bu gelir kalemlerinin maaşa tahsisiyle de bitmiyordu. Nitekim, hükûmet de başka bazı kaynaklar bulma yoluna gitmişti. Bu cümle-

---

- Mektûbî-i hâriciye kalemi	
a- Mektûbî	10.000'er kuruş
b- Sınıf-ı evvel hulefâsı (5 kişi)	1.500'er kuruş
c- Sınıf-ı sânî hulefâsı (5 kişi)	1.000 'er kuruş
d- Mülâzimîn hulefâsı (5 kişi)	250'er kuruş
- Marûzât-ı dâhiliye kitâbeti	
a- Kâtib-i marûzât-ı dâhiliye	12.000
b- Hulefâ (6 kişi)	2.000'er kuruş
- Marûzât-ı hâriciye kitâbeti	
a- Kâtib-i marûzât-ı hâriciye	12.000
b- Müdür-i hulefâ	2.500
c- Hulefâ (5 kişi)	2.000'er kuruş
Telhîsî-i evvel	1.450
Telhîsî-i sânî	1.150
Tercümân-ı Haremeyn-i şerîfeyn	4.000
- Tercümân-ı dîvân-ı hümâyûn	7.500
a- Mütercim-i evvel	2.000
b- Sınıf-ı evvel hulefâsı (5 kişi)	1.500'er kuruş
c- Sınıf-ı sânî hulefâsı (8 kişi)	1.000'er kuruş
d- Mülâzimîn (5 kişi)	250'şer kuruş

(**Kaynak**: *ML. MSF.*, Nr. 18, s. 12-18; Nr. 18937, s. 8-10).

1 15 M 1254(10 Nisan 1838), BEO., *Ayniyât Def.*, Nr. 796, s. 12. Tanzimat Dönemi'nde rüşveti önlemek için yapılan çalışmalar hakkında bkz. Enver Ziya Karal, "Tanzimat Devrinde Rüşvetin Kaldırılması İçin Yapılan Teşebbüsler, *Târih Vesîkaları*, I (1941), s. 45-65; Ahmet Mumcu, *Osmanlı Devletinde Rüşvet*, İstanbul 1985, s. 274-289.

2 Lütfî, *Târih,* V, 180-181; *MMD.*, Nr. 9280, s. 1, 109; T. M. Yaman, *Aynı eser,* s. 79-81.

3 *MMD.*, Nr. 8999, s. 4-5.

den hareketle, *maaş kâtibi*nin başkanlığında toplam 4 kişiden oluşan ve maaş işleri ve ayrıntılarıyla ilgilenecek olan bir de bürokratik örgüt kurulmuştu[1].

Maaşlara karşılık bulmak sorununun yanında yeni bürokratik düzenlemelerin oluşturduğu problemler de işlerin aksamasına neden oluyordu. Nitekim, önceleri darbhâne-i âmire tarafından verilen ve kayıtları tutulan yurtdışındaki sefâretlerin maaşları, mâliye nezâretinin kurulmasından sonra gerekli yeni düzenlemenin yapılamaması üzerine aksamaya başlamıştı[2]. Bütün bu sebeplerden dolayı sâdece yurt dışındaki değil yurt içindeki memurların da tahsis edilen maaşlarının düzenli olarak ödenmesinde bazı sorunlar meydana gelmekteydi[3]. Nitekim, kararın alınmasından ancak iki ay sonra mâliye memurlarına yeni usûlde maaşların verilmesi işlemine geçilebilmişti[4].

Memurlar, eski sistemde almakta oldukları evrak ve i'lâm ücreti, harc, bahşiş, hibe vs. gelirlerle bürokraside nisbeten bir özerklik kazanmışlardı. Maaş bağlanmasıyla bu ayrıcalıklı konumlarını kaybedip hükûmete daha bağımlı bir hâle geliyorlardı. Maaş tahsisi ve Cezâ Kanunnâmesi'ne konulan rüşvetle ilgili madde bile memurları eski alışkanlıklarından vazgeçirttirememişti. Böylece bahşiş terimi yerini yavaş yavaş modern anlamda rüşvete bıraktı[5]. Rüşvetin yaygınlaşmasına neden olan en büyük etkenlerden birisi de memurların maaşları arasındaki korkunç farktı. Üst rütbeli memurlar hayli yüksek maaşlar alırken alt dereceli memurlar çok düşük düzeyde maaşla ve ileride aynı makama kendilerinin de gelebileceği ümidiyle çalışmalarına devam etmekteydiler. Bu ise memurların eski alışkanlıklarını sürdürmelerine neden oluyordu[6]. Ayrıca, maaşların çalışılsa da çalışılmasa da herhâlükârda

---

1 Hükûmetin kaynak bulmak için yaptığı çalışmalar ve kaynaklar için bkz. *MMD.*, Nr. 8999, s. 9-10; *MMD.*, Nr. 9280, s. 9.

2 Örneğin Sarraf Alyon marifetiyle verilmekte olan Paris sefâreti maaşının, yeni düzenleme ile darbhâne ile ilgisi kalmayan sözkonusu sarraf tarafından ödenmediğini görüyoruz. Bunun üzerine maaşsız kalan Sefîr Tal'at Efendi, bir yazı ile durumu merkeze bildirmişti (HH., Nr. 46912-B).

3 Engelhardt, maaşların zamanında ödenemediğini söylemektedir (*Tanzimât*, İstanbul 1976, s. 29).

4 *MMD.*, Nr. 9280, s. 122.

5 Stanford J. Shaw, *Aynı eser*, II, 68-69.

6 Küçük rütbeli memurlarla üst rütbeliler arasındaki maaş farklılıklarına birkaç örnek; Dâr-ı Şûrâ-yı Bâbıâlî Reisi Es'ad Paşa 30.000 kuruş alırken üye Lebîb Efendi 5.000 kuruş alıyordu. Yine Meclis-i Vâlâ Reisi Hüsrev Paşa 75.000 kuruş alırken üye Faik Efendi'ye 10.000 kuruş maaş tahsis edilmişti (*MMD.*, Nr. 9280, s. 7). Üst düzey yöneticiler arasında mevcut olan bu farkı gördükten sonra kalem memurlarına göz atalım. Anadolu Masârıfât Muhâsebesi Mümeyyiz–i Evveli Muhsin Efendi 4.500, Aydın Mukayyidi Refîkı Ali Yesrî Efendi 10 kuruş maaş alıyordu (*ML. MSF.*, Nr. 19482, s. 2-3). Örnekler çoğaltılabilir, ancak, konuyu fazla uzatmamak için bu kadarla yetiniyoruz.

verilmesi ve memurların aylık belli bir geliri garanti etmesi, görevlerini gerektiği gibi yapmamalarına ve işleri aksatmalarına neden olmaktaydı. Bunun üzerine memurların devamını sağlamak için günlük devam çeteleleri tutulmaya ve gelmeyenlerin maaşlarından gelmediği günler kesilmeye başlandı[1].

Maaş tahsîsinden önce büyük devlet memurlarına dairelerinin giderlerini karşılamak için aynî olarak erzâk, ekmek, et ve saman tayinâtı verilirdi. Bu usûl, maaş tahsîsinden sonra da bir müddet daha devam ettirilmişti[2]. Nizâmiye erzâk anbarlarından aynî olarak alınan tayinâtın bahası her ay mâliye hazînesi tarafından sözkonusu hazîneye verilmekteydi. Ancak, nizâmiye ve mâliye hazînelerinden ortaklaşa yürütülen bu işlem, zaman zaman bazı meselelere ve idârede karışıklığa neden olduğundan zikredilen tayînâtın aynî olarak değil de nakdî olarak mâliye hazînesi tarafından verilmesi kararlaştırıldı. Tayinât ücreti, memur maaşlarına ayrı bir kalem olarak eklenerek aynî tayinât verilmesi usûlünden vazgeçildi[3].

---

1 5 Z 1254(19 Şubat 1839), *MMD.*, Nr. 9676, s. 4; Lütfî, *Târih,* V, 132. Lütfî Efendi, devlet dairelerinde işi olan kişilerin bir kayıt ve emirnâme çıkartmak için haftalarca divanhanelerde ve han köşelerinde kalmaya mecbûr olduğunu ve bu durumun, hem devleti, hem de halkı zarara soktuğunu belirtiyor.
Harç, yani eski sistemde memur gelirini yükseltmek ve geçimini sağlamak için çalışmak ve daha fazla iş üretmek zorunda idi. Memurlar bu yeni sistemle çalışmasalar bile, belli bir geliri garanti ettiklerinden işleri savsaklamaya ve geciktirmeye başlamışlardı. Bu şekilde klâsik devlet memuru zihniyeti teşekkül etmişti.

2 *MMD.*, Nr. 9280, s. 9.

3 Devlet memurlarına verilmekte olan tayinâtın bedeli aylık olarak 152.069,5 kuruş idi. Aynî tayinât usûlünün kaldırılmasına rağmen ameliyât hastahânesi ile Süleymâniye Bîmârhânesi gibi kurumlara verilmekte olan tayînâtın bedelinin nakden verilmesi uygun olmadığından gene eski usûl ile devam edilmesi kararlaştırılmıştı (27 Şaban 1264/29 Temmuz 1848, İ. DH., Nr. 9593).

MALIYE NAZIRI

MALİYE MÜSTEŞARI

MEKTÛBÎ-İ MÂLİYE KALEMİ
— Mektûbî-i Mâliye
— Tahrîrât I. Mümeyyizi
— Tahrîrât II. Mümeyyizi
— Tahrîrât Mukabelecisi
— Berat Mümeyyizi
— Defterci
— Maiyyet Kâtipleri

Toplam 81 kişi

CERİDE MUHASEBESİ
—Cerîde Muhâsebecisi
—Mevkufât Mümeyyizi
—Mevkufât Mümeyyizi I. Yardımcısı
—Anadolu Mukayyidi
—Rumeli Mukayyidi
—Tahrîrât Başkâtibi
—Defterhâne Kîsedârı
—Maiyyet Kâtipleri

Toplam 53 kişi

ESHÂM MUHASEBESİ
—Eshâm Muhâsebecisi
—Gümrük Mümeyyizi
—Sehm Mümeyyizi
—Sehm Mukabelecisi
—Sehm Tatbikçisi
—Vezâif Mukayyidi
—Maiyyet Kâtipleri

Toplam 75 kişi

MUKATA'AT MUH.
—Mukata'at Muhâsebecisi
—Mâlikâne Mümeyyizi
—Mukata'a Mümeyyizi
—Vezâif Mümeyyizi
—Tîmâr Mukayyidi
—Defterciler
—Maiyyet Kâtipleri

Toplam 119 kişi

RÛZNÂMÇE KALEMİ
— Rûznâmçeci
— İrâd Mümeyyizi
— Masraf Mümeyyizi
— Maiyyet Kâtibleri

Toplam 63 kişi

MÂLİYE MUHASEBESİ
—Mâliye Muhâsebecisi
—Mansûre Mümeyyizi
—Redif Mümeyyizi
—Hazîne-i Amire Mümeyyizi
—Bahriyye Mukayyidi
—İstabl-ı Amire Mukayyidi
—Baruthâne Mukayyidi
—Tophâne Mukayyidi
—Dökümhâne Mukayyidi
—Hıyâmiye Mukayyidi
—Harbiyye Mukayyidi
—Topçuyân Maaş Mukayyidi
—Maiyyet Kâtipleri

Toplam 115 kişi

EVÂMİR-İ MÂLİYE KALEMİ
—Evâmir-i Mâliye Kâtibi
—Evâmir-i Mâliye Müdürü
—Evâmir Mümeyyizi
—Evâmir Mukabelecisi
—Berat Mümeyyizi
—Berat Mukabelecisi
—Maiyyet Kâtipleri

Toplam 77 kişi

HAZÎNE-İ ÂMİRE MEMURLARI
—Hazîne-i Amire Zimmet Halîfesi
—Hazîne-i Amire Sergi Halîfesi
—Servezzân
—Maiyyet Kâtipleri

Toplam 36 kişi

MUHALLEFAT KALEMİ
—Muhallefât Mümeyyizi
—Muhallefât Kassâmı
—Muhallefât Müdürü
—Beytü'l-mâl Emîni
—Serkavvâs-ı Hazîne-i Amire
—Mehterdâr
—Maiyyetleri

Toplam 21 kişi

KAYNAK: ML. MSF. Nr. 118, s. 2-8; MMD., Nr. 8258, s. 15-20.

Şekil: Nezâretin kurulmasından hemen sonra Mâliye Nezâreti Teşkîlâtı (Gurre-i RA 1254).

4- Mâliye Nezâretinin Lağvı ve Tekrâr İhdâsı

Hazînelerin birleştirilerek tek elden idâresi, müsteşar tayini ve kalemlerin yeniden tanzîmi gibi düzenlemeler de mâliyede istenilen istikrârı sağlayamamıştı. Bunun üzerine mâliye nezâreti lağvedilerek *hazîne-i âmire defterdârlığı* ile *hazîne-i mukataat defterdârlığı* kuruldu. Bu reform ile mâliye müsteşarlığına gerek kalmadığından kaldırıldı. Yeni memuriyetlerin teşrîfâttaki yerleri rütbe-i ûlâ sırasındaydı. Mâliye kalemleri ve memurlarının müştereken kullanılabilmesi için her iki defterdârlık aynı daireye yerleştirildi (22 C 1255/2 Eylül 1839)[1]. Ancak, daha sonra bu kalemlerin hepsinin ortaklaşa kullanılamayacağı anlaşılınca mektubî odası ikiye ayrılarak *mukataat defterdârlığı mektupçuluğu* ve *hazîne-i âmire mektubçuluğu* kuruldu. Hazîne-i âmirede ayrıca, *evâmir-i aliyye müdürlüğü* ihdâs edildi[2]. Bu müdürlüğün zamanla kadro bakımından hayli geliştiğini görüyoruz[3]. Mâliye muhasebecilerine bağlanmış olan yüksek maaşlar, yeni bir maaş düzenlemesi ile üçte bir oranında indirildi[4].

Gülhâne Hatt-ı Hümâyûnu'nda iltizâm usûlünün zararlarından, ahâliyi uğrattığı zülümden ve devlete hiç bir yararı olmadığından bahsedilerek kaldırılacağına dair işâretler veriliyordu. Ayrıca, yeni vergilendirme sistemi hakkında da bilgi verildikten sonra halkın gelir düzeyi tesbit edilerek herkesten gelirine göre vergi alınacağı da beyân ediliyordu[5]. Nitekim, aradan çok geçmeden iltizâm usûlü kaldırıldı. Sözü geçen yeni usûlde vergilendirmenin yapılabilmesi için gerekli olan halkın gelir düzeyinin tesbiti ve vergilerin tahsili işleriyle görevli *muhassıllık-ı emvâl* adıyla taşrada yeni memuriyetler oluşturuldu.

---

1 Hazîne-i âmire defterdârlığına el-Hac Edhem Efendi, hazîne-i mukataat defterdârlığına da Musa Safvetî Efendi atanmıştı. Mâliye Nâzırı Nâfiz Paşa ise evinde ikamet etmek üzere azledilmişti (22 C 1255, *TV.*, Nr. 184; M. Süreyyâ, *Aynı eser*, I, 63-64). Defterdârlara 1 C 1255(12 Ağustos 1839) tarihinden geçerli olmak üzere 40.000'er kuruş maaş bağlandı (BEO., *Ayniyât Def.*, Nr. 766, s. 59).

2 Mukataat mektupçuluğuna Hüseyin Efendi, hazîne-i âmire mektupçuluğuna Sa'îd Bey ve evâmir-i aliyye müdürlüğüne de Âsım Bey atanmıştı. Mektupçuluklar teşrîfâtta rütbe-i sâniye sırasındaydı (6 Receb 1255/15 Eylül 1839, BEO., *Ayniyât Def.*, Nr. 766, s. 69).

3 Oda, müdür, mümeyyiz-i evvel ve sâni, mukabeleci-i evvel ve sânî, ma'iyyet-i evvel ve 16 memurdan oluşmaktaydı (Ağustos 1269, *ML. MSF.*, Nr. 10430, s. 2).

4 Yapılan maaş düzenlemesi ile rûznâmçe, mukataat ve eshâm muhasebecilerinin 15.000'er kuruş olan maaşlarından 5.000'er kuruş, cerîde ve mâliye muhâsebecilerinden de 2.500'er kuruş indirilmişti (BEO., *Ayniyât Def.*, Nr. 766, s.94,98).

5 *...âlât-ı tahrîbiyeden olup hiç bir vakitde semere-i nâfi'ası görülemeyen iltizâmât usûl-i muzırrası el-yevm cârî olarak bu ise bir memleketin mesâlih-i siyâsiyye ve umûr-ı mâliyyesini bir âdemin yed–i ihtiyârına ve belki pençe-i cebr ve kahrına teslim demek olarak ol-dahi eğer zâten bir eyuce âdem değil ise hemân kendü çıkarına bakup cemî' harekât ve sekenâtı gadr ve zülmden ibâret olmasiyle...* (*Düstûr*, I. Tertîb, İstanbul 1289, s. 5).

Tanzimat'la berâber vergi sisteminde yapılan bu köklü değişiklik, mâliye merkez idâresinde de birtakım yeniliklerin gerçekleştirilmesini gerektiriyordu. Mukataat defterdârlığı kaldırılarak mukataât hazînesi ile hazîne-i âmire, *hazâin-i âmire defterdârlığı* adıyla birleştirildi. Bu defterdârlık, Tanzimat'dan müstesnâ kalan, yani Tanzimat'ın uygulanmadığı yerlerin mâlî işleriyle ilgilenecekti. Bir de sözkonusu yeni vergi sisteminin ve Tanzimat'ın uygulandığı pilot bölgeler vardı ki, bu yerlerin, eski mâliye usûlüyle karıştırılmadan ayrıca idâre edilmesi düşüncesinden hareketle hazâin-i âmire defterdârlığıyla aynı seviyede olmak ve buraların mâlî işleri, gönderilecek muhassılların yazışma, muamele, irsâlât ve muhâbere işlemleriyle ilgilenmek üzere *umûr-ı mâliye nezâreti* tekrâr kuruldu (14 ZA 1255/19 Ocak 1840)[1]. Defterdârlıkların birleşmesiyle daha önce ikiye ayrılmış olan mektupçulukları *mâliye mektupçuluğu* adıyla yeniden birleştirildi[2]. Ayrıca, yazışma, buyuruldu vs. işlerde defterdâra yardımcı olmak üzere *hazâin-i âmire defterdârı mu'âvini* adıyla bir görevli atanmıştı[3]. Devletin gelirlerinin daha sağlıklı tesbit edilebilmesi için de birtakım düzenlemeler yapılarak mâliye kalemleri arasında koordinasyon sağlandı. Gerek muhassıllardan ve gerekse müstesnâ yerlerden gelen vâridât, hem sergi muhâsebesine hem de vâridât muhâsebesine ayrıntılı bir şekilde kaydedilerek işlemlerin daha sistematik yürütülmesi tasarlandı[4].

Böylece Osmanlı mâliyesi, birisi *usûl-i atîk*, diğeri *usûl-i cedîd*e göre tanzîm olunmuş iki ayrı birim tarafından idâre edilmeye başlanmıştı. Ancak, bu durum da uzun sürmedi. Zirâ, mâliyedeki bu iki başlılığın yanında, esas olarak eski ve yeni karşıtlığının bu şekilde hukukî olarak tescîli, işlerin âhenk içinde yürütülmesi yönündeki arzunun önündeki en büyük engel idi. Mâliyeyi bu tarzda yönetmenin imkânsızlığı anlaşılınca, eski usûlden vazgeçilerek hazâin-i âmire defterdârlığı kaldırıldı. Mâliye nezâreti, tekrar müstakil ve mâliyenin tek sorumlusu durumuna getirildi

---

1 İlgili belgede iltizâmın kaldırılması *mukaddime-i Tanzimat* olarak nitelendirilmişti (17 ZA 1255/22 Ocak 1840, *TV.*, Nr. 191). Hazâin-i âmire defterdârlığına Musa Safvetî Efendi, mâliye nezâretine de Hacı Sâib Efendi atandı (17 ZA 1255, *TV.*, Nr. 191; Cevdet, Mâliye, Nr. 9673; BEO., *Ayniyât Def.*, Nr. 766, s. 159; M. Süreyyâ, *Aynı eser*, I, 72).

2 Sözkonusu mektupçuluğa Mukataat Mektupçusu Hüseyin Efendi tayin edilmişti (20 ZA 1255/25 Ocak 1840, İ. DH., Nr. 258).

3 Mektûbî-i mâliye hulefâsından Mustafa Rıza Efendi 12.500 kuruş maaşla muavin tayin edilmiş ve bu memuriyet, teşrîfâtta rütbe-i sâniye îtibâr olunmuştu (BEO., *Ayniyât Def.*, 766, s. 164; 26 ZA 1255/31 Ocak 1840, *TV.*, Nr. 192).

4 Böylece, vâridât muhâsebesinin sahhı olmadıkça teslim edilen akçenin teslimiyeti sıhhatli olamayacak ve sergi muhâsebesinin sahhı bulunmadıkça da evrak, bürokraside işlem göremeyecekti (1 M 1256/5 Mart 1840, *MMD.*, Nr. 8999, s. 35).

(Safer 1256/Nisan 1840)[1]. Böylece, devletin bütün gelir ve giderleri, yine tek elden, yani yeni kurulan nezâret tarafından idâre edilmeye başlanmıştı[2]. Ayrıca, nezâretin yazışmalarına bakmak ve nâzıra gördüğü işlerde yardımcı olmak üzere *mâliye nezâreti mu'âvinliği* kurulmuştu[3]. Aradan çok geçmeden nezâretin öneminin artması üzerine mâliye nâzırına *paşalık* unvânı ve *müşîrlik* rütbesi verildi (8 R 1256/9 Haziran 1840)[4]. Böylece, statüsü yükselen nâzıra diğer müşirlerde olduğu gibi bir müşteşârın atanması gerekiyordu. Bunun üzerine nezâret muavinliği, *mâliye nezâreti müsteşarlığı*na dönüştürüldü[5]. Tanzimat'ın uygulanması ve mâlî işlerin tek elden yürütülmesi keyfiyetinin nezâretin bürokratik yapısına da yansıyacağı açıktı. İşlerin çokluğuna paralel olarak yazışmaların da çoğalması, mâliye mektupçuluğunun Anadolu ve Rumeli diye iki mektupçuluğa ayrılması sonucunu doğurmuştu. Yeni mektupçuların maiyyetlerine yeterli mıktarda memur verilmişti[6].

Mâliye Nâzırı Saib Paşa'nın teklifi ile cerîde muhâsebeciliği, vâridât muhâsebeciliğine bağlanmıştı[7]. Ancak, yapılan bu düzenleme ile gelir ve cerîde işlemlerinin tek elden yürütülmesi sonucu vâridât muhâsebesinin işleri çoğaldığından bu birliktelik uzun sürmeyip kısa bir süre sonra iki muhâsebecilik ayırılarak tekrar eski durumuna getirilmişti[8]. Yeni vergi sisteminin uygulanabilmesi için gelir seviyesi ile mal varlığını tam olarak tesbit etmek üzere halkın emlâkının tahriri işlemine başlanmıştı. Bu amaçla taşradan merkeze gelen temettü'ât defterleri ile ilgilenmek ve gerekli işlemleri yapmak üzere geçici olarak kurulan kalemin sorumluluğu da cerîde muhâsebecisine verilmişti[9].

12 Receb 1256(9 Eylül 1840) tarihinde mâliye nezâretine bağlı olarak mâlî işlerin etraflıca ele alınıp görüşüleceği *meclis-i muhâsebe-i mâliye* kurulmuştu.

---

1 Defterdâr Musa Safvetî Efendi, meclis-i vâlâ üyeliğine atanmış ve mâliye nezâreti, tekrar Sâib Efendi uhdesinde bırakılmıştı (Gurre-i RA 1256, *TV.*, Nr. 198; M. Süreyyâ, *Aynı eser*, I, 74).

2 28 M 1256(1 Nisan 1840), İ. DH., Nr. 501.

3 Divân-ı Deâvî Nezâreti Muâvin-i Evveli İsmail Efendi, muâvin tayin edildi (26 RA 1256/28 Mayıs 1840, *TV.*, Nr. 199).

4 *A. AMD.*, Nr. 374, s. 8; 19 R 1256, *TV.*, Nr. 200; M. Süreyyâ, *Aynı eser*, I, 77.

5 Teşrîfâtta ticâret müsteşarlığına eşit olan yeni müsteşarlığa muâvin İsmail Efendi tayin edildi (11 R 1256/12 Haziran 1840, İ. DH., Nr. 711; 13 CA 1256, *TV.*, Nr. 201).

6 Anadolu mektupçuluğuna Sadreddin Bey, Rumeli mektupçuluğuna da Hüseyin Hüsnü Efendi atandı (26 RA 1256/28 Mayıs 1840, *TV.*, Nr. 199).

7 Cerîde Muhâsebecisi Recâî Efendi, eski maaşı olan 10.000 kuruşla meclis-i vâlâ üyeliğine atandı (20 CA 1256/20 Temmuz 1840, İ. DH., Nr. 810; 13 C 1256, *TV.*, Nr. 203; M. Süreyyâ, *Aynı eser*, I, 78).

8 Emin Efendi, rütbe-i sâniye ile cerîde muhâsebeciliğine tayin edilmişti (27 C 1257/16 Ağustos 1841, *TV.*, Nr. 230; M. Süreyyâ, *Aynı eser*, I, 95).

9 18 N 1261(20 Eylül 1845), İ. Mes. Müh., Nr. 448.

Ayrıca, mâlî emirlerin yazılması hususu yeniden düzenlenerek bir çatı altına toplanmıştı. Bu amaçla, yine mâliye nâzırının emrinde *evâmir-i mâliye müdürlüğü* kurularak mâliye tezkireciliği, *mâliye kitâbet*ine dönüştürülmüştü[1]. Mâliye hazînesinin işlerinin çoğalmasından dolayı, müşîrlik usûlü ile idâre edilen eyâlet ve sancaklar, Suriye Eyâleti ve Tanzimat'ın uygulanmadığı yerlerin gelir ve giderleri vs. konularıyla ilgilenmek üzere hazine memurlarından bir kısmı ayrılarak mukabeleci, defterci ve mukayyid olarak görevlendirilmişti[2]. Yine bu sıralarda ticâret nezâretinde yapılan bir düzenleme ile işlemleri buradan yürütülmekte olan ağnâm maddesi tekrâr mâliye nezâretine bağlanmıştı[3]. Aradan çok geçmeden ticâret nezâretinin İstanbul gümrük emânetine ilhâk edilmesi üzerine, buradan yönetilen zahîre işleri de mâliye hazînesi tarafına aktarılmıştı. Mâliyede sözkonusu işlemlerle ilgilenmek üzere bir zahîre müdürü görevlendirilmişti[4].

Mâliye nâzırının isteği üzerine nezâretin bünyesinde 4 M 1259(4 Şubat 1843) tarihinde memlekette îmâr, zirâ'at ve ticâret faaliyetlerinin çoğaltılması ile ihrâcat ve ithalât konularının görüşülmesi amacıyla *zirâ'at meclisi* adıyla bir meclis kurulmuştu. Bu meclisin teşkilâtı ve yaptığı işler, çalışmamızın ilgili kısmında ele alındığı için burada tekrara gerek görmüyoruz[5].

5- Anadolu ve Rumeli Vâridâtı Defterdârlıklarının Kurulması

Mâliye nezâretinin işlerinin çokluğu dolayısıyla nâzırın yükünün hafifletilmesi düşünülerek *Anadolu* ve *Rumeli vâridâtı defterdârlıkları* kuruldu. Böylece, iki tarafın geliri ayrı elden yönetilecekti. Esâsen, Anadolu ve Rumeli'nin gelir işlemleri vâridât muhâsebesi kurulduğundan beri ayrı ayrı odalarda idâre edilmekteydi. Ancak, bu düzenleme ile mâliye nâzırının yetkileri de sınırlandırılarak önemli bir bölümü bu yeni defterdârlara devrediliyordu. Şöyle ki, önceleri, sancak ve eyâletlerden gelen

---

1 Meclis-i muhâsebe için çalışmanın ilgili kısmına bakınız. Daha önce mâlî emirlerin bir kısmı divân-ı hümâyûn kaleminde, bir kısmı da mâliyede yazılırdı. Bu durum karışıklıklara neden olduğundan ve işlerde belli bir düzen ve istıkrar sağlanması arzulandığından böyle bir düzenlemeye gerek duyulmuştur. Teşkil edilen müdürlük, rütbe-i sâniye sırasındaydı (Lütfî, *Târih,* V, 125-126; M. Süreyyâ, *Aynı eser,* I, 81).

2 25 C 1257(14 Ağustos 1841), İ. DH., Nr. 2125.

3 26 R 1257(17 Haziran 1841), İ. DH., Nr. 1876.

4 Zahîre müdürlüğüne 10.000 kuruş maaşla eski Kasabbaşı Şâkir Efendi atanmıştı (28 L 1257/13 Aralık 1841, BEO., *Ayniyât Def.*, Nr. 767, s. 29). Ticâret nezâretinin gümrük emânetine nakli konusunda daha fazla bilgi için ticâret nezâreti kısmına bakınız.
Zahîre maddesinin mâliyeye naklinden sonra gelir ve giderleriyle zimmetlerinin muhâsebesi yapıldı. Hesâplar sonucunda, zahîre müdürlüğünün aynî, nakdî ve zimemât olarak 27.602 kese (13.801.000 kuruş) mevcûdu çıkmıştı. Hesaplar ve ayrıntıları için bkz. 9 B 1258(16 Ağustos 1842), Cevdet, Mâliye, Nr. 20609.

5 Geniş bilgi için meclis-i zirâ'at kısmına bakınız.

poliçelerin kabulü, nakitlerin hazîneye teslim edilmesi, eski alacaklar ve tatbîk mührü muâmeleleri mâliye nâzırının buyruldusuyla yapılırken, artık bu işlemlerin yürütülmesi yeni defterdârların yetkisine verilmişti. Mâliye ve hazinenin önemli işleriyle ilgili karar yetkisi ise, yine mâliye nâzırına aitti. Ayrıca, hazineden küçük veya büyük yapılacak bütün ödemelerin nâzırın bilgisi dâhilinde gerçekleşmesi ve son sözün her zaman nâzıra ait olması hususları da kararlaştırılmıştı. Mâliye mektubî odasındaki kâtipler de Anadolu ve Rumeli'ye ayrı ayrı bakmak ve yine mektupçunun maiyyetinde olmak üzere ikiye ayrılmıştı. Taşradan gelen yazı ve mektupların Anadolu ve Rumeli diye ikiye ayrılıp defterdârlara iletilmesi işlemi mâliye kâtibi tarafından yapılacaktı[1]. Mektubî odasındaki bu organik ayırımdan sonra mâliyeden yazılan yazılar, muhtevâ olarak da düzenlemeye tâbi tutuldu. Zirâ, buradan çıkan yazılar, bazan gerekli olmayan ayrıntılarla doldurulduğu gibi, bazan da memurların bilmemesi gereken bir takım sırların açıklandığı oluyordu. Bazen de birkaç konuya dair bir mazbatanın, içerdiği her konu için ayrı ayrı yazılar yazılması gerekirken, buna dikkat edilmeyip birbiriyle ilgili olmayan maddeler aynı belgeye derc edilebiliyordu. Bunun üzerine bir buyuruldu ile mâliye kalemlerinin dikkatleri çekilerek uyarıldılar[2]. Defterdârların işlerini dikkat ve başarıyla yürütmeleri üzerine diğer önemli devlet memuriyetleri gibi kendilerine de tayinât verilerek ödüllendirildiler[3].

İşler bir sene kadar bu sistem ile idâre edildikten sonra, gelir işlemleriyle ilgilenmek üzere *Anadolu* ve *Rumeli vâridât muhâsebecilikleri* yeniden kuruldu[4]. Ancak, bu düzenleme ile defterdârlıklar ortadan kaldırılmadılar ve faaliyetlerine devam ettiler.

---

1 Rumeli'ye dair evrak Rumeli, Anadolu'ya ait evrak da Anadolu defterdârına verilecekti. Vâridât, masârıfât ve cerîde muhâsebelerinde işlemler daha önce de Anadolu ve Rumeli olmak üzere iki kategoride tutulmaktaydı. Bu düzenleme ile de aynı usûl devam edecek, ancak, yıl sonunda yine ayrı ayrı muhâsebeleri kontrol edilecekti. Maliye kalemlerindeki muhâsebeciler, iki cihet üzere işlerini yürütürken defterdârlara danışacaklar ve önemli konularda karar vermezden önce mâliye nâzırını haberdâr edeceklerdi. Mektûbî odasındaki yazışmalar da bu usûl üzere yürütülecekti (9 B 1258(16 Ağustos 1842), *TV.*, Nr. 243; İ. DH., Nr. 3081; *TSMA*, E. 3096; 26 CA 1258, *MMD.*, Nr. 8999, s. 75-76, 79; M. Süreyyâ, *Aynı eser*, I, 101-102). Defterdârlara herbirine 22.500 kuruş olmak üzere hayli yüksek maaşlar tahsis olunmuştu. Ancak, daha sonra bu mıktar 20.000'e düşmüştür (14 L 1262/3 Ekim 1846, BEO., A. MKT., 51/32; 15 L 1262, BEO., *Ayniyât Def.*, Nr. 772, s. 11-12).
Mâliye Mektûbî Odası teşkilâtı ve maaşları (23 L 1260/3 Kasım 1844): Serhalîfe 5.000, Anadolu mümeyyiz-i evveli 4.000, Rumeli mümeyyiz-i evveli 3.500, Anadolu mukabelecisi 2.700, Rumeli mukabelecisi 2500, Anadolu mümeyyiz-i sânîsi 2.250, Rumeli mümeyyiz-i sânîsi 3500, telhîs mümeyyizi 2.000 kuruş (*ML. MSF.*, Nr. 6145, s. 2).

2 3 Safer 1259(5 Mart 1843), Cevdet, Mâliye, Nr. 1114.

3 10 CA 1265(24 Mart 1850), İ. DH., Nr. 10809.

4 Cevdet, Mâliye, Nr. 2403.

Vâridât muhâsebesinin bu şekilde ikiye ayrılmasından sonra, masârıfât muhâsebesi de ikiye ayrıldı. Daha önce Tanzimat'la beraber memlekette yeni vergi sisteminin uygulanması için bazı pilot bölgeler seçilmiş ve buraların işleriyle ilgilenmek üzere masârıfât muhâsebesinde *Tanzimat odası* kurulmuştu. Eski sistemin uygulandığı yerlerin muhasebelerine de *müstesnâ odası* bakıyordu. Her iki oda masârıfât muhâsebecisine bağlı olarak çalışmalarını sürdürüyordu. İşlerin yoğunluğundan dolayı bu iki oda, yeni bir düzenlemeye tâbi tutularak müstesnâ odası, *Rumeli* ve Tanzimat odası da *Anadolu masârıfât muhâsebeciliği* adını aldı. Anadolu masârıfât muhâsebesi, Anadolu, Rumeli ve adalarda Tanzimat'ın uygulandığı yerlerin; Rumeli masârıfât muhâsebesi de Haremeyn-i Şerîfeyn, Trabzon, Bosna, Dersa'âdet, Belgrad, tersâne, tophâne, harbiye, ebniye, sefâretler ile Tanzimat'ın dışında kalan yerlerin memur, ma'zûl maaş, masraf, muhâsebe ve evrakıyla ilgilenecekti. Ayrıca, masârıfât muhâsebesinde bulunan kâtipler de bu düzenleme ile ikiye ayrılmışlardı (20 Safer 1262/17 Şubat 1846)[1].

Mâliyede yapılan bu teşkîlât değişikliklerinin yanında gelirleri arttırmak ve tasarruflara dikkat etmek gibi bazı önlemlerin de alındığını görüyoruz. Devletin mâlî konulardaki en büyük sıkıntılarından birisi de alacaklarını tahsîlde bir takım güçlüklerle karşılaşması olmuştur. Tanzimat'la berâber bu gelir maddesini düzeltmek, hazîneyi ve halkı zarardan korumak için iltizâm usûlü kaldırılmış ve yeni vergi sistemi geliştirilmeye çalışılmıştır. Mâliyenin para bulmak için Sultan III. Mustafa zamanından beri başvurduğu bir yol olan eshâm çıkartma, yani iç borçlanma, bu dönemde de etkisini sürdürmüş ve Tanzimat'tan sonra, tahsis olunan maaşlar ve diğer önemli masrafların tesviyesi için *eshâm-ı âliyye* adıyla diğerlerinden farklı bir eshâm çıkarılmıştır[2]. Ayrıca, bazı askeriye ve kalemiye ma'zûllerinin maaşlarına karşılık

---

1 Masârıfât muhâsebesinde bulunan 167 memurun 87 tanesi Rumeli, 80 tanesi de Anadolu masârıfât muhâsebesinde görevlendirildi. Bu ayrım, 1 Kânûn-ı sânî 1261(2 Ocak 1846) tarihinden îtibâren yürürlüğe girmişti. Masârıfât Muhâsebecisi Râşid Bey'e Rumeli, Hayrî Efendi'ye de Anadolu masârıfât muhâsebeciliği tevcih edildi (*MMD.*, Nr. 9061, s. 87-92, 108; Cevdet, Mâliye, Nr. 2403; M. Süreyyâ, *Aynı eser*, I, 144). Anadolu masârıfât muhâsebesinin teşkilâtı şu şekildeydi; I., II. ve III. mümeyyizden sonra bütün eyâlet ve sancaklar için birer mukayyid bulunuyordu. Ayrıca, büyük yerlerin mukayyidlerinin birer de yardımcısı vardı. Bu şekilde sıralanan 67 kişi, kıdemlerine göre, 10 kuruştan 4.500 kuruş arasında değişen maaşlar alıyordu (*ML. MSF.*, Nr. 19482, s. 2-3). Rumeli masarıfât muhâsebecisine önce 9.000 kuruş maaş tahsîs edilmişti. Ancak, aradan bir sene geçmeden maaşına tekrar zam yapılarak 15.000 kuruşa çıkarıldı (12 ZA 1262/1 Kasım 1846, İ. DH., Nr. 6593).

2 Bu eshâm sâhiplerinin, herhangi bir anlaşmazlık çıktığında meclis-i vâlâya başvurma hakları vardı. Ayrıca, bu eshâm farklı olduğundan isterler ise kendi isimlerine berât yazdırabilirlerdi. Eshâmın çıkarılması konusundaki teklif yazısı için bkz. HH., Nr. 52896-A. Eshâmın mıktarı, şartları ve bu gelirden hangi hazineye ne kadar verileceğine dair geniş bilgi için bkz. HH., Nr. 52864-A ve B.

olmak üzere, vükelâ ve merkezdeki memurlardan maaşı 2.500 kuruşun üzerinde olanların ve taşradaki memurların maaşlarının onda birinin (öşr) hazinece kesilmesine karar verilmişti[1]. Bir başka önlem olarak da, tasarruf tedbirlerine başvurulduğunu görüyoruz. Bu cümleden olarak, merkez ve taşra memurlarına bir genelge gönderilerek gereksiz masraf kapısı açmamaları, izin almadan yeni maaş tahsîs ve eski maaşlara zam yapmamaları konularında uyarılmışlardı. Aksi davranış halinde, zuhûr edecek masrafın, hazîne tarafından kabul edilmeyip kendilerine ödettirileceği de bildirilmişti[2]. Mâliyeye gelir getirme amacına ma'tûf uygulanan bir diğer tedbîr de alış-veriş işlemlerinde damgalı kâğıt (evrak-ı sahîha) kullanılmasıydı. Bu şekilde üzerinde değeri yazılı damgalı kâğıtlardan kıymetine göre belli bir vergi alınacaktı. Borçlanma, sözleşme, kefâlet, vs. muâmelelerde kullanılmak üzere çeşitli fiyatlarla basılan bu kâğıtlardan başka kâğıtlarla yapılan işlemleri, dairelerin ve esnâf lonca teşkilâtlarının kabul etmemeleri istendi. Hazineye gelir sağlamak kadar alış-veriş işlemlerine de belli bir düzen ve güvenlik sağlayan ve bizde damga pulundan önce gerçekleştirilen bu uygulama, daha önce Avrupa'da yürürlükte bulunuyordu. Meclis-i zirâatin teklifi üzerine irâdesi çıkarılarak uygulanmaya konulan bu sistemin ayrıntılarının görüşülmesi de yine aynı meclise havâle edilmişti (9 ZA 1260/20 Kasım 1844)[3].

---

1 Bu tedbir, 2 M 1258(13 Şubat 1842) tarihinden îtibâren geçerliydi (Cevdet, Mâliye, Nr. 9548). Memurların maaşlarından yapılacak kesintilerin mıktarı için bkz. *MMD.*, Nr. 9280, s. 127-135.

2 24 Safer 1259(26 Mart 1843), *MMD.*, Nr. 9061, s. 48.

3 Bu uygulamanın aceleye getirilmeden, sözkonusu tarihten îtibâren üç ay içinde kademeli olarak önce İstanbul'da ve tedrîcen de bütün yurtta tatbikine karar verildi. Ayrıca, Osmanlılarla yaptıkları alış-verişlerde bu yeni kâğıtları kullanmak zorunda olan ecnebî teb'anın da bu konudaki fikirlerine başvurulacaktı (İ. Mes. Müh. Nr. 438; *Tanzimat-ı Hayriyye'den Sonra Neşrolunan Kavânin ve Nizâmât*, İstanbul Üniv. Ktb., TY. Nr. 3236, s. 66-67; Lütfî, *Târih*, VIII, 10-11).
Pakalın, damgalı kâğıt kullanılması teklifi, esâsen İspanya'nın İstanbul sefareti baştercümanınm oğlu olup bazı ileri gelenlere Fransızca dersi veren Telmas'ın verdiği lâyıhanın meclis-i zirâ'atda uygun bulunması üzerine kabul edildiğini yazıyor (M. Z. Pakalın, *OTDTS*, I, 574). 1 Eylül 1261(30 Ağustos 1845) tarihinden îtibâren tam olarak uygulanmaya karar verilen damgalı kâğıtların dağıtımı, İstanbul'da ihtisâb nezâreti, taşralarda da vâli, kaymakam ve mal müdürleri tarafından yapılacaktı. Satılan kâğıttan alınması gereken vergi satıcıdan peşin alınacaktı. Satıcılar bu kâğıtları % 2.5 kârla satacaklardı (9 RA 1261/18 Mart 1845, İ. Mes. Müh., Nr. 50; *MMD.*, Nr. 9061, s. 80). Sözkonusu dağıtımı gerçekleştirecek görevlilere bu kâğıtlar zimmet olarak yazılıp üç ayda bir muhâsebelerini takdim edeceklerdi (18 CA 1261/25 Mayıs 1845, Cevdet, Mâliye, Nr. 17047; 21 R 1262, Cevdet, Mâliye, Nr. 10015). Damgalı kâğıt kullanılmadan yapılan muamelelerin geçersiz olduğu bildiren yazı için bkz. 15 CA 1261(22 Mayıs 1845), Cevdet, Mâliye, Nr. 3270. Ancak, bütün bu uyarılara ve aradan 11 yıl geçmesine rağmen bu konunun tam bir işlerliğe kavuşmadığını görüyoruz. Zirâ, 12 M 1272(24 Eylül 1855) tarihli bir irâdeden, hâlâ bazı yerlerde muamelelerin âdî kâğıtlara yazıldığı ve bazı mahkemelerde de damgalı kâğıt bulunamadığını anlıyoruz (İ. DH., Nr. 21398; *Buyuruldu Def.*,

Tanzimat'tan sonra gerçekleştirilen bir diğer uygulama da, mâlî muâmelerde Hicrî tarih yerine *Rûmî (Mâlî) Takvîm*in kullanılmaya başlanmasıydı. Bu amaca uygun olarak memurların maaşları ve bütün diğer masraflarda Rûmî Takvîm esâs alınmıştı[1]. Önceleri taşrada tatbik edilen bu usûl, daha sonra merkezde de uygulanmaya başlanmıştı. 4 CA 1258(13 Haziran 1842) tarihine kadar hazîne-i âmirenin gelirleri Rûmî, giderleri ise Hicrî aylara göre tanzîm edilmekte idi. Bu tarihten sonra hazînenin giderleri de gelirleri gibi Rûmî tarihe göre düzenlenmeye başlandı[2]. Ancak, buna rağmen taşrada muâmelelerin gene de Arabî (Hicrî) aylara göre yürütüldüğü oluyordu[3]. Bu ise, iki takvimin arasındaki gün farkından dolayı muâmelelerde karışıklığa neden olmaktaydı[4].

Bu dönemde geliştirilen bir diğer konu da devletin gelir ve giderlerinin tesbiti için *bütçe* tanzîmi fikriydi. Aslında Osmanlılarda çok daha önceleri de gelir ve giderlerin bilinmesi için cetveller düzenleniyordu. Ancak, bütçe ilk defa olarak gelir gider hesâplarının dışında bu derece ciddî ve plânlı bir surette ele alınıyordu. Bütçe tanzîminden maksadın devletin gelirlerinin bilinip masraflarının ona göre ayar ve sınırlandırılmasıydı. Tanzimat'tan sonra bütçe düzenlenmesi zaman zaman ele alınmasına rağmen[5], esaslı bir şekilde tanzimi, 1261(1845) tarihinde meclis-i

---

Nr. 3, s. 148-149). Evrak-ı sahîhanın değer olarak en küçüğü 100, en büyüğü de 100.000 kuruşluk idi (M. Z. Pakalın, *Aynı eser*, I, 575).

1 Cevdet, Mâliye, Nr. 4690. Bu belgede sözkonusu uygulamanın Mart 1257 tarihinden îtibâren geçerli olduğu zikredilmektedir. Bu konuda Halep veznedârına gönderilen emir için bkz. Cevdet, Mâliye, Nr. 9117.

2 *MMD.*, Nr. 8999, s. 79; 24 RA 1260(13 Nisan 1844), Cevdet, Mâliye, Nr. 20793; Yavuz Cezar, "Tanzimat'da Mâlî Durum", *İ. Ü. İktisat Fakültesi Mecmuası, Prof. Dr. Cahit Orhan Tütengil'in Anısına Armağan,* Özel Sayı 2, İstanbul 1984, s. 303-304.

3 Nitekim, Maraş mutasarrıfına yazılan bir yazıdan taşradaki asâkir-i nizâmiye maaşlarının Hicrî aylara göre verilmekte olduğunu anlıyoruz (Cevdet, Mâliye, Nr. 20793).

4 Evkaf-ı hümâyûn nezâreti kısmında da izâh ettiğimiz gibi tekli hazîne sistemine geçildikten sonra evkaf gelirlerine karşılık evkaf-ı hümâyûn nezâretine mâliye nezâretinden aylık belli bir meblağ tahsis edilmişti. Yukarıda zikrettiğimiz karar doğrultusunda bu meblağ mâliyeden Rûmî aylara göre tahsîs edilmekteydi. Oysa, evkaf hazînesinden verilmekte olan maaşlar Hicrî aylara göre tesviye edilmekteydi. Bu ise, bir müddet sonra iki takvîm arasındaki gün farkından dolayı evkaf hazînesi zarara uğradığından bu hazînenin işlerinin de Rûmî takvime göre tanzîm edilmesine karar verilmişti.

5 Meselâ, 1256'da mâliye nezâreti tarafından düzenlenen bütçede devletin masrafları gelirlerinden çok az bir miktar fazla çıkmıştı. Bu bütçe tahminî olarak hazırlanmıştı (21 L 1256/16 Aralık 1840, İ. DH., Nr. 1316). 1257 senesinde ise, devletin içinde bulunduğu meselelere parmak basan bir belgede devletin gelirlerinin bilinip harcamalarının ona göre yapılması ve karşılıksız masraf kapısı açılmaması konusu dile getiriliyordu (5 C 1257/25 Temmuz 1841, BEO. *A. DVN. MHM.*, 1/9, s. 9). Bunun üzerine devletin her tarafından vâridât ve masârıfât defterleri istenildi. Bu defterler, mâliye hazînesindeki kayıtlarla da karşılaştırılarak çok daha gerçeğe yakın bir bütçe oluşturulmuştu. Ve bu bütçede gelir, giderlerden daha fazla çıkmıştı (28 Z 1258/30 Ocak 1843, İ. DH., Nr. 3547).

vâlânın konuyu gündeme getirmesiyle oldu. Bütçenin hazırlanması ile ilgili işlemlerin meclis-i vâlâ ile mâliye nezâreti tarafından ortaklaşa yürütülmesi ve ilk bütçenin Mart 1262(Mart 1846) tarihinden îtibâren her sene yapılması kararlaştırıldı[1]. Gerçekten de bütçe, kararlaştırıldığı gibi bu tarihden başlayarak her sene hazırlandı[2]. Buna rağmen, bütçenin gelir ve gider kalemleri, hazırlanması, onay ve denetlenmesi işlemleriyle ilgili kuralları belirleyen bir *Bütçe Nizâmnâmesi* ancak 18 ZA 1271(2 Ağustos 1855) tarihinde hazırlanabilmişti[3].

Bütçe ile bir yandan gelir ve giderler belirlenerek harcamaların belli bir plân ve program dahilinde gerçekleştirilmesine çalışılırken bir yandan da mâlî durumun düzeltilmesi çâreleri aranıyordu. Zirâ, hazine, giderleri karşılayamayacak ve memurların maaşlarını veremeyecek bir duruma gelmişti[4]. Hazinenin bu durumunu düzeltmek için sadrazam, şeyhülislâm ve nâzırlar, mâbeyn-i hümâyûna çağrılarak konunun görüşülmesi ve çârelerinin araştırılması sağlandı. Toplantıda *evrak-ı nakdiyye*nin kaldırılması, hazînenin borçlarının kapatılması için *i'âne-i umûmiyye*ye

---

1 *...yalnız şu kadar vâridât ve bu kadar masârıfât varmış denilmesiyle bir faide-i nizâmiye hâsıl olamayup bundan murâd ise muvâzene-i sahîha ve vâridât-ı mürettebe-i Devlet–i Aliyye'ye göre masârıfât-ı mu'ayyenenin imkânı mertebe ta'yîn ve tahdîdiyle kararlaşdırılması husûsu idüği...*(24 L 1261/26 Ekim 1845, BEO., A. MKT., 29/48). Hazînenin gelirinin bir kısmını tahsil edilemeyen zimmetler oluşturduğundan, mâliye nâzırına yazılan bir buyuruldu ile hazînenin zimmet yekûnunun ne olduğu sorulmuştu (27 L 1261/29 Ekim 1845, BEO., A. MKT., 29/69).

2 *A. AMD.*, Nr. 374, s. 34'de hazırlanan bütçe üzerine sâdır olan hatt-ı hümâyûnun metni vardır. Tanzimat döneminde Osmanlı bütçeleri konusunda geniş bilgi için bkz. Tevfîk Güran, "Tanzimat Döneminde Osmanlı Mâliyesi: Bütçeler ve Hazîne Hesâpları, 1841-1861", *TTK Belgeler Dergisi*, XIII/17, s. 213-362. Hazırlanan bütçede masraflar mufassal, gelirler ise icmâl olarak yazıldığından sadâret bir yazı ile vâridâtın tafsîlâtını mâliyeden istemiş ve mâliye nâzırı da istenilen bilgileri düzenleyerek sadârete sunmuştu (3 ZA 1262/23 Ekim 1846, BEO., A. MKT., 53/3). 1263(1847) senesi bütçesi için bkz. İ. Mes. Müh., Nr. 494.

3 Nizâmnâme 13 maddeden oluşuyordu. Tafsîlât için bkz. İ. MM., Nr. 176; 19 ZA 1271, *Meclis-i Tanzimat Def.*, I, 23-26; 2 Z 1271, *TV.*, Nr. 529; 10 Z 1271, *Cerîde-i Havâdis*, Nr. 753. Nizâmnâmenin I. maddesinde her sene devletin mâlî düzenlemelerine esâs olmak üzere bütçenin hazırlanacağından, II.'de masraf kalemleri, III.'de de gelir kalemlerinden bahsediliyordu. Bütçe taslağı mâliye nezâreti tarafından her sene Mart ayından iki ay önce Bâbıâlî'ye sunulacak (m. IV), meclis-i Tanzîmât ve meclis-i vâlâdan kurulacak bir komisyon tarafından her dairenin gelir ve giderleri daire âmiri de hazır olduğu halde görüşülecek ve bu şekilde sırasıyla bütün dairelerin bütçeleri müzâkere edildikten sonra toplanacak bir meclis-i umûmî ile Mart ayından bir hafta önce bütçe görüşmeleri tamamlanacak (m. V-VI) ve irâdesi çıktıktan sonra yürürlüğe girecekti (m. VII). Her daire kendisi için ayrılan tahsisâttan daire içindeki masraf kalemlerinin birinden diğerine para aktarımı, pâdişah irâdesiyle olacaktı (m. X). Yine bir dâirenin tahsisâtının bir başka daireye tahsisi de bu usûle tâbi olacaktı (m. XI, XII). Hazîne-i hassanın dışında kalan nezâret ve daireler yıl içinde yaptıkları harcamaların kesin defterini ertesi sene içinde takdim etmeğe mecbûr ve bu hesâpların incelenmesine meclis-i muhâsebe-i mâliye memur olacaktı (m. XIII).

4 25 Z 1266(1 Kasım 1850), İ. DH., Nr. 13178; A. Cevad Eren, "Tanzimat", *İ.A.*., XI, 738.

başvurulması ve i'âne konusunun uygulanma şekli ve ayrıntılarını görüşmek üzere *meclis-i müfrez* adıyla geçici bir meclisin kurulması karara bağlandı. Meclis, üst düzey bürokratlardan bir başkan ve 12 üyeden oluşuyordu (14 ZA 1267/10 Eylül 1851)[1]. Konunun ayrıntılarını görüşmek üzere toplanan meclis, üç ilke üzerine dayalı bir program hazırladı. Bunlar; toplanacak mıktarı belirlemek, akçenin toplanma şeklini bir nisbet ve usûle bağlamak ve toplanacak meblağın toplanma amacına uygun bir şekilde harcanması için gereken düzenlemeleri yapmaktı. Belirlenen mıktarın büyük bir kısmı İstanbul ve Tanzimat dâhilinde bulunan yerler, geri kalanı da Tanzimat dışında kalan yerlerden toplanacaktı. Yardım işlerini organize ve tevzî' etmek üzere mâliye nezâretinde bir komisyon oluşturulmuştu[2]. İstanbul'dan alınacak yardımları toplamak işiyle önce Hıfzı Paşa, daha sonra da ihtisâb nezâreti görevlendirildi. Aradan 7 ay geçmeden yardımın yarısından çoğunun toplandığını görüyoruz[3].

6- Zimemât Komisyonunun Kuruluşu

Önceleri, tahsîlât, havâle ve zimmet konularına bakan zimmet halîfeliği, Tanzimat'tan sonra kaldırılarak gördüğü işler sergi muhâsebecilerine havâle edilmişti. Burada, hesab ve kayıt işlerinin yoğunluğu nedeniyle gereği gibi ilgilenilememesinden dolayı, sözkonusu görevler, vâridât muhâsebesinden ayrılıp maiyyetine gereği kadar memur verilerek *zimmet muhâsebeciliği* kuruldu. Böylece, vâridât muhâsebesinin, kendilerine havâle edilen evrak ve defterlerin tetkik ve tesviyesi; zimmet

---

1 Meclis başkanlığına Rauf Paşa, üyeliklerine de serasker, meclis-i vâlâ reisi, hâriciye nâzırı, mâliye nâzırı, Mustafa Nûri Paşa, Süleymân Paşa, ticâret nâzırı, Şeyhülislâm Ârif Efendi, sadâret müsteşarı, hazîne-i hassa nâzırı, evkaf-ı hümâyûn nâzırı ve Hüseyin Beyefendi atanmıştı (İ. DH., Nr. 14577; Nr. 14596).

2 Toplanacak mıktar önceleri 455.000 kese (227.500.000 kuruş) olarak belirlenmişti. Bunun 50.000 kesesi (25.000.000 kuruş) İstanbul, 300.000 kesesi (150.000.000 kuruş) Tanzimat'ın uygulandığı yerler ve geri kalanı da Bağdad, Basra, Şehr-i Zor, Yemen, Hicâz, Trablusgarb gibi mâlî bakımdan Tanzimat'ın uygulanmadığı alanlarla, Mısır, Eflâk, Boğdan, Sırbistan ve Tunus'tan toplanması düşünülüyordu. Ancak, bu yerlerin bir kısmının bağımlılık ve siyâsî durumlarındaki belirsizlik ve nezâketi yüzünden mecbûr tutulmayarak ne kadar yardım toplanırsa onunla iktifâ edilmesi kararlaştırıldı. Yani evrak-ı nakdiyyenin ortadan kaldırılmasına yetecek mıktar olan 355.000 keselik (177.500.000 kuruş) iânenin toplanması esâs kabul edilmişti (27 Z 1267/23 Ekim 1851, İ. DH., Nr. 14689). Yardım toplanmasına önce İstanbul'dan başlanacaktı. Memûrların yardım mıktarı maaşlarından kesilecekti. Yardım birden değil taksit taksit alınacaktı. Ayrıca, halka durumun gereğince anlatılabilmesi için konuyu içeren kâğıtların bastırılıp taşraya gönderilmesine karar verildi (17 RA 1268/10 Ocak 1852, İ. DH., Nr. 15037; Nr. 15137, 22 R 1268; Nr. 15171, 25 R 1268).

3 3 B 1268(23 Nisan 1852), İ. DH., Nr. 15376. Hıfzı Paşa'nın iâneyi toplarken nasıl hareket etmesi gerektiğine dair bir talimâtnâme hazırlanmıştı (1 CA 1268/22 Şubat 1852, İ. MV., Nr. 7957).

muhâsebesinin de gelen poliçelerin zamanında tahsil ve hazineye teslim edilecek meblağın zimmet pusulalarını yazmak işlemleriyle ilgilenmesi kararlaştırıldı[1]. Bilindiği gibi zimmet, yani devletin şahıslardan olan alacakları konusu, hazinenin her zaman en önemli meselesini oluşturmuştur. Zirâ, vergilendirme ve tahsîlâtın gereğince yapılamaması, yeni mülkî reformların gerçekleştirilebilmesi için gerekli olan paranın toplanması bir yana, mevcut yapının korunması ve işlemesini bile çoğu kere sağlayamıyor ve bütçenin açık vermesine neden oluyordu.

Memurların zimmetlerine devlet gelirlerinden para geçirmeleri hâdisesini, taşradaki bazı memurlar, devlet parası ile tüccar ve şirketlerle ticâret yapabilecek kadar ileriye götürmüşlerdi[2]. Bu tür hareketlere meydan verilmemesi ve gelir bakıyyelerinin süratle tahsil edilip keyfiyetlerinin merkeze bildirilmesi için taşraya sıkı sıkıya emirler gönderildi[3].

Sarraf ve mültezimlerin devlet hazînesine olan borçlarını genellikle zamanında ödememeleri, devlet ile sözü geçen şahıslar arasında bir takım meseleler doğuruyor ve bu sorunlar, zâten mâlî sıkıntı içinde bulunan devleti de zor durumda bırakıyordu. Bunun önüne geçmek için 1267(1851) senesinde yapılan bir düzenleme ile bu borç problemi (zimemât) bir sisteme bağlanmıştı. Şöyle ki, borç taksitini 10 gün geciktiren bir sarrâf veya mültezim, borcunu faiziyle birlikte ödeyecek, eğer iki ay içerisinde ödeyemezse bu sefer iflâs etmiş sayılacak, evi hâriç herşeyi borcuna karşılık olmak üzere satılacaktı. Sarrâf, borcunu ödeyememesini gerektiren geçerli nedenleri Bâbıâlî'ye bildirip borcunu 70 veya 120 gün erteletebiliyordu. Süre sonunda yine ödeyemezse müflis hükümlerine tâbi tutuluyordu. Mültezimlerin sarrâflara olan borçlarının tahsilinde de aynı hükümler uygulanacaktı. Bu nizâm Mart 1267(Mart 1851)'den îtibâren geçerli olup bu tarihten önceki zimmet meseleleri eskiden olduğu

---

1 Zimmet muhâsebeciliğine eski Üsküb Defterdârı Hayrî Efendi atanmıştı (Cevdet, Mâliye, Nr. 2403). Ancak, bu muhâsebeciliğin kuruluşuna dair elimizde kesin bir irâde yoktur. Ayrıca, 1263(1847) senesi sâlnâmesinde de bu mansıba rastlayamadık. Aynı belgede yeralan Anadolu ve Rumeli vâridât ve masârıfât muhâsebeciliklerinin kurulması gerçekleştiğine göre, zimmet muhâsebeciliğinin de kurulmuş, ancak kısa bir müddet sonra kaldırılmış olduğunu tahmîn edebiliriz.

2 Bunun üzerine yayınlanan bir irâde ile bu tür davranışlarda bulunanların cezâlandırılacakları gibi, zimmetlerinde bulunan paraların da tahsil ettirilmesi kararlaştırıldı. Memurlar bu çeşit uygunsuz davranışları Anadolu ve Rumeli'nin muhtelif yerlerinde icra ettikleri gibi, bilhassa Kütahya ve Karahisar sancaklarında afyon mahsûlü için yapıyorlardı (22 CA 1266/5 Nisan 1850, İ. MV., Nr. 5598).

3 16 Şaban 1266(27 Haziran 1850), İ. DH., Nr. 12677. Bu irâdenin gönderilmesinden ve aradan geçen dört ay zarfında beklenen sonucun alınamamasından sonra te'kiden bir irâde daha sâdır olmuştu (22 Z 1266/29 Ekim 1850, İ. MV., Nr. 5600).

gibi, hazîne-i hassada kontrol ve tesviye edilecekti[1]. Devletle sarrâf ve mültezimler arasındaki zimmet konularını hal ve takip etmek üzere mâliye nezâretinin maiyyetinde bazı mâliye memurları ile sarrâfların ileri gelenlerinden oluşan bir de *zimemât komisyonu* kurulmuştu[2]. Bu müessesenin diğer adı *tahsîlât komisyonu* idi[3].

Komisyon, hazırladığı bir mazbata ile vali, mutasarrıf, muhassıl ve diğer görevlilerin zimmetlerinde olan devlet alacaklarının hemen merkeze gönderilmesi, borcunu karşılayacak kadar para ve emlâki olmayanların icâbına sonradan bakılmak üzere bunların da tesbit ettirtilmesiyle işe başladı[4]. Bazı yerlerin gelen defterlerinde eksikliklerin görülmesi üzerine gerekli incelemeleri yapmak amacıyla hazineden görevliler ilgili mahallere gönderildi. Ayrıca, gerek halkın ve gerekse memurların üzerlerinde bulunan zimmetlerin, doğru olarak tesbit edildikten sonra uygun taksitlere bağlanması ve hazine gelirlerinin bir daha zimmette bırakılmamasına özen gösterilmesi kararlaştırıldı[5]. Komisyon zimmet konularını görüşmek için haftada üç gün toplanıp çalışmalar yapıyordu. Ancak, hazînenin tahsîlâtı ile ilgili problemler o kadar çoktu ki, üç gün toplanma sorunların tetkiki için yeterli gelmemeye başladı. Bunun üzerine birikmiş işlerin tesviyesi tamamlanıncaya kadar, tâtil günü olan cuma gününün dışında komisyonun haftanın her günü toplanmasına karar verildi[6].

Çalışmalarını 1275(1858) senesine kadar sürdüren komisyon, bu tarihte meclis-i vâlâ kısmında açıkladığımız tasarruf tedbirlerine riâyeten, yeni bir düzenlemeye tâbi tutuldu. Üye sayısı da azaltılarak ismi meclis-i muhâsebe olarak değiştirildi[7].

---

1 Sarrâfların bağlı bulundukları nizâmnâme için bkz. 29 CA 1267(1 Nisan 1851), *TV.*, Nr. 445; Abdüllatif Şener, *Aynı eser*, s. 29.

2 Kurulan komisyonun başkanlığına geçici olarak eski Bursa Vâlisi Sâlih Paşa, mu'âvinliğine de Ali Rıza Efendi atanmıştı (23 RA 1267/26 Ocak 1851, *TV.*, Nr. 462). Daha sonra Sâlih Paşa emekliye ayrılarak yerine Kânî Paşa atandı (1 Şaban 1269/10 Mayıs 1853, İ. DH., Nr. 16949). Kânî Paşa'dan sonra ise riyâsete Osman Efendi 9.000 kuruş maaş ile atanmıştı (Selh-i RA 1270/31 Aralık 1853, İ. DH., Nr. 17955).

3 BEO., *Ayniyât Def.*, Nr. 777, s. 178.

4 7 L 1267(5 Ağustos 1851), İ. MV., Nr. 7215.

5 Kaza-i Erba'a'nın bakaya defteri geldiyse de eksik olduğu gerekçesiyle kabul olunmayarak durumu yerinde incelemek üzere bir memur görevlendirilmişti. Sözkonusu yerin bu deftere göre 10.000 kuruş bakayası çıkmıştı (10 C 1268/1 Nisan 1852, İ. MV., Nr. 8151).

6 Komisyon Başkanı Sâlih Paşa, dâimî üyelerden Seyyid Efendi ile Ahmed Bey, tahsilât ve sergi muhasebecilerinden nöbetleşe hergün birisi, komisyon üyesi sarraflardan yine nöbetleşe hergün ikisi, haftanın altı günü toplantılara katılacaktı. Gerektikçe mâliyedeki diğer muhasebeciler de bu toplantılara çağırılabilecekti (5 C 1269/16 Mart 1853, BEO., *Ayniyât Def.*, Nr. 777, s. 167).

7 Geniş bilgi için meclis-i mâliye kısmına bakınız.

7- Tahsîlât Odasının Kuruluşu

Devletin alacaklarını tahsîl etmesinin en önemli mâlî meselelerinin başında geldiğini yukarıda ifâde etmiştik. Alacağın tahsil edilememesi ve muhtelif görevliler elinde telef edilmesi, devletin yapmak istediği reformlar için gerekli maddî kaynakların birikmesini de engelliyordu. Tahsîlât işleri, Anadolu ve Rumeli vâridât muhâsebeleri tarafından yürütülüyordu. Ancak, bu daireler, muhâsebe, ihâle, taahhüd, tîmâr, vs işlerle de ilgilendiklerinden bütün bu çalışmalarının arasında tahsilât maddesi ile gereği gibi alâkadar olamıyorlardı. Bu yüzden devletin yıllık gelir, bakaya ve tahsîlât işleri ile kayıtları tam bir karışıklık ve kargaşa içinde bulunuyordu. Bu durumu düzeltmek ve devletin gelirlerini saptayıp tahsil etmek için mâliye kalemlerinden 20 kişi seçilerek *tahsîlât odası* oluşturuldu. Odanın başına *tahsîlât müdürü* adıyla birisi getirilmişti. Bu kalemin görevleri, devletin bütün gelirlerinin mıktarını bilmek, zimmet ve poliçe pusulaları ile bakaya defterlerini tesbit, tahsilâta dair işleri takip etmek ve kayıtlarını tutmaktı (5 R 1265/28 Şubat 1849)[1].

Tahsîlât müdürlüğü, aradan çok geçmeden görevlerinin ehemmiyeti gözönüne alınarak *tahsîlât muhâsebeciliğine* dönüştürüldü[2]. Muhasebenin işlerinin artması ve mevcut memurlarla işlerin tesviyesine bakılamaması üzerine önce ikinci[3], ardından da üçüncü mümeyyizlikler kuruldu[4].

Mâlikâne kayıtları ve işleri eshâm muhâsebeciliğinden ayrılıp ayrı bir muhâsebecilik hâline getirilmişti. Mâlikâne Muhâsebecisi Râşid Efendi'nin ölümünden sonra sözkonusu kalemin gördüğü işler, tekrâr eshâm muhâsebeciliğine bağlanarak mâlikâne muhasebeciliği lağvedilmişti (13 R 1269/24 Ocak 1853)[5].

---

1 Tahsilât müdürlüğüne rütbe-i sâlise ve 6.000 kuruş maaş ile Emin Bey atanmıştı (İ. DH., Nr. 10637; Selh-i R 1265, *TV.*, Nr. 403; 12 R 1265, *Cerîde-i Havâdis*, Nr. 426). Odanın görevlerinin sınırlarına dair bir îzâhnâmenin kaleme alınmış olduğunu bir irâde metninden anlıyoruz (23 R 1265/18-19 Mart 1849, İ. DH., Nr. 10587). Ancak, ayrıntıları hakkında herhangi bir bilgiye tesâdüf edemedik. Müteferrik giderlerinin karşılanması için odaya her ay 450 kuruş tahsis edilmişti (11 Receb 1265/2 Haziran 1849, İ. DH., Nr. 11103).

2 Muhâsebeciliğe Emin Bey'in yerine Azîz Efendi atandı (27 ZA 1265/5 Ekim 1849, *TV.*, Nr. 413). İşlerin çoğalmasıyla mümeyyiz-i sânîlik kurularak rütbe-i râbi'a ile Âsım Efendi'ye verildi (18 RA 1267/21 Ocak 1851, BEO., *Ayniyât Def.*, Nr. 777, s. 19).

3 İkinci mümeyyizliğe poliçe mukayyidi Nurî Efendi tayin edilmişti (17 M 1267/22 Kasım 1850, İ. MV., Nr. 5755).

4 Üçüncü mümeyyizliğe Âsım Efendi atandı (13 RA 1267/16 Ocak 1851, İ. DH., Nr. 13654).

5 Esâsen mâlikâne işleri, Râşid Efendi'nin sergi muhâsebeciliğinden azledilmesi üzerine küstürülmemek için eshâm muhâsebeciliğinden ayrılıp kendisine muhâsebecilik olarak tevcih edilmişti. Ölümüyle bu keyfiyet ortadan kalktığından tekrâr eski haline döndürülmüştü (İ. DH., Nr. 16529; M. Süreyyâ, *Aynı eser*, I, 233; BEO., *Ayniyât Def.*, Nr. 777, s. 158).

8- Masârıfât Nezâreti

Yukarıda kuruluşuna değindiğimiz masârıfât nezâretini, bilindiği gibi askerlerin giyecek, yiyecek, maaş vs. ihtiyâçlarıyla ilgilenen bir nezâret olmasına rağmen mâliyeyi de çok yakından ilgilendirdiği ve zaman zaman mâliye nezâretine bağlandığı için nezâret bünyesinde incelemeyi uygun gördük. Yine zikrettiğimiz gibi nezâret, mukataat nezâretinin, mukataat ve masârıfât nezâretleri adıyla ikiye ayrılmasıyla C 1245(Aralık 1829) tarihinde ortaya çıkmıştı. Çalışmalarını M 1255(Şubat-Mart 1839) tarihine kadar sürdüren nezâret bu tarihte kaldırılarak yaptığı işlerin bir kısmı, dikimhâne-i âmire gibi seraskerlik makamına havâle edilmişti. Zirâ, dikimhâne idâresi daha önce seraskerliğe bağlanmış ve işleri bu şekilde düzene girmişti. Asâkir-i muntazama-i şâhâne müsteşarının maiyyetinde ve mâliye nâzırının nezâretinde olmak ve askerlerin tayinât ve erzâk işlerine bakmak üzere bir *ta'yînât müdürü* atandı. Bu şekilde masârıfât nezâretinin işlerinin bir kaç kısma ayrılarak idâre edilmesi kararlaştırıldı. Şöyle ki, dikimhâne ve elbise anbarlarının serasker, tayinat işlerinin tayinât müdürü, eczâ ve ilâç mesâlihinin de seretibbâ tarafından idâre edilmesi, ancak, harcamaların muhâsebe ve kontrol yetkisinin müsteşarda olması karara bağlandı[1]. Aradan çok geçmeden ağnam müdürlüğü de memur, evrak ve defterleriyle berâber seraskerliğe nakledilmişti (13 Ş 1255/22 Ekim 1839)[2].

Mâliye Nâzırı Sâib Paşa'nın görüşleri doğrultusunda yapılan bir düzenleme ile önce askerlerin zahîre ve erzâk anbarları ile bunlara dair işler[3], ardından da elbise ve dikimhâne anbarları[4], yeniden mâliye nezâretinin yönetimi altına alındı. Daha sonra

---

1 29 M 1255, HH., Nr. 23784; 16 Safer 1255, *MMD.*, Nr. 8999, s. 19-20; M. Süreyyâ, *Aynı eser,* I, 57-58. Tayinât müdürlüğüne 7.500 kuruş maaşla Sa'dî Efendi atanmıştı. Masârıfât nâzırının hesâpları kontrol edilinceye kadar burada görevli memurların maaşlarını eskisi gibi almaya devam etmesi kararlaştırılmıştı. Masârıfât nezâretine mansûre hazînesi tarafından haftalık verilen 1.000 keselik (500.000 kuruş) tayinâtın 375 kesesi elbise, 150 kesesi dikimhâne, 8 kesesi eczâhâne olmak üzere toplam 533 kesesinin seraskerliğe; 267 kesesinin de tayinât müdürlüğüne verilmesine karar verildi. Ayrıca 100.000 kuruş da masârıfât nezâretinin borçlarına verilmek üzere mansûre hazînesinde tevkif edilmişti (9 Safer 1255/24 Nisan 1839, BEO. *Ayniyât Def.*, Nr. 796, s. 176-177; HH., Nr. 18344; *TSMA*, E. 8764). Masârıfât nezâretinin muhâsebesinin yapılmasından sonra tayinât müdürünün maiyyetinde yazışmalarla ilgilenmek üzere istihdâm edilen 4 kâtip ile bir veznedârın dışında kalan memurlar, nezâret kurulmadan önceki kalemleri olan mâliye kalemlerine geri döndüler (1 RA 1255/15 Mayıs 1839). Ayrıntı için bkz. Cevdet, Mâliye, nr. 5282.

2 BEO. *Ayniyât Def.*, Nr. 766, s. 96.

3 Bu nakil işlemi 1 C 1256(31 Temmuz 1840) tarihinden îtibâren geçerliydi (11 C 1256, İ. DH., Nr. 881; 16 C 1256, *MMD.*, Nr. 8999, s. 39-40; 11 B 1256, *TV.*, Nr. 205).

4 Bu karar da 1 Receb 1256(29 Ağustos 1840)'dan îtibâren geçerliydi. Sözkonusu elbise ve dikimhâne işlerine konuya vâkıf olmaları dolayısıyla yine seraskerlik emrinde iken görevli olan memur ve kâtipler bakacak, ayrıca, mâliye nezâreti, esnâfa olan borçlarını da kabul edecekti (İ. DH., Nr. 935; 2 Şaban 1256, *TV.*, Nr. 208).

mâliye nezâretinin işlerinin yoğunluğu ve askerlerin elbise, ta'yînât vs. giderlerinin çokluğu ve konunun önemi gözönüne alınarak masârıfât nezâreti tekrâr kuruldu (14 M 1257/8-9 Mart 1841)[1]. Yeni nezâretin yazışmalarını ve muamelelerini yürütmek üzere bazı kâtipler görevlendirilmişti[2]. Ancak, bütün bu düzenlemelerden istenilen sonuç sağlanamayınca meclis-i vâlânın hazırladığı bir mazbata doğrultusunda alınan bir kararla masârıfât nezâreti yeniden düzenlenerek müstakil hâle getirildi[3]. Masârıfât nezâretinin giderlerine tahsis edilen aylık 25.000 kuruş mâliye hazînesinden ayrılarak *masârıfât hazînesi* kuruldu. Bu hazînenin gelir ve gider muhâsebeleri altı ayda bir yapılacaktı. Yine aynı kararla askerlerin giyim, kuşam, yiyecek vs. ihtiyâçlarının yerli mallardan karşılanmasına da özen gösterilmesi istenmişti (13 Safer 1258/26 Mart 1842)[4]. Bu şekilde müstakil hâle getirilmesinden sonra diğer nezâretler gibi bunun da bürokratik örgütü genişletilerek hazîneden verilecek meblağın sûretlerinin yazılıp verilmesi ve bütün hesâblarının kontrol edilmesiyle görevli *masârıfât nezâreti muhâsebeciliği* kuruldu. Ayrıca, muhâsebe ve rûznâmçe mümeyyizlikleri de ihdâs edildi (8 RA 1258/19 Nisan 1842)[5].

Ancak, nezâretin müstakiliyeti uzun sürmedi. Yapılan bir düzenleme ile masârıfât nezâreti lağvedilerek gördüğü işler dâr-ı şûrâ-yı askerînin denetim ve emrine verildi. Râsıh Efendi, *asâkir-i nizâmiye muhâsebeciliği*ne atanarak nezâretin hesâplarını kontrole memur edildi. Hesâplar mâliye nezâretinde kontrol edilecekti. Nezâretin kayıtları da nizâmiye muhasebesine nakledilmişti (1 Mart 1260/13 Mart 1844)[6]. Askerlerin elbise, ayakkabı vs. ihtiyâçlarının öncelikle devlet dâhilinde üretilen yerli mallardan karşılanmasına karar verilmişti. Tüccârlardan fiyat teklîf mektubu alınarak dâr-ı şûrâ-yı askerîde ihâle yoluyla elbise ve erzâkın temîni yönüne gidilmişti. Ayrıca elbiseler için tüccardan nümûne de istenmişti[7].

Tîmârlı süvâri askerlerinden zabtiye işlerinde faydalanılması düşünüldüğünden İstanbul'da bulunanların yapılan sayım ve aldıkları ücretlerde yanlışlık yapan süvâri

---

1 Ulâ, sınıf-ı sânîsi rütbesinde olan nezâret, teşrîfâtta müsteşarların yanında yer alıyordu. Masârıfât nezâretine Meclis-i Vâlâ Üyesi Mazlûm Beyefendi atanmıştı (13 Safer 1257, *TV.*, Nr. 221; M. Süreyyâ, *Aynı eser*, I, 88-89).

2 *MMD.*, Nr. 7545, s. 25.

3 Masârıfât nezâretine Hacı Edhem Efendi tayin edilmişti (BEO. *Ayniyât Def.*, Nr. 766, s. 77-78; 17 Safer 1258, *MMD.*, Nr. 8999, s. 69)

4 BEO., *Ayniyât Def.*, Nr. 766, s. 77-78; 17 Safer 1258, *MMD.*, Nr. 8999, s. 69.

5 Teşrîfâtta diğer muhâsebeciler sırasında olmak üzere masârıfât muhâsebeciliğine 5.850 kuruş maaşla Masârıfât Rûznâmçecisi İzzet Efendi atanmıştı (İ. Mes. Müh., Nr. 195; BEO., *Ayniyât Def.*, Nr. 767, s. 95; *MMD.*, Nr. 8999, s. 72).

6 8 RA 1260(28 Mart 1844), *MMD.*, Nr. 8999, s. 102; Lütfî, *Târih,* VII, 97. Nezâretin görülen hesaplarının teferruatı için bkz. 14 B 1260, İ. DH., Nr. 4471.

7 11 Ş 1260(26 Ağustos 1844), *TV.*, Nr. 274.

yoklamacısı görevden alınarak yoklama işleri, memurları ve kuyûduyla berâber eshâm muhâsebesi bedelât odasına nakledildi. Mevcût memurların yetersiz kalması üzerine buraya yeni yardımcı memurlar atanmıştı[1].

Masârıfât nezâretinin kaldırılması üzerine gördüğü işler seraskerlik tarafına nakledildi. Ancak, masârıfât, ta'lîm, askerî düzenlemeler ve yazışma işlemlerinin tek elden idâresinin zorluğu gözönünde bulundurularak nezâret yeniden ihdâs ve Hacı Edhem Efendi nâzır tayin edildi. Eskiden olduğu gibi seraskerin maiyyetinde ve mâliye nezâretinin gözetiminde bulunan nezâretin çalışma yeri, yine bâb-ı seraskerîydi. Bu nezâretin ele alacağı elbise, yiyecek, satın alınacak eşyânın cinsi ve fiyatı, îmâl edilen eşyanın örnekleri vs. bütün muâmeleler, dâr-ı şûrâ-yı askerînin onayından geçmek zorundaydı. Ayrıca, masârıfât nâzırı da bu meclisin tabiî üyesiydi[2].

2 M 1265(28 Kasım 1848)'de *rütbe-i bâlâ* seviyesine yükseltilen nezâret[3] çalışmalarını 1278(1861-62) tarihine kadar sürdürdü. Bu tarihte gördüğü işler serasker müsteşarlığına ilâve edilerek nezâret lağvedilmişti[4].

Bütün bu yazdıklarımızdan da rahatlıkla anlaşılacağı gibi, bu dönemde gerçekleştirilen reformlardan en az başarılı olanlarının başında mâlî reformlar gelmekteydi. Bu dönemde Osmanlı bürokratlarını en fazla zorluklara ve sıkıntıya sokan konu, yeni reformları uygulayacak yetişmiş insanların azlığı ile mâliyenin içinde bulunduğu bunalımdı. Zaman zaman tekrarladığımız gibi etkili bir tahsîlât sisteminin kurulamaması ve bu yüzden vergilerin gerektiği gibi toplanamaması, bazı mültezim ve görevliler ellerinde telef edilmesi, teşebbüse geçilmesine rağmen iltizâm sisteminin kaldırılamaması gibi hususlar, bu dönemde gerçekleştirilmeye çalışılan reformların başarı sağlanamayan yönleriydi. Ayrıca, mâlî buhranı aşmak için üretim arttırılarak sağlıklı bir vergi tahsîl mekanizmasının kurulması yerine, iç borçlanma (eshâm), memur maaşlarından kesinti yapma, zorunlu tasarruf, damgalı kâğıt

---

1 Yapılan hesâplar sonucunda, tîmârlı süvârilerin alması gerekenden daha fazla bir meblağı hazîne-i celîleden aldıkları ve bunda da hatânın yoklama kitâbetinde olduğu anlaşılınca böyle bir düzenlemeye gerek görülmüştü. İkinci mümeyyizliğe Hâfız Sa'îd Efendi 1.750, üçüncü mümeyyizliğe de Gâlip Efendi 1.000 kuruş maaşla atandılar (16 L 1260/29 Ekim 1844, İ. DH., Nr. 4622).

2 Nezâretin kuruluş amacı şu kelimelerle ifâde ediliyordu; ... *bundan murâd-ı hakîkî... müesses olan tensîkat-ı askeriyyenin her dürlü nizâmât-ı mevzû'a-i idâre-i lâyıkasının ez her cihet halelden vikayesiyle berâber levâzimât-ı askeriyyenin vech-i lâyıkında tanzîmi ve masârıfât-ı vâkı'asının telef ve sereften bi'l-muhâfaza hüsn-i tesviyesiyle bu yüzden dahi usûl-i nizâmiyelerinin tekîd ve istikrârı kaziyyesinden ibâret idüği*...(25 Safer 1262/22 Şubat 1846, *TV.*, Nr. 298).

3 BEO., *Ayniyât Def.*, Nr. 775, s. 113.

4 Nezâretin yukarıda sözünü ettiğimiz 25.000 kuruşluk aylık tahsisatının bu tarihe kadar değişmediğini görüyoruz (Lütfî, *Târih*, X, 25).

(evrak-ı sahîha) çıkartılması ve en son çâre olarak da halkın yardımına mürâcaat edilmesi (iâne-i umûmiye) gibi tedbirlere başvurulmuştu. Ancak, bütün bunlara rağmen çoklu hazîne sisteminden tek hazîne sistemine geçerek ve devletin gelir ve giderlerinin gerçekçi bir şekilde tesbît edilerek (bütçe) merkezî bir mâlî denetimin kurulmak istenmesi, müsâdere usûlünün kaldırılması, memurlara maaş bağlanması ve halkın emlâk ve gelir düzeyi tesbît edilerek, gelirine göre âdil bir şekilde vergilendirilmeye (temettüât) çalışılması gibi hususlar bu dönem mâlî ıslahâtlarından nispeten başarılı olanlarıydı. Mâlî reformların başarılı olamamalarının bir diğer nedeni de, yukarıda belirttiğimiz gibi bu reformları gerek merkezde tesbît ve kontrol edecek, gerekse taşrada uygulayacak yetişmiş insanların yokluğuydu. Mâliyedeki bu buhran, daha sonra dış borçlanma ve yabancı sermâye tarafından inşâ edilen demiryollarının neden olduğu mâlî külfet ile daha da büyüyecek ve 1875'te mâliyenin iflâsı ile had safhaya ulaşacaktır.

D- TİCÂRET NEZÂRETİ

Zahîre nezâreti, İstanbul'daki asker, hastahâne, îmâret, saray ve fırınlar, özetle İstanbul halkı için gereken zahîreyi tedârik etmekle yükümlüydü. Gerekli olan zahîre, *mübâya'acı* denilen memurlar tarafından Akdeniz ve Karadeniz iskelelerinde râyiç üzerinden satın alınarak İstanbul'a getirtilirdi. Devlet, kıtlık zamanlarında üreticiye tohumluk ve yemeklik zahîre dağıtır, hasat zamanında da verdiği mıktarı senelik normal fiyatdan biraz daha ucuza satın alırdı. Buğdaydan alınacak öşür de zahîre nezâreti tarafından toplanırdı[1].

Zahîre nezâreti mektupçuluğu, mübâya'ât memurları ve muhtelif yerlerle yapılan yazışmaların çoğalması üzerine -diğer hazînelerde olduğu gibi- yapılan bir düzenleme ile kesedârlığa dönüştürüldü. Ayrıca, kesedârın maiyyetine yazışmaları temize çekmek üzere bir de mübbeyyiz atanmıştı[2].

Yukarıda bahsettiğimiz zahîre mübâya'a usûlü, memlekette servet birikimine engel olduğu gibi zirâ'at ve tarımı da olumsuz yönde etkiliyordu. Zirâ, çiftçi, zahîresini devletten başka hiç kimseye satamıyordu. Devlet ise, bu işlemden senede 20-30.000 keseye (10-15.000.000 kuruş) varan bir gelir elde ediyordu. Ancak, 20-30 seneden beri devam edegelen savaş ve karışıklıklar yüzünden iyice fakirleşmiş olan

---

1 M. Z. Pakalın, *OTDTS*, İstanbul 1983, III, 646.

2 Veliyyüddin Efendi, 1500 kuruş maaşla kesedâr olarak atandı (10 M 1251/8 Mayıs 1835, Cevdet, Dâhiliye, Nr. 3553; 25 S 1251, *TV.*, Nr. 104).

halkın durumu, bu sistem yüzünden daha da kötüleşmişti[1]. Bunun önüne geçmek için asker tayinatı, İstanbul halkı ve devletin ihtiyâcı karşılandıktan sonra, üreticilerin, ellerinde kalan ihtiyâç fazlası zahîreyi istedikleri fiyatla istedikleri yere satmalarına izin verildi. Böylece, halkı sıkıntıya sokan *mübâya'ât usûlü* kaldırılmış oluyordu[2]. Fakat, buna mukabil olarak bu tekelin kaldırılmasıyla devletin uğradığı zararların biraz hafifletilmesi için senede bir kereye mahsûs olmak üzere halktan mübâya'ât affı bedeli (*bedel-i afv-i mübâya'ât*) adıyla bir ücret alınması kararlaştırılmıştı. II. Mahmud'un ölümü ve Abdülmecid'in tahta çıkmasıyla bu bedel akçesinden halkın zararını mûcib olacağı gerekçesiyle vazgeçildi[3]. Mübâyaa usûlünün ilgasına rağmen 1255(1839) senesinde kıtlık olmasından dolayı, yayınlanan bir irâde ile 5 çeşit zahîreden halkın kendi ihtiyâçları karşılandıktan sonra yine eskisi gibi fazlasının hiç kimseye satılmadan İstanbul'a gönderilmesi istenildi[4]. Dâhilî ihtiyâç ve savaş gibi nedenlerden dolayı, zaman zaman zahîrenin dışarıya ihrâcında bazı kısıtlamaların getirildiğini görüyoruz[5]. Zirâ, yukarıda da belirtildiği gibi halkın satabileceği zahîre, devletin ihtiyâcı karşılandıktan sonra kalan ihtiyâç fazlasıydı.

1- Ticâret Nezâretinin Kuruluşu

Zahîre mübâya'a sisteminin kaldırılmasına dair irâdenin çıkmasından îtibâren iki sene geçtiği halde bu konuda fazla bir ilerlemenin kaydedilmediği anlaşılıyor. Zirâ, ticâret nezâretinin kurulmasına dair olan belgede mübâya'a usûlünün bundan böyle kaldırıldığı ifâde ediliyordu. Bundan da sözkonusu irâdenin bu tarihe kadar uygulanamadığını anlıyoruz.

Ülkede ticaret, sanâyi ve tarımın geliştirilmesi ve yaygınlaştırılması için gerekli düzenleme ve organizasyonları tek elden yapmak üzere zahîre nezâreti ilga olunarak müstakil ve Avrupa devletlerinde olduğu gibi daha büyük yetkilere sâhip olarak *ticâ-*

---

1 Lütfî, *Târih*, VI, 145-146.

2 9 R 1253(13 Temmuz 1837), *TV.*, Nr. 150. Devlet, mübâya'ât usûlünün kaldırılmasıyla yukarıda sözkonusu 20-30.000 keseden vazgeçtiği gibi, askerlerin ihtiyâcı olan ekmeği de dışarıdan para ile satın aldığından, ayrıca fazladan bir masraf kapısı daha açarak iki yönlü kayba uğramış oluyordu (Lütfî, *Aynı yer*).

3 23 CA 1255(4 Temmuz 1839), *TV.*, Nr. 183.

4 23 L 1255(30 Aralık 1839), Cevdet, Dâhiliye, Nr. 4280.

5 Sözkonusu yasağa Osmanlı-Rus Savaşı neden olmuştu. Sulhun sağlanması neticesinde önce Akdeniz, daha sonra da Karadeniz sâhilindeki iskelelerden yasak kaldırılmıştı (Gurre-i Şaban 1272/7 Nisan 1856, İ. DH., Nr. 22471). Osmanlı Devleti dâhilinde üretilen mallarda uygulanan inhisar (yed-i vâhid) usûlü, uygulandığı maddeler ve bu usûlün kaldırılması için yapılan tartışmalar için bkz. Mübahat S. Kütükoğlu, *Osmanlı-İngiliz İktisâdî Münâsebetleri* (1580-1838), I, Ankara 1974, s. 62-69, 120 vd.; Aynı mlf., *Osmanlı-İngiliz İktisâdî Münâsebetleri* (1838-1850), II, İstanbul 1976, s. 46-50.

ret nezâreti kuruldu (10 RA 1255/24 Mayıs 1839). Gördüğü işlerin birbirleriyle olan ilgisi gözönüne alınarak meclis-i umûr-ı nâfı'a da bu yeni kurumun maiyyetine verildi. Ayrıca, yazışmaları yine evâmir-i aliyye müdürü tarafından yapılmak üzere Avrupa tüccarlarının ticârî ve diğer muâmeleleri de ticâret nezâretine nakledildi. Nezârete çalışma yeri olarak Bahçekapı'daki Aydın Müşiri Tâhir Paşa'nın konağı tahsis edildi. Diğer nezâretlerde olduğu gibi ticâret nezâretine de bir *müsteşar* atandı (29 RA 1255/12 Haziran 1839). Yeni sisteme tam anlamıyla geçilene kadar iki ay süreyle İstanbul'un zahîre işleri yine eski usûlle idâre edilmek üzere zahîre hazînesi ve nezâreti, ticâret nezâreti emrine verildi. Bu iki aylık müddet zarfında fırın açıp ekmekçi esnâfına dâhil olmak isteyen kişiler yeni usûle tâbi olacak, yani zahîresini kendisi sağlayacaktı[1]. Ticâret nâzırı ve müsteşarına çok yüksek maaşlar bağlandı[2]. Aradan çok geçmeden yazışma işleri de duyulan ihtiyâçlar doğrultusunda düzenlenerek *ticâret mektupçuluğu* kuruldu. Maiyyetine de yeterli sayıda memur verilerek kadroları düzenlendi[3].

2- Mahkeme-i Ticâret

Önceleri beylikçi tarafından yürütülen Avrupa Tüccârı[4] muâmelelerinin ticâret nezâretine devriyle, nizâm gereği kendilerine verilen berat ve emirlerin de bu kurum aracılığıyla yürütülmesi kararlaştırıldı. İşe ilk başlayan bir tüccardan berat karşılığı olarak hazîneye alınan *resm-i mîrî* ve gümrük sandığına kesilen *gümrük harcı* da böylece ticâret nezâreti tarafından toplanacaktı. İhtisâb nezâreti ile gümrük emâneti, ticârî bütün alışverişlerinde nezârete başvuracaktı. Bahriye tüccarlarının o zamana

---

1 Kurulan nezârete pâdişahın damadı Halil Rıf'at Paşa, müsteşarlığa Evâmir-i Aliyye Kâtibi Hacı Edhem Efendi atandı (6 R 1255, *TV.*, Nr. 180; Lütfî, *Târih*, VI, 28-29). Nezârete atanacak kişiye dair tartışmalar için bkz. İ. DH., Nr. 1615.

2 Halil Rıf'at Paşa'ya 75.000 (13 RA 1255, BEO., *Ayniyât Def.*, Nr. 766, s. 7), müsteşara da 25.000 kuruş maaş tahsis edilmişti (*Aynı Def.*, s. 23, 27 R 1255). Ancak, nezâretin maaşının daha sonra 10.000 kuruşa kadar indiğini görüyoruz (6 Şaban 1269, İ. DH., Nr. 17061).

3 Ticâret mektupçuluğuna Zahîre Kesedârı Veliyyüddin Efendi atanmıştı. Ayrıca bir ticâret muhâsebesi mümeyyizi ile bir de mektupçu mümeyyizi tayin edildi (22 C 1255/2 Ekim 1839, *TV.*, Nr. 184; M. Süreyyâ, *Aynı eser*, I, 62-63). Mektupçu maiyyetine sınıf-ı evvel, sınıf-ı sânî ve mülâzim derecelerinde olmak üzere 15 kâtip verildi (10 L 1255/17 Aralık 1839, BEO., *Ayniyât Def.*, Nr. 766, s. 139; 26 ZA 1255, *TV.*, Nr. 192).

4 Gayrimüslim Osmanlı teb'asından (Rum, Yahudi, Ermeni) Avrupa ile ticâret yapan tüccarlara verilen isimdir (Mübahat S. Kütükoğlu, *Aynı eser*, I, s. 73) Bu tüccar zümresi , III. Selim'in bir fermanıyla 1802 tarihinde ihdâs edilmiş ve Avrupalı olan müstemin tüccarın bütün haklarına sâhip olmuştur. Geniş bilgi için bkz. Ali İhsan Bağış, *Osmanlı Ticâretinde Gayri Müslimler*, Ankara 1983, s. 63 vd.

kadar tersâne-i âmireye veregeldikleri harc vs. vergileri de, yine oraya verilmek üzere ticâret nezâretinin himâye ve idâresine nakledildi[1].

Yine daha önce Osmanlı uyruğundan olan tüccarların gerek birbirleri ve gerekse müstemin (yabancı uyruklu) tüccarlarla aralarında meydana gelen dâvâlarına İstanbul gümrüğünde tarafların ileri gelen güvenilir kişilerinden oluşan ve gümrük emininin başkanlığında toplanan bir kurul bakarken, nezâretin kurulmasıyla bu dâvâ işleri de ticâret nezâretine nakledildi. Bu tür anlaşmazlıklara bakmak üzere birkaç üye ve memurdan oluşan bir *mahkeme-i ticâret* (ticâret meclisi) kuruldu. Mahkemede ticârî konular görüşülürken Beratlı Avrupa ve Hayriyye tüccarlarının şehbender, muhtar ve temsilcileri de hazır bulunuyordu[2]. Mahkeme, haftada bir gün pazartesi günleri toplanıyordu. Yapılan geniş çaplı bir düzenleme ile mahkemenin çalışma esasları belirlendi. Mahkemede bir dâvâ görüşülürken ikinci bir dâvâcının içeri girip oturumu kesmemesini sağlamak üzere kapıda iki kavas görevlendirildi. Davâların ele alınmasında ise başvuru sırası esas alındı. Sırası gelmeyen kişinin, her kim olursa olsun dâvâsının görülmemesine karar verildi. Ticâret mahkemesinde ele alınıp karara bağlanan bir dâvânın, -karardan memnûn olmayan taraf her kim ve hangi milletten olursa olsun- darbhâne-i âmire, zecriye veya başka bir yerde tekrar görülmesini temin etmek için gerek Bâbıâlî ve gerekse Mâbeyn'in (pâdişah) rahatsız edilmemesi; kısaca, Ticâret Kanûnu'na göre ele alınıp karara bağlanan bir anlaşmazlığın bir daha kesinlikle görüşülmemesi ve böyle başvuru sâhiplerinin ise tekdir edilmesi hükmü getirildi. Yani kararların istînâf hakkı yoktu. Taşrada bulunan bir tüccarın dâvâsına İstanbul'da bakılması, dâvâcı tarafından istenir ve kendisi haksız çıkarsa, dâvâlının bütün masrafları dâvâcı tarafından ödenecekti. Şer'î boyutu olan konularda meclis-i nâfı'a müftüsüne başvurulacak, mahkemeye ticâret müsteşarı da katılacaktı. Ayrıca, önemli meselelerin görüşüleceği toplantılarda gerektiğinde meclis-i nâfı'â üyeleri de bulunacaktı. Bütün bu hususlar resmî bir yazı ile ilgili devletlerin İstanbul'daki sefîrlerine bildirilmişti[3].

Bu önlemler ve bilhassa kararların temyîz edilememesi ilkesi, müslümân tüccarları pek çok zararlara uğrattı. Zirâ, Osmanlı tüccarlarının kanûnlar ve ticârî uygulamalar hakkında fazla bilgi sâhibi olmamaları ve yabancı tücârların çoğu kere kendilerini avukatlarıyla savunmaları gibi nedenlerle, dâvâlar genellikle yabancı tüccarlar lehinde netîcelendi. Osmanlı uyruklu gayrimüslimler ise umûmiyetle yabancı bir

---

1 8 CA 1255(20 Temmuz 1839), Cevdet, İktisat, Nr. 1827.

2 BEO., *Ayniyât Def.*, Nr. 766, s. 141; 8 CA 1255, Cevdet, İktisat, Nr. 1827.

3 Gurre-i ZA 1255(6 Ocak 1840), *Buyuruldu Def.*, Nr. 3, s. 23-24; Gurre-i RA 1256, *TV.*, Nr. 198.

devletin himâyesine girerek durumlarını kurtarmışlardır[1]. Bunun dışında, yukarıdaki kararlardan, dâvâlara mahkemede sırasıyla bakılması, burada görülen dâvâların başka yerlere sevkedilememesi gibi maddelerin nizâmnâmede yer almasına rağmen pratikte uygulanamadığı anlaşılıyor. Zirâ, ilgili nizâmın çıkmasından 1263(1847) senesine kadar 7 sene geçmesine rağmen bu konularda şikâyetlerin devam ettiğini görüyoruz.

Mahkemede dâvâların daha âdil bir şekilde görülebilmesi için 1847 senesinde yapılan bir düzenleme ile yabancı tüccarların İstanbul'da oturanlarından seçilecek 8-10 tüccarın da duruşmalarda bulunmak üzere geçici üye olarak atanması kararlaştırıldı. Seçilerek tayin edilen bu üyeler, geçici olmalarına rağmen, mahkemeye işleri dolayısıyla gelemeyecek oldukları zaman izin almak zorundaydılar. Ayrıca, Osmanlı uyruklu tüccarların dâvâlarının ele alınması, çarşamba gününün posta günü olması ve bu yüzden tüccarların mahkemeye gelememesi gerekçesiyle pazartesi gününe alındı. Yabancı tüccarların duruşmaları ise yine perşembe günü yapılıyordu. Mahkemenin tabiî üyelerinden başka Avrupa ve Hayriyye tüccar temsilcilerinin de geçici üye olarak mahkemede bulunduğunu söylemiştik. Ancak, bunların devamlarında istikrâr olmadığından yapılan bu düzenleme ile üç müslümân ve üç de gayrimüslim, 6 kişinin seçilerek mahkemede bulunmaları kararlaştırıldı. Ayrıca, Osmanlı iskelelerinde kurallara aykırı davranan yabancı ülke ticâret gemilerinin de kurallara uymaları konusunda İstanbul'daki yabancı elçiler uyarıldılar[2]. Saydığımız görevlilerin yanında mecliste şer'î yönü olan dâvâların teftîşiyle ilgili bir de *mürâfa'a mümeyyizi* bulunmaktaydı[3].

Mahkemenin ayrıntılı bir içtüzüğü, aradan bir sene kadar geçtikten sonra ancak hazırlanabildi. Ticâret mahkemesinin başkanı ticâret nâzırı olup duruşmalarda bulunamadığı günlerde ticâret mu'âvini kendisine vekâlet edecekti. Mahkeme işleriyle ilgili konular, ticâret mu'âvininden, i'lâm keyfiyeti de ticâret başkâtibinden sorulacaktı. Mahkemenin oy kullanma hakkına sâhip üyeleri, başkanın dışında, yedisi tüccar ve Osmanlı uyruklulardan, yedisi de sefâretler tarafından seçilecek yabancı tüccarlardan olmak üzere toplam 14 kişi olacak ve isimleri kayıtlı olan bu kişilerin dışında hiç kimse meclise giremeyecekti. Duruşmada taraflardan birinin üyesi eksik

---

1 Lütfî, *Târih,* V, 102; VIII, 99-100. Halil İnalcık, ticâret mahkemesinin ilk laik mahkeme olduğunu söylüyor ("Osmanlı Toplum Yapısı'nın Evrimi", *Türkiye Günlüğü*, S. 11, Yaz 1990, s. 40). Zirâ, bu mahkemede Avrupa ticâret usûllerinin kuralları da uygulanmaya başlamıştı (N. Berkes, *Aynı eser,* s. 195).

2 Bu yazı ile duruşma sırasının yine başvuru esasına göre yapılacağı da tekrarlanıyordu (14 CA 1263/30 Nisan 1847, *TV.*, Nr. 332; 2 CA 1263, *Cerîde-i Havâdis*, Nr. 329; BEO., A. MKT., 81/1).

3 Gurre-i Safer 1263(19 Ocak 1847), İ. DH., Nr. 6853.

ise diğer tarafdan da bir kişi o güne mahsûs olmak üzere mahkemenin dışına çıkarılacak, ancak, duruşmaya katılacak üye sayısı 10'un altına düştüğünde görüşmeler yapılmayacaktı. Yabancı tüccarlardan birisi ticâret nezâretinde kayıtlı olup mahkeme üyesi olmayan bir tüccarı kendi dâvâsının görüşülmesi esnâsında meclise sokmak isterse, sözkonusu 7 kişiden birisi kur'a ile dışarı çıkartılıp yerine diğer tüccar duruşmaya katılabilecekti. Duruşmalar başvuru sırasına göre yapılacak, ancak, önemli konular bu kuraldan müstesnâ tutulacaktı. Perşembe günleri yapılacak duruşmaların başvuru pusulaları en geç salı günü tamamlanıp bir gündem hâlinde mahkemenin kapısına asılacak ve bir günde en çok 12 dâvâ görüşülebilecekti. Kararlar oy çokluğuyla alınacak, oy eşitliği durumunda mahkeme başkanının oyu kararın yönünü belirleyecekti. Mahkeme salonuna, üyeler, maslahat sahibi ve tercümanından başka kimse giremeyecekti. Ancak, bu şekilde alınan karar geçici hükmünde olup gerekirse ileride değiştirilebilecekti. Duruşmalar, ezânî saat ile 4'te başlayıp yaz mevsiminde 9.30, kışın ise 10.00'a kadar devam edecekti. Mahkemenin kararı (i'lâm), alındığı günden en geç 15 gün içinde yazılıp ilgili yere verilecekti. Bu nizâm, Ticâret Kanûnnâmesi'nin tanzîmine kadar geçerli olup, gerek duyulursa kanunnâmenin hükümlerine uygun bir şekilde yeniden düzenlenebilecekti[1].

Meclisin işleri gün geçtikçe artmaya başlamıştı. Buna paralel olarak yazışmaların da çoğalmasıyla bu işleri yürütmek üzere yeni memurlar görevlendirildiği gibi maaşları da arttırıldı[2]. Ancak, yabancı tüccarların duruşmalara katılmamaları mahkemenin işlerini aksatan en önemli nedendi. Bu yüzden dâvâlar erteleniyor ve gün geçtikçe de birikiyordu. Zîrâ, nizâm gereği 10 kişinin altında üye sayısıyla toplantı yapılamıyordu. Sık sık uyarılmalarına rağmen, fazla bir gelişmenin sağlanamadığı, bu konuda sefâretlere gönderilen resmî müzekkirelerden anlaşılmaktadır[3]. Ticârethânenin iskeleye uzaklığı, tüccar ve tercümanların gidip-

---

1 8 RA 1264(13 Şubat 1848), *Cerîde-i Havâdis*, Nr. 372. Fransız cezâ ve ticâret kanûnlarından ilhâm alınarak hazırlanan (Hıfzı Veldet, "Kanunlaştırma Hareketleri ve Tanzimat", *Tanzimat I*, s. 196-97.) 315 maddelik Ticâret Kanûnnâmesi (*Dustûr*, I. Tertib, İstanbul 1289, s. 375-445), evâil-i RA 1265(Şubat 1849) tarihinde yürürlüğe girdi (A. Cevad Eren, "Tanzimat", *İ.A.*, XI, 734).

2 29 Şaban 1264(31 Temmuz 1848), İ. DH,. Nr. 9541; 11 N 1264, BEO., *Ayniyât Def.*, Nr. 774, s. 183. Mahkemenin 1263 senesi hâsılâtı toplam 134.500 kuruştu. Bunun 120.000 kuruşu mahkeme görevlilerine maaş olarak verilmiş ve sâfî kâr ise 14.000 kuruş olmuştu (27 Şaban 1264/29 Temmuz 1848, İ. DH., Nr. 9596).

3 Sefâretlere gönderilen resmî yazıların sûretleri için bkz. 17 M 1265(13 Aralık 1848), *Cerîde-i Havâdis*, Nr. 414; Nr. 457, 16 Z 1265(2 Kasım 1849). Yazılarda sözkonusu durumun bu şekilde olmasının yabancı tüccarlara da zarar vereceği belirtiliyordu.

gelmekte çektikleri zorluklar sözkonusu edilerek iskeleye daha yakın olan emti'â gümrüğünün boş olan odalarından 2-3 tânesi ticâret mahkemesine tahsis edildi[1].

CA 1277(Ekim-Kasım 1860) tarihinde ticâret mahkemesi yeniden düzenlendi. mahkeme, evvel ve sânî diye ikiye ayrıldı. Her bir daireye bir başkan, dört daimî ve dört geçici olmak üzere sekiz üye, bir başkâtip, iki kâtip, bir tercüman ve dört muhzır tayin edildi. Yine daimî üyelerden gelmeyen olduğunda yerlerine kullanılmak ve diğer zamanlarda sair ticârî işlerle ilgilenmek üzere de birkaç memur görevlendirildi. Birinci başkanlığa İhsân Bey, ikincisine de Münîf Efendi atandı. Ayrıca, mahkemede alınan harc oranları da yeniden düzenlendi[2].

3- Ticâret Nezâretine Yapılan İlhaklar

Yukarıda açıkladığımız gibi ticâret nezâretinin kurulmasından yeni usûle geçilene kadarki iki aylık bir süreyle geçici olarak zahîre nezâretinin faaliyetlerine devamı kararlaştırılmıştı. Belirlenen sürenin bitiminde zahîre nezâreti ortadan tamamen kaldırıldı (1 C 1255/12 Ağustos 1839). Yine aynı tarihte lağvedilen dâr-ı şûrâ-yı Bâbıâlî'nin üyelerinin bir kısmı meclis-i umûr-ı nâfı'aya nakledildi. Bunun üzerine meclis-i nâfıaya başkan atamaktan vazgeçilerek ticâret nâzırı tabiî başkan konumuna getirildi[3].

Karantina Nâzırı Mustafa Hıfzı Paşa'nın Kocaeli Sancağı'na atanması üzerine yeni bir nâzır tayini yerine, ticâret nezâreti ile münâsebeti gözönüne alınarak buraya ilhâk edildi (12 C 1255/23 Ağustos 1839)[4]. Yine, hiç bir tarafa bağlı olmayan poliçeci esnâfı da nezâret bünyesine alınmıştı[5]. Seraskerliğin maiyyetinde bulunan ağnam müdürlüğü de, bütün geliri mâliye hazinesine verilmek üzere buradan

---

1 27 L 1266(5 Eylül 1850), BEO., A. MKT. NZD., 14/55.

2 Mahkemeye Bâbıâlî'den havâle edilen dâvâlardan alınan harçların % 2'si mübâşirlere verilir, % 1'i de ticârethânede kalırdı. Bu düzenlemeden sonra doğrudan mahkemeye gelen dâvâlar gibi bunlardan da alınan harcın % 2'sinin ticârethâneye % 1'inin de mübâşire verilmesi kararlaştırıldı (4 C 1277/18 Aralık 1860, *TV.*, Nr. 602; Lütfî, *Târih*, IX, 167).

3 BEO., *Ayniyât Def.*, Nr. 766, s. 42, 49; 24 Z 1255, Cevdet, Mâliye, 11305; 22 C 1255, *TV.*, Nr. 184; 15 N 1255, Ali Emirî, *Abdülmecid*, Nr. 107. Zahîre nezâretinin yapılan muhâsebesi neticesinde mukata'ât nezâretinden 4.142 kese (2.071.000 kuruş) alacağı çıkmış, ancak, sözkonusu hazinenin durumunun kötülüğü gözönüne alınarak bu alacaktan vazgeçilmiştir (23 Şaban 1255/1 Kasım 1839, Cevdet, Mâliye, Nr. 12566). Meclis-i nâfı'a hakkında geniş bilgi için ilgili bölüme bakınız.

4 22 C 1255, *TV.*, Nr. 184. Karantina nâzırının 12.500 kuruşluk maaşı hazineye kaldı (*MMD.* Nr. 8304, vr. 4b; BEO., *Ayniyât Def.*, Nr. 766, s. 49).

5 26 ZA 1255(31 Ocak 1840), *TV.*, Nr. 192.

alınarak daha çok ilgili olduğu düşüncesiyle ticâret nezâretine bağlandı[1]. Zecriye muhassıllığının da karışık olan kayıt ve nizâmı bir düzene konmak amacıyla gelirleri yine mâliye hazînesine âit olmak üzere ticâret nezâretine bağlandı. Mâlî işlerin dışında kalan bütün idârî vs. işlerinde nezârete başvuracaktı[2].

Bu kadar çeşitli konunun nezâret bünyesinde toplanması doğal olarak bir takım tıkanıklıklara yol açacaktı. Nitekim, öyle de oldu. Bu kere nezâretin bozulan düzeni için çâreler aranmaya başlandı. Daha önce nezârete bağlandığını belirttiğimiz ağnam müdürlüğü, buradan alınarak mâliye nezâretine, karantina nezâreti de hâriciye nezâretine nakledildi. Ayrıca, yapılan bu düzenleme ile ticâret nezâretinde fazlalık arzeden memurların sayısı da azaltıldı[3]. Bütün bu ta'dîlât yeterli bulunmayarak nezâret, rütbe-i ûlâ sırasına indirildi. Bu rütbede bulunanlara müsteşar atanması gerekmediğinden ticâret müsteşarlığı da lağvedildi[4].

Alınan tasarruf tedbirleri gereğince memurlar azaltılmış, ticâret mümeyyizliği ile zimmetliği birleştirilerek *ticâret muhâsebesi* oluşturulmuştu. Bundan başka ticâret mektupçuluğu da kaldırılarak başkitâbet ihdâs edilmişti[5].

4- Ticâret Nezâretinin İstanbul Gümrüğü Emânetine İlhakı ve Tekrar Müstakil Hâle Gelmesi

Nezâretin kadrosunda yukarıda belirttiğimiz daraltmalar da yeterli bulunmayarak nezâret ortadan kaldırılıp gördüğü işler İstanbul gümrük emânetine ilhâk edildi.

---

1 13 RA 1256(15 Mayıs 1840), İ. DH., Nr. 633. Ancak, bu yeni düzenleme 1257 yılından îtibâren geçerliydi.

2 Bu değişime meygedeci de denilen meyhaneci esnâfının hazîneden borç istemesi neden olmuştu. Bunlar, evkaf-ı hümâyûn, kassâm, mahkemeler vs. yerlere olan borçlarını ödeyebilmek için 3.000 kese (1.500.000 kuruş) faizli sehm istemişlerdi. Ancak, kayıtlarının ve muhâsebelerinin kontrol edilmesi ve bir düzene sokulmasından sonra borçlarının taksite bağlanıp bağlanmayacağına karar verilmesi için önce muhassıllığın durumunun düzeltilmesi düşünülmüş ve bu değişiklik yapılmıştı. Görevinde bırakılan Zecriye Muhassılı Osman Bey bir başka memuriyete atandığında muhassıllık, nezâret bünyesinde müdürlüğe dönüştürülecekti (12 C 1256/11 Ağustos 1840, Cevdet, Mâliye, Nr. 3489).

3 26 R 1257(17 Haziran 1841), İ. DH., Nr. 1876.

4 Nezârete meclis-i vâlâ üyelerinden Sârım Efendi atandı. Ticâret Müsteşarı Şevki Efendi de, meclis–i muhâsebe-i mâliye üyeliğine atandı (Gurre-i CA 1257/21 Haziran 1841, *TV.*, Nr. 226). Sârım Efendi'ye 25.000 kuruş maaş tahsîs edilmişti (10 CA 1257, Cevdet, İktisat, Nr. 1421).

5 Sergi halîfesi ile veznedârbaşıların maiyyetlerindeki birer yamakları bırakılıp diğerleri ilga edildi. Ticâret muhâsebecisi tayin edilen İzzet Efendi'ye 6.000 kuruş maaş bağlanmış (29 C 1257/18 Ağustos 1841, Cevdet, İktisat, Nr. 2013) ve sözkonusu memuriyet teşrîfâtta evkaf muhâsebeciliği sırasına konulmuştu (6 Şaban 1257/23 Eylül 1841, İ. MV., Nr. 466; 24 N 1257, *TV.*, Nr. 234).

Ticâret mahkemesi de haftada bir veya iki gün toplanmak üzere buraya nakledildi. Ayrıca, Hayriyye ve Avrupa tüccarlarının bütün işleri de gümrükten görülecekti. Daha önce ticâret nezâretinin gördüğü işler karşılığı olarak gümrükte alınan harçların ayrıca tahsil edilerek mâliye nezâretine gönderilmesi kararlaştırıldı. Meclis-i nâfı'aya bu durumda ihtiyâç duyulmadığı gerekçesiyle kaldırıldı. Zahîre işleri ise atanacak zahîre müdürü, zahîre muhâsebecisi ve maiyetlerindeki memurlar tarafından mâliye nezâretinin emri altında yürütülecekti. Ticârethânenin bulunduğu konak ise sadarete tahsis edildi (28 L 1257/13 Aralık 1841)[1].

Gümrük Emini Tâhir Bey'in darbhâne-i âmire nezâretine atanması nedeniyle uhdesinde bulunan gümrük emâneti ile ticâret nezâreti, yine uhdesinde bulunmak ve vekâleten idâre edilmek üzere ayrı ayrı kişilerin yönetimine verildi (24 Safer 1261/4-4 Mart 1845). Bu vekiller, çözümü müşkil bir konu olduğunda darbhâne-i âmire nâzırına başvuracaklardı. Ancak, ticâret işlerinin yavaş yavaş çoğalmaya ve önem kazanmaya başlamasıyla tekrar müstakiliyete doğru gittiğini görüyoruz. Nitekim, eski ticârethânenin tamir edilmesi ve burası onarılana kadar nezâretin geçici olarak eski masârıfât nezâreti dairesine taşınması bunun ileriye dönük bir göstergesiydi[2]. Halîl Paşa'nın ticâret nezâretine atanmasıyla da, nezâret tekrar bağımsız ve müstakil konuma getirilerek eski îtibârına kavuşturulmuş oldu (29 Şaban 1261/2 Eylül 1845)[3]. Vüzerâdan olan nâzırlar, meclis-i hass-ı vükelâ ve meclis-i umûmî üyesi olduklarından, Halil Paşa da bu meclislerin üyeliklerine atandı[4]. Mâliye nezâreti bünyesindeki zirâ'at meclisinin ticâret nezâretine naklinin düşünülmesi ve nezâretin böylece genişlemesi, geçici olarak taşınılan sözkonusu yerin kâfî gelmemesine neden oldu. Bunun üzerine eski ticârethânenin yerleşilebilecek derecede tamir ve tefrîş edi-

---

1 Zahîre müdürlüğüne 10.000 kuruş maaş ve rütbe-i sâniye ile Şevki Efendi, zahîre muhâsebeciliğine ise Ticâret Muhâsebecisi İzzet Efendi atanmıştı (BEO., *Ayniyât Def.*, Nr. 767, s. 29, 33; Cevdet, İktisat, Nr. 2094; 29 L 1257, İ. DH., Nr. 2400; 26 ZA 1257, *TV.*, Nr. 237; 3 Z 1257, *Cerîde-i Havâdis,* Nr. 69). 29 L 1260(11 Kasım 1844) tarihinde zahîre müdürlüğünün teşkîlâtı şu şekilde idi: zahîre müdürü, zahîre muhâsebesi mümeyyizi, tahrîrât kâtibi, sergi halîfesi, servezzân, anbar kâtibi, odacı, çukadâr ve 9 maiyyet ile 4 nân-ı azîz memuru (Cevdet, İktisat, Nr. 669; *ML. MSF.*, Nr. 6386, s. 4).

2 Ticâret nezâreti, ûlâ, sınıf-ı sânîsi rütbesinde idi. Nezâret vekâletine Tâhir Bey'in oğlu Hüseyin Bey, gümrük emânetine de Tophâne-i Amire Müdürü Hüsâm Efendi 15.000'er kuruş maaşla atanmıştı (4 RA 1261, *TV.*, Nr. 283; BEO., *Ayniyât Def.*, Nr. 768, s. 163; Nr. 769, s. 31-32).

3 29 Şaban 1261, İ. DH., Nr. 5468; BEO., *Ayniyât Def.*, Nr. 769, s. 115; 7 L 1261, *TV.*, Nr. 292; 4 N 1261, *Cerîde-i Havâdis*, Nr. 245; M. Süreyyâ, *Aynı eser*, I, 131. Halil Paşa'ya aylık 30.000 kuruş maaş bağlandı (Selh-i Şaban 1261, İ. DH., Nr. 5472; 6 N 1261, BEO., A. MKT., 28/12). Nezâretin yeniden kurulması ve zirâ'at meclisinin nezâret maiyyetine alınması düşüncesi üzerine, nezâretin bulunduğu dairenin kâfî gelmeyeceği fikrinden hareketle ticârethânenin bir an önce tamamlanıp oraya taşınılmasına karar verildi (7 N 1261/9 Eylül 1845, BEO., A. MKT., 27/93; BEO., *Ayniyât Def.*, Nr. 769, s. 122).

4 3 N 1261(5 Eylül 1845), İ. DH., Nr. 5478; İ. DH., Nr. 5780.

lerek buraya taşınılmasına karar verildi[1]. Ticâret mektupçuluğu tekrar ihdâs edilerek başkitâbet lağvedildi[2].

Ticâret nezâreti, bütün bu çalışmalara rağmen bir türlü kuruluşundaki amacına uygun, yani, ülkede ticâret, tarım ve sanâyinin geliştirilmesi yolunda gerekli ortamı ve teoriyi oluşturur ve düzenlemeleri yapar hâle getirilemedi. Bu dönemde nezâretin, bir ticâret mahkemesi; Avrupa ve Hayriyye tüccarlarının dâvâlarına bakan bir müessese olmaktan öte bir anlam taşımadığını görüyoruz. Bunun düzeltilmesi ve Avrupa'daki emsâllerinin durumuna getirilebilmesi için ticâret nâzırı bir teklif paketi hazırladı. Ardından da mâliye nezâreti maiyyetinde bulunan zirâ'at meclisi, ticâret nezâreti bünyesine alındı[3]. Böylece, zirâ'at meclisinin şerhi ve mâliye nâzırının takrîriyle atanan taşra zirâ'at müdürleri, yine aynı usûlle ticâret nezâretinin takririyle atanacaktı[4]. Bununla da yetinilmeyerek ticâret nezâretinden ayrı olarak bir de *zirâ'at nezâreti* kuruldu. Ancak, kısa bir müddet sonra iki nezâret tekrar ticâret nezâreti adı altında birleştirildi (25 R 1262/22 Nisan 1846)[5]. Yine, nâzıra gördüğü işlerde yardımcı olmak üzere *ticâret nezâreti mu'âvinliği* kuruldu[6].

5- Zahîre Hazînesinin Ticâret Nezâretine Nakli

Zahîre işleri, yukarıda açıkladığımız gibi ticâret nezâretinin ihdâsıyla birlikte bu kuruluşa verilmiş, daha sonra nezâretin gümrük emânetine ilhâkı nedeniyle zahîre işleri de mâliye nezâretinin maiyyetinde bir müdürlük ile idâre edilmeye başlanmıştı. Bununla berâber, zahîre müdürlüğünün lağvedilmesi ile zahîre işleri zahîre muhâsebeciliği vâsıtasıyla yine mâliye nezâretinin maiyyetinde bırakılmış[7], ancak, zahîre ve ekmek çaşnisi ticâret nezâretine, çıkarılan ekmeğin kalite ve tartısının kontrolü de zabtiyeye verilmişti. Bu durum, hâliyle işlerin yürütülmesinde karışıklığa neden olacaktı. Nitekim, öyle oldu. Bu üç başlı yönetimin yürümeyeceği anlaşılmış, zahîre hazînesinin alacaklarının tahsîli zorlaşıp bakayası fazlalaşmış, hattâ ihtiyât zahîresi dahi toplanamamıştı. Bunun üzerine durumun düzeltilmesi çâreleri aranmış ve mec-

---

1 6 N 1261(8 Eylül 1845), İ. DH., Nr. 5490.

2 Mektupçuluğa Mehmed Muhlis Efendi, rütbe-i sâlise ile tayin edildi (3 M 1262/10 Ocak 1846, BEO., A. MKT., 33/12).

3 10 ZA 1261(10 Kasım 1845), Cevdet, İktisat, Nr. 1382. Sözkonusu teklifler hakkında herhangi bir bilgi elde edemedik. Zirâ'at meclisi hakkında geniş bilgi için ilgili kısıma bakınız.

4 16 L 1262(7 Ekim 1846), Cevdet, İktisât, Nr. 1322.

5 İ. DH., Nr. 6143; 14 C 1262, *TV.*, Nr. 302; 29 R 1262, *Cerîde-i Havâdis*, Nr. 278; Lütfî, *Târih*, VIII, 99-100. Zirâ'at nezâreti hakkında geniş bilgi için ilgili bölüme bakınız.

6 Mu'âvinliğe Tevfîk Bey atandı (7 M 1263/26 Aralık 1846, *TV.*, Nr. 314).

7 28 Receb 1264(30 Haziran 1848), Cevdet, Mâliye, Nr. 578; 15 Ş 1264, BEO., *Ayniyât Def.*, Nr. 774, s. 163.

lis-i vâlâda yapılan görüşmeler sonunda zahîre işlerinin tekrar ticâret nezâreti maiyyetine verilmesi kararlaştırılmıştı. Zahîre ile ilgili konuların müzâkeresiyle görevlendirilip nezâret bünyesinde kurulan ticâret meclisinden ilk olarak zahîre zimmetlerinin tahsîli ve yönetiminin düzeltilmesi için bir nizâmnâme hazırlayıp Bâbıâlî'ye sunması istendi. Bütün bu değişiklikler gerçekleştirilirken mâliye nezâretinin bünyesinde bulunan zahîre muhâsebeciliği de, kendisine gerek kalmadığından ortadan kaldırılmıştı (15 R 1265/10-11 Mart 1849)[1].

Daha önce kurulmuş olan nâfı'a nezâreti, iki nezâretin gördükleri işlerin birbiriyle münâsebeti cihetiyle ticâret nezâretine ilhâk edilerek aynı ad altında birleştirilmişti[2]. Bu düzenleme ile hem ticâret, hem de nâfı'a işlerine baktığı için nezâretin işleri ve yazışmaları çoğaldığından ticâret başkitâbeti lağvedilerek, yerine *ticâret mektupçuluğu* kuruldu. Nâfı'a Tahrîrât Müdürü Sa'îd Hikmet Bey mektupçu tayîn edilerek maiyyetine yeterli sayıda memur verildi[3]. Ekmek ve ekmekci esnâfı ile ilgili konulara bakmak üzere 10 kişi görevlendirilerek bunların dışında hiç bir şahıs ve kuruluşun bu maddelere müdâhale etmemesi kararlaştırıldı[4]. Ancak, ekmek maddesi ve esnâfı hakkında yapılan bu düzenlemeden de beklenen yarar hâsıl olmadı. Zirâ, bu konu yine eskiden olduğu gibi hem ticâret, hem de ihtisâb nezâretleri tarafından yürütülüyordu. Bu karışıklığı önlemek için diğer esnâfların olduğu gibi ekmekçi esnâfının da ihtisâp nezâretine bağlanması ve zahîre işlerinin de yine mâliye nezâretinin emrine verilmesi kararlaştırıldı. Bu durumda ise ticâret nezâretinin yazı ve hesâb işleri doğal olarak azaldığından mektupçuluk ve muhâsebecilik memuriyetleri birleştirilerek tek elden yönetilmeye başlandı[5].

---

1 İ. DH., Nr. 3769; 22 R 1265, BEO. A. DVN. MHM., 7/23; 27 R 1265, Cevdet, İktisat, Nr. 2193; *MMD.*, Nr. 19000, s. 1. Ticâret meclisi için ilgili kısıma bakınız.

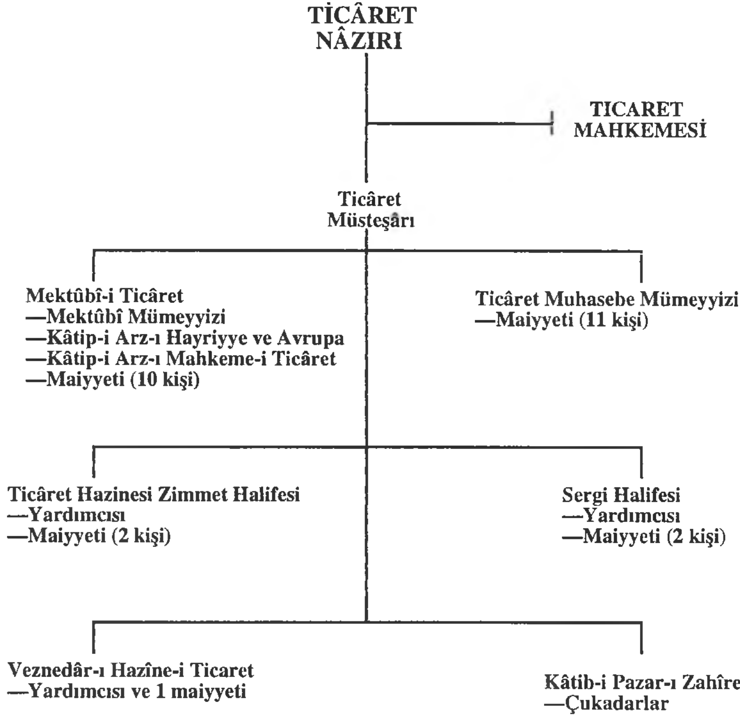
2 19 R 1265(14-15 Mart 1849), İ. DH., Nr. 10576; 23 CA 1265, *TV.*, Nr. 404; 26 R 1265, *Cerîde-i Havâdis*, Nr. 428. Nafı'a nezâretinin kuruluş ve ilhâkı için ilgili kısıma bakınız.

3 Sa'îd Bey'e 4.000 kuruş maaş ve rütbe-i sâniye, sınıf-ı sânîsi nişanı verildi (19 CA 1265/12 Nisan 1849, İ. DH., Nr. 10754; 23 CA 1265, BEO., A. MKT., 191/84; 14 C 1265, *TV.*, Nr. 405; M. Süreyyâ, *Aynı eser*, IV, 190).

4 6 Receb 1265(28 Mayıs 1849), BEO., A. MKT., 202/66.

5 1 Safer 1269(14 Kasım 1852), *TV.*, Nr. 477. Bu iki memuriyet, epey müddet aynı şekilde yönetilmeye devam etmiştir (Selh-i L 1270, BEO., *Ayniyât Def.*, Nr. 778, s. 60; Gurre-i ZA 1270, Cevdet, İktisat, Nr. 963; 19 ZA 1270, *TV.*, Nr. 508; Nr. 516, 26 R 1271).

Es'âr meclisi de, esnâf ve ticârete dair konuları ele aldığı ileri sürülerek ticâret nezâretine bağlandı[1]. Bu arada ebniye ve su nezâretleri de ticâret nezâretine nakledilerek[2] ebniye mu'âvinliği memuriyeti lağvedilmişti[3].

Kaynak: ML-MSF. Nr. 935, s. 2-3.

TİCÂRET NEZÂRETİ TEŞKİLÂTI (25 Şaban 1255)

E- ZİRÂAT NEZÂRETİ

Memlekette sanâyi, ticâret, tarım ve zirâatin geliştirilmesi için bilindiği gibi daha önce çeşitli müesseseler kurulmuştu. Şöyle ki, bu maksatla önce umûr-ı nâfı'a meclisi, daha sonra ticâret nezâreti ve zirâ'at meclisi ihdâs edilmişti. Mâliye nezâreti

---

1 17 M 1268(12 Kasım 1851), İ. MV., Nr. 7582. Meclisin faaliyetleri ve kaldırılması hakkında geniş bilgi için ilgili kısıma bakınız.

2 Cevdet, İktisat, Nr. 2080.

3 28 C 1268(19 Nisan 1852), BEO., *Ayniyât Def.*, Nr. 777, s. 107.

bünyesinde kurulan zirâat meclisi, daha sonra gördükleri işlerin birbirleriyle yakınlığı gözönünde bulundurularak ticâret nezâretine nakledilmişti[1]. Yine 1847'de Yeşilköy civârında Ayamama Çiftliği'nde uygulamalı bir Zirâ'at Mektebi'nin kurulduğunu, kuruluş amacının, özelde Yedikule Bez Dokuma Fabrikası'nın ihtiyâcı olan pamuğun üretilmesi, genelde ise pamuk tarımının ülkede yaygınlaştırılması için yeni tarım usûllerinin taşradan gelen öğrencilere öğretilerek memleketlerinde uygulamalarının temîni olduğunu biliyoruz. Genelde yabancı uzmanların ders okuttuğu mekteb[2], faaliyetlerini 17 Z 1267(13 Ekim 1851) tarihine kadar sürdürmüştü[3].

Sorunların daha rahat çözümlenebilmesi için Tanzimat'tan sonra tesîs edilmeye çalışıldığını gördüğümüz yetkinin mümkün mertebe yaygınlaştırılması ilkesinin bir sonucu olarak ticâret nezâretinden ayrı olarak *zirâ'at nezâreti* kuruldu (18 M 1262/16 Ocak 1846). Ticâret nezâretinin maiyyetinde olan zirâat meclisi de üye sayısı çoğaltılarak bu yeni nezâretin emrine verildi. Ticârethânenin bulunduğu yer, zabtiye müşîrliğine verildiğinden, Bâbıâlî'deki eski meclis-i vâlâ ve hâriciye dâirelerinin birisi ticâret, diğeri de zirâ'at nezâretine tahsîs olundu[4]. Nezârete atanan Ârif Paşa'nın isteği üzerine, çalışmalarında daha istekli ve gayretli olmalarını sağlamak için kâtiplerin maaşlarına zam yapıldı[5].

---

1 Bu konularda daha geniş bilgi için ilgili bölümlere bakınız.

2 Faik Reşid Unat, *Türk Eğitim Sisteminin Gelişmesine Târihî Bir Bakış*, Ankara 1964, s. 80k; O. Ergin, *Aynı eser*, II, 564-568.

3 Mektebde 26 C 1266(9 Mayıs 1850) tarihinde bir düzenleme yapılmış olmasına rağmen aradan bir sene kadar geçtikten sonra lağvedildiğini görmekteyiz. Bu tarihte mektebin 23 müslüman, 27 gayrimüslim talebesi vardı (İ. DH., Nr. 12416).
Mektebin lağvedilmesine dair olan irâdenin metninde kuruluş amacı şu cümle ile açıklanıyor; ... *mekteb-i mezkûrün bundan mukaddemce vaz' ve tesîsi taşra mahaller ahâlisinden şâgirdân celbiyle usûl-i cedîde-i zirâ'at ve hirâsetin anlara ve anların vâsıtasiyle memleketlerinde bulunan erbâb-ı felâhete ta'lîm ve tefhîmi ve bununla menfa'at-ı umûmiyyenin istihsâli kaziyye-i hayriyyesinden ibâret olduğu...*
İrâdede öğrencilerin öğrendiklerini uygulayacakları yerlerin olmadığı, bu yüzden mektebin bu şekilde kalmasının yararının bulunmadığı öne sürülerek hocalarının yine ticâret ve zirâ'ate dair kitâb tercümelerine devam etmelerine ve mektebin de ilgasına karar verildi (21 Z 1267, İ. DH., Nr. 14635; BEO., *Ayniyât Def.*, Nr. 777, s. 75). Ergin, Mac Farlane'a dayanarak verdiği yorumda, Zirâ'at Mektebi'nin bir takım zengin Ermenilere bol maaş tahsisi için kurulmuş bir dolap olduğunu söylüyor ki, hocalarının -irâde metninde de anlaşılacağı gibi- yine göreve devam ettirilmeleri, bu iddianın doğruluk ihtîmâlini kuvvetlendiriyor.

4 Zirâ'at nezâretine eski Meclis-i Vâlâ Başkanı Ârif Paşa 30.000 kuruş, ticâret nezâretine de Paris Sefîri Sârım Efendi 25.000 kuruş maaşlarla atandılar. Sârım Efendi İstanbul'a dönene kadar ticâret nezâretine Ârif Paşa vekâlet edecekti (18 M 1262/16 Ocak 1846, İ. DH., Nr. 5867; 18 Safer 1262, *TV.*, Nr. 297; 23 M 1262, BEO., *Ayniyât Def.*, Nr. 770, s. 202; Nr. 771, s. 16; 19 M 1262, *Cerîde-i Havâdis*, Nr. 264; Lütfî, *Târih* , VIII, 90-91; M. Süreyyâ, *Aynı eser*, I, 138).

5 24 R 1262(24 R 1846), İ. DH., Nr. 6130.

Bu değişikliğin yapılmasından, yani nezâretin kurulmasından kısa bir süre sonra, beyâz üzerine sâdır olan bir irâde ile zirâat nezâreti, tekrar ticâret nezâretine bağlandı. İlgili belgede, nezâretin devlet için önemli ve elzem olduğu kabul edilerek bundan tam anlamıyla fayda sağlanmasının ise pek çok para, zaman ve külfete ihtiyâç duyurduğu belirtiliyordu. Mevcût hâliyle bırakılmasının da pek bir yarar sağlamayacağı düşüncesinden hareketle, gördüğü işlerin ticâret nezâretinin görevlerinin teferruâtından bulunduğu göz önünde tutularak sözkonusu nezârete ilhâken idâresi kararlaştırıldı[1]. Böylece, zirâ'at nezâreti, görevlerinin esâslarını bile tesbit edemeden ve herhangi bir çalışma ve varlık gösteremeden ticâret nezâretine ilhâk olundu. Bu değişiklikten sonra incelediğimiz dönem içerisinde zirâ'ate müteallik işler bu nezâret tarafından yürütülmüştür.

F- NÂFI'A NEZÂRETİ

1- Nâfı'a Hazînesi Müdürlüğünün Kuruluşu

Gerek ticâret nezâreti ve gerekse nâfı'a meclisini izâh ederken nâfı'a işleriyle ilgilenen kurumlardan söz etmiştik. Tanzimat'tan önceki dönemlerde ülkenin îmâr faaliyetleri genellikle merkezî olmayan bir sistemle idâre edilirdi. Eyâlet ve sancaklar, yol, köprü vs. altyapı ihtiyâçlarını kendileri inşâ ve tamir ederlerdi[2]. Ancak, Tanzimat'tan sonradır ki, bu gibi işler merkezî bir konum almaya ve merkezden plânlanmaya başlanmıştır.

1261(1845) senesinde Meclis-i Vâlâ Başkanı Rıf'at Paşa ile Mâliye Nâzırı Nâfiz Paşa'nın ortak girişimleriyle, Rumeli ve Anadolu halkına borç sûretiyle önceki sene verilen meblağdan tahsîl olunamayan ve bütçeye dâhil edilmeyen 22.000 küsür kesenin (yaklaşık 11.000.000 kuruş) tahsil edildikçe biriktirilmek ve nâfı'a giderlerine harcanmak üzere meclis-i vâlâya bağlı bir *nâfı'a hazînesi* oluşturuldu. Bu paranın sarf şekline dair meclis-i vâlâda bir nizâmnâme kaleme alındı. Ayrıca, mâlî bütçe gelirlerinin dışında kalan evrak-ı sahîha vâridâtı da bu yeni hazîneye tahsis

---

1 *...Zirâ'at nezâreti, Devlet-i Aliyye'ce ehemm ve elzem umûr-ı cesîmeden ve ahâlî ve teb'a hakklarında menâfi'i mûcib i'tinâya şâyân mevâddan olup, ancak, menâfi-i melhûzasının meydana çıkarılarak lâyıkıyla yoluna konulması külliyetlü akçe ve tekellüfât-ı vefîreye muhtâç olduğuna...bu dahî tîz elden hâsıl olamayacağı ve nezâret-i mezkûrenin dahî hâl-i hâzırıyla kalmasından bir menfa'at görülemeyeceği...*(25 R 1262/22 Nisan 1846, İ. DH., Nr. 6143; 27 R 1262, BEO., *Ayniyât Def.*, Nr. 771, s. 87; 14 C 1262, *TV.*, Nr. 302; Lütfî, *Târih*, VIII, 99-100; 29 R 1262, *Cerîde-i Havâdis*, Nr. 278; M. Süreyyâ, *Aynı eser*, I, 141). Ticâret nezâreti, yine Sârım Efendi'nin uhdesinde bırakılmış, Ârif Paşa ise meclis-i vâlâ üyeliğine atanmıştı.

2 M. Adil, *Mukayeseli Mukuk-ı İdâre Dersleri*, Selânik 1327, I, 289.

edildi[1]. Böylece ülkenin îmâr edilmesi için küçük de olsa bir fon oluşturuldu. Yeni hazînenin gelir ve yazışmaları kısa zamanda önem kazanıp çoğaldı. Hernekadar meclis-i vâlânın gözetiminde bulunuyorsa da hazîne ile alâkalı işlerle ilgilenmek üzere birisinin husûsî olarak görevlendirilmesi gerektiğinden, meclis-i vâlâ üyeliği yine üzerinde bulunmak şartıyla, Ahmed Bey, hazîne-i nâfı'a müdürlüğüne atandı (ZA 1263/Kasım 1847)[2]. Nâfı'a hazînesinin de mâliye hazînesi gibi bütçesi tanzîm edilerek gelir ve giderlerinin bilinip harcamaların ona göre yapılması kararlaştırılmıştı[3].

2- Nâfı'a Nezâretinin Kurulması ve Ticâret Nezâretine İlhâkı

Aradan bir sene geçmeden binâ, yol, köprü inşâsı, koruların muhâfazası vb. işlere bakmak üzere *umûr-ı nâfı'a nezâreti* kuruldu. Nezârete İsmâil Paşa atandı (ZA 1264/Kasım 1848)[4]. Nezârete çalışma yeri olarak eski Bâbıâlî'de ticâret nezâretinin üst katındaki daire, tefrîş edilerek tahsîs edildi[5]. Nezâretin yazışmalarına bakmak üzere bir de *tahrîrât müdürlüğü* kuruldu[6].

Meclis-i vâlâda İsmail Paşa'nın da içinde bulunduğu bir komisyon oluşturularak nâfı'a nezâretinin görev ve sorumluluk sınırlarına dair bir nizâmnâme kaleme alındı. İrâdesi çıkıp kanunlaşan bu nizâmnâmeye göre nezâretin en genel anlamda görevleri; ülkede tarım, sanayi ve sanatın geliştirilmesi, yeni fabrikaların kurulması, eşyâ ve emti'anın çoğaltılması çârelerinin aranması ve bunlar için gerekli ortamın hazırlanmasıydı. Nâzırın maiyyetinde zikredilen konuların ayrıntılı bir biçimde ele alınması ve geliştirilmesinde kendisine yardımcı olacak bir meclisin mevcudiyetine

---

1 Lütfî, *Târih*, VIII, 82-83; Tevfik Güran, "Tanzimat Dönemi'nde Tarım Politikası (1839-1876)", *I. Türkiye'nin Sosyal ve Ekonomik Tarihi (1071-1920) Kongresi*, Bildiriler, Ankara 1980, s. 272.

2 5 Z 1263, *TV.*, Nr. 357. Ahmed Bey'e daha sonra çoğaltılmak şartıyla nâfı'a hazinesinden 10.000 kuruş maaş bağlandı (28 ZA 1263, BEO., *Ayniyât Def.*, Nr. 773, s. 132).

3 16 L 1264(15 Eylül 1848), BEO., A. MKT., 148/46.

4 Meclis-i vâlâ üyeliği yine İsmail Paşa'nın uhdesinde bulunacaktı (21 ZA 1264, *TV.*, Nr. 392; 10 ZA 1264, *Cerîde-i Havâdis*, Nr. 405; M. Süreyyâ, *Aynı eser*, IV, 182; Aynı mlf., *Sicill-i Osmânî*, IV, 830; Abdurrahman Şeref, *Aynı eser*, II, 482). İsmail Paşa'nın çağırılıp gerekli törenin yapılması için Mâbeyn'den uygun zamanın sorulmasına dair sadaret arzı 12 ZA tarihli olduğuna göre nezâretin bu tarihten bir iki gün önce kurulmuş olması gerekir. Sözkonusu törenin 14 ZA 1264(12 Ekim 1848) tarihinde yapılması için irâde çıktı (İ. DH., Nr. 9881). Nâzırın memuriyet menşûru düzenlenerek kendisine verilmişti (28 ZA 1264, İ. DH., Nr. 9917).

5 Bu dairede Sultanahmed Câmii'nin onarılması esnâsında mekteb-i ma'arif-i adliye öğrencileri kalıyordu. Bu durum üzerine talebelerin daireyi boşaltmaları, eski yerlerine veya başka bir tarafa taşınmaları istenmişti (27 ZA 1264/25 Ekim 1848, BEO., A. MKT., 156/59).

6 Müdürlüğe Mekteb-i Tıbbıye Başkâtibi Sa'îd Hikmet Bey, 3.000 kuruş maaşla atandı (23 Safer 1265/18 Ocak 1849, İ. DH., Nr. 10315; BEO., *Ayniyât Def.*, Nr. 775, s. 171).

duyulan ihtiyâc sonucunda, ticâret nezâreti bünyesinde bulunan zirâ'at meclisi, nâfı'a nezâretine nakledildi. Meclis, nezâretin ismine izâfeten *nâfı'a meclisi* adını aldı. Daha önce çeşitli kazalara tayin edilen zirâ'at müdürleriyle de haberleşilerek arazi ve ahalinin durumu tesbit edilecek ve ahali yeni yöntemler hakkında bilgilendirilip tarım, sanayi ve hirfetin geliştirilmesi çârelerine bakılacaktı. İstanbul ve ülkenin diğer yerlerinde üretilen kumaş vs.nin ucuz ve kaliteli bir şekilde îmâl ve halkın bunlara rağbetini sağlamak da nezâretin bir diğer göreviydi. Yine binâların keşif, inşâ ve tamir işleri nezâret ve nâfı'a meclisinin sorumluluğuna verilmişti. Ebniye müdürlüğü, *ebniye mu'âvinliğine* dönüştürülerek yeni nezârete bağlandı. Ebniye müdürlüğünün emrindeki *ebniye meclisi* de buraya nakledildi. Bu yeni sistemde ülkenin herhangi bir yerinde inşâ olunacak bir binâ için, olay önce Bâbıâlî'den nâfı'a nezâretine, buradan da ebniye meclisine havâle ile meclisce kalfa ve adam gönderilerek gerekli keşfi yapıldıktan sonra görüşülecek, konu, nâfı'a meclisince de uygun bulunursa nâzırın takrîriyle tekrâr Bâbıâlî'ye takdim olunacak ve irâdesi çıktıktan sonra nezârete de bilgi verilecekti. Herhangi bir binânın tamir işlemlerinin de aynı süreçten geçmesi gerekiyordu. Yetenekli ve bilgili mîmâr ve kalfa sıkıntısı çekilip zaman zaman bu konularda ecnebîlere başvurulduğundan bunun önüne geçmek ve bilgili eleman yetiştirmek için Kasr-ı Hümâyûn'da mîmâr yetiştirilmesine başlanması da nezâretin sorumlulukları arasında bulunan bir diğer maddeydi. Nâfı'a ve ebniye meclisleri, halkın yararına gördükleri bu gibi konulara dair lâyıhalar tanzîm edip Bâbıâlî'ye takdîm etmek hakkına da sahiplerdi.

Ülkenin yerüstü zenginliklerinden olan ormanlar konusu da nezâretin emir ve sorumluluğuna verildi. Bundan amaç, ormanların gelişigüzel yokedilmesini önlemek, sâhillere yakın olan yerlerde orman yetiştirilmesini sağlamak ve orman bulunan bölgeleri tesbit edip muhâfazaları zımnında gerekli önlemleri almaktı. Bu düşünceyle ilk olarak kalemlerde ormanlar ile ilgili önceki devirlere ait nizâmların bulunup nezârete verilmesi, yeni nizâmnâmeye ihtiyâç duyulması hâlinde ise konunun önce meclis-i nâfı'ada ele alınarak incelendikten sonra meclis-i vâlâya havâle ile burada tekrar görüşülüp istizân olunmasına karar verildi.

Önceleri ihtisâb nâzırı ve zabtiye müşirinin görevlerinden olan İstanbul'un kaldırım işlerinin yürütülmesi de nezârete ihâle edildi. Kaldırımların Avrupa'da olduğu gibi sağlam yapılması ve bu işle ilgilenmek üzere maaşlı bir kimsenin *kaldırım memuru* nâmıyla atanması kararlaştırıldı. Yine İstanbul'un su yolları ve bentlerinin temizlenmesi işleri de nezâretin görevleri arasına alındı. Zirâ, bir iki seneden beri bu işler gereğince yerine getirilemediğinden, su kaybı fazla olmuş ve bu konuda en önemli sıkıntı, zuhûr eden yangınların söndürülmesinde yaşanmıştı.

Bentlerin ve su yollarının onarımı işi ise yine eskiden olduğu gibi evkaf-ı hümâyûn nezâretinde bırakılmıştı.

Bütün bu hususların birden bire değil de, nâfı'a hazînesinin durumu ve işlerin önemlerine göre öncelik sırası gözönüne alınarak eyleme dönüştürülmesi plânlanmıştı ki, doğru olan da buydu. Bu işlemlerin başarıya ulaşması büyük ölçüde nâfı'a hazînesinin gücüne bağlı olduğundan, nâfı'a nâzırının bir diğer görevi de hazînenin gelirlerini arttırmak çârelerini araştırmaktı. Kararların gerçekçi temellere dayanabilmesi için daha önce alınıp kalemlerde mevcut nâfı'a ile ilgili bütün evrak ve lâyıhaların çıkarılıp nâfı'a nâzırına verilmesi de alınan kararlar arasındaydı (13 R 1265/8-9 Mart 1849)[1]. Ayrıca, nezâretin görevlerinden olan binâlar hakkında da bir nizâmnâme (ebniye nizâmnâmesi) hazırlanarak yürürlüğe kondu[2]. Ebniye meclisini içinde bulunduğu başıboşluk, keşiflerde ve tezkire harçlarında yapılan yolsuzluklar dolayısıyla ticâret nâzırının başvurusu üzerine yeniden düzenlenmek üzere nezâret bünyesinde bir komisyon oluşturuldu. Komisyona meclis-i vâlâdan da bir üye atanmıştı[3].

Görüldüğü gibi nezâretin görevleri hayli ayrıntılı ve iyi niyetli bir şekilde belirlenmişti. Ancak, nizâmnâmeyi uygulamaya fırsat bulunamadı. Zîrâ, yürürlüğe girmesinden bir kaç gün sonra Ticâret Nâzırı Süleymân Paşa'nın deryâ kapûdânlığına atanması üzerine, ticâret nezâreti, nâfı'a nezâretine ilhâk edilerek *ticâret nezâreti* adıyla İsmail Paşa uhdesine verildi[4]. Bu iki nezâret, incelediğimiz dönemin dışında

---

1 13 R 1265, İ. MV., 3770; *Buyuruldu Def.*, Nr. 3, s. 92-95; *Meclis-i Vâlâ Def.*, Nr. 435, s. 20-27; 19 R 1265, BEO., A. MKT., 181/34.

2 Matbû olan nizâmnâme için bkz. İstanbul Üniv. Kütb., TY. Nr. 748, vr. 31b-35b, 15 Safer 1265(10 Ocak 1849). Bu tarihten birkaç ay önce İngiltere Sefâreti mîmârı Smith, Osmanlı Devleti tarafından görevlendirildiği vazîfelerden memnûn kaldığından ve bunun karşılığını vermek için kendisinin de birşeyler yapmak istediğinden bahisle hükûmet tarafından birkaç gencin seçilerek sefârette yanına verilmesi hâlinde memnûniyetle onlara mîmârlık dersleri vereceğini bildirmişti. Konu, hükûmet tarafından da olumlu bulundu ve derslere gönderilmek üzere 5 mîmâr halifesi seçildi (28 R 1264/3 Nisan 1848, İ. MV., Nr. 2899). Ancak, bu derslerin âkıbeti hakkında başka herhangi bir bilgiye rastlayamadık.

3 3 R 1267(5 Şubat 1851), İ. MV., Nr. 6229. Komisyonun çalışmaları hakkında daha fazla bilgi bulamadık.

4 19 R 1265(14-15 Mart 1849), İ. DH., Nr. 10576; 23 CA 1265, *TV.*, Nr. 404; M. Süreyyâ, *Nuhbe...*, IV, 187; 26 R 1265, *Cerîde-i Havâdis*, Nr. 428. Ticâret nezâretinin bu birleşmeden dolayı işleri de arttığından İsmail Paşa'ya önceden varolan vüzerâ nişanı yerine vükelâ nişanı ve kaynak bulunduğunda tahsis edilmek üzere 40.000 kuruş maaş bağlandı. Nezâretin bundan sonraki çalışmaları için ticâret nezâreti kısmına bakınız.

da bazen birbiriyle birleşerek, bazen de müstakil hâle getirilerek çalışmalarını yürütmüştür[1].

Böylece ülkenin îmârı için ele geçirilmiş önemli bir fırsat, imkânsızlıklar yüzünden değerlendirilemedi. Çünkü, ticâret nezâreti ile birleşmesinden sonra ticâret, tarım ve nâfıa gibi halkın refâhı için gerekli üç önemli konunun aynı idârî birim tarafından bir elden yönetilmesi, hiçbirisinin gerektiğince ele alınamaması tehlikesini doğuracağı açıktı. Üstelik, nâfıa nezâretinin görev sınırları ve yetkileri son derece güzel ve etraflı bir şekilde düzenlenmişti. Zirâat nezâreti olayında da gördüğümüz gibi, bu tür ülke genelinde uygulanacak reformlar, çok geniş bir organizasyon, bilgi birikimi ve paraya ihtiyâç duyuruyordu. Bundan dolayı, çok önemli olan bu reformların uygulanmaya konmasının zamana bırakıldığını ve tedrîcî olarak gerçekleştirilmeye çalışıldığını görüyoruz.

II- MECLİS-İ VÜKELÂYA SONRADAN DÂHİL OLAN NEZÂRETLER

A- EVKAF-I HÜMÂYÛN NEZÂRETİ

1- Evkaf-ı Hümâyûn Nezâretinden Önce Vakıfların İdâresi

Arapça'da *durdurmak, alıkoymak* anlamına gelen vakıf kelimesi ıstılah olarak bir kimsenin Allah'a yakın olmak amacıyla taşınabilen ve taşınamayan mal veya mülkünü dinî, hayrî veya içtimâî bir gâyeye ebediyen tahsîs etmesi demektir. İşte bu kutsal amaca matûf olarak genelde İslâm dünyasında, özelde de Osmanlı Devleti'nde vakıf müessesesi çok yaygın bir şekilde sosyal hayattaki yerini almış ve devletin gerçekleştirmesi gereken bir çok kamu hizmetini yerine getirmiştir. Bu hizmetlerin yaygınlık ve boyutlarını göstermek açısından XVI. yüzyılda devletin topraklarının beşte birini vakıf toprakların oluşturduğunu söylemek herhalde yeterli olsa gerektir.

Şimdi, bu denli yaygın ve çeşitli konularda hizmet veren bu kurumun Osmanlı döneminde nasıl idâre ve kontrol edildiğine temas edelim. Osmanlılarda vakıf kuran

---

[1] Zilhicce 1279(Haziran 1863) tarihinde nâfı'a nezâreti, ticâret nezâretinden ayrılarak Edhem Paşa'ya tevcih edildi. Bu müstakiliyet o senenin sonuna kadar sürdü. Safer 1283(Haziran-Temmuz 1866)'da ise nâfı'anın ticâret nezâretinden ayrılığı Halil Paşa'nın nezâretinde bir hafta devam etti. Daha sonra Zilkade 1284(Mart 1868) tarihinde yine ayrılarak rütbe-i bâlâ ile Posta ve Telgrafhâne Nâzırı Agaton Efendi'ye tevcih edildi (M. Süreyyâ, *Sicill,* IV, 830).

pâdişah ve diğer hayır sâhipleri, vakıflarının mütevelliliğini evlâtlarına; nezâretlerini de sadrazam, şeyhülislâm, dârüssa'âde ağası ve İstanbul kadısı gibi yüksek devlet memurlarına tevcîh etmişlerdi. Sadrazama bağlı vakıfların yönetimi, *vezir müfettişi* adındaki bir görevli tarafından yürütülüyordu. Vakıflarla ilgili anlaşmazlıklara ise, şehir ve kazalarda kadı ve nâibler bakardı. Öte yandan İstanbul'da üç, Edirne ve Bursa'da da birer tane olmak üzere yalnızca vakıflarla ilgili dâvâlara bakan *müfettiş kadılar* da vardı.

Fâtih Sultan Mehmed'in, İstanbul'daki evkafının nezâretini 868(1463-64)'de Veziriazam Mahmud Paşa'ya tevcîh etmesiyle *sadr-ı âlî nezâreti* teşekkül etmişti. Zamanla kurulan yeni vakıfların da nezâretlerinin sadrazamlara verilmesi üzerine bunlarla ilgili işlerle sadrazam adına reisülküttâblar ilgilendiler. Daha sonra başa geçen II. Bayezid ise, kurduğu vakıfların nezâretini 912(1506-1507) tarihinde Şeyhülislâm Alaeddin Ali Efendi'ye vermişti. Böylece kurulan *şeyhülislâm nezâretine* de gün geçtikçe yeni yeni evkafın eklenmesiyle bunların artan işleri tezkireciler tarafından görülmeye başlandı. Kanûnî Sultan Süleyman'ın hanımı Hürrem Sultan, İstanbul'da inşâ ettirdiği câmi', medrese, îmâret vs. evkafının nezâretini Hadım Mehmed Ağa'ya ihâle etmesiyle 952 (1545) senesinde *kapu ağası nezâreti* (dârüssa'âde ağası nezâreti) ihdâs edilmişti. Zamanla ilhâkların çoğalmasıyla bu vakıflarla ilgili işleri kapu halîfeleri yürütmeye başlamıştı. Ancak, bu ağalardan hayli nüfûzlu birisi olan Habeşî Mehmed Ağa'nın, Muharrem 995(1587) tarihinde *evkaf-ı Haremeyn nâzırı* ünvânını alması üzerine Haremeyn nezâreti kurulmuş oluyordu. Bu nezâret, gelirinin bir kısmı veya tamamı Haremeyn-i şerîfeyn halkına tahsis edilen vakıflarla ilgili işlere bakıyordu. Bu vakıfların kontrol ve teftiş işlemlerini yürütmek için yine dârüssa'âde ağalığına bağlı olmak üzere, evkaf-ı Haremeyn müfettişliği, evkaf-ı Haremeyn muhâsebeciliği, evkaf-ı Haremeyn mukata'acılığı ve dârüssa'âde yazıcılığı adlarıyla dört birim daha kurulmuştu. **Müfettişlik**; vakıflarla ilgili şer'î konuları kontrol etmekle, **muhâsebecilik**; evkafın muhâsebelerini rüyet ve vakfiyelerin hizmet birimlerini (cihet) kaydetmekle, **mukata'acılık**; vakıflardan mukataaya bağlı ev, bina, dükkân vs. emlâk ile zahîre ve tahıl gibi gelirlerin kayd, intikal ve ferâğ gelirlerini tahsil etmekle, **yazıcılık** da; adından anlaşılacağı gibi yazışmaları yürütmekle mükellefti.

İstanbul'daki vakıfların nezâretleri bu saydıklarımızla bitmiyordu. Zirâ, zamanla İstanbul, Galata, Üsküdâr ve Eyüp kadıları, kapudan paşa, yeniçeri ağası, sekbânbaşı ve bostancıbaşıların nezâretlerindeki vakıflar da bunlara eklenince nezâret sayısı 12'ye kadar çıkmıştı. Ancak, bütün bunların en büyüğü yukarıda da belirttiğimiz gibi evkaf-ı Haremeyn nezâretiydi. I. Abdülhamîd vakıfları için îmâreti yakınında bir yönetim yeri yaptırarak bu daireyi mütevellî kaimmakamlığı, evkaf ve

rûznâmçe kitâbetleri olmak üzere üç kısıma ayırmıştı (ZA 1188/Ocak 1775). Ancak, kısa bir müddet sonra *evkaf-ı Hamîdiye* adıyla anılan bu vakıfların idâresi Haremeyn nezâretinin bir şubesi durumuna geldi. Sultan II. Mahmud, kendi vakıflarıyla babasından intikal eden vakıfların idârelerini birleştirerek 50'yi bulan evkafın idâresini darbhâne-i âmire nâzırının emrine verdi[1]. Ayrıca, kendi vakıflarına gelir kaynağı bulabilmek için yeni gedikler ihdâs etti. Bunlar, sınırlı (mahdûd) ve sınırsız (gayr-i mahdûd) olmak üzere iki kısımdı. Bir çeşit inhisâr demek olan sınırlı gediklerde bir iş kolunda belirlenen sayının üzerinde işyeri açılamıyordu. Örneğin İstanbul'da 180 kalaycı gediği olup bu sayının üzerinde kalaycı dükkânı açılması mümkün değildi. Sınırsız gedikte ise böyle bir sınırlama yoktu, yalnız işyeri açarken ruhsat almak gerekiyordu. Hiçbir esnâf gediğe tâbi bir sanatı gediksiz icrâ edemezdi. Bu gedikler esnâf arasında alınıp satılır ve bu satışlardan yine musakkafât gibi ferâğ, intikal, kirâ vs. vergiler alınırdı. Ancak, bu usûl de fazla bir yarar sağlayamadan bir takım suistîmâllere uğramıştı[2].

Bütün bu nezâretlere bir de taşra ve diğer yerlerde kadı ve sair mütevelliler yönetiminde olan evkafı da eklersek vakıfların içinde bulundukları bağımsız ve karmaşık durumu daha rahat kavrayabiliriz. Ancak, I. Abdülhamîd'in vakıfları için husûsî daire kurmasıyla başlayan ve II. Mahmud'la devam eden bu süreçte vakıflarda bir merkezîleşmeye doğru gidildiğini ve devletin kontrolünün yavaş yavaş vakıflar üzerinde tesîs edilmeye başlandığını görüyoruz.

2- Evkaf-ı Hümâyûn Nezâretinin Kurulması

Yukarıda elliden çok vakfın birleştiğini söylediğimiz Mahmudiye vakıflarının idâresi, yeniçeriliğin ortadan kaldırılmasıyla Şevvâl 1241(Mayıs 1826) tarihinde nezâretleri yeniçeri ağası ve sekbânbaşı uhdelerinde bulunan evkafın da eklenmesiyle daha da büyümüştü. Bunun üzerine bu vakıfların idâresi, darbhâne-i âmireden ayrılarak *evkaf-ı hümâyûn nezâreti* adıyla müstakil hâle getirildi. Kesedârlık, zimmet ve sergi halîfelikleri olmak üzere üç daireden oluşan nezârete el-Hac Yusuf Efendi

---

1 Hüseyin Hüsâmeddin, İbnülemin Mahmud Kemâl İnal, *Evkaf-ı Hümâyûn Nezâreti'nin Târihçe-i Teşkîlâtı ve Nuzzârın Terâcim-i Ahvâli,* İstanbul 1335, s. 12-16, 19-26; Bahaeddin Yediyıldız, "Vakıf", *İA*, s. 153, 162-163; John Robert Barnes, *Evkaf-ı Hümâyun; Vakıf Administration Under the Ottoman Ministry for Imperial Religious Foundations 1839 to 1875*, London 1982, s. 143-145, 148-149; Lütfî, *Tarih*, I, 205-206.

2 Meselâ, bir dükkânda kirâcı bulanan kişi mal sâhibinin haberi olmadan evkaf hazînesinden bir gedik satın alıp, malsâhibi kirâcıyı çıkartmak veya kirâyı arttırmak istediğinde *benim burada gediğim vardır, kararlaştırılan kirâdan başka bir şey istemeğe hakkın yoktur* diyerek hem vakıfları ve hem de mal sâhiplerininin haklarını gasp ediyorlardı (Mustafa Nûri Paşa, *Netâyicü'l-Vuku'ât*, İstanbul 1327, IV, 100; Abdurrahman Şeref, *Târih-i Devlet-i Osmâniyye*, İstanbul 1312, II, 487).

atandı. Kesedârlık, i'lâm, takrîr ve inhâ türü yazışmaları yürütmekle; zimmet halîfeliği, iltizâm ve mukataa zabıtları, mültezim ile kefili olan sarrâflardan alınacak borç senetleri, iltizâm bedelleri ve kirâ zimmet pusulalarını yazmak, tahsîlât ve muhâsebe işlerini kontrol etmekle; sergi halîfeliği de hazîneye gelen paraları teslim almak ve masrafları ödemekle görevliydi. Ayrıca, her daireye üçer maiyyet memuru, iki kâtip ve bunlara yeterli sayıda yardımcı (yamak) atanmıştı[1].

II. Mahmud, askerin gücünü yeniçeriliği ortadan kaldırarak kırdıktan sonra diğer önemli muhâlif güç olan ulemânın gücünü de bu düzenlemeyle azaltmak istemiştir. Zirâ, ulemâ, ellerinde bulunan vakıf gelirleri ile merkezî hükûmet karşısında daha rahat ve bağımsız hareket edebilmek imkânına sâhipti. II. Mahmud bu reformla vakıfların idâresini merkezîleştirmek yolunda çok önemli bir adım atarken, aynı zamanda hem ulemâyı merkeze daha bağımlı bir hâle getirip etkinliğini azaltıyor, hem de çok büyük rakamlara varan gelir kaynaklarını merkezin emrine almış oluyordu. Öte yandan, bu şekilde daha sonra geliştireceği reform programları için de güçlü bir gelir kaynağı temin etmişti.

Şevvâl 1243(Nisan-Mayıs 1828)'de dârüssa'âde ağalığı kaldırılınca, uhdelerinde bulunan çok sayıda evkaf da nezârete nakledildi. Yine Receb 1246(Aralık 1830-Ocak 1831)'de bostancıbaşı, topçubaşı, hazînedârbaşı, kilercibaşı, saray-ı cedîd ağaları; RA 1247 (Ağustos 1831)'de şıkk-ı evvel defterdârı, reisülküttâp, İstanbul, Eyüp, Galata ve Üsküdâr kadıları, Haremeyn müfettişi ve saray ağası nezâretlerindeki 632 vakıf; aynı senenin Receb'inde (Aralık) kapudan paşa, çavuşbaşı; Zilka'desi (Nisan 1832)'nde de sadr-ı âlî nezâretlerindeki bütün vakıflar, tedrîcî olarak evkaf-ı hümâyûn nezâretinin idâresine alındılar. Yine, mütevellileri kadılar tarafından atanan vakıfların idâresi de yavaş yavaş nezâretin emrine girmeye başlamıştı.

Bu katılımlarla yükü çoğalan evkaf-ı hümâyûn nezâretinin işlerinin sözkonusu üç daire tarafından görülememesi üzerine yazışmalarda kesedâra yardımcı olmak ve yeni zabt olunan evkafın muhâsebelerini kontrol etmekle görevli *tahrîrât başkitâbeti*, bütün vakıf gediklerinin mukataalarını toplamak, mahlûllerin ferâğ ve intikalini kaydetmek ve zimmet halîfesine yardımcı olmakla yükümlü *mülhakat gedikler kitâbeti* ve nihâyet, câmi ve îmâret gibi vakıfların onarım, tefrîş, satınalma ve giderlerine bakmak üzere de *rûznâmçecilik* memuriyetleri oluşturuldu (ZA 1247/Nisan 1832). Bu memuriyetlere atanan memurların maiyyetlerine de üçer yardımcı verildi. Kalem-

---

1 Nâzıra 10.000, kesedâra 1.000, zimmet halîfesine 800 ve sergi halîfesine de 500 kuruş maaş bağlanmıştı (H. Hüsâmeddin, *Aynı eser*, s. 26-27; Mehmet İpşirli, "II. Mahmud Dönemi'nde Vakıfların İdaresi", *Sultan II. Mahmud ve Reformları Semineri*, İstanbul 1990, s. 54; J. R. Barnes, *Aynı eser*, s. 149, 151-52).

leri ve kadrosu bu şekilde genişleyen nezârete eski binâsı kâfî gelmediği için eski darbhâne civârında 17 odalı yeni bir binâ inşâ edildi (28 CA 1248/23 Ekim 1832)[1].

Teşkilâtta bir yandan bu değişiklikler yapılırken, diğer yandan da vakıfların kendi iç düzenleri ve görevlilerinin keyfiyetine ait ıslahâtlar icrâ ediliyordu. Bu cümleden olarak vakıfların gelirlerinin tesbîti, tevliyet, cibâyet vs. görevlerin ehline verilmesi, ilmiye görevlilerinin (cihet) sınavla alınması gibi önlemlere başvurulmuştu. Ancak, buna rağmen, taşrada bulunan vakıfların tevliyetleri, sözkonusu nizâma uyulmayarak arzıhâl ile Anadolu ve Rumeli askerî kalemlerinden nizâmına aykırı bir şekilde tevcîh edilmekte ve bazen de mâliye kalemi berâtıyla tasarruf olunagelen bazı hizmetlerin kayıtları çalınarak sözkonusu askerî rûznâmçeler tarafından berâtlarının verilmesi gibi yolsuzluklara yeltenildiği oluyordu. Bunun üzerine askerî kalemlerde bulunan evkaf kayıtları, memurlarıyla berâber Bâb-ı Defterî'ye nakledilerek nâzırı olan vakıfların tevliyet tevcîhlerinin nezâretlerinden, olmayanların da evkaf-ı hümâyûn nezâretinden yapılması kararlaştırılmıştı[2].

3- Evkaf-ı Hümâyûn Müfettişliği

Daha önce Haremeyn ve evkaf-ı hümâyûna ait vakıfların teftîş ve kontrolü aynı müessese, yani, Haremeyn evkafı müfettişliği tarafından gerçekleştirilirken, 10 R 1250(16 Ağustos 1834) tarihinde evkaf-ı hümâyûn müfettişliği kurularak Es'ad Efendi'ye tevcih edildi. İki nezâretin birleşmesinden sonra *evkaf-ı hümâyûn müfettişliği* adıyla faaliyetlerini yürüten bu memuriyet (teftîş mahkemesi), nezârette vakıflarla ilgili anlaşmazlıkların halli, vakıf muhâsebelerinin ve vâkıfın şartlarının yerine getirilip getirilmediğinin kontrolü ve vakıflardan tamîre muhtaç olanların mütevellîleri vâsıtasıyla onarımını sağlamak işlerine bakıyordu[3]. Vakıflara dair olan anlaşmazlıklar direkt olarak müfettişliğe gönderiliyordu. Oysa, evkaf-ı hümâyûn nâzırını aradan çıkararak gerçekleştirilen muâmele, nizâmına uygun olmadığından, yapılan bir düzenleme ile, anlaşmazlıklara dair Bâbıâlî'ye gelen evrakın önce nezârete oradan da müfettişliğe havâlesi kararlaştırıldı. Burada ele alınan evrak ise, aynı yollardan geri dönüyordu. Müfettişlikte görüşülemeyecek derecede güç konular ise, şeyhülislâmın huzurunda müfettiş ve evkaf-ı hümâyûn nâzırının vekili de hazır olduğu halde müzâkere ediliyordu (23 Receb 1259/19 Ağustos 1843)[4]. Mahkemeden elde edilen hâsılâtın yarısı müfettişe veriliyor, yarısı da diğer mahkeme memurları

---

[1] Sözkonusu iki kâtibe 750'şer, rûznâmçeciye de 700 kuruş maaş bağlandı (H. Hüsâmeddin, *Aynı eser*, s. 28-29; J. R. Barnes, *Aynı eser*, s. 152-154).

[2] 13 M 1251(11 Mayıs 1835), *TV.*, Nr. 101.

[3] Mustafa Nûri Paşa, *Aynı eser*, IV, 100; J. R. Barnes, *Aynı eser*, s. 157.

[4] İ. DH., Nr. 3905.

arasında paylaştırılıyordu[1]. Ancak, daha sonra yapılan bir değişiklik ile üçte biri evkaf hazînesi için alıkonulurken, üçte biri müfettişe ve geri kalan üçte bir de kassam, mümeyyiz, kâtip vs. mahkeme görevlileri arasında bölüşülüyordu. Bu şekilde görevlilerin iş sâhibinden rüşvet ve bağış almalarının önüne geçilmesi plânlanıyordu[2]. 16 CA 1271(4 Şubat 1855) tarihinde yapılan bir başka düzenleme ile hazineye alınan paydan vazgeçilerek gene eski şekle, yani, yarı yarıya paylaşılması usûlüne geri dönüldü[3]. Daha önce, atanacak kişilerin rütbe ve görev süreleri konusunda belli bir kural olmadığından, yapılan bir düzenleme ile sözkonusu müfettişliğin yalnızca *İstanbul* ve *Mekke-i Mükerreme pâyeli*lerine, birer sene müddetle nöbetleşe tevcîh edilmesine karar verildi[4].

16 ZA 1252(22 Şubat 1837)'de ise İstanbul'un su işleriyle ilgilenen ve aynı zamanda su kanallarının temizliğiyle görevli olan su nezâreti, evkaf-ı hümâyûn nezâretine ilhâk ve Z 1253(Şubat-Mart 1838)'de de Boğaziçi ve Haliç'de yolcu taşıyan kayıkçılarla ilgili işlere bakmak üzere *kayıkçılar kitâbeti* teşkîl edildi[5].

Haremeyn ve evkaf-ı hümâyûn nezâretleri tarafından Anadolu ve Rumeli'deki merkezlere mahallî ileri gelenlerden *muaccelât nazırı* adıyla birer evkaf müdürü tayin edildi (RA 1251/Temmuz 1835)[6]. Daha sonra iki nezâretin birleşmesi üzerine taşrada bulunan memurları da aynı şekilde birleştirildi. Yani, vilâyet ve sancak merkezlerinde her ikisinin de ayrı ayrı temsilcileri bulunan muaccelât nâzırlarının yerine her merkeze bir muaccelât müdürü tayin edildi[7]. Taşra vakıflarının muhâsebelerini kontrol etmekle görevli bu memurların pek çoğu görevlerinin ne olduğunu tam anlamıyla kavrayamadıkları ve bir çok yolsuzluklara yeltendikleri için alınan bir kararla

---

1 16 CA 1271(4 Şubat 1855), İ. MV., Nr. 13802.

2 22 C 1261(28 Haziran 1845), İ. DH., Nr. 5270; H. Hüsâmeddin, *Aynı eser*, s. 32. 28 Z 1264(25 Kasım 1848) tarihli bir irâde ile görevlerini gereğince yerine getiren mahkeme-i teftîşin bazı memurlarının maaşlarına zam yapılmıştı (İ. DH., Nr. 10119).

3 İ. MV., Nr. 13802. Harcın taksimi işleminde memurların kıdem ve liyâkatleri gözönünde tutuluyordu (5 Safer 1272, İ. MV., Nr. 14760).

4 9 Şaban 1272(15 Nisan 1856), *TV.*, Nr. 540; Lütfî, *Târih*, IX, 127-128.

5 H. Hüsâmeddin, *Aynı eser*, s. 33-34; J. R. Barnes, *Aynı eser*, s. 158-59. İstanbul'un sözkonusu su kanallarını temizlemek için su nâzırının maiyyetinde 15 sekbân görevlendirilmişti. Ayrıca, temizleme, tamîr vs. işlerde kanalların geçtiği köylerin ahâlisi cüzî bir maaş karşılığı ve diğer vergilerden muaf tutularak çalıştırılmakdaydı. Tanzimat'ın i'lânından sonra bu muâfiyetler ortadan kaldırıldı. Zikredilen köyler bir muhassıllık hâline getirilerek su nâzırına bağlandı.Yeni muhassıllığın şer'î işlerine de evkaf-ı hümâyûn müfettişi bakıyordu (11 RA 1256/13 Mayıs 1840, İ. MV., Nr. 44).

6 H. Hüsâmeddin, *Aynı eser*, s. 33.

7 H. Hüsâmeddin, *Aynı eser*, s. 35.

görevlerinde başarılı olanlar ibka, diğerleri ise azledildi. Ayrıca, büyük merkezlerdeki evkaf memurlarının maiyyetlerine de yeterli sayıda memur verildi[1].

4- Haremeyn-i Şerîfeyn Evkafı Nezâretinin Kurulması

Yoğun faaliyetlerinden dolayı Haremeyn evkafının işlerine gereğince bakamayan dârüssa'âde ağalarınm yerine kendileri adına evkafın işlerini görmek üzere *evkaf-ı Haremeyn nâzırı muâvini* ve *kaymakamlığı* ihdâs edilmişti (1 M 1249/21 Mayıs 1833). Bir sene sonra ise yeni bir düzenleme ile nezâret ünvânı dârüssa'âde ağasında bırakılarak *Haremeyn-i şerîfeyn evkafı müdürlüğü* kuruldu (M 1250/Mayıs 1834)[2]. Evkaf-ı hümâyûn nezâretinde olduğu gibi müdürlüğe de ayrıca zimmet halîfesi ve kesedâr atanarak maiyyetlerine yeterli sayıda memur verilmişti. Bu münâsebetle yeterli olmayan saray yakınındaki idâre binâsı yıkılıp yerine yeni bir binâ inşâ ettirilerek nezâret bu binâya taşındı[3]. Ancak, gerek nezâretle müdürlüğün başka başka kişilerde olmasının yarattığı kargaşa ve gerekse Müdür Nazîf Efendi'nin görevini lâyıkıyla yerine getirememesi, Haremeyn evkafında özlenen düzeni sağlayamadığından bu iki memuriyet *Haremeyn-i şerîfeyn evkafı nezâreti* adıyla birleştirilerek Hacı Edhem Efendi'ye tevcîh edildi. Yeni nezâret, teşrîfâtta Haremeyn'e hürmeten evkaf-ı hümâyûn nezâretinin üzerinde yeralıyordu (12 CA 1252/25 Ağustos 1836)[4].

Bu yeni yapılanmaya bağlı olarak muâmelâta dair bazı değişikliklerin de gerçekleştirildiğini görüyoruz. Zîrâ, daha önce dârüssa'âde ağalarının arzıyla icrâ edilen vakıf muâmelelerinin, bu değişiklikten sonra, yazacağı takrir üzerine gerekli irâdenin çıkmasıyla nâzır kanalıyla yapılması kararlaştırıldı[5]. Ayrıca, vakıfların idâresinin çoklu sistemden kurtarılması çabasının bir sonucu olmak üzere şeyhülislâm nezâretinde bulunan vakıflar Haremeyn nezâretine bağlanarak bu vakıfların gelirlerine karşılık şeyhülislâmlığa mansûre hazînesinden aylık 25.000 kuruş maaş tahsis edildi

---

1 6 M 1261(15 Ocak 1845), İ. DH., Nr. 4832.

2 Müdürlüğe Haremeyn Muhâsebecisi Mehmed Nazîf Efendi rütbe-i sâniye ile atandı. Nâzır, Dârüssa'âde Ağası Uzun Abdullah Ağa'ya ise 15.000 kuruş maaş tahsis edildi (HH., Nr. 23762; H. Hüsâmeddin, *Aynı eser*, s. 29-30; J. R. Barnes, *Aynı eser*, s. 155). M. Süreyyâ, müdürlüğün Şevval 1250 tarihinde kurulduğunu zikrediyor (*Nuhbe*..., I, 29). Ancak, Süreyyâ, tarihlerde önemli hatâlar yaptığı için biz daha güvenilir olan H. Hüsâmeddin'in verdiği tarihi esâs aldık.

3 Selh-i Ramazan 1251(19 Ocak 1836), *TV.*, Nr. 121.

4 Edhem Efendi'ye 10.000 kuruş maaş bağlandı (HH., Nr. 22965; Nr. 23038; 13 CA 1252, BEO., *Ayniyât Def.*, Nr. 792, s. 172-173; 14 CA 1252, *Mühimme Def.*, Nr. 251, s. 287; *MMD.*, Nr. 8197, vr. 10a; Gurre-i C 1252, *TV.*, Nr. 135; H. Hüsâmeddin, *Aynı eser*, s. 30-32; Lütfî, *Târih*, V, 52; J. R. Barnes, *Aynı eser*, s. 155-156).

5 19 CA 1252(1 Eylül 1836), *Mühimme Def.*, Nr. 251, s. 287.

(1 Receb 1252/12 Ekim 1836)[1]. Bu yeni nezâretin kurulması ve şeyhülislâm nezâretindeki vakıfların buraya aktarılmasıyla, evkaf-ı hümâyûn nezâretinden verilmekte olan gediklerin usûlü de yeniden düzenlendi. Zirâ, daha önce verilmiş olan vakıf gediklerden yeni düzenleme ile Haremeyn nezâreti dâhilinde kalanlarının evkaf nezâretindeki kayıtlarının ayrılması imkânsızdı. Öte yandan bunların artık Haremeyn nezâreti gelirlerinden olması hasebiyle Haremeyn tarafından satılmaları gerekiyordu. Sözkonusu vakıflardan gerek gedikleri daha önce evkaf-ı hümâyûn nezâretinden verilmiş olanların, gerek yeni satılacak olan gediklerin temessüklerinin Haremeyn evkafı nezâretinden verilmesi kararlaştırıldı. Önceden verilmiş olan gediklerin sâhiplerinin ellerinde bulunan temessükleri, Haremeyn nezâreti tarafından yenilenecek ve bu vakıfların ferâğ ve intikal muâmeleleri de buradan yürütülecekti[2].

5- Evkaf Muhâsebeciliğinin İhdâsı

Haremeyn ve evkaf-ı hümâyûn nâzırlarının ortak teklifi ile Anadolu, küçük evkaf, Haremeyn muhâsebecilikleri ve Haremeyn mukataacılığının evrak, defter vs. kayıtları ile memurları birleştirilerek *evkaf muhâsebeciliği* oluşturulmuştu (Receb 1252/Ekim 1836)[3]. Muhâsebenin görevi, bütün hesâbların kontrol edilmesi ve vakfiye muâmelelerinin yürütülmesiydi[4]. Zamanla işlerinin ve öneminin artmasıyla paralel olarak rütbesi de yükselerek rütbe-i ûlânın sınıf-ı sânîsi mertebesine kadar çıktı[5].

Meclis-i vâlâ üyelerinin üzerlerinde bulunan ikinci memuriyetlerin alınması esnâsında evkaf-ı hümâyûn nâzırı olup aynı zamanda uhdesinde meclis-i vâlâ azalığı da bulunan Ziver Efendi'nin meclis üyeliğinde bırakılmasından dolayı nezâret, darbhâne-i âmire müşirliğine bağlandı. Bu şekilde nüfûz ve işleri çoğaldığından kendisine *paşalık* ünvânı verilen Darbhâne-i Âmire Müşiri Hasîb Paşa'ya bir de müsteşar

---

1 Haremeyn-i şerîfeyne ait bazı mukataat, bu nakil işleminden önce mansûre hazînesi tarafına geçmişti. Bundan dolayı bunların gelirlerine mukabil olarak şeyhülislâmlığa tahsis edilecek aylığın mansûre hazînesinden verilmesi kararlaştırılmıştı (HH., Nr. 26845; 11 B 1252, *Mühimme Def.*, Nr. 251, s. 287; *MMD*, Nr. 8197, vr. 118a). Bu 25.000 kuruşluk meblağ, üç sene sonra 2 N 1255(9 Kasım 1839) tarihinde iki katına, yani 50.000 kuruşa çıkarılmıştı (BEO., *Ayniyât Def.*, Nr. 766, s. 115).

2 7 Şaban 1252(17 Kasım 1836), Cevdet, Evkaf, Nr. 8308.

3 Muhâsebeciliğe, sâniye sınıf-ı sânîsi rütbesi ile eski Haremeyn Evkafı Müdürü Nazîf Efendi atandı (HH., Nr. 50626; 19 B 1252, *TV.*, Nr. 138; Lütfî, *Târih*, V, 61; H. Hüsâmeddin, *Aynı eser*, s. 32).

4 *İhsâiyât-ı Mâliye 1325*, İstanbul 1327, s. 5.

5 3 N 1265(23 Temmuz 1849), İ. DH., Nr. 11301.

atandı (20 M 1254/15 Nisan 1838)[1]. Hemen ardından Haremeyn-i şerîfeyn evkafı nezâreti de, nâzırı bulunan Edhem Efendi'nin dâr-ı şûrâ-yı Bâbıâlî'ye üye atanması nedeniyle darbhâne müşîrliğine ilhâk edildi (4 RA 1254/28 Mayıs 1838)[2]. Bu düzenleme ile Hasîb Paşa meclis-i hass-ı vükelâya da üye oldu[3]. II. Mahmud'un bu iki nezâreti darbhâne-i âmireye bağlamasının tabii ki önemli nedenleri vardı. Padişah, vakıflar ve bunlardan sağlanan gelirlerin idâresini, devletin ve bilhassa kendisinin sıkı kontrolü altında bulunan darbhâneye vermek suretiyle denetimi altına almayı[4] ve bu şekilde yapacağı reformlara kaynak sağlamayı düşünmüştü[5].

Birleşme hâdisesinden sonra her iki nezârette ayrı ayrı olarak bulunan organlar ve memuriyetler de birleştirilmişti. Kesedârlık ve başkitâbet birleştirilerek *tahrîrât kitâbeti* oluşturuldu ve maiyyetine iki de mümeyyiz verildi[6]. Ayrıca vakıfların onarım işlerini yürütmek üzere bir de *tâmirât müdürlüğü* ihdâs edildi. Zimmet ve sergi halîfelikleriyle rûznâmçe ve gedikler kitâbeti ise aynen oldukları gibi bırakıldılar[7]. Muhallefâtın zabtı usûlü kaldırılarak beytülmâl gelirleri ve evrakı da evkaf-ı hümâyûn nezâretine nakledildi. Bunun üzerine tabii ki beytülmâl kassâmlığı, müdürlüğü ve muhallefât mümeyyizliği ilga edildi[8]. Ancak, hernekadar nezâret ve

---

1 Darbhâne müsteşarlığına darbhânede sâhib-i ayâr bulunan Şevki Efendi atandı (Cevdet, Dâhiliye, Nr. 2876; 20 M 1254, BEO., *Ayniyât Def.*, Nr. 796, s. 13; 11 Safer 1254, *TV.*, Nr. 164; M. Süreyyâ, *Nuhbe...*, I, 54). H. Hüsâmeddin'in eserinin konuyla ilgili yerinde bir dizgi hatası olarak darbhâne-i âmire nezâreti, tophâne-i âmire olarak geçiyor. Hemen alt paragrafta ise doğrusu zikrediliyor (*Aynı eser*, s. 34). B. Yediyıldız ("Vakıf", *İA*, s. 163) ile J. R. Barnes, (*Aynı eser*, s. 159) bu hatayı farketmeyip yanlış olarak nezâretin tophâneye bağlandığını yazıyorlar.

2 Kâmil Kepeci , *Ruus Def.*, Nr. 221, s. 4; 5 RA 1254, BEO., *Ayniyât Def.*, Nr. 796, s. 27; 22 RA 1254, *TV.*, Nr. 166; Lütfî, *Târih*, V, 124; H. Hüsâmeddin, *Aynı eser*, s. 34; J. R. Barnes, *Aynı eser*, s. 159; M. Süreyyâ, *Nuhbe...*, I, 55.

3 H. Hüsâmeddin, *Aynı eser*, s. 36,50; Mehmed Z. Pakalın, *Mâliye Teşkîlâtı Târihi*, Ankara 1978, III, 118-121; J. R. Barnes, *Aynı eser*, s. 160. Ahmet Akgündüz, nâzırın meclis-i vükelâya dâhil olduğu tarihi 1255 olarak vermektedir (*İslâm Hukukunda ve Osmanlı Tatbıkatında Vakıf Müessesesi*, Ankara 1988, s. 283).

4 Mehmet İpşirli, *Aynı mak.*, s. 55; Richard L. Chambers, "The Civil Bureaucracy in Turkey", *Political Modernization in Japan and Turkey*, (Ed. Robert E. Ward ve Dankwart A Rustow) New Jersey 1968, s. 318-19.

5 J. R. Barnes, *Aynı eser*, s. 164. Barnes, ayrıca II. Mahmud'un haleflerinin de aynı siyâseti takip etmelerinin, yani vakıfları devletin kontrolü altında bulundurmalarının vakıfların çöküşüne neden teşkil ettiğini söylemektedir (s. 259).

6 2 CA 1254(24 Temmuz 1838), BEO., *Ayniyât Def.*, Nr. 796, s. 46. Kitâbete 7.000 kuruş maaşla Kesedâr Ali Şevki Efendi atandı (H. Hüsâmeddin, *Aynı eser*, s. 35; J. R. Barnes, *Aynı eser*, s. 159-160). İşlerin daha da çoğalması sonucunda tahrîrât odasına bir de *mukabeleci* atanmıştı. Rıf'at Bey, bu memuriyete 3.000 kuruş maaş ve rütbe-i sâlise ile tayîn edilmişti (12 M 1272, İ. DH., Nr. 21391).

7 H. Hüsâmeddin, *Aynı eser*, s. 35; J. R. Barnes, *Aynı eser*, s. 160.

8 17 L 1254(3 Ocak 1839), HH., Nr. 27458; 4 Safer 1255, *TV.*, Nr. 178.

kalemler bu şekilde birleştiyse de hazîneler ayrılıklarını devam ettirdiler. Nitekim, her iki hazînenin başında da evkaf-ı hümâyûn nâzırının bulunmasına rağmen, hazînelerin tahsîsât, harcama ve muhâsebeleri birbirlerinden ayrı olarak düzenlenmekteydi[1]. Bu durum genelde konu hakkında yazan araştırmacıların gözünden kaçmıştır.

6- Evkaf-ı Hümâyûn Nezâretinin Darbhâneden Ayrılması

Memuriyetlerden birbirleriyle irtibâtı olanların birleştirilmesi fikrinden beklenen yararın sağlanamaması üzerine yapılan bir düzenleme ile tekrar eski hallerine getirilmeleri kararlaştırıldı. Bu amaçla mâliye nezâreti, hazîne-i âmire ve hazîne-i mukataat defterdârlıkları olmak üzere ikiye ayrıldığı gibi Haremeyn ve evkaf-ı hümâyûn nezâretleri de darbhâne müşîrliğinden ayrılarak müsteşarı Şevki Efendi'ye *evkaf-ı hümâyûn nezâreti* adıyla tevcih edildi. Böylece, nezâret tekrar müstakil hâle getirildi. Teşrîfâttaki yeri ise rütbe-i ûlâ olarak belirlenmişti (22 C 1255/2 Eylül 1838)[2]. Daha önce darbhâneye bağlı madenlerin hâsılâtından tesviye edilen evkaf-ı hümâyûn memurlarının maaşlarının da bu değişiklikten sonra vakıfların kendi gelirlerinden verilmesi kararlaştırıldı[3].

Memlekette yeni sistemde eğitimi yaygınlaştırmak ve Bâbıâlî'ye memur yetiştirmek için *mekteb-i ma'ârif-i adliye* açılmış ve aynı tipte okulların çoğaltılması

---

1 Meselâ, mâliye hazînesinden tahsis edilen 5.000 kesenin (2.500.000 kuruş), 1706 kese (853.000 kuruş) 200 kuruşu evkaf-ı hümâyûn, 3.242 kese (1.621.000 kuruş) 300 kuruşu da Haremeyn-i muhteremeyn hazînelerine tahsis edilmişti (13 Receb 1263/27 Haziran 1847, İ. DH., Nr. 7799). Konuyla ilgili örnekler çoğaltılabilir. Birkaç tanesi için bkz. 28 M 1257, *TV.*, Nr. 220; 19 Receb 1259, Cevdet, Evkaf, Nr. 3717; 8 RA 1269, İ. MV., Nr. 9563.

2 22 C 1255, *TV.*, Nr. 184; M. Süreyyâ, *Nuhbe...*, I, 63-64; *Sâlnâme-i Nezâret-i Hâriciye*, Sene 1302, s. 220-221. Nâzıra 15.000 kuruşu Haremeyn, 20.000 kuruşu da evkaf-ı hümâyûn hazînelerinden tesviye edilmek üzere 35.000 kuruş maaş bağlandı (2 Şaban 1255, İ. DH., Nr. 135; 4 Şaban 1255/13 Ekim 1839, BEO., *Ayniyât Def.*, Nr. 766, s. 85). H. Hüsâmeddin, darbhâneden ayrılma tarihini 21 CA 1255 olarak veriyorsa da bu tarih ve maaş konusunda verdiği 30.000 kuruş (*Aynı eser*, s. 36) rakamı yanlıştır. Zamanla nezâret maaşı 25.000 kuruşa indirilerek arttırılan 10.000 kuruş başka yerlere tahsîs edildi. Ancak, memuriyetin önemine binâen maaş durumu daha sonra yeniden düzenlenmiş ve 30.000 kuruşa çıkarılmıştı (27 L 1256/22 Aralık 1830, İ. DH., Nr. 1341). Nâzırın maaşının beş sene kadar bu seviyede kaldığını görüyoruz (BEO., *Ayniyât Def.*, Nr. 768, s. 80; 9 ZA 1260, İ. DH., Nr. 4679; Nr. 4830, 3 M 1261). Yeterli olmamasından dolayı maaşı 40.000 kuruşa çıkarılan (23 Şaban 1261/27 Ağustos 1845, İ. DH., Nr. 5444; Nr. 5665, 12 ZA 1261) Hasîb Paşa'ya 1262 senesinde diğer müşîrlerinki gibi tayinât da bağlanmıştı (13 ZA 1262/2 Kasım 1846, İ. DH., Nr. 6602; 18 ZA 1262, BEO., *Ayniyât Def.*, Nr. 772, s. 38).

3 17 B 1255(26 Eylül 1839), İ. DH., Nr. 99.

gayesiyle ihdâs edilen mekâtib-i rüşdiye nezâreti de, şeyhülislâmın denetimi ve evkaf-ı hümâyûn nezâretinin maiyyetinde olarak kurulmuştu[1].

Vakıfların böyle tek çatı altında toplanması bile bazı usûlsüzlükleri engelleyemiyordu. Zîrâ, ev, dükkân vs. gibi mahlûl vakıfların, tâliblerine müzâyede ile tevcîh edilmesi gerekirken, bu usûle riâyet olunmayıp iltimâs, ricâ ve düşük fiyat ile verildiğini görüyoruz. Bu ise vakıfları zarara uğratmakta olduğundan bir buyuruldu ile evkaf-ı hümâyûn nâzırının dikkati çekildi[2]. Aslında 1254(1838) yılında ferâğ ve intikal konusuna verilen bir nizâm ile alınıp satılan musakkafatın ferâğ muâmelelerinin, evkaf nezâretinden tayin edilen güvenilir muhamminler ile ebniye müdürü tarafından gönderilecek memurlar tarafından mülkün gerçek değeri tesbît edildikten ve mülk binâ ise şeyhülislamlıkça kıymeti takdîr edilerek izin verildikten sonra mahkemede satış işlemlerinin yapılması kararlaştırılmıştı[3]. Yine, sözkonusu vakıf emlâkın alınıp satılması muamelelerinden alınan harçlar konusunda yapılan bir takım yolsuzlukları önlemek amacıyla gerçekleştirilen yeni bir düzenlemeyle, vakıf ferâğından alınan % 10'luk harç % 3'e, intikalden alınan % 5'lik harç da % 1.5'a indirilmişti[4]. Bu yüzdeler, malın gerçek değeri üzerinden alınan meblağlar olduğundan vakıf câbileri, alıcı veya satıcı kendi aralarında anlaşıp mülkün değerini düşük gösterebiliyorlar ve böylece alacağı harc mıktarını azaltıp devleti zarara uğrattıkları gibi kendilerine de haksız kazanç sağlamak yoluna başvurabiliyorlardı. Ayrıca, iltimâs ve dostlukla alınması gereken harcı da affedebiliyorlardı. İşte bu yüzden, sözkonusu olumsuzlukların önüne geçmek için bir yandan harc miktarları düşürülüp subvansiyon yapılırken diğer yandan da cezâ uygulaması getirilmişti. Nitekim, bu tür yolsuzlukların yapıldığı tesbit edilirse, belirlenen mıktarın iki katı harc tahsil edilecek, usûlsüzlük yapan câbî de ayrıca cezâlandırılacaktı. Fâtih Sultan Mehmed, II. Bayezid, Kanûnî Sultan Süleyman ve diğer pâdişahların vakıfları müstesnâ olduklarından, işlemlerinin nezâretten görülmesi, bunların dışındaki bütün vakıfların satış ve intikalinde gerekli sened, varsa, mütevellisi veya kaymakamı tarafından mühürlenip kadıların nezâret adına *sahh* işâreti koymalarından sonra yürürlüğe girmesi, yoksa direkt olarak nezâret tarafından mühürlenmesine karar verildi[5].

---

1 H. Hüsâmeddin, *Aynı eser*, s. 36.54; F. Reşit Unat, *Aynı eser*, s. 18; J. R. Barnes, *Aynı eser*, s. 161. Bu konuda geniş bilgi için meclis-i ma'ârif kısmına bakınız.

2 19 R 1256(20 Haziran 1840), *TV.*, Nr. 200.

3 Lütfî, *Târih*, V, 136.

4 26 Z 1256(18 Şubat 1841), *Meclis-i Tanzimât Def.*, Nr. 31, s. 176; 28 M 1257, *TV.*, Nr. 220.

5 28 M 1257(22-23 Mart 1841), *TV.*, Nr. 220. Lütfî Efendi, bu mıktarın da fazla olduğunu ve bu yüzden halkın çoğunun mülkünün gerçek değerini gizlemeye mecbûr kaldığını belirtiyor (*Târih*, VII, 5).

Fakat, bu nizâmın yürürlüğe girmesinden 10 sene kadar sonra bile aynı konuda yolsuzluk şikâyetlerinin olması ve bunun bir irâde ile te'kîd edilmesi bize kanûnun istenildiği gibi uygulanamadığını gösteriyor. Bilhassa şikâyetlerin yoğunlaştığı konu, *satış işlemlerinde temessüklerin vakıf mütevellîleri tarafından mühürlendikten sonra nezâret mührüyle de mühürlenmesi* şeklindeki maddeye uyulmaması husûsuydu. Bazı vakıf mütevellileri bu ilkeye aykırı hareket edip temessükleri yalnız kendileri mühürleyerek satış işlemlerini nizâma aykırı bir şekilde yürütmekteydiler. Bunun üzerine bir irâde ile vakıf mütevellilerinin ve diğer ilgililerin dikkatlerinin çekilmesi istenmişti[1].

Ferâğ ve intikal işlemlerinde yapılan yolsuzluklar bu kararların alınmasından sonra da devam etti. Şöyle ki, ev veya dükkânını bir başkasına satan kişi, aradan bir zaman geçtikten sonra *ben hânemi satmadım, şu kadar kuruş mukabilinde rehin bıraktım* diyerek mülkünü geri almak üzere mahkemeye başvurarak başkalarına zarar ve ziyân verebiliyordu. Bu durumun düzeltilmesi için muamelenin ferâğ mı yoksa istiğlâl (rehin) mi olduğunun satış temessükünde belirtilmesi bir buyuruldu ile emredildi. Bütün bunlara rağmen, yolsuzluk ve dâvâların önünün alınamaması üzerine, meclis-i vâlâdan yapılan bir düzenleme ile ev, dükkân ve arazinin satış muâmelelerinde, ait olduğu vakfın görevlisi tarafından hazırlanan satış belgesi müsveddesi, vakfın bağlı bulunduğu vakıf odasında evkaf nezâreti tarafından görevlendirilen kaymakam ve kâtibin kendi kayıtlarıyla satan ve alan kişiler de hazır oldukları halde karşılaştırılıp gerekli düzeltme yapılarak muamelesi tamamlanan senedin dışında hiçbir belgeye îtibâr olunmaması kararlaştırıldı. Ancak, buna rağmen gene de dâvâ açılırsa kadılar, irâdeye müteallik olmayan hiç bir söylentiye kulak asmayacaktı. Yani, ancak irâde ile yeniden görülmesine karar verilen dâvâlar tekrar ele alınacaktı. Harçları yukarıda yazılı oranlarda bırakılan ferâğ ve intikal işlemlerinde yolsuzluk yapıp suçları sâbit görülen mütevellî, kâtib ve câbîlerin görevlerinden alınarak yerlerine başkalarının atanması kararlaştırıldı[2].

Ferâğ ve intikal işlemlerinden alınan sözkonusu harçlar ve mahlûlât peşinâtının (muaccelât) yarısı evkaf-ı hümâyûn hazînesine, diğer yarısı da mütevellî, câbî ve kâtip gibi görevlilere veriliyordu. Bundan amaç, hazînede birikecek bu paralarla tamire muhtaç vakıfların onarımının sağlanması idi. Oysa, bu iyi niyetli düşünce uygulamaya konulamadı. Zirâ, toplanan paralar, sözkonusu amaç için kullanılacak yerde, nezârette gereğinden fazla kalem ihdâs edilerek pek çok kişinin işe alınması, dışardan bazı kişilere maaş bağlanması, tekkelere tayinât tahsîsi ve yeni tekkeler

---

1 8 M 1268(3 Kasım 1851), İ. DH., Nr. 14795.

2 4 Z 1260(15 Aralık 1844), *TV.*, Nr. 278.

yaptırılması gibi yerlere sarfedilerek tüketildi. Hazîne, böylece onarımı gereken vakıfları parasızlıktan tâmir ettiremeyecek bir duruma geldi[1].

Evkaf-ı hümâyûn nezâretine bağlı olan ve nâzırsız olup nezârete bağlanması gereken vakıfların gelirlerine göre bulundukları yerlerin ileri gelenleri ve gümrük emînleri tarafından maaş bağlanılarak idâre ettirilmeleri yoluna gidildi[2].

Anadolu ve Rumeli'de bulanan vakıfların yıllık muhâsebeleri görülürken vakıf gelirlerinden yazıcı maaşı (*maaş-ı muharrir*), muhâsebe harcı vs. adlar altında bazı meblağlar tahsil ediliyordu. Bu durum ise gelirleri iyice sınırlı olan vakıflara büyük bir mâlî yük getiriyordu. Bunun önüne geçmek için yapılan bir düzenleme ile vakıf mütevellîleri ve diğer görevliler hazır oldukları halde mahallin kadı ve meclisi aracılığıyla vakfın ve evkaf-ı hümûyûn hazînesinin karşılıklı çıkarları gözetilerek sözkonusu harçların belirlenmesine karar verildi. Mâlî durumu iyi olmayan vakıflar ise, durumu düzelinceye kadar harçtan muaf tutuluyordu. Vakıfların muhâsebeleri, ilgili idârî birimin müşîr, kadı vs. idârecileri vasıtasıyla yapılarak imzalı ve mühürlü defterleri evkaf hazînesine gönderilecekti. Ayrıca, gelirleri hitâbet, imâmet, müderrislik, müezzinlikle tekke ve zâviyelerin gelip geçen yolcularına tahsis edilen arazilerden zikredilen harçlar alınmayacaktı. Vakıflara dair meydana gelen anlaşmazlıklar da mahallin meclisince evkaf müdürü de hâzır olduğu hâlde vakfın musakkafât defteri kayıtlarına başvurularak görülecekti. Zirâ, bazı mahkemelerde dâvâlara kanûna uygun bir şekilde bakılmaması sonucunda, bazı vakıf binâlar mülk hâline getirilmişti[3].

Yukarıda açıkladığımız yolsuzluk olaylarının yanısıra, iltimâsla ehliyetli olmayan kişilerin görevlere getirilmesi de vakıfların düzenini bozan diğer bir nedendi. Bunun önüne geçilmesi, mahlûl vakıfların değerlerinden düşük fiyatlarla hatır belâsına tevcîh edilmemeleri ve işinin ehli kişilerin vakıf kadrolarına yerleştirilmeleri konularını içeren beyaz üzerine sâdır olan bir irâde ile evkaf-ı hümâyûn nâzırının dikkatinin çekilmesi ve mâliye hazînesinden evkaf hazînesine tediye edilmekte olan meblağın zamanı geçirilmeksizin verilmesi husûsunun mâliye nâzırına bildirilmesi istendi[4].

Evkaf-ı hümâyûn ve Haremeyn hazîneleri tarafından idâre edilen bütün giderler ile bazı fakir halka verilmekte olan atiyyeler için yapılacak harcamalar -diğer hazî-

---

1 M. Nûri Paşa, *Aynı eser*, IV, 100-101.

2 28 M 1257(22-23 Mart 1841), Cevdet, Evkaf, Nr. 17097; 18 B 1258, BEO., A. MKT., 4/14; 4/15.

3 25 C 1259(23 Temmuz 1843), *TV.*, Nr. 256.

4 25 L 1264(24 Eylül 1848), İ. DH., Nr. 9786.

nelerde olduğu gibi- evkaf-ı hümâyûn nâzırı tarafından arzedilip verilen karar evkaf muhâsebesine kaydedildikten sonra yapılacaktı. Nâzıra, bu harcamalardan 5.000 kuruşa kadar olanlarını irâdeye arzetmeden kendi tasarrufu ile yapabilme yetkisi tanındı[1]. Bu, en küçük bir konunun bile pâdişahın irâdesine arzedildiği bir ortamda, aslında çok önemli bir imtiyâzdı. Yine, daha sonra yapılan bir düzenleme ile nezârete bağlı vakıfların, yapılan muhâsebelerinde 5.000 kuruşa kadar olan mutâd giderleri ve tâmir masrafları nezâret tarafından uygun görüldükten ve bu mıktarın üzerindekilerin ise keşfi yaptırılıp arzedildikten sonra tesviye edilmesi kararlaştırıldı[2].

Tanzimat gereğince çoklu hazîneden tek hazîne sistemine geçilmesi üzerine diğerleri gibi evkaf-ı hümâyûn ve Haremeyn evkafının da bütün gelir ve mukataaları mâliye hazînesine devredildi. Evkaf-ı hümâyûn nâzırı, senelik 25.000 küsür kese (12.500.000 kuruş) olan bu gelirlere karşılık vakıfların giderlerini karşılamak üzere her ay yeterli mıktar paranın nezâret tarafına verilmesini teklif etti. Sâdır olan irâde ile bu konunun, yani tahsis olunacak akçenin mıktarının iki nâzır arasında görüşülerek belirlenmesi emredildi[3]. Bunun üzerine mâliye hazînesinden evkaf-ı hümâyûn nezâretine aylık 1.077.399 kuruş 25 para tahsîs edildi[4]. Ancak, zamanla vakıfların gelirlerinin karşılığı olarak mâliye hazînesinden verilen ve Fuad Paşa tarafından *i'âne* olarak nitelendirilen bu meblağ, bütçede açık çıktıkça azaltıla azaltıla dörtte bir derecesine kadar indirildi. Böylece, masrafları karşılıksız kalan birçok vakıf harab olarak faaliyetlerini durdurmak zorunda kaldı[5].

Mâliye hazînesi, Tanzimat'tan sonra evkaf nezâretine vermesi gereken bu meblağı Rûmî aylara göre vermeye başlamıştı. Oysa, evkaf nezâretinden tahsîs edilen maaşlar (vezâif), Arabî (Hicrî) aylara göre verilmekteydi. İki takvîm arasındaki gün farkı hazineler arasındaki hesâpları da etkiliyordu. Rûmî takvim Hicrî takvimi biraz geriden izlediğinden bir müddet sonra arada ay farkı oluştu. Bu yüzden evkaf nezâreti fazladan olarak 400.000 kuruş maaş ödediğinden açık vermeye başladı ve bu, maaşların verilmesinde aksaklıklara neden oldu. Bunun üzerine konu meclis-i vâlâ ve umûmîde ele alınarak yapılan bir düzenleme ile nezâretten verilmekte olan maaşların da 1 Teşrîn-i Sânî 1260 tarihinden sonra Rûmî takvime göre verilmesi kararlaştırıldı (24 ZA 1260/5 Aralık 1844)[6].

---

1 23 N 1256(18 Kasım 1840), İ. DH,. Nr. 1226. Aradan 13 sene geçmesi üzerine yeni bir irâde ile sözkonusu yetki yenilendi (19 Şaban 1268/8 Haziran 1852, İ. MV., Nr. 8440).

2 26 C 1267(28 Nisan 1851), İ. MV., Nr. 7604.

3 2 RA 1256(4 Mayıs 1840), İ. MV., Nr. 31.

4 19 Receb 1259(15 Ağustos 1843), Cevdet, Evkaf, Nr. 3717.

5 M. Nûri Paşa, *Aynı eser*, IV, 101.

6 İ. MV., Nr. 1154.

Haremeyn-i muhteremeyn ve evkaf-ı hümâyûn nezâretleri hernekadar birleşmişlerse de bazı kalemlerinin hâlâ ayrı ayrı görev ve sorumluluk aldığını görüyoruz. Bu ise işlerde ve yetkilerde karışıklığa ve belirsizliğe neden oluyordu. İşte bu şekilde idâre edilen her iki hazînenin de işlerinin zâten azalmış olmasından dolayı zimmetleri birleştirilerek *evkaf-ı hümâyûn zimmeti* oluşturuldu. Ayrıca, evkaf-ı hümâyûn nezâreti kalemlerinde de düzenleme yapılarak fazladan istihdâm edilmiş olan kâtipler seçilerek taşrada bulunan büyük merkezlerin mu'accelât müdürlerinin emirlerine verildiler (6 M 1261/15 Ocak 1845)[1]. Haremeyn'e âit bütün işlerin görülmesi evkaf-ı hümâyûn nezâretinin görevlerinden olmasına rağmen yardım istemek üzere her sene İstanbul'a gelen Haremeyn ahâlisinin gerek misâfir edilmeleri ve gerekse diğer Haremeyn umûru konularında bir nizâmın bulunmaması çeşitli güçlüklere neden olmaktaydı. Bunun üzerine bu husûslara dair nâzır tarafından hazırlanıp kanûnlaşan bir nizâmnâme ile sözkonusu yükümlülüklerin nezâretin maiyyetinde bulunan Haremeyn tercümanı vâsıtasıyla gerçekleştirilmesine karar verildi. Ayrıca, Haremeyn eşrâfına verilmekte olan senelik ikrâmiyenin 3.000'er kuruştan 5.500'er kuruşa çıkarılması ve bu tahsisât için mâliye nezâretinden evkaf-ı hümâyûn nezâretine senelik 150.000 kuruş verilmesi de kararlaştırılmıştı[2]. Tercüman-ı evvel ve sânî diye ikiye ayrılmış olan Haremeyn tercümanlığı, 1265(1849) senesinde yapılan bir düzenleme ile tekrar bire indirildi[3]. Bazan Haremeyn ahâlisi ile ters düşmek, tercümanın azline bile sebep olabiliyordu[4].

---

1 İki nezâretin birleşmesinden sonra 1259(1843) senesine kadar nezârete fazladan 82 kâtip alınmış ve bunların bir kısmının devam etmedikleri, bir kısmının da nöbetleşe devam ettikleri anlaşılmıştı. Bunun üzerine önce bunların memuriyetten tard edilerek maaşlarına el konulması düşünülmüşse de, sonra bundan vazgeçilmiş ve taşradaki müdürlerin emrine verilip merkezden uzaklaştırılmışlardı (6 M 1261/15 Ocak 1845, İ. DH., Nr. 4862; 29 M 1261, *TV.*, Nr. 281).

2 29 Safer 1263(16 Şubat 1847), BEO., *Ayniyât Def.*, Nr. 772, s. 117-118; 6 CA 1263, BEO., A. MKT. 78/59; Lütfî, *Târih*, VIII, 101. Haremeyn ahâlisinin bazen kalabalık gelmesi, İstanbul'da ve hazinede sıkıntılar yaratıyordu. Meselâ, 1270 senesinde gelen ahâliye 308.000 kuruş verilmesi gerekirken, beklenenden fazla insanın gelmesi neticesinde 450.000 kuruş atiyye verilmek zorunda kalınmıştı. Bu ise, evkaf nezâretinin gücünü aştığı gibi, mâliye hazinesinin de bütçe dışı harcama yapmasına neden olmuştu (25 ZA 1270/19 Ağustos 1854, İ. MM., Nr. 64). Haremeyn ahâlisinden olmayan bazı kişilerin de, atiyye kapmak arzusuyla ahâlinin arasına karıştıklarını görüyoruz. Evkaf-ı hümâyûn nâzırı, ahâli ile ilgili işlerin Bâbıâlî'ye naklini istediyse de, bu isteği kabul edilmemiş, ancak ahâlinin arasına karışan bu tip kişileri tesbit ettirip geri gönderme yetkisi kendisine tanınmıştı (10 C 1271/28 Şubat 1855, İ. MV., Nr. 13915).

3 Düzenlemeden önce tercüman-ı evvelin 5.000, sânînin 2.500 kuruş maaşları vardı. Bu düzenlemeyle iki maaş birleştirilerek Haremeyn tercümanlığına atanan Refîkî Efendi'ye 7.500 kuruş maaş bağlandı (18 CA 1265/11 Nisan 1849, BEO., *Ayniyât Def.*, Nr. 775, s. 6).

4 Nitekim, tercüman Hasan Efendi ile ahâli arasındaki anlaşmazlık sonunda Hasan Efendi azledilmişti. Ve tercümanlık hizmeti geçici olarak vekâleten idâre edilmeye başlanmıştı (18 M 1269/1 Kasım 1852, İ. DH., Nr. 16142).

Nezâretin önemi ve nâzırın da vükelâdan bulunması hasebiyle evkaf-ı hümâyûn nâzırının *vüzerâ* nişanı *vükelâ*lık nişanına dönüştürüldü (16 Şaban 1263/30 Temmuz 1847)[1]. Evkaf-ı hümâyûn nezâretine daha sonra Ârif Paşa'nın yerine Şefîk Bey'in atanmasıyla nezâret *rütbe-i bâlâ* seviyesine indirilerek maaşı da düşürüldü[2]. Esâsen nezâretin rütbesi, atanan kişinin mevki ve rütbesine göre değişiyordu. Zirâ, *paşa* atanınca yukarıda görüldüğü gibi vüzerâ veya vükelâ, alt rütbeden birisi atanınca da hâmil olduğu rütbe ile nezârete tayin ediliyordu. Zaman zaman değişmekle berâber nezâretin *efendilik*le idâresinde maaşı 30.000, *paşalık*la idâresinde ise 50.000 kuruş idi[3]. Nitekim, nezârete atanan Rıza Bey, rütbe-i ûlâ, sınıf-ı evveli ile tayin edildi. Dolayısıyla nâzırın aldığı maaş da bu tenezzül oranında düşüyordu[4]. Nezâretin idâresinde bazı uygunsuzlukların yapılması üzerine Rıza Efendi görevden alınarak Nâfiz Paşa nâzırlığa atandı[5].

Nezârete gelen evrakla ilgilenmek ve gereğini yapmak üzere *evkaf-ı hümâyûn nezâreti evrak müdürlüğü* kuruldu. Yeni müdürün maiyyetine bir kaç memur verilerek maaşlarına zam yapıldı[6]. Bazı câmi' ve mescidlerin emânet ve hitâbet görevlilerinin maaşları mâliye hazînesinden verildiği gibi tevcîhâtları da mâliye nâzırının teklîfi üzerine yapılmaktaydı. Bu görevlerin bir kısmı da evkaf nezâretinden tevcîh ve maaşları evkaf tahsisâtından tesviye edilmekteydi. Esâsen, evkaf-ı hümâyûn nezâretinin görevlerinden olan bu memuriyetlerin böyle iki taraftan tesviye edilmesi,

---

1 *...Evkaf-ı hümâyûn nâzırı... kudemâ-yı vükelâdan ve asdaka-yı bendegân-ı şâhâneden olduğuna ve nezâret-i mezkûre dahi mu'tenâ ve mu'teber hidemât-ı celîle-i Devlet-i Aliyye'den bulunduğuna binâen...[nâzırın] hâmil olduğu vezâret nişan-ı âlîsinin vükelâlık nişan-ı vâlâsına tebdîli...* (İ. DH., Nr. 7886). 2 Ramazan 1263(14 Ağustos 1847) tarihli bir yazıda sözkonusu nişanın Câmi-i Şerîf'de törenle nâzıra takıldığı beyân olunuyor (İ. DH., Nr. 7926).

2 Ârif Paşa'nın 50.000 kuruş nezâret maaşı vardı. Şefîk Bey ise 40.000 kuruş ile nezârete atanmıştı (22 L 1264/21 Eylül 1848, BEO., *Ayniyât Def.*, Nr. 775, s. 28; 6 ZA 1264, *TV.*, Nr. 391; 26 L 1264, *Cerîde-i Havâdis*, Nr. 403).

3 14 M 1271(6 Ekim 1854), İ. DH., Nr. 19734; Nr. 19777, 15 Safer 1271; 22 M 1271, BEO., *Ayniyât Def.*, Nr. 778, s. 85.

4 28 RA 1266(11 Şubat 1850), İ. DH., Nr. 12046; 23 RA 1266, *Cerîde-i Havâdis*, Nr. 470. Bu değişiklik ile 40.000 kuruş olan nezâret maaşı da 30.000 kuruşa indirildi (1 R 1266/14 Şubat 1850, BEO., A. MKT. MHM., 19/34; 4 R 1266, BEO., A. MKT. NZD., 3/48; 4 R 1266, BEO., *Ayniyât Def.*, Nr. 776, s. 25). Yine, Nâfiz Paşa'nın nezârete atanması ile kendisine vükelâlık nişanı verilmiş ve mazûliyet maaşı nezâret maaşına eklenerek kendisine tahsis edilmişti (18 RA 1267/21 Ocak 1851, BEO., *Ayniyât Def.*, Nr. 777, s, 19). Nâfiz Paşa'nın nezâret tayinâtı da diğer müşirlerin seviyesine yükseltilmişti (*Aynı def.*, s. 24). Nâzırlara verilmekte olan tayinât nâzırın rütbesine göre değişiyordu (8 R 1267/10 Şubat 1851, İ. DH., Nr. 13682).

5 Bu değişikliğin yapılmasına dair olan irâdede yolsuzlukların teferruâtı hakkında herhangi bir bilgi verilmiyor (18 RA 1267/21 Ocak 1851, İ. DH., Nr. 13597).

6 Müdürlüğe tahrîrât odası ketebesinden Şükrü Efendi atanmıştı (2 C 1264/6 Mayıs 1848, İ. DH., Nr. 9186).

karışıklığa neden olduğundan evkaf nâzırının isteği üzerine maaşlarının yine mâliye nezâretinden verilmesi, ancak, tevcîhlerinin kendisinin önerisi ile yapılması kararlaştırıldı[1].

Evkaf hazînesindeki kaime kitâbeti ile beytülmâl memuriyeti birleştirilerek *mahlûlât müdürlüğü* kuruldu ve maiyyetine yeterli sayıda memur verildi (11 C 1267/13 Nisan 1851)[2]. Vakıfların tamir ve onarımı ile görevli tâmirât müdürlüğü, bir ara müstakil halde görev yaptıktan sonra 29 RA 1269(10 Ocak 1853) tarihinde Ebniye-i Hassa Müdürü Şâkir Efendi'ye bağlandı[3]. Bu şekilde idâreden istenilen verimin alınamaması üzerine, sözkonusu müdürlükten ayrılarak tekrâr müstakil hâle getirildi (7 CA 1270/27 Şubat 1854)[4].

Evkaf-ı hümâyûn nezâretinde yapılan geniş çaplı bir düzenlemeyle gedikler kitâbeti ile evkaf-ı hümâyûn ve mülhakat zimmetleri lağvedilerek *evkaf-ı hümâyûn nezâreti tahsîlât odası* kuruldu. Tahsîlât müdürünün maiyyetinde Haremeyn-i muhteremeyn ve evkaf-ı hümâyûn mümeyyizlikleri yeralıyordu. Evkaf-ı hümâyûn zimmeti, *Haremeyn vâridât kitâbeti*ne; mülhakat zimmeti de *evkaf-ı hümâyûn vâridât kitâbeti*ne dönüştürüldü. Haremeyn vâridât kâtibinin maiyyetinde Haremeyn-i muhteremeyn gedikler, vâridât ve mülhakat mümeyyizlikleri; evkaf-ı hümâyûn vâridâtı kâtibinin emrinde de evkaf-ı hümâyûn gedikler , vâridât ve mülhakat mümeyyizlikleri yeralıyordu (4 ZA 1270/29 Temmuz 1854)[5]. Görüldüğü gibi yukarıda zikrettiğimiz Haremeyn ve evkaf-ı hümâyûn hazînelerinin bir nâzır idâresinde fakat ayrı ayrı tahsîsât ve harcamalarının olması keyfiyeti, böylece bürokratik alanda da kendini göstermiş oluyordu. Bu düzenleme ile iki nezâretin kalemlerinin de belirgin bir şekilde ayrı yapıya büründüğünü görüyoruz.

---

1 4 CA 1265(28 Mart 1849), Cevdet, Evkaf, Nr. 27877.

2 Müdürlüğe Trablusgarb Malmüdürü Nâşid Efendi rütbe-i sâlise ve 4.000 kuruş maaş ile atanmış (11 C 1267/13 Nisan 1851, İ. DH., Nr. 14031; 16 B 1267, *TV.*, Nr. 448) ve maiyyetine de 15 memur verilmişti (11 Şaban 1267/11 Haziran 1851, *Meclis-i Vâlâ Def.*, Nr. 319).

3 Tamîrât müdürlüğünün 1500 kuruş olan maaşı da azaltılarak 1.000 kuruşa indirilmişti (İ. DH., Nr. 16489; 7 CA 1270, İ. MV., Nr. 11999).

4 Tamîrât müdürü tayin edilen Rıza Efendi'ye 1.500 kuruş maaş bağlandı (7 CA 1270, İ. MV., Nr. 11999). H. Hüsâmeddin, müdürlüğün müstakil hale getiriliş tarihini yanlış olarak 29 CA 1270 olarak vermektedir (*Aynı eser*, s. 66).

5 Tahsîlât müdürlüğüne Gedikler Kâtibi Sâlih Efendi atanmıştı (İ. MV., Nr. 12980; 18 Z 1270, *Cerîde-i Havâdis*, Nr. 705).

7- Vakıf Muâmelelerinde Yapılan Bazı Değişiklikler ve Senedât Müdürlüğünün Kurulması

Evkaf-ı hümâyûn nezâretinden bazı kişilere verilmekte olan maaşlar, her ay toptan hazîneden alınarak her vakfın kendi vakıf odasında, kaymakam vekilleri tarafından maaş sahiplerine dağıtılmaktaydı. Maaş sâhibi, çeşitli nedenlerle maaşını almadığı zaman, bu meblağ vakıf odalarında bekletiliyordu. Bu ise nakit sıkıntısı çeken hazineyi zora soktuğu gibi, nezâretin bazı mahlûl maaşlardan haberinin olmamasına da neden olmaktaydı. Zirâ, yapılan bir araştırmada sadece Ayasofya Câmii vakıf odasında 33.000 kuruş bu şekilde birikmiş paranın var olduğu görüldü. Bunun üzerine yapılan bir düzenlemeyle alınmayan maaşların - sâhibi zuhûrunda hazineden aranmak şartıyla - tekrar nezârete iâde edilmesi ve her vakfın üç ayda bir muhâsebesinin yapılması kararlaştırıldı[1]. Öte yandan vakıfların ferâğ, intikal ve mahlûl muâmelelerinde, senetlere sâdece mutasarrıfının isminin yazılması da bazı uygunsuzluklara neden olmaktaydı. Herhangi bir vakıf mülk mahlûl kaldığında, eski mutasarrıfıyla ayni isimdeki bir başkasının uhdesine geçirilebildiği gibi, nezâretin bu gibi durumlardan haberi bile olmuyordu. Bunu önlemek için mutasarrıfın isminin yanında, oturduğu yerin de sözkonusu senetlere yazılması karara bağlandı[2]. Evkaf hazînesinin önemli bir problemi de verdiği borçları tahsil edememesi idi. Yapılan muhâsebede borç olarak verilen 1.650.000 kuruşdan 893.000 kuruşunun hazineye geri dönmediği tesbit edilmişti. Diğer yandan bu borçluların önemli bir kısmını terekesiz vefât edenler ve mal varlığı borcunu karşılamayanlar oluşturuyordu. Vakıf gelirleri, bu şekilde sorumsuz insanlar elinde telef edilirken, nezâretten verilen vezâif ve masraflar, parasızlıktan karşılıksız tesviye olunuyordu. Bu durumun önüne geçmek için yapılan bir düzenlemeyle vakıf gelirlerinden borç verilirken, borçlunun *ma'rifet-i şer'le* sağlam kefile bağlanması ve bu gibi konuların senede bir kere muhasebelerinin yapılması kararlaştırıldı[3].

Muâmelâtta bazı uygunsuzluklara yolaçan bir diğer uygulama da ferâğ, intikal ve diğer vakıf muâlelelerinde temessüklerde yapılan sahteciliklerdi. Bu temessük sahteciliğini önlemek için vakfın bağlı olduğu divân odası, evkaf muhâsebesi, gedikât ve mahlûlât kitâbetlerinde muhâfaza edilen defterlerdeki mütevellilerin tatbîk mühürlerine mürâcaat olunduktan ve *mutabıktır* cevâbı alındıktan sonra mühürleniyordu. Ardından nezâretten tasdik edilen evrak, câbiler tarafından vakıf odalarında sâhibine verilmekteydi. Bu muâmelelerin karşılığı olarak temessük sâhibinden 5

---

[1] 26 R 1267(28 Şubat 1851), İ. MV., Nr. 6376.
[2] 4 Şaban 1267(4 Nisan 1851), İ. MV., Nr. 6919.
[3] 14 ZA 1267(10 Eylül 1851), İ. MV., Nr. 7385.

kuruş *kaydiyye harcı* alınmaktaydı. Ancak, bazı câbilerin iş sâhibinden bu mıktardan fazla para alıp yolsuzluğa sapmaları üzerine, temessüklerin câbilere verilmeyip vakıf odalarında, kâtib ve câbileri de olduğu halde, kaymakam vekilleri, gedikât ve mahlûlât kâtibleri tarafından sâhiblerine verilmesi kararlaştırıldı. Diğer yandan vakıf câbileri, vakıfların kendilerinde bulunan evkaf kayıtlarını muhtevî defterleri evlerine götürüb bir husus sorulduğunda istenen kayıt ve derkenâr gibi yazıları kafalarına göre yazdıklarından vakıf kayıtları güvenilir olmaktan çıkmıştı. Bunu önlemek için, vakıflarla ilgili kayıtların evlere götürülmeyip muâmelelerin vakıf odalarından yürütülmesi ve buna kaymakam vekillerinin nezâret etmesi sağlandı[1]. Bütün bu yazdıklarımızdan da rahatlıkla anlaşılacağı gibi nezâret ile halk arasında irtibâtı sağlayan gruplar, halkın kanun ve tüzükler hakkında yeterli bilgi sâhibi olmamasından yararlanarak kendilerine çıkar sağlayacak uygunsuzluklara sapmaktan çekinmiyorlardı. Yolsuzluk konusunun ne kadar ileri boyutlarda olduğunu, sık sık ferâğ ve intikal husûsunda kanûn ve tüzüklerin çıkarılması ve konunun gündeme getirilmesinden anlıyoruz. Bu tip yolsuzlukların en çok vakıflar alanında görülmesi, vakıfların ve işlemlerinin paraya müteallik olması ile açıklanabilir.

Yukarıda ferâğ ve intikal bahsinde izâh ettiğimiz gibi vakıfların ferağ ve intikal işlemleri, ait oldukları vakıf odalarında kaymakam vekilleri, kâtip ve câbîleri, mülhak evkaftan iseler mütevellîlerinin de katılımıyla yürütülüyordu. Ancak, bu usûlün yine açıkladığımız şekildeki bazı yolsuzluk ve usûlsüzlüklere yol açmasından dolayı, evkaf-ı hümâyûn nâzırının önerisi ile kaymakam vekâletlerinin lağvedilmesi, ferâğ ve intikal hususunun da nezârete nakledilerek olaya merkezî bir karakter kazandırılması konusu gündeme geldi. Bunun üzerine, yapılan bir düzenleme ile sözkonusu vekâletlerin lağvedilerek içlerinden birisinin *senedât müdürü* ünvânıyla nezâret bünyesinde görevlendirilmesi, maiyyetine vakıf konusunda bilgili bir şahsın I. ve mahkeme-i teftîş kâtiplerinden birisinin de II. muâvin olarak atanması ve vakıf odaları, mütevellî, câbî, kâtip vs. görevlilerin ellerinde bulunan defter ve evrakın da evkaf nezâretine aktarılması kararlaştırıldı. Böylece, vakıfların kâtip, câbî ve mütevelli gibi görevlilerinin, ferâğ ve intikal durumunda senedât müdürlüğüne başvurarak usûlüne uygun düzenlenmiş resmî takrirlerini alıp buna göre temessüklerini tahrir ve kayd ettirmeğe memur olmalarının ve kendilerine verilecek talimât gereğince muâmeleleri yürütmelerinin, idârede işleyişi düzenleyeceği düşünülmüştü. Büyük sultanların îmâretleri, nezâretin atayacağı vekilharçlar tarafından yönetilecek ve vakıflardan fakirlere verilen maaşlar eskiden olduğu gibi vakıf odalarında nezâretten tayin edilecek kişiler tarafından dağıtılacaktı.

---

1 10 L 1266(19 Ağustos 1850), İ. MV., Nr. 5331.

Bu yeni düzenleme ile eskiden vakıf odalarında görevli olup vazifelerinin (kaymakam vekâleti) lağvedilmesi sonucu işsiz kalan vekillerden dört tanesinin yeni ihdâs edilen sözkonusu maaşların dağıtılmasıyla görevli *vezâif müvezziliğ*ine atanmaları, işe yarayan bir kısmının münâsib işlerde istihdâmı ve ihtiyâr olanlarının da lağvedilen vekâlet hizmetleri tahsîsâtından karşılanmak üzere *kayd-ı hayat* şartıyla maaş bağlanarak emekliye sevkedilmeleri kararlaştırıldı. Böylece, vakıflardaki bu büyük idârî değişiklikten istihdâm yönünden en az zararla sıyrılınması yönüne gidildi. Maaş dağıtım işlemi, yine eskiden olduğu gibi ayın belirli günlerinde vakıf odalarında yapılacaktı. Dağıtım sırasında gelmeyen maaş sâhibinin aylığı 6 ay vakıf odalarındaki sandıkta bekletilecek, eğer bu müddet sonunda gelmezse, hakkını hazîneden aramak üzere maaşı buraya nakledilecekti.

İmâretlerde pişirilip dağıtılan ekmek vs.nin dağıtımıyla görevli vekilharçlık memuriyeti, îmâret müdürlüğüne dönüştürülüp içlerinden işe yarayanları yeni statüleriyle yerlerinde bırakılacaktı. Bunlar, zimmetlerine para geçirmelerini önlemek için sağlam kefile bağlanacaklardı. İmâret ve câmi'lerin giderleri, nezâretin izni ile îmâret müdürleri vâsıtasıyla gerçekleştirilecek ve masraf müfredât defterleri her ay düzenli olarak nezârete gönderilecekti. Her yılın Mart ayında îmâretlerin muhâsebeleri evkaf rûznâmçecisi tarafından atanacak memurlar aracılığıyla kontrol edilecek ve eğer müdürlerinin zimmetleri tesbit edilirse, bu, kendilerine veya kefillerine ödetilecekti. Bu kefâlet sistemi müdürlerin azil ve değiştirilmelerinde de aynen uygulanacaktı. Câmi' ve diğer hayrâtın eskiden kaymakam vekilleri tarafından yapılan temizlik (tanzîfât) işleri sözkonusu müdürler marifetiyle yapılacaktı. Ayrıca, senedât odasının bir de nizâmnâmesi hazırlandı.

Nezârete devredilecek vakıflara âit evrak ve defterlerden mülhak vakıflara âit olanların kayıtlarının, güvensiz olabileceği ihtîmâlinden hareketle bu defterlerin, kişilerin ellerinde bulunan temessüklerle karşılaştırılarak yeniden düzenlenmesi kararlaştırıldı. Kayıbdan dolayı temessük verilmesi gerektiğinde kaydı nezâretten derkenâr olunduktan sonra senedât müdürlüğünce mühürlenecekti. Ferâğ ve intikal konuları, haftanın belirli günlerinde vakıfların kâtip, câbî -mülhak evkafın- mütevellî gibi görevlileriyle müdür ve muâvinlerinin katılımıyla müdürlükte görüşülecekti. Mazbût vakıfların dışında kalanların mütevellî, kâtip, câbî vs. görevlilerinin isimlerinin yazılı olduğu bir defterin hazırlanarak müdüre verilmesi ve yeni atamalardan da müdürün haberdâr edilmesi gerekiyordu. Müdür, mütevellîlerin işleri dolayısıyla gelememeleri durumunda işlerin gecikmeye uğramaması için onlar adına (kaymakam sûretinde) takrîr almağa ve iş görmeğe yetkiliydi.

Vakıf ev, dükkân, arazî, bağ, bağçe vs.den gayrimüslim uhdesinden müslümân birisinin tasarrufuna geçmiş mülklerin tekrar geriye ferâğı caiz olmasına

rağmen, islâm hâne ve arâzilerinin gayrimüslimlere geçirilmemesi husûsunda müdür ve yardımcılarının çok dikkatli davranmaları isteniyordu (9. Mad.). Borca mukabil gayrimüslime rehin verilen müslüman mahallesindeki bir evin alacaklısının rıza göstermeyip mutlaka satılmasını istemesi durumunda, müslümandan başka kimse oturmamak ve müslümân müşteri çıktığında ona satılmak şartlarıyla normal prosedür uygulanacak ve bu şart temessüke yazılıp müdür tarafından mahalle muhtar ve imâmına bildirilecekti (10. Mad.). Bir ferâğ muamelesinde, satıcının (fârığ) senedi mukabeleci tarafından vakıflardaki kayıtlarıyla karşılaştırılarak doğruluğu kanıtlanırsa, kararı müdür ve muâvinlerden alınacak; eğer doğruluğu konusunda bazı şüpheler mevcutsa, müslüman ise mahalle imâm ve muhtarlarından, gayrimüslim ise mensûb olduğu patrikhâneden durumu sorulacaktı. Soruşturma bitip senedi hazırlandıktan ve mukabeleci tarafından düzenlendiği tarih ile berâber *kayd şüdd* çekilip kayıd mahalli müdür tarafından mühürlendikten sonra ferâğ yeri mülhak evkaftan ise mütevellisi ve nezâret, mazbût evkaftan ise yalnızca nezâret mührüyle mühürlenip sâhibine verilecekti (11-12-13. Mad.). Ferâğ ve intikal muâmeleleri, senedât odasına gelemeyen bazı devlet büyükleri, kadınlar, hasta ve yatalak (alîl) olanların dışında kesinlikle odada yürütülecekti. Sözkonusu kişilere güvenilir maiyyet kâtipleri, muâvin veya câbîlerden birisi gönderilerek takrirleri alınıp muâmeleler ona göre icrâ edilecekti (14. Mad). Musakkafât ve müstegıllât mutasarrıflarından vefât edenlerin intikal işlemleri, kız ve erkek çocuklarının müdürlüğe gelip *ısbat-ı vücûd* etmeleri şartıyla 11., 12. ve 13. maddeye uygun bir şekilde yürütülecekti. Yine mutasarrıflardan birisi senedini kaybettiğinde mahkeme-i teftîşte gerçek mutasarrıf olduğu tesbit edildikten sonra buradan yazılan i'lâm üzerine senedi yenilenecekti. Düzenlenecek temessükler odada bekletilmeyerek mazbût evkafın temessükü kararı alındığı ânda, mülhak evkafınki ise düzenlenen temessük mütevellîlerine gösterileceğinden azamî bir haftaya kadar tanzîm edilip sâhibine verilecekti.

Musakkafât ve müstegıllâtın değeri tahmîn ettirilerek ferâğda % 3, intikal ve istiğlâlde % 1.5 ve arazînin ferâğ ve intikalinde ise % 5 harç alınacaktı. Bu harçların yarısı hazîneye, diğer yarısı da mütevellî, câbî ve kâtip gibi hizmetlilere âitti. Görevliler, belirlenen mıktarın altında harç almak hakkına sâhip değillerdi. Ancak, bazı fakirlerden alınacak harçtan hazinenin payına düşen hisseden 250 kuruşa kadar indirim yapabilecekti. Ferâğ ve intikal gelirlerinin kaydı işlemleriyle uğraşmak üzere, müdür maiyyetine bir mümeyyiz yeterli sayıda memur, mülklerin tahminî değerini tesbit etmek için üç tahminci (muhammin) ve bir de mukabeleci atandı. Uzak bir yere vakıf ferâğ muâmelesi için giden muâvinlerin yol masraflarının alınacak ferâğ harcından karşılanması, senedât odasında her vakıf odası için ayrı ayrı defter tutulması, günlük harç gelirlerinden hazînenin hissesinin ayrı, tevliyet, cibâyet ve kitâbet

hisselerinin de ayrı olmak üzere kaydedilip yekûnuna müdürün *sahhı* çekildikten sonra hazîneye teslim edilmesi kararlaştırıldı. Haremeyn ve evkaf-ı hümâyûna ait gedikler, gedikler kitâbeti tarafından idâre edilirken yukarıda açıkladığımız gibi vâridât odalarının teşkiliyle görevleri bu odaya devredildiyse de memur, kayıt, ferâğ ve intikal konuları senedât odasının kurulmasıyla buraya nakledildi. Taşradaki vakıfların da ferâğ ve intikallerine dair gelen temessüklerin İstanbul'daki vakıflarda olduğu gibi gerekli araştırması yapıldıktan sonra defterine kayd ve gereğinin yapılmasına karar verildi.

Yukarıda zikrettiğimiz müslümanların tasarrufundaki vakıf mülklerin gayri-müslimlerin ellerine geçmesini önlemeye yönelik olan 9. 10. ve 11. maddelerin açıkça neşredilmesinin -her ne kadar eskiden beri bu şekilde uygulanıyorsa da- bazı sakıncaları da berâberinde getireceği meclis-i Tanzîmât tarafından dile getirilerek yayınlanacak nüshada düzeltilmiş bir metnin yeralması istendi. Bu konuda özellikle Tanzimat dolayısıyla verilmiş sözlerin uygulanmadığına dair yabancılardan gelebilecek tepki gözönünde bulunduruluyordu. Sözkonusu maddeler yerine neşredilecek metinde yeralacak madde şu şekilde düşünülmüştü: *Bütün musakkafât ve müstegıllâtın ferâğ ve intikal ve sâiresinde eskiden beri irâde ile cârî olan nizâm uygulanarak, hükümlerinin icrâsına dikkat edilecek ve gerekli şartlar temessüklere yazılacaktır* [1]. Evkaf-ı hümâyûn nâzırı ile meclis-i vâlâya ise aslının yazılı olduğu nüsha verilmişti (19 Safer 1272/31 Ekim 1855)[2]. Ancak, Takvîm-i Vekayi'de yayınlanan yazı, nizâmnâme şeklinde olmadığı gibi yayınlanması istenen bu madde hakkında da en küçük bir işâret verilmiyor[3]. Herhalde daha sonra başka sakıncalar da göz önüne alınarak nizâmnâme şeklinde yayınlanmasından vazgeçilerek senedât müdürlüğünün kurulması ve muâmelâttaki değişikliklerden özetle bahsedilmişti.

Evkaf-ı Hümâyûn Nâzırı Hasîb Paşa'nın ikinci bir takrîri ile yeni kurulan senedât müdürlüğü ve yardımcılıklarına atanacak kişiler de tesbît edildi[4]. Ferâğ ve in-

---

1 *Kâffe-i musakkafât ve müstegıllâtın ferâğ ve intikalât vesairesi hakkında bâ-irâde-i seniyye mine'l-kadîm müesses ve cârî olan nizâmât-ı mer'iyye kemâgân ibka olunarak icrâ-yı ahkâmına kemâliyle ikdâm olunacak ve şurût-ı lâzimesi temessükâtına derc ve tastîr kılınacakdır.*

2 İ. MM., Nr. 212; 19 M 1272, *Meclis-i Tanzimat Def.*, Nr. 1, s. 26-29; Lütfî, *Târih*, IX, 124-125.

3 25 C 1272(4-5 Mart 1856), *TV.*, Nr. 539.

4 Müdürlüğe Tahsîlât Kâtibi Sâlih Efendi, rütbe-i sâniye mütemâyizi sınıfıyla, I. mu'âvinliğe Mahkeme-i Teftîş Kassâmı Ali Efendi ve II. mu'âvinliğe de vâridât odasından Mu'în Efendi atanmıştı (15 RA 1272/25 Kasım 1855, İ. DH., Nr. 21866; 25 C 1272, *TV.*, Nr. 539). Bunların maiyyetlerine 10 memur atandı (29 CA 1273/25 Ocak 1857, İ. MV., Nr. 15998). Sâlih Efendi'ye 7.500 kuruş maaş bağlanmıştı (H. Hüsâmeddin, *Aynı eser*, s. 54-55).

tikal işlemlerinin ziyâdesiyle çoğalması neticesinde mevcut memurların kâfî gelmemesi üzerine memur sayısı arttırıldığı gibi maaşlarına da zam yapıldı[1].

Kurulma ve gelişme serüvenini bu şekilde özetlediğimiz evkaf-ı hümâyûn nezâreti hakkında son sözü, kendisi de evkaf nâzırlığı yapan ve Osmanlı tarihine ait çok güzel ve tahlîlî bir eser bırakan Mustafa Nûri Paşa'ya bırakalım. Paşa, nâzırların bir kısmının talancı yaratılışları (*mizâc-ı gasbkârâne*) ve bir kısmının da vakıf hukuku hakkındaki bilgisizliklerinden (*emr-i mühimm-i hukukdan bî-haber*) dolayı yaptıkları yolsuzluklardan yakınarak, nezâretin, vakıfların koruyucusu olacak iken tahrîbcisi olduğunu ifâde ediyor[2]. İncelediğimiz dönem içerisinde nezâretin, gayrimüslim cemâ'at vakıflarını da denetim ve kontrolü altına almak gibi bir düşünce ve girişiminin olduğuna dâir herhangi bir işâretin varlığına şâhid olmuyoruz.

B- DİVÂN-I DE'ÂVİ NEZÂRETİ

Osmanlı devlet teşkilâtındaki en eski memuriyetlerden olup Fâtih Kanûnnâmesi'nde de yeralan çavuşbaşılık, önemli devlet hizmetlerini yerine getiren bir kurumdu. Sadrazamın icrâî işlerinde vekili olan ve kendisine *divân beği* de denilen çavuşbaşı, divân-ı hümâyûnda düzeni sağlamak ve teşrîfâtı icrâ etmek, görülecek dâvâların gündemini hazırlamak, dâvâcı ve dâvâlıları divâna getirtmek, mübâşirlik, verilen cezâları infâz ve mâlikâne sisteminin denetimi gibi hizmetleri yerine getirirdi. Divân günü hazîne ve defterhânenin açılması ve akşamları sadrazamdaki *mühr-i hümâyûn* ile mühürlenmesi, divânda sadrazam, defterdârlar, vezir ve kazaskerlerin karşılanması, pâdişahın huzûruna çıkarılmaları, sadrazamı divândan sonra Bâbıâlî'ye ve cuma günleri câmiye götürmek de görevlerindendi. Çavuşbaşı, hizmetçi sınıfından sayıldığı için divânda oturamaz, elinde gümüş âsâsı olduğu halde ayakta bekler, toplantı bittiğinde de bunu haber verirdi. Divân-ı hümâyûnda gördüğü hizmetleri sadrazamın ikindi divânında da aynen îfâ ederdi. Burada, sadrazamın solunda oturarak görülecek dâvâların özetlerini sadrazama okurdu. Yine, sivil memurlara dair işler, anlaşmazlık, suç, cinâyet, borçlu-alacaklı dâvâlarına da bakardı. Cülûs, bayram ve yabancı sefîrlerin pâdişahın huzûruna kabul törenlerinde kapıcılar kethüdâsıyla berâber teşrîfâtçılık yapardı. İşlerin Bâbıâlî'ye intikalinden sonra çavuşbaşıların önemleri daha da artmıştır. Bundan sonra sarayla olan ilgisi ise ulûfe

---

1 Odada bulunan 10 kâtibe 12 memur daha ilâve edildi. Ayrıca, müdürün maaşı 9.000, I. muâvinin 6.000, II. muâvininki de 5.000 kuruşa çıkarıldı. Tahsis edilen bu maaşlar, sözkonusu harçların gelirlerinden ödeniyordu (29 CA 1273/25 Ocak 1857, İ. MV., Nr.15998).

2 M. Nûri Paşa, *Aynı eser*, IV, 100-101.

divânı, sefîr kabûlü ve arefe günleri yapılan ikindi divânı ile sınırlı kalmıştı. Şeyhülislâmlara azledildiklerine dair tebliği iletmek ve bu makama atanan kişiyi evinden alıp saraya götürmek, yabancı elçileri karşılayıp, saraya veya Bâbıâlî'ye getirmek de görevlerindendi. Ayrıca, İstanbul'a dışarıdan gelen kişileri takip ve izinsiz gelenleri geldiği yere iâde ederdi.

Çavuşbaşılardan vezir, sadaret kaymakamı hatta sadrazam olanlar vardır. Maiyyetinde doğrudan doğruya kendisine bağlı olan memurlar olup, bunlar: çavuşlar kâtibi, çavuşlar emîni, çavuşbaşı kesedârı, bölükbaşıları, cebecî çavuşu, kılavuz çavuş ve duacı (selâm) çavuşuydu. Bu muvazzaf memurlardan başka emrinde çavuşlar yeralırdı.

Bu görevlilerden başka doğrudan çavuşbaşıya bağlı olmayıp görevleri îtibâriyle maiyyetinden sayılan büyük ve küçük tezkirecilikler de vardır ki, bunlar, öğleye kadar çavuşbaşının dairesinde bulunup, biri sağında diğeri solunda oturarak çavuşbaşının verdiği karara göre arzıhallere cevâp yazarlardı. Ayrıca, sadrazamın vilâyet, mahkeme, ordu vs.ye yazdığı buyuruldularn müsveddesini hazırlamak da tezkirecilerin görevleri arasındaydı. Tezkireciler, divânda arzıhalleri yüksek sesle okur ve alınan kararları kaydederlerdi. Bunlar olmadığı zamanlar, sözkonusu görev reisülküttâp tarafından yürütülürdü. Aynı zamanda âdet-i ağnam kaleminin de şefi olan büyük tezkireci, bu kalemden çıkan yazışmalara *sahh* işâreti koyardı. Bu kalemin muâvini (kalfa) küçük tezkirecidir. Tezkirecilerin bürokratik olarak kime bağlı olduğu konusu kesinlik kazanamamış olup rütbe açısından çavuşbaşının altında yeralmaktaydılar[1].

1- Dîvân-ı De'âvî Nezâreti ve Mu'avinliğinin Kuruluşu

Selh-i Şaban 1242(28-29 Mart 1827) tarihinde çavuşların bozulan nizâmının tekrar yoluna konması için bir düzenleme yapılmıştı. Yapılan bir incelemede, sayıları 600 kişiden 280 kişiye indirilmiş olan çavuşlardan çoğunun görevleri başında olmayıp yevmiyelerinin başkalarının ellerine geçmiş olduğu anlaşıldı. Bunun üzerine içlerinden *ehl-i ırz ve işe yarar* olanlarından 170 kişi seçilerek ve bunlar sağlam kefîle bağlanarak düzene konulmaları kararlaştırıldı. Ayrıca, kendilerine yeni ruuslar verildi. Vefât eden bir çavuşun yerine, öncelikle -istekli olursa- oğlu, olmazsa

---

1 İsmail Hakkı Uzunçarşılı, *Osmanlı Devleti'nin Saray Teşkilâtı*, Ankara 1984, s. 408-419; Aynı mlf., *Osmanlı Devleti'nin Merkez ve Bahriye Teşkilâtı*, Ankara 1984, s. 22; Ahmet Mumcu, *Divân-ı Hümâyûn*, Ankara 1986, s. 61-64; Hammer, *Aynı mak.*, s. 576-582. Abdurrahman Şeref ve Mehmed Süreyyâ, tezkirecilerin çavuşbaşının muâvinleri olduğunu söylüyor (A. Şeref, *Aynı eser*, II, 476-477; M. Süreyyâ, *Sicill...*, IV, 808). M. Süreyyâ, çavuşbaşılığın Sultan I. Süleyman zamanında ihdâs edildiğinin sanıldığını ve ilk çavuşbaşı olarak da 960 tarihlerinde Ali Ağa adlı bir kimsenin görüldüğünü belirtmektedir (*Aynı yer*).

İstanbul'da oturan ve çavuşlardan sağlam kefili olan kimseler alınacak, ancak, söz-konusu sayı kesinlikle aşılmayacaktı. Çavuşlarla ilgili kayıtlar, çavuşlar kâtibi ve çavuş kesedârı nezdinde bulunan defterde muhafaza edilmekteydi. Çavuşlar ve komutanları makamında olan yukarıda zikrettiğimiz görevlilerin tevcîhleri, çavuşbaşının arzı üzerine yapılıyordu. Kanûnî mazereti olmadan görevini ihmâl edenler, dâvâlar ve gördükleri işlere tezvîr ve rüşvet gibi yolsuzluklar karıştıranlar, bir daha kabul edilmemek üzere çavuşluktan çıkarılacaktı. Ayrıca, komutanlarının gelir konuları da yeniden düzenlenmişti[1].

Sarayda görevli bulunan çavuşlar, deâvî nezâreti kurulmazdan önce yapılan bir düzenleme ile hem terim, hem de hizmet olarak ortadan kaldırılmıştı[2]. Aslında bu değişiklikler çavuşbaşılığın esaslı bir reforma tâbi tutulacağına dair ilk işaretleri veriyordu. Rütbe-i sâniyenin sınıf-ı evveli mütemâyizi rütbesinde olan çavuşbaşılık memuriyetinin *divân-ı de'âvî nezâreti*ne dönüştürüldüğü tarihi yaptığımız çalışmada kesin olarak belirleyemedik. Ancak, elimizde bulunan bir defterde 27 Receb 1252(7 Kasım 1836) tarihinde çavuşbaşıya, 9 Ramazan 1252(18 Aralık 1836) tarihinde de divân-ı de'âvî nâzırına hitâben yazılan iki hükmün mevcudiyeti, dönüşümün bu iki tarih arasında gerçekleştirildiğini göstermektedir[3]. Yine bu değişikliğin yapıldığına dair yazının Takvîm-i Vekayi'de 11 Ramazan 1252(20 Aralık 1836)'da yayınlanması bu görüşümüzü kuvvetlendiren diğer bir unsurdur. Zirâ, bu dönemde gazete pek düzenli bir şekilde çıkmadığından, bir olay bazen vukuundan bir iki ay geçtikten sonra gazetede yeralabiliyordu. İlgili yazıda bu reforma *memuriyetlerin yeni bir düzenlemeye tâbi tutuldukları ve buna göre her memuriyetin gördüğü işe uygun olarak isminin değiştirilmesi*, gerekçe olarak gösteriliyordu. Bu amaca uygun bir şekilde değişiklik önce tevcîhât defterinde gerçekleştirilmiş, daha sonra gazetede da yayınlanmıştı[4]. Çavuşbaşılığın nezârete dönüştürülmesinden sonra maiyyeti altında bulunduğunu yukarıda zikrettiğimiz çavuş emini, çavuş kâtibi, du'âcı ve kılâvuz çavuşluk memuriyetleri varlıklarını nezâret bünyesinde de devam ettirmişlerdi[5].

---

1 22 R 1270(22 Ocak 1854), İ. MV., Nr. 11913.

2 İlgili yazıda bu değişikliğe niçin gerek duyulduğuna dair her hangi bir neden gösterilmiyor (23 Ramazan 1251/12 Ocak 1836, *TV.*, Nr. 120).

3 BEO., *Ayniyât Def.*, Nr. 794, s. 88-89. M. Süreyyâ, nezâretin kuruluş tarihini 27 Ramazan 1252 olarak veriyorsa da yukarıda açıkladığımız gibi verdiği tarih yanlıştır (*Nuhbe...*, I, 41).

4 ... *her bir memuriyet mesâlih-i mahsûsasına münâsib olarak esâmisinin dahi tebdîli muhassenâtdan ve irâde-i seniyye muktezâsından olduğundan...*, (11 Ramazan 1252/20 Aralık 1836, *TV.*, Nr. 140). Nezârete el-Hac Necîb Efendi atanmış (Selh-i Z 1252/6-7 Nisan 1837, *TV.*, Nr. 145), bir sonraki senenin tevcîhâtında da nezâret uhdesinde bırakılmıştı (19 Şaban 1253/18 Kasım 1837, Kâmil Kepeci, *Ruus Def.*, Nr. 221, s. 4).

5 Lütfî, *Târih*, X, 51-52; 2 C 1266(15 Nisan 1850), *Cerîde-i Havâdis*, Nr. 479.

Yapılan bu reformdan sonra dâvâlar, Bâbıâlî'de de'âvî nâzırı ve tezkireciler vâsıtasıyla görülüyorsa da, bunun yeterli bulunmaması üzerine, bir süreden beri terkedilmiş olan divân toplantılarına devam edilmesi düşüncesi gündeme geldi. Bu toplantıların periyodik olması yerine, dâvâ dilekçelerinin biriktirilerek gerektikçe sadrazamın huzûrunda, divân üyelerinin ve dâvâ sâhiplerinin de katılımıyla yapılmasına karar verildi[1]. Divân günlerinde Anadolu ve Rumeli Kadıaskerleri de Bâbıâlî'ye gelerek duruşmalara katılıyorlardı[2]. Önce sadaretin başvekâlete dönüştürülmesi ve ardından da dâhiliye nezâreti ile başvekâletin birleşmesi üzerine arzodasında faaliyetlerini yürüten bu mahkeme (*arzodası mürâfa'ası, huzûr mürâfa'ası*), şeyhülislâmlık makamına nakledildi. Ancak, burada görülen dâvâlar genellikle yabancı tüccarlara (müste'mîn) dair olduğu ve bunlarla ilgili usûl ve nizâmlar hakkında şeyhülislâm ve diğer mahkeme üyelerinin fazla bilgileri olmadığı gerçeğinden hareketle, sözkonusu konularda bilgisine başvurulmak üzere dîvân-ı de'âvî nâzırının da haftada iki gün toplanacak mahkemede bulunması kararlaştırıldı. De'âvî nâzırının görülen dâvâlardan almakta olduğu harcın da artık alınmasından vazgeçilerek kendisine maaş bağlanmıştı[3]. De'âvî nezâretinin bu sistemdeki rolü ve görevi, hukûku ilgilendiren konuları şeyhülislâm nezdindeki bu mahkemeye havâle etmek, sonuçlanan ve karar verilen dâvâlar hakkında alınan kararı uygulamak ve mahkeme masraflarını tahsîl etmekti[4]. Yani esâs görevi icrâ keyfiyetiydi. Sürgün edilen kişiler, nezâret maiyyetindeki çavuşlar aracılığıyla sürgün yerine gönderilirdi[5].

Ubicini arzodası hakkında şu bilgileri veriyor: Arzodası, Rumeli(sadr-ı Rumeli) ve Anadolu (sadr-ı Anadolu) kadıaskerleri olmak üzere iki kısımdan oluşmaktaydı. Bunlardan maiyyetinde 10 kadı bulunan Rumeli kadıaskeri, Rumelı; maiyyetinde 7 kadı bulunan Anadolu kadıaskeri de, Anadolu'yla ilgili adlî işlere bakmakla yükümlüydü. Boşalan üyeliklere atamalar, kadıaskerlerin önerisi ve şeyhülislâmın onayı ile yapılırdı[6]. Şer'î dâvâların görüldüğü bu mahkeme 1262

---

1 Selh-i Z 1252(6-7 Nisan 1837), *TV.*, Nr. 145.

2 Abdurrahman Şeref, arzodası mürâfa'asının haftada bir gün toplandığını ifâde ediyor (*Aynı eser*, II, 475-476). Haftada bir gün yani perşembe gününün Bâbıâlî'nin tatil günü olmasına dair belgeden de bu mahkemenin haftada bir gün, perşembe günleri toplandığını anlıyoruz. Perşembe gününün tatil olması üzerine duruşmaların salı günü yapılmasına karar verilmişti (19 C 1252/1 Ekim 1836, *TV.*, Nr. 136; Lütfî, *Târih*, V, 55).

3 HH., Nr. 24236; 11 Safer 1254(6 Mayıs 1838), *TV.*, Nr. 164. Nâzıra 25.000 kuruş maaş bağlandı (21 R 1254/14 Temmuz 1838, *MMD.*, Nr. 8999, s. 8).

4 14 Safer 1259(16 Mart 1843), İ. DH., Nr. 921.

5 Lütfî, *Târih*, X, 51-52.

6 H. A. Ubicini, *Türkiye 1850*, I, 69. Ubicini, diğer eserinde her iki mahkemenin de 10'ar kişiden mürekkep olduğunu yazıyor (*1855'de Türkiye*, I, 24). Beş sene sonrasını inceleyen eserin verdiği bilgiye göre, zamanla iki mahkemenin üyelerinin eşitlendiğini söyleyebiliriz.

(1846) yılının sonuna doğru esaslı bir düzenlemeye tâbi tutuldu. Sözkonusu iki kadıaskere yardımcı olmak üzere azledilmiş sudûrdan ikişer kişinin birer ay nöbetleşe duruşmalara katılmaları, ayrıca, şer'î konularda bilgili ve tecrübeli bir kişinin de bunlara dâimî müsteşar olarak tayin edilmesi kararlaştırıldı. Anadolu kadıaskerinin baktığı dâvâların azlığından dolayı burada görülen dâvâlar da Rumeli tarafına aktarılarak müsteşarla birlikte üçü birleşerek tesviye etmelerine ve kenar mahkemelerde kararlaştırılamayan dâvâların da yine, bu üçlü mahkeme tarafından görülmesine karar verildi. Müsteşarın bir diğer görevi de, yazılacak hüccet ve i'lâmların müsvedde ve muhtevâlarına dikkat etmekti[1].

Osmanlı uyruklu gayrimüslim şahıslara âit dâvâlara hâriciye nezâreti; müslümanların kendi aralarındaki anlaşmazlıklar ile gayrimüslimlerle müslümanların taraf oldukları dâvâlara da deâvî nezâreti bakmaktaydı. Ancak, bu dönemde işlerinin hakîkaten ziyâdesiyle çoğalmasından dolayı hâriciye nezâretinde görülen sözkonusu dâvâlar da de'âvî nezâretine havâle olundu. Müstemin tüccarlar ve patrikhânelerle ilgili konular yine hâriciye nezâretinin görev ve sorumluluğunda bırakıldı[2]. Rikâb ma'rûzâtlarına da deâvî nezâreti tarafından bakılmaktaydı. Bu iki hukuk mekanizmasına meclis-i vâlânın yargılama sorumluluğunu da eklersek, bu dönemde hukûkî dâvâların deâvî nezâreti, meclis-i vâlâ ve hâriciye nezâreti olmak üzere üç birim tarafından tesviye edildiğini görürüz. Yani gerek pâdişaha ve gerekse Bâbıâlî'ye takdim edilen dâvâ dilekçeleri, dâvânın durumuna göre bu üç merci'den birisine havâle ediliyordu[3].

De'âvî nezâretinin kurulmasından sonra aradan iki sene geçmeden yapılan yeni bir düzenleme ile nâzıra gördüğü işlerde yardımcı olan tezkire-i evvel ve tezkire-i sânî memuriyetleri birleştirilerek *dîvân-ı de'âvî nezâreti mu'âvinliği* kuruldu ve tezkirecilik memuriyetleri lağvedildi (20 M 1254/15 Nisan 1838)[4]. Nezâretin hayli çoğalan işlerine bir muâvin artık yetiştiremiyordu. Bu ise, genelde taşradan gelen kişilerin oluşturduğu iş sâhiplerinin, işleri uzadıkça hanlarda, ötede beride kalarak sefîl ve perişânlıklarına neden olmaktaydı. Bunun üzerine sözkonusu olumsuzluğu

---

1 Sözkonusu müsteşarlığa Sirozî-zâde Mehmed Tâhir Efendi atanmıştı (3 ZA 1262/23 Ekim 1846, *TV.,* Nr. 305).

2 12 CA 1255(24 Temmuz 1839), BEO., *Ayniyât Def.*, Nr. 766, s. 32.

3 29 M 1270(1 Kasım 1853), *Buyuruldu Def.*, Nr. 3, s. 137-140.

4 Mu'âvinliğe Tezkire-i Sânî İsmail Efendi 7.500 kuruş maaş ile atandı (HH., Nr. 23597; Cevdet, Dahiliye, Nr. 2876; Kâmil Kepeci, *Ruus Def.*, Nr. 221, s. 21; BEO., *Ayniyât Def.*, Nr. 796, s. 13; 11 Safer 1254, *TV.,* Nr. 164; M. Süreyyâ, *Nuhbe...*, I, 54). Bu dönemde nezâret teşrîfâtta rütbe-i ûlâ, muâvinlik de rütbe-i sâlise sırasındaydı (M. Süreyyâ, *Aynı eser*, I, 54-55).

bertaraf etmek ve işlerin beklemeksizin bir an önce görülebilmesi için *deâvî nezâreti mu'âvin-i sânîliği* kuruldu (22 Şabân 1255/31 Ekim 1839)[1].

2- Mübâşirlik Hizmetlerinin Düzenlenmesi

Mahkemede dâvâların seyri ve düzenli bir şekilde görülebilmesi için mübâşirlik hizmetleri ile mübâşiriye ücretleri yeniden düzenlendi. Deâvî nâzırı tarafından kaleme alınıp dâr-ı şûrâ-yı Bâbıâlî ve meclis-i vâlâda görüşüldükten sonra kanûnlaşan lâyıha, çavuş, kavas ve hademelerden tayin edilen mübâşirlerin bir takım yolsuzluklara sapmalarını önlemek ve halka daha az ücret karşılığında hizmet götürmek amaçlarını taşıyordu. Davâsının mahkemede görülmesini isteyen dâvâcı, önce arzıhal ile Bâbıâlî'ye başvurup havâlesi yazıldıktan sonra, de'âvî nezâreti kesedârı odasına giderek dâvâ için mübâşir tayin ettirtiyordu. Ancak, bu usûl bazı çavuş ve kavaslar tarafından suistîmâl ediliyordu. Zîrâ, bunlar dâvâcıya yol gösterip berâberce arzıhâlcı dükkânlarında kanûnları onlardan tarafa yorumlayan dilekçeler yazdırtarak dâvâların tarafsız seyrine gölge düşürüyorlardı. Hernekadar bu yola tevessül eden mübâşirler tesbît edildiğinde cezâlandırılıyorsa da, bu gibi yolsuzlukların önüne geçmek tamamiyle mümkün olamıyordu. Yapılan bir düzenleme ile arzıhâllerin bizzât dâvâcı tarafından takdim edilmesi, kendisi gelemiyecek durumdaysa dilekçesini adamı veya vekili aracılığıyla göndermesi, mübâşirlerin kimsenin dâvâsı için dilekçe ve iş takîbi yapmaması, dâvâyı kaybeden kişiden % 5 mübâşiriye ücreti alınması ve mübâşirlerin bu mıktardan fazla hangi isim altında olursa olsun halktan ve iş sâhibinden para almamaları kararlaştırıldı. Sözkonusu ücretle ilgili hususların mübâşir tayin edilirken dâvâcı, dâvâlı ve mübâşire tekrâr hatırlatılması, ancak, buna rağmen yine de fazla para aldığı tesbit edilirse aldığı mıktar geriye verilip mübâşirin hizmetten tard ile ayrıca cezâlandırılması; tesbit edilen mübâşir ücretinin dâvâyı kaybeden şahıstan alınması; sırf karşısındakine eziyet ve zarar olsun niyetiyle dâvâ açıp da dâvâyı kaybeden kötü niyetli kişilerden bu masraflardan ayrı olarak bir de ayak ücreti (*ücret-i kademiyye*) adıyla bir meblağın alınması (bu durum her dâvâyı kaybeden için geçerli olmayıp sâdece dâvâ hakkını kötüye kullandığı tesbit edilenler hakkında cârî idi); zikredilen ücretlerin kesinlikle dâvâ sona erdikten sonra alınması; kadem

---

[1] Bu değişiklik ile rütbe-i sâlisede bulunan I. muâvinlik rütbe-i sânîye terfî' etti. Yeni muâvinlik ise rütbe-i sâlisede yeralıyordu. Muâvinliğe 5.000 kuruş maaşla Hacı Keşşâf Efendi atanmıştı (İ. DH., Nr. 155). Ancak, aradan bir sene kadar zaman geçtikten sonra iki muâvinlik aynı rütbeye, yani rütbe-i sânî seviyesine getirildiler (6 Z 1256/29 Ocak 1841, İ. DH., Nr. 1471). Muâvinlerin günlük 5 vukıyye (yaklaşık 5 kilo) et tayinâtı vardı (27 Z 1262/16 Aralık 1846, BEO., A. MKT., 57/21). De'âvî nezâreti muâvinleri, kalemlerinde almakta oldukları harçlardan bazı fakir, âciz ricâl ve kadınlara aylık belli bir maaş verirlerdi. Daha sonra 12 N 1260(25 Eylül 1844) tarihinden îtibâren bu maaşlar, mâliye hazînesinden verilmeye başlandı (İ. DH., Nr. 4583).

ücretinin deâvî nâzırı tarafından tesbit ve kesedârı tarafından tahsîl edilmesi ve iş sâhiplerinin mübâşirler hakkında bir şikâyetleri olduğunda araştırılıp suçları sâbit olanların haklarında Cezâ Kanûnu hükümlerinin uygulanması, kararlaştırılan diğer konulardı (5 Z 1254/19 Şubat 1839)[1]. Mübâşirlik ücreti, dâvânın büyüklüğüne göre, tahsîl olunmasına mahkemece karar verilen meblağın % 5'i oranında alınıyordu.

Ancak, bütün bu tedbîrlere ve aradan 16 yıl geçmesine rağmen mübâşirlerin yine bazı yolsuzluklara saptığını yeni bir nizâmnâmenin yapılmasına gerek duyulmasından anlıyoruz. Yeni nizâmnâme, meclis-i vâlâda önceki nizâmnâme de gözönüne alınarak ve değişen şartlara uygun bazı düzenlemeler yapılarak hazırlandı. Yukarıda da izâh ettiğimiz gibi dâvâlar meclis-i vâlâ, deâvî ve hâriciye nezâretleri tarafından idâre ve tesviye edildiğinden gerek pâdişah ve gerekse Bâbıâlî'ye takdîm edilen dâvâ dilekçeleri, bu üç merciden birine havâle olunmaktaydı. Bundan sonra meclis-i vâlâyı ilgilendirenler meclis evrak müdürlüğü, deâvî nezâretini ilgilendirenler deâvî kesedârlığı ve hâriciyeyi ilgilendirenler de hâriciye kitâbeti taraflarından kaydedilip gerekli işlemleri yapıldıktan sonra çavuş, hademe ve kavaslardan sözkonusu dâvâlara mübâşir tayin ediliyordu.

Yeni düzenlemede de % 5 mübâşirlik ücreti ve *ücret-i kademiyye* konuları aynen bırakılmıştı. Ayrıca, mahkemeye getirtilecek şahıs denizaşırı ve uzak bir yerden celb edilecekse bir kereye mahsûs olmak üzere kayık ve at ücreti alınması; mahkeme haftanın belirli günlerinde yapıldığından tesbit edilen günde -kendisine yeniden adam gönderilmeyeceğinden- davalının mahkemede bulunmasının sağlam kefîle bağlanması; diğer devlet dairelerinden tayin edilen mübâşirlerin, işlerinden dolayı dâvâyı takip edememeleri durumunda kendisine bir vekil veyâ dâvâ uzun sürüp bir müddet sonra gerektiğinde başka bir mübâşir atandığında, sözkonusu % 5'lik orandan fazla bir ücret talep olunmaması ve bu mıktarın mübâşir-vekil veya mübâşir-mübâşir arasında bölüşülmesi; taşrada görülmesi gereken dâvâlara atanan mübâşirlere yerin uzaklığına göre ücretini belirten pusula merkezde tanzîm edilip verileceğinden tayin olunan mıktardan fazla ücret verilmemesi; İstanbul'da görülecek dâvâlar için gerektikçe taşradan adam celb etmek için görevlendirilen *ihzâr mübâşirleri*ne de yerin uzaklık durumuna göre önceden belirlenen mıktardan fazla ücret verilmemesi; sözkonusu kayık ve at ücretlerinin dışındaki masrafların dâvâ sonuçlanmadan önce dâvâ sâhiplerinden alınmaması ve aynı dâvâya iki ayrı mübâşirin tayin edilmemesi; dâvâ sonuçlanmadan dâvâlı ve dâvâcı uyuşurlarsa, mübâşir ve tarafların anlaşarak dâvânın uzunluğuna göre yarı veya üçte iki oranında mübâşir ücreti tesbit edilmesi; dâvâlı veya dâvâcı mübâşir hakkında şikâyette bulunup yapılan araştırma sonucunda

---

1 Bu nizâm aynen taşra için de geçerliydi (HH., Nr. 48385-A; Nr. 48368-A; *Buyuruldu Def.*, Nr. 2, s. 154-156; Cevdet, Dâhiliye, Nr. 1374; 19 Z 1254, *TV.*, Nr. 177).

mübâşirin iki tarafdan birini sâhiplendiği veya zimmetine para geçirdiği tesbit edilirse, paranın sâhibine iâde edilip mübâşirin hizmetten el çektirilmesi ve rüşvet isteyen mübâşirlerin hiç bir şeyden çekinmeksizin hemen şikâyet edilmesinin de dâvâ sâhiplerine sıkıca tenbîh edilmesi kararlaştırıldı (29 M 1270/1 Kasım 1853)[1].

Yukarıda nezâret kurulmadan hemen önce sayılarının 170 kişi ile sınırlandığını belirttiğimiz divân çavuşlarının adedi zamanla çoğalarak bu sayıyı ziyâdesiyle aştığı gibi aralarına kötü niyetli insanlar da karışmıştı. Ayrıca, sayının çoğalması dâvâlardan aldıkları ücretlerin de bölünüp azalmasına neden olduğundan çavuşlar geçim sıkıntısı çekiyorlardı. Bunun üzerine mevcut çavuşların sayısının 170'e veya bu rakamın da altına düşene kadar yeni hiç kimsenin memur olarak alınmamasına ve sözkonusu sayının aşılmamasına karar verildi. Alınacak yeni çavuşların ise ehl-i ırz ve iyi terbiye görmüş insanlardan seçilmesine, esnâf ve serseri takımından olmamasına dikkat edilecekti. Ayrıca, çavuşların birbirlerine kefil olmaları veya dışarıdan sağlam bir kefile bağlanmaları; rüşvet almaları veya zimmetlerine para geçirmeleri hâlinde aldıkları paraların kefillerine ödettirilmesi kararlaştırıldı. Bazı şahıslar kendilerine çavuş süsü vererek ötede beride insanlara zarar verdiklerinden, yapılan düzenleme ile bu tür suistîmâllerin önlenmesi için çavuşların setrîlerinin yakasına tenekeden birer çavuşluk işâreti konulmasına karar verildi. Bu düzenlemeye Selh-i Şaban 1242(28-29 Mart 1827) tarihli olup zamanla uygulanamayan çavuşlar hakkındaki nizâmnâme esas olarak alınmıştı. Ancak, nizâmnâmede, değişen şartlara uygun olarak bazı değişiklikler yapılmıştı (22 R 1270/22 Ocak 1854)[2].

3- Tanzimat ve De'âvî Nezâreti

Gülhâne Hatt-ı Hümâyûnu'yla Tanzimat'ın ayrıntılarını görüşmek görevi meclis-i vâlâya verilerek bu maksatla meclisin üye sayısının çoğaltılması kararlaştırılmıştı. Bu düzenleme ile meclis-i vâlâda görev verilenler arasında Dîvân-ı De'âvî Nâzırı Saib Efendi'yi de görüyoruz. Görevlendirilmesine neden olarak kanûnî ve nizâmî konularda bilgili ve Tanzimat'ın başından beri işin içinde olması gösterilen Sâib Efendi'den beklenen, bu yeni yapılanma hakkında fikir üretmek, Tanzimat'a yatkın kişileri zaman zaman evinde toplayıp sorunları tartışmak ve layıhalar

---

1 15 Safer 1270, İ. DH., Nr. 11544; 29 M 1270, *Buyuruldu Def.*, Nr. 3, s. 137-140; 21 M 1270, *Meclis-i Vâlâ Def.*, Nr. 436, s. 33-38; 7 RA 1270, *TV.*, Nr. 496; 15 RA 1270, *Cerîde-i Havâdis*, Nr. 661.

2 10 CA 1270(8 Şubat 1854), *Buyuruldu Def.*, Nr. 3, s. 141. Sözkonusu 1242 tarihli çavuşlar nizâmnâmesi için bkz. 22 R 1270, İ. MV., Nr. 11913.

düzenleyerek meclis-i vâlâya sunmaktı. Nezâret ise, yine uhdesinde bırakılmıştı[1]. Görüldüğü gibi Sâib Efendi'ye bu düzenleme ile, Tanzimat'ın teorik yönünü oluşturmak ve önerilerde bulunmak gibi çok önemli bir görev yüklenilmişti. Ancak, Sâib Efendi, bu görevin verilmesinin hemen ardından mâliye nezâretinin ikinci kez kurulması üzerine mâliye nâzırlığına atandı[2].

Bu yeni değişiklik ile önemi daha da artan nezârete rütbe-i ûlâ sınıf evvel rütbesi verilerek kadri yükseltildiği gibi maaşı da arttırılmıştı[3]. De'âvî Nâzırı Tâhir Selâm Bey, maiyyetinde bulunan çavuşlar tarafından idâre edilen ve nezârete bağlı olan zenân ve Arap kolbaşıları, çengîler, dilenciler (seele gurûhu) ve zendân adlı kadınlar hapishânesine müteallik husûsların İstanbul Muhâfızlığı tarafından idâre edilmesini teklîf etti. Zirâ, nezâretin görevi hukûka dair olup bu gibi inzibâtî işler, esâs görevleriyle çelişiyordu. Bunun üzerine meclis-i vâlâda görüşülen önerisinde gösterilen şık kabul edilmeyerek bu konuların erkek sâzende ve rakkas vs. husûslar gibi seraskerliğin maiyyetindeki tomruk dairesince yönetilmesi kararlaştırıldı[4].

De'âvî nâzırları öteden beri meclis-i umûmî toplantılarına katılıyorlardı. Ancak, bir müddet ara verilen bu usûl, 22 Safer 1262(19 Şubat 1846) tarihli irâde ile yeniden yürürlüğe kondu[5]. Nezâretin önem kazanması ve teşrîfâttaki yerinin yükselmesi bundan sonra da devam etti. Şöyle ki, nezâret, önce rütbe-i ûlâ sınıf-ı evveli[6], ardından sözkonusu rütbe mansıblarının *evvelkisi*[7] îtibâr olunup daha sonra da rütbe-

---

1 *...ba'z-ı erbâb-ı vukufun ma'lûmât ve ifâdâtı ayrıca zabt ve tahkîk ve lâyıhaları tanzîm ve tenmîk ile meclis-i mezkûra arz ve takdîm olunmak üzere ricâl-i Devlet-i Aliyye'den bir zâtın bu husûsa memuriyeti lâzım gelüp Dîvân-ı De'âvî Nâzırı sa'âdetlü Sâib Efendi hazretleri ... kanûnî ve nizâmî maddelerde vukuf ve ma'lûmât ashâbından olarak asr-ı sâbıkda Tanzimat-ı Hayriyye'ye teşebbüs olunduğu hengâmda dahi maslahatın içinde bulunması ve evvel ve âhirini bilmesi cihetlerle ... erbâb-ı vukufdan icâb edenleri aralık aralık hânesine celb ile müzâkerât-ı vâkı'a ve mesmû'ât-ı sahîhalarına dair lâyıhalar tanzîmiyle meclis-i mezkûra arz ve i'lâm etmek...* (18 Ramazan 1255/25 Kasım 1839, İ. DH., Nr. 197; 18 L 1255, *TV.*, Nr. 188; 19 N 1255, BEO., *Ayniyât Def.*, Nr. 766, s. 128).

2 Bu konuda geniş bilgi için mâliye nezâreti kısmına bakınız.

3 Nezâretin maaşı 25.000 kuruştan 40.000 kuruşa çıkarıldı (18 Ramazan 1255/25 Kasım 1839, İ. DH., Nr. 196; BEO., *Ayniyât Def.*, Nr. 766, s. 128; M. Süreyyâ, *Nuhbe...*, I, 70). Ancak, de'âvî nezâretine Zühdü Bey'in atanması sırasında nezâret, rütbe-i ûlâ sınıf-ı sânîsi mesâbesine indirildi (23 R 1255/6 Temmuz 1839, İ. DH., Nr. 1863; Gurre-i CA 1257, *TV.*, Nr. 226).

4 14 Safer 1259(16 Mart 1843), İ. DH., Nr. 921.

5 İ. DH., Nr. 5941.

6 6 RA 1262(3-4 Mart 1846), BEO., *Ayniyât Def.*, Nr. 771, s. 44-45; 19 RA 1262, BEO., A. MKT., 38/19-1; 9 RA 1262, *Cerîde-i Havâdis*, Nr. 271; M. Süreyyâ, *Nuhbe...*, I, 139.

7 Deâvî nezâreti, önce rütbe-i bâlâyı elde edip sonra rütbe-i ûlâ sınıf-ı evveline indirilen memurlar müstesnâ olmak üzere diğer bütün rütbe-i ûlâ sınıf-ı evvel mansıblarının üzerinde yeralıyordu (3 CA 1263/19 Nisan 1847, İ. DH., Nr. 7408; 14 CA 1263, *TV.*, Nr. 332).

i bâlâ tevcîh edildi[1]. Mazlûm Bey'in nâzırlığı zamanında yaşanan bu hızlı yükseliş nihâyet zirveye ulaştı ve nezâret kurulduğundan beri nâzırların ilk defa meclis-i vükelâya üye tayin edilmelerine karar verildi (23 L 1264/22 Eylül 1848)[2].

Cinâyet meclislerinin kurulmasına karar verildikten sonra bunların nezâreti de deâvî nezâretine verilmişti[3]. Nezâret, 1287(1871) tarihine kadar çalışmalarını sürdürdükten sonra, *havâle* ve *icrâ cem'iyetleri* adıyla iki şubeye ayrılarak lağvedildi[4].

İncelediğimiz dönem içerisinde kuruluşunu en geç tamamlayan müesseselerin başında adliye teşkilâtı gelmektedir. Bu, herhalde görev ve ilgi alanının diğer müesseselerden daha kritik bir yapıda bulunmasından ileri gelmiş olsa gerekir. Zirâ, kurulmaya başlanan nizâmî mahkemelerin şer'î mahkemelerin yerini alması, meselenin nezâketinden dolayı biraz daha fazla zamana ihtiyaç duyurmuştur. Böylece, birincilerin ikinciler aleyhinde gelişmeleri ve yaygınlaşmaları üzerine, şer'î mahkemeler, zamanla ikinci plana itilerek toplum hayatındaki eski saygın ve aslî yerlerini kaybetmişlerdir.

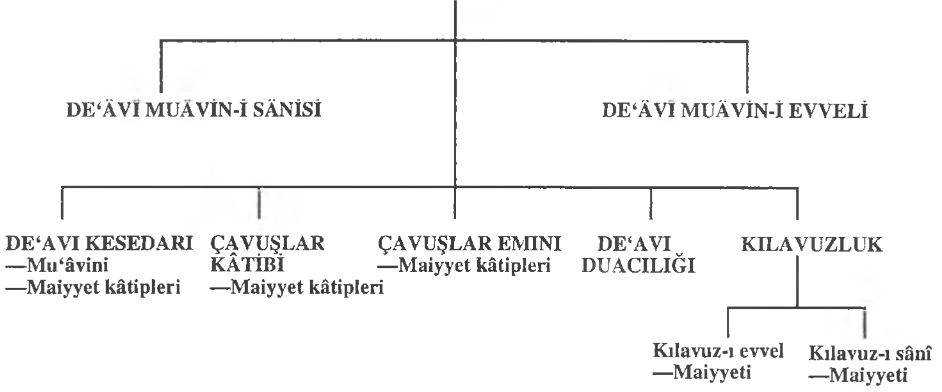
---

1 14 L 1264(13 Eylül 1848), *TV.*, Nr. 389; 25 L 1264, BEO., *Ayniyât Def.*, Nr. 775, s. 37.

2 23 L 1264, İ. DH., Nr. 9773. Ticâret ve nâfı'a nezâretlerinin birleşmesinden sonra nâfı'a nezâretinden boşalan ta'yînât, tayînâtı olmayan de'âvî nezâretine tahsîs edildi (2 CA 1265/26 Mart 1849, İ. DH., Nr. 10602). Ancak, Mazlûm Bey'den sonra nezârete atanan Ömer Cemal Efendi zamanında nezâret önce ûlâ sınıf-ı sânîsi rütbesine indirilmiş, daha sonra muâvin-i evvel ve sânîlik de aynı rütbede bulunduğundan aralarında rütbece bir fark olması gerekçesiyle nezârete ûlâ sınıf-ı evveli tevcîh edilmişti (Selh-i ZA 1268/15 Eylül 1852, İ. DH., Nr. 15887). Bu dönemde nezâretin maaşı 20.000 kuruştur (21 Z 1268, İ. DH., Nr. 16037). Muâvin-i evvel 9.300, muâvin-i sânî ise 8.800 kuruş maaş almaktadır (Mart 1270, *MMD.*, Nr. 10614, s. 3- 9; Nr. 10615, s. 4-10, Mart 1272).
Ancak, daha sonra şeyhülislâmın önerisi ile bu rütbede bulunduğu müddetçe İstanbul pâyesine sâhib olanların teşrîfâtta kendisinden yüksek rütbede bulunacakları ve halkın nazarında nezâretin şân ve rütbesinin korunması gerektiği nedenleriyle Ömer Cemâl Efendi'ye selefi gibi rütbe-i bâlâ tevcih edildi (19 L 1271/5 Temmuz 1855, İ. DH., Nr. 20947; 8 ZA 1271, *TV.*, Nr. 528). Daha sonra nâzıra II. ve mu'âvinlere de IV. derecelerden Mecidiye Nişanı verildi (17 C 1272/24 Şubat 1856, BEO., *Ayniyât Def.*, Nr. 779, s. 125).

3 Uzun yıllar deâvî nezâretinde bulunmuş olan Ömer Cemâl Efendi'nin meclis-i vâlâ üyeliğine atanması üzerine, nezârete meclis-i vâlâ üyeliği yine uhdesinde kalmak ve rütbe-i bâlâ ile Ahmed Vefîk Efendi tayin edildi (11 Şaban 1273/6 Nisan 1857, *TV.*, Nr. 551).

4 2 ZA 1287(24 Ocak 1871), İ. DH., Nr. 43549. Nezâretin ortadan kaldırılma tarihini tam olarak tesbit edemedik. Ancak, icrâ cemiyetinin nizâmnâmesi 6 Şaban 1287 tarihli olduğundan, bu değişimin bu tarihten biraz önce gerçekleştirilmiş olduğunu söyleyebiliriz. Nizâmnâme metni için bkz. *Dustûr* , I. Tertib, İstanbul 1289, s. 349-351. Havâle cemiyeti nizâmnâmesi için bkz. *Dustûr*, I. Tertîb, s. 343-348. Nizâmnâmenin tarihi ise 21 Ramazan 1287(15 Aralık 1870)'dir.

Kaynak: MMD., Nr. 10614, s. 3-22; Nr. 10615, s. 4-22; Lütfi, Tarih, X, 51-52; Ceride-i Havâdis,

DE'ÂVÎ NEZÂRETİ TEŞKİLÂTI

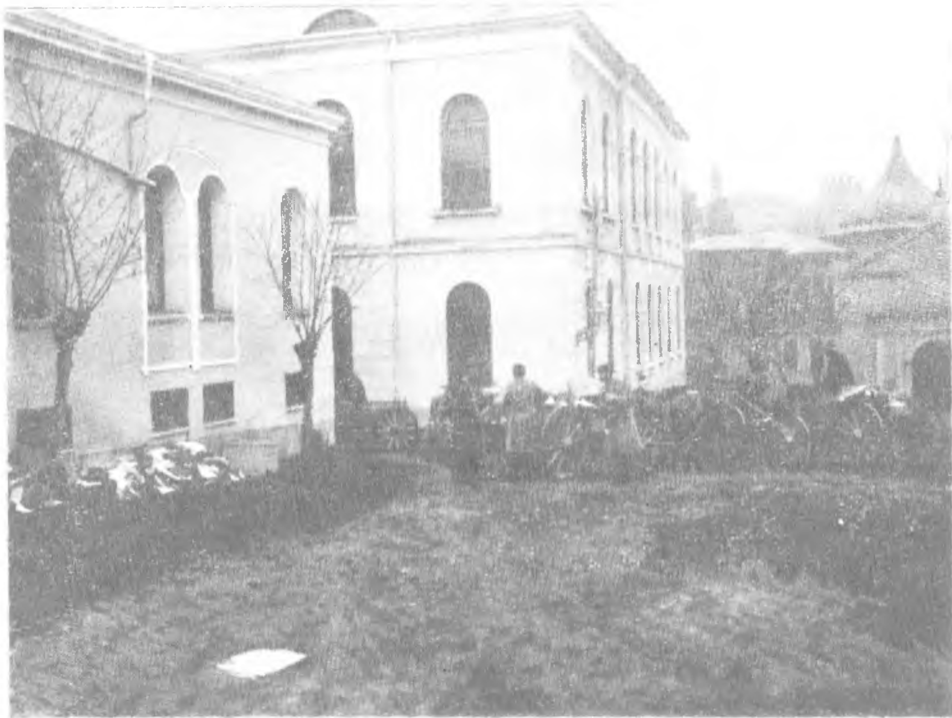
1. Bâbıâli'nin ana giriş kapısının Alay Köşkü tarafından görünüşü.
(İstanbul Üniversitesi Kütüphanesi, Nr. 90819/51).

2. Bâbıâlî'nin bahçe tarafından genel görünüşü.
(İstanbul Üniversitesi Kütüphanesi, Nr. 90819/52).

3. Bâbıâlî Sadaret Dairesi'nin Cağaloğlu Yokuşu'dan görünüşü.
(*Resimli Kitap*, Kânûn-ı Sânî 1326, V/27, s. 192).

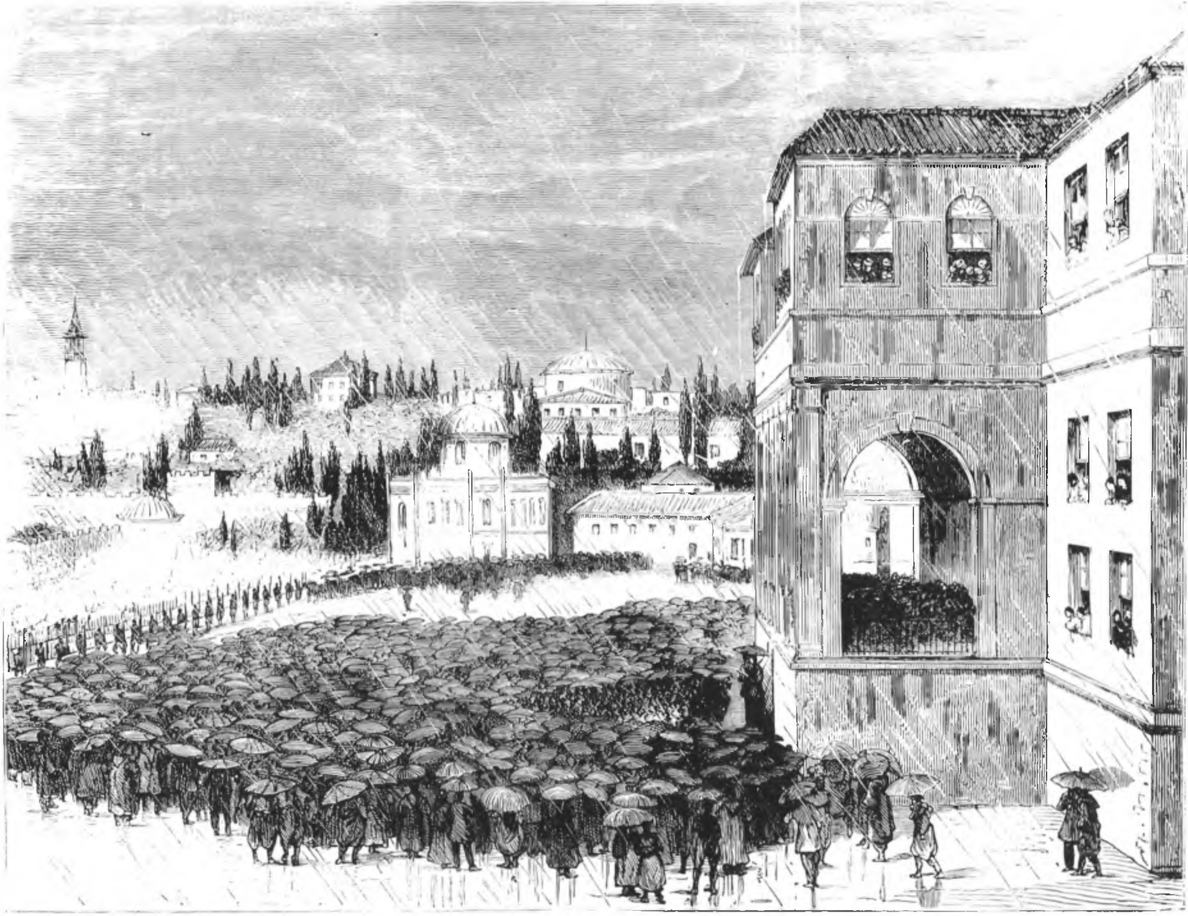
4. Hazine-i Evrak binasının Bâbıâlî yönünden görünüşü
(*Resimli Kitap*, Kânûn-ı Sânî 1326, V/27, s. 185).

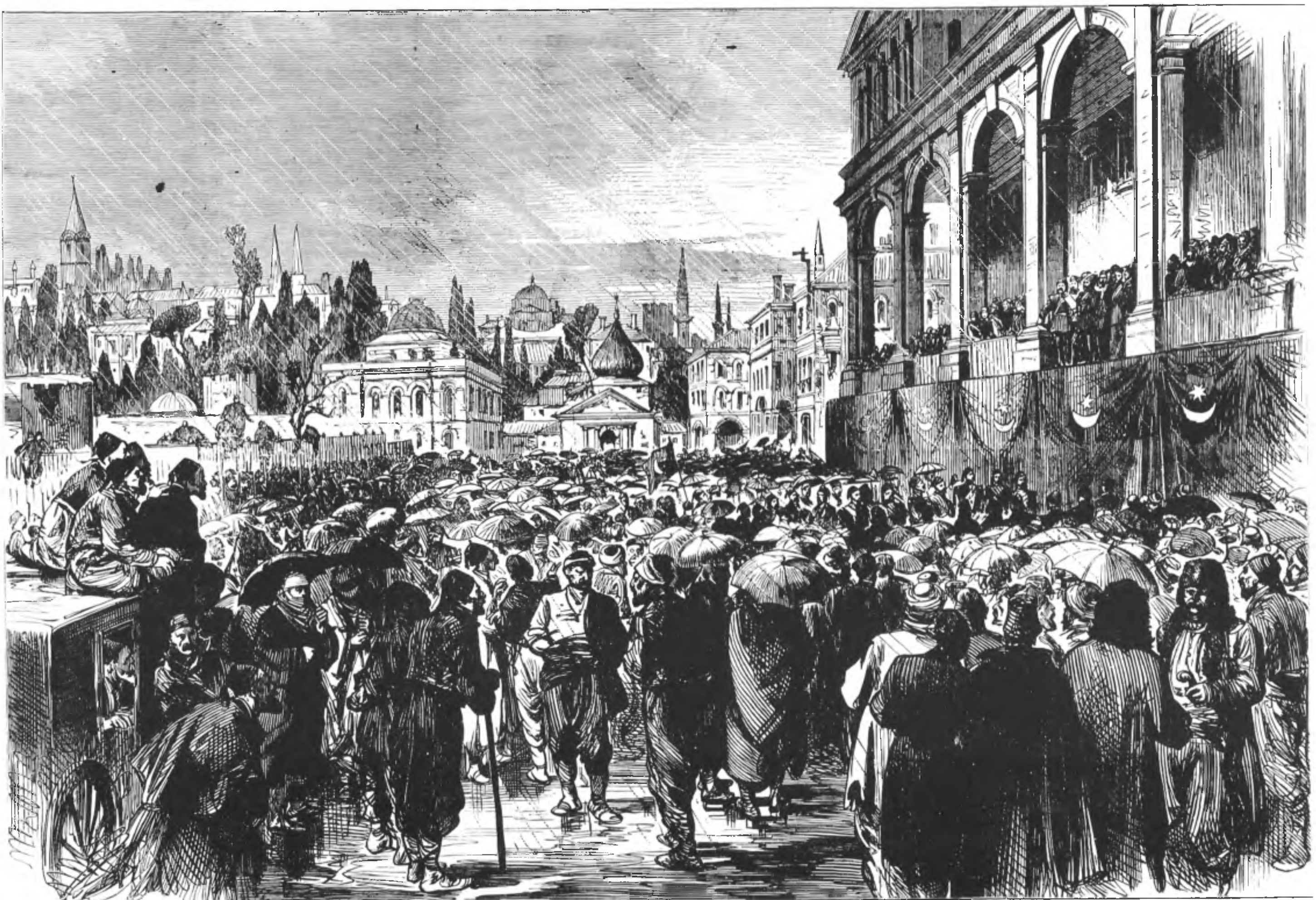
5. Miladi 1326 senesinde yanan Bâbıâlî Şûrâ-yı Devlet Dairesi.
(*Resimli Kitap*, Kânûn-ı Sânî 1326, V/27, s. 182).

6. Miladi 1326 senesinde yanmış olan Bâbıâlî'nin kuşbakışı görünüşü.
(*Resimli Kitap*, Kânûn-ı Sânî 1326, V/27, s. 191).

7. 1876'da Babıali. (*The Illustrated London News*, Eren Yayıncılık arşivi).

8. 1877'de Bâbıâlî. (*The Illustrated London News*, 6 January 1877, Eren Yayıncılık arşivi).

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

MECLİSLER

Meşveret esâsen Türk toplumuna yabancı bir düşünce değildi. Zirâ, Orta-asya'daki ilk Türk devletlerinde hükûmdârın yanında askerî, siyâsî ve iktisâdî devlet işlerinin görüldüğü, mühim bazı kararların alındığı meclislerin varlığını biliyoruz. Bu meclisler sâyesinde, devlet yönetimi bir kişinin inisiyatifine bağlı olmaktan kurtarılarak önemli kararların birden çok kişinin görüş ve tecrübelerine başvurularak halledilmesi sağlanıyordu. Meclisler, kağanın kendisine sunduğu teklifleri reddedebildiği gibi hanedan dışından kağan bile tayin edebiliyordu[1]. Sözkonusu düşünce ve gelenek bu dindeki istişâre düşüncesiyle uyuştuğundan dolayı İslâmî dönemde de devlet yönetiminde varlığını sürdürmüştür.

Osmanlı Devleti'nin kuruluş ve gelişme yıllarında bu düşünce divân-ı hümâyûn ile tatbik alanı bulmuştur. İdârî, örfî, şer'î, hukukî, arazî, mâlî, vs. işler burada görüşüldükten sonra pâdişahın onayına sunulur ve böylece karara bağlanarak uygulanırdı. Önceleri pâdişahın, daha sonra ise sadrazamın başkanlığında yapılan divân toplantılarının zamanla terkedilmesi üzerine işlerin bütün yoğunluğu sadrazamın ikindi divânına ve Bâbıâlî'ye intikal etmişti[2]. Divânda konular, karar aşamasına kadar oldukça serbest bir ortamda tartışılırdı. Divânın önemini kaybetmesinden sonra özellikle XVIII. yüzyılın sonlarından itibâren meşveret meclisinin[3] (meclis-i şûrâ) toplanmaya başladığını görüyoruz. Esâsen XVII. yüzyıldan itibâren önemli devlet işlerini görüşmek üzere meşveret toplantılarının yapıldığı biliniyor. Ancak, III. Selim'in tahta geçmesiyle beraber bu meclis toplantılarının biraz daha düzenli bir şekilde yapıldığını görmekteyiz. Tahta geçtikten bir ay kadar sonra topladığı bir meclise ikiyüz kişinin üzerinde bir topluluk katılmıştı. Meclis, savaşa ve barışa karar vermek, antlaşmalar yapmak ve önemli devlet işlerini halletmek üzere toplanırdı.

---

1 İslâmiyetten önce çeşitli Türk devletlerindeki meclisler husûsunda daha geniş bilgi için bkz. İbrahim Kafesoğlu, *Türk Millî Kültürü*, Ankara 1977, s. 226-228; Aynı mlf., "Eski Türklerde Devlet Meclisi (Toy)", Türk Kültürü Dergisi, S. 211-214, Ankara 1980, s. 218-222.

2 İsmail H. Uzunçarşılı, ...*Merkez ve Bahriye Teşkilâtı*, s. 1-5.

3 Ahmet Mumcu, "Osmanlı Devleti'nde Meşveret Yöntemi Demokratik Bir Gelişme Sağlayabilir miydi?", *H.Ü. Edebiyat Fak. Dergisi*, I/4, Ankara 1986, s. 4.

Meclise katılacak kişiler ve görüşülecek hususlar, daha önceden pâdişahın emri üzerine tesbit edilirdi. Genelde değişik konularda bilgili kişilerin çağırıldığı meclis toplantıları pâdişahın, o olmadığı zaman ise sadrazamın başkanlığında yapılırdı. Görüşmelerde fikirlerini hiç bir şeyden çekinmeksizin açıkça söylemeleri, düşüncelerinin karşıt olmasından dolayı kimseye gücenilmesinin sözkonusu edilemeyeceği ve mecliste susup dışarıda alınan kararlara muhâlif konuşanların ise cezâlandırılacakları meclis başkanı (pâdişah veya sadrazam) tarafından üyelere ifâde edilirdi. Katılmadığı toplantının sonucu sadaret arzıyla pâdişaha bildirilir ve pâdişah, genellikle alınan karara uyardı. Kararların alınma şekli yani oylanıp oylanmadığı konusunda ise kesin bir bilgiye sâhip değiliz[1]. Meclis, bazan esnâf, esnâf kethüdâları, yeniçeri aşçı ustaları, başkarakollukçular vs. avâmın da katılımıyla çok geniş bir platformda toplanabiliyordu[2]. Görüştüğü konunun önemine göre meclisin bazen bir kaç gün ardarda toplandığı oluyordu[3]. Meclisin toplandığı belli bir mahal yoktu. Tersâne[4], Saray, Bâbıâlî, sadrazam[5] veya şeyhülislâm konağı, kapudan paşa divânhânesi veya Ağa Kapısı'nda[6] toplanabiliyordu.

Meşveret meclisinin zamanla daha düzenli bir hâl aldığını, katılacak kişilerin ve toplanma günlerinin genel olarak belirlendiğini görüyoruz. Çağdaş bir tanık olan Olivier'in verdiği bilgiye göre meclis, sadrazam, şeyhülislâm, sadaret kethüdâsı, reisülküttâb, defterdâr, tersâne emini, çavuşbaşı, çelebi efendi[7], iki eski reisülküttâb ve iki eski defterdârdan oluşmaktaydı[8]. Ancak, meclis toplantılarına umûmiyetle sadrazam, şeyhülislâm, kapudan paşa, yüksek dereceli ulemâ ve ricâl ile ocak ağalarının katıldığını görüyoruz[9]. Görüşülecek konunun durumuna göre bu üyeler-

---

1 A. Mumcu, *Divan-ı Hümayun*, Ankara 1986, s. 157-162.

2 Şânizâde Ataullah Efendi, *Târih*, IV, 2. Şânizâde, oy vermekten âciz bu kalabalığın meclis toplantısına katılmasından dolayı olan rahatsızlığını da dile getirmektedir. Burada meşveret konusunda Batı'daki uygulamalardan bahsettikten sonra *Akıl sâhiplerine danışıp doğruyu bulun. Onlara isyân etmeyin. (İsyan ederseniz) zem edilirsiniz* meâlindeki Hadîs-i Şerîf'i de zikrederek meşveretin sünnet olduğunu yazmakdadır. Ancak, bu usûlden yarar sağlayabilmek için önce *erbâb-ı rey ve tedbîr ve ricâl-ı mubâhese ve ehl-i mükâtebe ve tahrîrden* olmak gerektiğini de ifâde etmektedir (s. 3).

3 Nitekim, Rum isyanı dolayısıyla toplanan meşveret meclisi, üç gün üstüste toplanmıştı (Şânizâde, *Târih*, IV, 201).

4 Şânizâde, *Târih*, IV, 156.

5 Enver Z. Karal, *Osmanlı Târihi*, VI, 117.

6 HH., Nr. 16248.

7 Olivier'in verdiği bilgiye göre bu şahıs irâd-ı cedîd defterdârı olmalıdır (*Aynı eser*, s. 154).

8 Olivier, *Aynı eser*, s. 153. Yazar, meclis üyelerinin memleket meseleleri üzerinde görüş alışverişinde bulunacak yerde, birbirleriyle uğraştıklarını ve bu yüzden meclisin kurulmasından sonra işlerin daha da kötüleştiğini yazmaktadır (s. 155).

9 3 RA 1227(17 Mart 1812), HH., Nr. 14160; HH., Nr. 16248.

den katılanların sayısı azaltılıyor veya çoğaltılabiliyordu[1]. Meclis, bu gelişimine paralel olarak haftada iki gün toplanmaya başladı. Pazartesi ve perşembe günleri yapılan meclis toplantılarının topcu, humbaracı ve lağımcı askerlerinin ta'lim günlerine rastlaması ve bu yüzden sözkonusu ocak ağalarının toplantılara gelememeleri nedeniyle, toplanma günleri pazar ve salı günlerine alındı[2]. Bu açıklamalardan da anlaşıldığı gibi daha önceleri gerektiğinde toplanan meclis, zamanla kurumlaşarak daimî bir meclis hâlini almıştır.

III. Selim'in meclisi çok güzel kullandığını ve yaptığı yeniliklerin fikirlerini bu meclislerde olgunlaştırdığını görüyoruz. Meşveret meclisi kendisinden sonra tahta geçen II. Mahmud tarafından da kullanılmıştır. Devlet teşkilâtında esâslı değişiklikler yapmayı düşünen II. Mahmud, bu amaçla yeni yeni kurumların ve meclislerin kurulması işine girişmişti. Reşid Paşa ve II. Mahmud'dan sonra tahta geçen Abdülmecid'in çabalarıyla gerek nezâretlerin üzerinde gerekse nezâretlerin altında yeralan meclisler ihdâs edilerek yetkinin daha alt kademelere doğru yaygınlaştırılması ve alt kadrolarda bulunan uzmanların da bu yeni düzenlemelerle devlet yönetimine sınırlı da olsa katılmaları sağlanmıştı.

Bu bölümde daha sistematik olması açısından meclisleri, nezâretlerin üzerinde yeralan meclisler ve nezâret meclisleri olarak iki kısımda ele aldık. Şimdi genel hatlarıyla bahsettiğimiz bu süreci inceleyelim.

I- NEZÂRETLER ÜSTÜ MECLİSLER

A- MECLİS-İ HÂSS-I VÜKELÂ

Sultan II. Mahmud'un saltanatının son dönemlerinde devlet idâresinde modern bir anlayışın yavaş yavaş hâkim olmaya başladığını görüyoruz. Bu anlayışın sonucu olarak nezâretler kurulmaya başlanmış ve çağdaş kabine sistemine doğru ilk adımlar atılmıştı. Bilindiği gibi sadrazamlar, pâdişah adına hareket eden ve devlet işlerini yürüten kimseler olup pâdişahın mutlak vekili idiler. II. Mahmud, 4 Muharrem 1254(30 Mart 1838)'de sadareti kaldırarak, başvekâleti tesîs etti. Bu yeni düzenleme ile başvekil, her ne kadar mühr-i hümâyûnu eskisi gibi elinde bulunduruyorsa da

---

1 Nitekim, İzmir ve Manisa civârında çıkan karışıklığın görüşüleceği meclise, konu inzibâtî olduğundan dolayı yeniçeri komutanlarından daha fazla kişinin katılması istenmişti (HH., Nr. 16248).

2 Bu hatt-ı hümâyûnda meclisin toplanma yerleri de Bâbıâlî ve şeyhülislâmlık olarak zikredilmektedir (HH., Nr. 16297). Târihi muhtemelen 1254 olan bir başka belgede de meclisin bazen şeyhülislâmlıkta toplanması gerektiği belirtiliyordu (Cevdet, Dâhiliye, Nr. 6781).

artık pâdişahın vekîl-i mutlakı değildi. Başvekâlet, kurulan nezâretlerden oluşan kabinenin başkanı olarak sembolik bir memuriyete indirgenerek silikleştirilmişti.

İşte, bu düzenlemeler ile meclis-i meşveretin yerine, belgelerde encümen-i mahsûs[1], encümen-i mahsûs-ı vükelâ[2], meclis-i hass[3], meclis-i meşveret[4], meclis-i hass-ı vükelâ[5], meclis-i hass-ı meşveret[6], meclis-i vükelâ[7], meclis-i hass-ı âlî[8], meclis-i âlî-i vükelâ[9], meclis-i mahsûs-i vükelâ veyâ meclis-i mahsûs[10] olarak geçen müessese ihdâs edildi. Bu meclis, önceleri başvekîl daha sonra da sadrazamın başkanlığında haftada iki gün toplanıp önemli devlet işlerini görüşürdü. Mecliste kararlar oy çokluğuyla alınıyordu[11]. Bu müessese, devletin en yüksek yasama ve yürütme organı olup icrâ işinde nezâretler arasında koordinasyonu sağlıyordu[12]. Nâzırlar kendi nezâretlerinin işlerinden sorumluydular. Bu meclis görüldüğü gibi

---

1 19 Safer 1272(31 Ekim 1855), İ. MM., Nr. 212.

2 29 M 1271, İ. MM., Nr. 96.

3 7 Z 1262, BEO., A. MKT., 55/94; BEO., A. MKT., 219/80; 23 R 1265, BEO., A. MKT., 182/43.

4 25 RA 1257(17 Mayıs 1841), İ. MV., Nr. 338.

5 15 ZA 1259, *İ.* DH., Nr. 4078; 11 Muharrem 1258/22 Şubat 1842, İ. DH.,, Nr. 2614.

6 İ. DH., Nr. 2614; 9 Safer 1258, İ. DH., Nr. 2700.

7 29 M 1271, İ. MM., Nr. 96; 21 Safer 1271, İ. MM., Nr. 130, Lef 9; *Meclis-i Tanzimat Def.*, C. I, s. 1-3.

8 8 Z 1259, *Cerîde-i Havâdis*, Nr. 161.

9 İ. MM., Nr. 130, Lef 5; Meclis-i Tanzimat Def., C. I, s. 11-12.

10 20 CA 1262, BEO., A. MKT., 42/19; BEO. A. MKT., 197/60.

11 Abdurrahman Şeref, *Aynı eser*, II, 444; Enver Ziyâ Karal, *Osmanlı Tarihi*, VI, Ankara 1976, s. 117, 119; M. Adil, *Mukayeseli Hukuk-ı İdâre Dersleri*, Selânik 1327, s. 186. Ubicini, meclisin toplum yararına alınacak önlemler ve özellikle dış siyâset ile ilgili sorunları görüştüğünü yazıyor. Her sene pâdişahın muharrem ayında meclisi ziyâret ederek geçmiş sene hakkında bilgi alıp yeni yılda yapılacak faaliyetler hakkında meclise talimât verdiğini ifâde ediyorsa da, burada meclis-i vükelâ ile meclis-i vâlâyı karıştırdığını görüyoruz (H. A. Ubicini, *Türkiye 1850*, I, 54-56). Bernard Lewis'in, meclis-i hass ile meclis-i vükelânın ayrı ayrı meclisler olduğunu çağrıştıran ifâdeleri, daha sonra konu hakkında yazan Türk araştırmacıları da yanılgıya düşürmüştür. Şöyle ki, eserin İngilizce metninde *başvekilin başkanlığında bir özel meclis veya bakanlar meclisi (Meclis-i Hass ve Meclis-i Vükelâ) kurulduğu* şeklindeki ifâdesi (*The Emergency of Modern Turkey*, Londan 1961, s. 98), Türkçe'ye, *Mahmud meclis-i hass ile bir meclis-i vükelâ kuruyordu* şeklinde tercüme edilmiş (*Modern Türkiye'nin Doğuşu*, Ankara 1984, s. 99). Yani Lewis, *veyâ* bağlacıyla tek bir meclis olduğunu söylediği birinci ifâdesini, parantez içine koyduğu ikinci ifâdedeki *ve* bağlacı ile tekzip etmiş oluyor. İkinci ifâdeden iki meclisin mevcut olduğu anlaşılıyor. Türkçe tercümede ise sadece parantez içindeki yani iki meclis olduğu şeklindeki ifâde çevrilmiş. Buradan Lewis'in de konu hakkında açık bir fikre sâhib olmadığını anlıyoruz. Sayın Ali İhsân Gencer ("Bahriye Meclisi'nin Kuruluşu ve Önemi", *Türk Dünyası Araştırmaları*, Sayı 31, Ağustos 1984'den ayrı basım, s.151) ile Ercüment Kuran da ("Osmanlı İmparatorluğu'nda Yenileşme Hareketleri", *Türk Dünyası El Kitâbı*, Ankara 1976, s. 1006-1007) Lewis'in bu yanlış fikrini hiç bir kritiğe tâbi tutmadan tekrarlıyorlar.

12 Stanford J. ve Ezel K. Shaw, *Aynı eser*, II, 67.

eski divândan ziyâde Avrupa'daki kabine sistemi esas alınarak kurulmuştu[1]. Ancak, yine de ilk yıllarında bu meclisin tam olarak ne eski divâna ne de Avrupa kabine sistemine benzemediği görülür. Zirâ, divânın adâlet dağıtıcı ve atamaları yapıcı bir özelliği olmasına rağmen bu meclisin böyle bir sorumluluğu yoktu. Diğer taraftan üyelerinin pâdişah tarafından atanıyor olması da meclisi Avrupa'daki benzerlerinden ayıran en önemli özellikti. Ayrıca meclisin bağımsız bir varlığının ve kollektif sorumluluk ilkesinin (hükûmet) bulunmaması da diğer ayırıcı özellikleriydi. Alt kademedeki diğer meclislerin hazırladığı yasa tasarıları, meclis-i vükelâda tartışılıp gerekli düzeltmeler yapıldıktan ve pâdişahın onayından geçtikten sonra kanûnlaşabilirdi. İlk yıllardaki bu hâliyle yüksek bir danışma organı niteliğindeydi[2].

İncelediğimiz dönem için meclisin çalışma şekli, görevleri ve geçirdiği değişime dair maalesef herhangi bir kanûn ve nizâmnâmeye sâhip değiliz. Yukarıda meclisin haftada iki gün toplandığını belirtmiştik. Bu toplantıların haftanın belirli günlerinde yapılmadığını görüyoruz. 15 ZA 1259(7 Aralık 1843) tarihli irâde ile meclis toplantılarının çarşamba günü yapılmasına karar verilmişse de[3], cumartesi[4], pazar[5], pazartesi[6], salı[7], çarşamba[8], perşembe[9] günlerinde de yapıldığını görüyoruz. Bu durum bize meclisin periyodik toplantılarının yanında gerektikçe de[10] toplandığını göstermektedir. Önemli ve bir günde çözümlenemeyecek derecede geniş bir konu

---

1 Roderic Davison, *Reform in the Ottoman Empire (1856-1876)*, New York 1973, s. 26.

2 Richard L. Chambers, *Aynı mak.*, s. 321.

3 Şeyhülislâm da meclis-i vükelâ üyesi olduğundan hafta içindeki meclis toplantılarının, meşîhat makamında yapılan şeyhülislâmın *huzur mürâfa'ası* ile çakışmasının önlenmesi için mürâfa'a toplantılarının pazartesi ve salı, meclis-i vükelânın da çarşamba günleri toplanmasına karar verildi (İ. DH., Nr. 4078; 11 Z 1259, *TV.*, Nr. 264).

4 BEO A. MKT., 55/94. Toplantı gün ve saati: 7 Z 1262(26 Kasım 1846), cumartesi, saat 6; BEO. A. MKT., 156/87, 28 ZA 1264, cumartesi, saat 7; BEO., A. MKT., 157/68, 5 Z 1264, cumartesi saat 7; İ. DH., Nr. 13010, 2 ZA 1266.

5 BEO., A. MKT., 42/19. Toplantı gün ve saati: 20 CA 1262(6 Mayıs 1846), pazar, saat 5; BEO. A. TŞF., 6-A/50, 6 CA 1265, pazar, saat 7; BEO., A. MKT., 146/92, 10 L 1265, pazar, saat 7; BEO. A. MKT., 234/22, 24 Z 1265, pazar, saat 4. Örnekleri daha da çoğaltmak mümkündür.

6 BEO., A. MKT., 197/60, 21 C 1265(14 Mayıs 1849), pazartesi, saat 6; BEO. A. TŞF., 8/58, 5 N 1266, pazartesi.

7 BEO., A. MKT., 83/50, 2 M 1263(21 Aralık 1846), salı, saat 7; BEO., A. MKT., 89/73, Selh-i Receb 1263, salı, saat 7.

8 BEO., A. MKT., 62/68, Gurre-i Safer 1263(19 Ocak 1847), çarşamba, saat 6; BEO. A. TŞF., 6-A/41, 20 Receb 1265, çarşamba saat 7; BEO., A. MKT. NZD., 8/85, 29 Receb 1266, çarşamba.

9 BEO., A. MKT., 82/7, 5 C 1263(21 Mayıs 1847), perşembe, saat 7; BEO., A. MKT. NZD., 7/69, 11 Receb 1266, perşembe, saat 6.

10 5 C 1257(25 Temmuz 1841), BEO. A. DVN. MHM., 1/9, vr. 8a.

olduğunda ise meclis iki gün üst üste toplanabiliyordu[1]. Bazen de pâdişah meclisi toplantıya çağırabiliyordu[2]. Meclisin toplantılarını yaptığı belli bir mahal yoktu. Bazan Bâbıâlî'de[3], bazan da akşamları vükelâdan birisinin konağında toplanıyordu[4]. Ramazan aylarında ise meclis, iftardan sonra toplanmaktaydı[5]. Toplantılara katılacak kişilere, sadaretden yazılan tezkirelerle meclisin nerede, ne zaman ve hangi saatte toplanacağı bildiriliyordu. Çağırılan üyelerden işleri dolayısıyla meclise katılamayacak olanlar, mazeretini sadarete bildiriyordu[6]. Kaptan-ı deryâ ise işlerinin yoğunluğu dolayısıyla her toplantıya katılamadığı için ancak kendi memuriyetiyle ilgili bir konu olduğunda müzâkereye çağırılıyordu. Yine, seraskerin maiyyetinde bulunan tophâne-i âmire ve asâkir-i nizâmiye müşîrleri, hernekadar meclis-i vükelâ üyesi değillerse de bunlara da çağrı tezkiresi gönderilerek işleri yoksa toplantıya katılmalarına, yok eğer varsa mazeretlerini sadarete bildirmelerine karar verildi (3 N 1261/5 Eylül 1845)[7].

Meclis-i vükelâya katılan üyelerin ve sayısının sık sık değiştiğini görüyoruz[8]. Ancak, genel olarak meclis üyeleri şu kişilerden oluşuyordu: sadrazam, şeyhülislâm,

---

1 Tahminen Mısır Meselesi ile ilgili bir askerî harekât için mecliste yapılan görüşmeler iki gün sürmüştü (1-2 Şaban 1256, *TSMA*, E. 8591).

2 24 Receb 1258(31 Ağustos 1842), İ. DH., Nr. 3249.

3 8 R 1265(3-4 Mart 1849), BEO., A. MKT., 182/7-2; 22 R 1265, BEO., A. MKT., 182/7-4. Bu tarihlerdeki iki meclis toplantısının Bâbıâlî'de yapılacağı belirtiliyordu.

4 Meselâ, meclis-i umûmî toplantılarının haftada dört güne çıkarılması için yapılan meclis-i hass toplantısı şeyhülislâmlık makamında yapılmıştı (29 ZA 1256/22 Ocak 1841, İ. DH., Nr. 240). Ubicini, meclis toplantılarının yer ve zamanının önceden bilinmediğini ifâde ediyor (*Türkiye 1850*, I, 55). Sadâretden yazılan bir tezkire nümûnesinde şöyle deniliyordu:
Devletlü efendim hazretleri,
Ba'z-ı husûs müzâkeresiçün yarınki .... günü akşamı ....gîcesi sâhilhâne-i âlîlerinde ba'de't-terâvih Meclis-i Hass akdi musammem bulunmuş ve keyfiyyet ma'lûm–i vâlâları buyurulmak üzere iş'âra mübâderet kılındı (BEO., A. MKT., 219/80). Ticârethânenin onarılarak ticâret nezâretinin buraya taşınmasına dair kararın alındığı meclis-i vükelâ toplantısı, yine sadrazamın konağında yapılmıştı (6 N 1261/8 Eylül 1845, İ. DH., Nr. 5490).

5 Gurre-i L 1269(8 Temmuz 1853), BEO. A. TŞF., 16/16. 5 N 1266(15 Temmuz 1850) tarihli toplantı sadrazamın, 23 N 1266(2 Ağustos 1850) tarihindeki de Rauf Paşa'nın yalısında toplanmıştı (BEO. A. TŞF., 8/58).

6 23 R 1265(18-19 Mart 1849), BEO., A. MKT., 182/43.

7 3 N 1261, İ. DH., Nr. 5478.

8 Meselâ, 1263 senesi sâlnâmesinde 15 kişiden mürekkep olduğu belirtilen meclisin, aynı yıl teşrîfattan yazılan çağrı pusulalarından tesbit edebildiğimize göre şu sayılarla toplantı yaptığını görüyoruz: 9 M 1263, 18 kişi (BEO., A. MKT., 86/54); Gurre-i Safer 1263, 12 kişi (BEO., A. MKT., 62/68); Selh-ı Receb 1263, 13 kişi (BEO., A. MKT., 89/73). Yine 1265'te üye sayısı 15 olarak (*Sâlnâme*, s. 29) verilen meclisin bazen toplantıların 7 veya 8 kişi ile yaptığı oluyordu (Gurre-i R 1265, BEO., A. MKT., 177/1; 182/7-3, 5 R 1265; 182/7-2, 8 R 1265; 197/60,21 C 1265 ; 200/83, 2 B 1265; 202/89, 11 B 1265; 210/76, 2 Ş 1265; 214/8612 Ş 1265; 234/22, 24 Z 1265). Aynı yıl içinde toplantıların 13 (16 R 1265, BEO., A. MKT.,

serasker, meclis-i vâlâ reisi, mâliye, ticâret, hâriciye, evkaf-ı hümâyûn nâzırları, sadaret müsteşarı, darbhâne-i âmire nâzırı, zabtiye müşiri, tophâne müşiri, kapudân-ı deryâ, dîvân-ı de'âvî nâzırı, hazîne-i hassa nâzırı, vâlide kethüdâsı, meclis-i Tanzimat başkanı. Bu kişilerden herhangi birisi İstanbul'da bulunmadığı zaman yerine vekâlet eden kişi (kaymakam) gelişmelerden haberdâr olması için meclis toplantılarına katılıyordu[1].

Zaman zaman değişen ve hükûmeti oluşturan bu kişilerin dışında, hükûmet üyesi olmayıp deneyimlerinde yararlanılmak üzere devlet ileri gelenleri ve vükelâ ma'zûllerinden de meclis-i vükelâya üye atanabiliyordu. Bu kişiler, *mecâlis-i âliyye memuriyeti* adı altında meclis-i vükelâ ve meclis-i umûmîye yüksek maaşlarla üye oluyorlardı[2]. Ancak, buna rağmen, meclis-i vükelâ toplantılarına katılacak kişilerin tesbitinde gündemde olan konuların öncelik taşıdığını söyleyebiliriz. Bu hâliyle, özellikle incelediğimiz dönem için meclis üyeliğini ihrâz etmiş üyelerin her toplantıya çağırılmadıklarını görüyoruz. Nitekim, 7 ZA 1266(14 Eylül 1850) pazar günü yapılan meclis toplantısına 18 kişi çağırılırken, 18 ZA 1266(25 Eylül 1850) perşembe günkü toplantıya sâdece 8 kişi çağırılmıştı[3]. Yine 5 N 1266(15 Temmuz 1850) pazartesi günü toplanan meclise 10 kişi davet edilmesine rağmen, 23 N 1266(2 Ağustos 1850) tarihinde yapılan toplantıya 29 kişi katılmıştı[4]. Bu durum, üyelerin görüşülecek konuya göre davet edildikleri husûsundaki görüşümüzü açıkça desteklemektedir. Bu hususa açıklık getirebilecek diğer bir örnek de, Stratford Can-

182/7-1) veya 14 kişi (6 C 1265, BEO., A. MKT., 194/16) ile de yapıldığını görüyoruz. Bu örnekleri diğer yıllar için de çoğaltabiliriz. Bu durum bize gösteriyor ki meclis toplantılarına çağırılan üyeler, görüşülen konuya göre değişiyordu.

1 11 M 1258(22 Şubat 1842), İ. DH., Nr. 2614.

2 Cevdet Paşa, *Tezâkir,* Ankara 1953, I, 17-18; C. V. Findley, *Aynı eser,* s. 173; M. B. C. Collas, *La Turquie en 1864*, Paris 1864, s. 72-73. Meselâ Hüsrev Paşa'nın memuriyetine dair olan yazı şu şekilde idi; *Sadr-ı esbak Hüsrev Paşa hazretleri kudemâ-yı vükelâ-yı Devlet-i Aliyye ve e'âzim-i vükelâ-yı Saltanat-ı Seniyye'den olarak kâffe-i umûr ve mesâlih-i devlete vâkıf ve hâkpâ-yı âliye sıdk-ı ihlâs ve ihtisâs ile muttasıf zevât-ı fihâmdan... bulunduğuna binâen... Meclis-i Hass ve Meclis-i Umûmî günleri sair vükelâ-yı fiham hazerâtiyle birlikte bulunmaları husûsu...* (17 M 1262/15 Ocak 1846, *TV.,* Nr, 296; 5 M 1262, *Cerîde-i Havâdis,* Nr. 262) Süleyman Paşa'nın memuriyete tayini de şu şekilde ilân ediliyordu; *Paris Sefîri devletlü Süleyman Paşa hazretlerinin vuku'ât-ı hâliye-i Avrupa'ya vukuf-ı kâmili olması cihetiyle Mecâlis-i Meşveret'de bulunduğu halde rey ve ifâdâtından istıfâde olunacağına binâen... Meclis-i Hass ve Umûmî vuku' buldukça müşârünileyhin dahi Bâbıâlî'ye celbi...* (İ. HR., Nr. 2104) Maaş konusuna gelince; Hüsrev Paşa'ya bu memuriyet için 67.500 (BEO., *Ayniyât Def.,* Nr.772, s. 80), Sârım Paşa'ya 40.000 (BEO., *Ayniyât Def.,* Nr. 774, s. 195) ve Rauf Paşa'ya da 67.500 kuruş maaş tahsis edilmişti (BEO., *Ayniyât Def.,* Nr. 773, s. 145). Ancak, genel olarak bu memuriyet için üyelere 30.000 kuruş tahsîs edilmekteydi (2 ZA 1266, İ. DH., Nr. 13008; 25 RA 1270, İ. DH., Nr. 17974; 7 CA 1272, İ. DH., Nr. 22066).

3 BEO. A. TŞF., 8/50.

4 BEO. A. TŞF., 8/58.

ning'in Bâbıâlî'ye takdim ettiği, zülüm ve adaletsizliğin men'i (men'-i ta'addiyyât) hakkındaki mufassal lâyıhasının görüşülmesi için toplanacak meclis-i vükelâyı tavsif etmek üzere sadaretten yazılan arzdaki *...bunun arz olunacağı meclis, meclis-i hassın âdîsi olmayup...* şeklinde devam eden cümlesidir[1]. Bu cümle bize açıkça göstermektedir ki, çok önemli konuların görüşüldüğü toplantılara en üst düzey yöneticiler; olağan bir konu görüşüldüğünde, uygun görülenler ve ihtisâsa dayalı bir konu olduğunda da, meclis üyelerinden o husûsta bilgi sâhibi olanlar çağrılmaktaydı. Toplantılara çağrılan kişilerin adedindeki bu farklılık konusunda örnekler çoğaltılabilir. Ancak, sıkıcı olmaması için bu kadarla yetiniyoruz.

İncelediğimiz dönemin ilk yıllarına âit meclis-i vükelâ mazbatalarına rastlayamadık. Bu durum, sözkonusu dönemler için meclisin mazbata hazırlamadığı, veya bu mazbataların, arşivde açılmayan bir tasnifte bulunduğu veyahud Bâbıâlî yangınlarında kaybedilmiş olduğu fikirlerini bize çağrıştırır ki, bu şıkların hepsinin olma ihtimâli vardır. İlk tesbît edebildiğimiz mazbata ise, iltizâm usûlünün tekrar kaldırılması ve verginin tahsîli için başka bir yol bulunması husûslarını görüşmek üzere meclis-i muvakkatın tanzîm ettiği mazbatanın altında yeralan meclis-i hassın kararını mübeyyin 16 ZA 1266(23 Eylül 1850) tarihli mazbatadır. Mazbatanın altında 24 kişinin mührü vardır[2]. Bu tarihten önce çeşitli husûsların meclis-i hassda ele alınmış olduğunu ancak, sadaret arzından takib edebiliyoruz. Sözkonusu arzlarda meclisin toplandığı gün ve aldığı kararlar özetlendikten sonra sadrazam konu hakkındaki kendi görüşünü de ekleyip pâdişaha sunmaktaydı. Ancak, sözkonusu tarihten evvel 1-2 Şaban 1256(28-29 Eylül 1840) ve dolayısıyla hayli erken sayılabilecek tarihli bir vesîka ise, meclis-i mahsûsta ele alınan ve arz edilen konuların hulâsalarını içermektedir. Sözkonusu iki günde ard arda toplanan meclisin aldığı kararlar özet olarak arzedildikten sonra *...Husûsât-ı mezkûre eyyâm-ı mezkûrede beyne'l-havass akd olunan meclis-i mahsûsda tezekkür ve tensîb olunmuş olmağla ol-vechile cümlesinin icrâ-yı iktizâları muvâfık-ı irâde-i seniyye-i hazret-i pâdişâhî buyurulur ise iş'ârı mütevakkıf-ı himmet-i müşîrîleridir efendim* diye son bulmaktadır[3]. Ancak, bu, alınan kararların özetlerinin sûreti olup mazbata olarak nitelendirilemez. Nitekim, yukarıda zikrettiğimiz tarihe gelinceye kadar meclisin başka bir mazbatasına rastlayamadık.

---

1 Bu meclise sadrazam, şeyhülislâm, serasker, Fethi Paşa, kapudan paşa, meclis-i vâlâ başkanı, hâriciye, mâliye, darbhâne-i âmire nâzırları, meclis-i vâlâ üyelerinden Ârif Efendi ve sadâret müsteşarı katılacaklardı (19 L 1264/18 Eylül 1848, DUİT., 89/14).

2 24 ZA 1266(1 Ekim 1850), İ. DH., Nr. 13145.

3 *TSMA*, E. 8591.

İncelediğimiz dönem için geç sayılabilecek bir belgeden mecliste kararların oy çokluğuyla alındığını anlıyoruz. Ele alınan konu hakkında oylama şu şekilde yapılıyordu: Oylanacak konunun tercîh şıkları beyaz bir kâğıd üzerine yazılıyor ve üyeler hangi şıkkı tercih ederlerse o şıkkın altına imzâlarını atıyorlardı. Bank-ı Osmânî'nin kurulma müzâkereleri esnâsında imtiyâz verilen kişilerin tanınan süre zarfında gerekli sermâyeyi temîn edememeleri üzerine imtiyâz fermânının hemen geri alınması veya 40 gün daha müsâade edilmesi şıkları oylanmış ve 18 üye hemen, bir üye 40 gün sonra geri alınsın diye oy kullanmıştı[1].

Meclis, devletin sonuna kadar varlığını sürdürmüştür.

B- MECLİS-İ ÂLÎ-İ UMÛMÎ

Meclis-i umûmî, Bâbıâlî'de meclis-i vâlânın daha geniş bir katılımla toplanmasıyla oluşan bir meclistir. Meclis-i vâlâ, Tanzimat'dan dolayı işlerinin yoğunlaşması üzerine, haftada 6 gün toplanmaya başlamıştı. Yine meclis-i vâlâ dairesinde, vükelâ ve diğer yüksek Bâbıâlî memurlarının da katılımıyla pazar ve çarşamba günleri olmak üzere haftada iki gün meclis-i umûmînin toplanmasına karar verilmişti. 15 L 1255(22 Aralık 1839) tarihli bir irâde ile düzeni sağlamak için meclis-i vükelâya katılan üyelerin dışında kalanlar, meclis-i umûmîden çıkarıldılar[2]. Bu meclis, meclis-i vâlânın cuma ve cumartesi günleri aldığı kararları pazar günü, pazartesi ve salı günleri aldığı kararları da çarşamba günü yaptığı toplantılarda yeniden gözden geçiriyor ve burada uygun bulunan kararlar pâdişahın irâdesine arzediliyordu (29 ZA 1255/3 Ocak 1840)[3]. Aradan bir sene geçmeden meclis-i vâlânın Tanzimat'la berâber hızlı bir çalışma temposuna girmesi üzerine, iki günlük meclis-i umûmî toplantıları yeterli gelmemeye başladı. Meclis-i hassda yapılan görüşme sonunda, meclis-i umûmînin salı, çarşamba, cumartesi ve pazar geceleri, bazen meclis-i vâlâ başkanı, bazen de üyelerden birinin konağında haftada dört gün toplanması kararlaştırıldı (29 ZA 1256/22 Ocak 1841)[4]. Meclis, bazen pâdişahın huzurunda toplanmakta olup[5], bazen de pâdişah meclisi ziyâret ederek toplantılarına bizzât katılmaktaydı[6]. Toplantılara katılacak olanlara meclisin hangi gün ve saatte, nerede toplanacağı

---

1 11 L 1270(7 Temmuz 1854), İ. MM., Nr. 53. Ek I'e bakınız.

2 İ. DH., Nr. 4021.

3 İ. DH., Nr. 380; BEO., *Ayniyât Def.*, Nr. 766. s. 162; 26 Z 1255, *TV.*, Nr. 194.

4 İ. MV., Nr. 240; *Meclis-i Vâlâ Def.*, Nr. 409. s. 8-9.

5 Meselâ, temettüât vergisini görüşmek üzere yapılan meclis toplantısı pâdişâhın huzurunda toplanmıştı (23 Şaban 1261/27 Ağustos 1845. İ. Mes. Müh., Nr. 72, Lef 3).

6 17 Şaban 1266(28 Haziran 1850), BEO. A. TŞF., 8/23; BEO., A. TŞF., 8/24.

meclis-i vükelâda olduğu gibi, önceden sadaretten gönderilen tezkirelerle bildiriliyordu[1].

Ancak, meclis-i umûmînin haftada dört gün toplanmasına dair irâdenin uygulanamadığını görüyoruz. Nitekim, 27 CA 1257(17 Temmuz 1841) tarihinde meclis-i vâlâda yapılan düzenleme ile meclis-i umûmîye de bir çekidüzen verildi. Sadrazam ve şeyhülislâmdan rütbe-i sâniyeye kadar olan Bâbıâlî ileri gelenlerinin katıldığı meclis, bu kadar kalabalıkla rahat ve verimli çalışamadığı gibi, katılan memurların işlerini bırakıp gelmeleri de Bâbıâlî'de işleri aksatıyordu. Bunun önüne geçmek için meclis üyeleri azaltıldı. Meclis-i vâlâ üyelerinden başka, vükelâ, harbiye nâzırı, nezâret müsteşarları, dîvân-ı de'âvî nâzırı, âmedî, sadaret mektupçusu, darbhâne-i âmire nâzırı, gümrük emîni, darbhâne-i âmire ferîkı, ticâret ve evkaf nâzırları ve meclis-i mâliye başkanı meclis toplantılarına katılacaklardı. Meclis-i umûmînin toplantı yaptığı günlerde genelde meclis-i vükelâ da toplanıyordu. Hemen hemen iki meclisi oluşturan üyelerin büyük bir kısmı aynı kişiler olduklarından, üyelerin yorulup işleri gereği gibi kontrol edememe tehlikesine karşı, meclis-i umûmî toplantılarının haftada bir cumartesi günleri yapılması kararlaştırıldı. Meclis-i umûmî toplantılarının yapıldığı cumartesi günleri gerekli olmadıkça meclis-i vükelâ toplanmayacaktı. Meclis-i umûmî toplantılarına eğer bir gün kâfî gelmezse sadaretin izniyle bir gün daha tahsîs edilebilecekti[2]. Ancak, meclisin cumartesi günleri toplanması ve cuma gününün tatil olması hasebiyle memurların iki gün üstüste Bâbıâlî'ye gelememeleri, burada işlerin birikmesine neden oluyordu. Bunun önlenmesi için meclis toplantıları pazar gününe alındı (15 ZA 1259/7 Aralık 1843)[3]. Buna rağmen meclis toplantılarının pazartesi[4], salı[5] ve perşembe[6] günlerinde de yapıldığını görüyoruz. Bazen ufak tefek unutkanlıklar meclisin çalışmasını ve işlemlerin yürütülmesini engelleyebiliyordu[7].

---

1 13 ZA 1264(11 Ekim 1848), BEO. A. TŞF., 5/84. Eğer pâdişâhın meclisi ziyâreti kararlaştırılmışsa, o zaman üyelere nişanlarını da beraberlerinde getirmeleri davet tezkiresinde tenbîh ediliyordu (17 Şaban 1266/28 Haziran 1850, BEO. A. TŞF., 8/23; BEO. A. TŞF., 8/24).

2 Oylama usûlü ve içtüzük olarak meclis-i vâlâda uyulan kurallar burada da geçerliydi (İ. Mes. Müh., Nr. 19, Lef 1). Bu kuralları meclis-i vâlâ kısmında anlattığımız için burada tekrara gerek görmüyoruz.

3 İ. DH., Nr. 4078; 11 Z 1259, *TV.*, Nr. 264.

4 BEO., A. MKT., 47/28. Meclisin toplanma gün ve saati; 3 Şaban 1262, pazartesi, saat 4.

5 BEO., A. MKT., 48/71. 24 Şaban 1262, salı, saat 4.

6 BEO., A. MKT., 107/51. 4 Safer 1264, perşembe, saat 7.

7 Nitekim, şeyhülislamlık makamında yapılan bir meclis toplantısında alınan kararın mazbatası, mühürlerinin yanlarında olmaması yüzünden üyelerin tamamı tarafından mühürlenememesi üzerine şeyhülislâm, mühürleri tamamladıktan sonra mazbatayı Bâbıâlî'ye göndermiş ve bu da

Yukarıda meclis-i vükelâyı açıklarken belirttiğimiz gibi sadrazam ve vükelâ ma'zûlleri *mecâlis-i aliyye memuriyeti* adıyla meclis-i vükelâ ve meclis-i umûmîye üye olarak atanmaktaydılar. Böylelikle güngörmüş ve tecrübeli olan bu kişilerin deneyimlerinden yararlanılıyordu[1]. Bunlar bazen de sâdece meclis-i umûmî ve meclis-i ma'ârif-i umûmiye toplantılarına katılırlardı[2].

Bazan çok önemli meselelerin tartışılması için meclis-i umûmînin olağanüstü olarak ve daha geniş bir katılımla toplandığını görüyoruz. Nitekim, Mısır meselesine dair şeyhülislâmlık makamında toplanan meclisin aldığı kararın altında sadrazamdan meclis-i vâlâ I. kâtibine varıncaya kadar 71 kişinin imzası vardır[3]. Yine, Rusya'nın sefâretini İstanbul'dan kaldırmasıyla sonuçlanan anlaşmazlık ile ilgili olarak olağanüstü toplanan meclisin aldığı kararın altında da 63 imzanın varlığını görüyoruz[4]. Sadâretten meclise katılacaklara gönderilen tezkireleri gösteren bir listede ise, tam olarak tesbit edemememize rağmen 200'ün üzerinde şahsın meclis toplantısına davet edildiklerini görüyoruz[5]. Tanzimat reformlarının yavaşlaması üzerine tekrar hızlandırılması, rüşvetin men' edilmesi ve 5-6 kişilik bir reform meclisinin (meclis-i Tanzimat) kurulmasına dair hatt-ı hümâyûnun okunması için toplanan meclis-i umûmîye Yahudî, Ermenî ve Rumların ileri gelenleri, patrîkler ve hahambaşı da katılmıştı (15 Z 1270/8 Eylül 1854)[6].

Görüldüğü gibi meclis, bir çeşit meclis-i vâlânın genişletilmiş şekliydi. Bu yüzden meclise dair yapılan düzenlemeler meclis-i vâlâ ile berâber ele alınıyor ve meclis-i vâlâ tüzüğünde yapılan değişiklikler aynen meclis-i umûmîde de uygulanıyordu.

Tanzimat meclisinin kurulmasından sonra meclis-i vâlâ ile ikisinin mâhiyeti, görev ve sorumlulukları gözönüne alınarak yeni mecliste hazırlanıp yürürlüğe konulan bir nizâmnâmeyle meclis-i umûmîye de yeni bir çehre verildi. Aldığı kararlar yine diğer meclislerde olduğu gibi meclis-i vükelânın onayından sonra arza sunuluyordu.

---

görüşülen konunun bir hayli gecikmesine neden olmuştu (10 Receb 1256/7 Eylül 1840, İ. DH., Nr. 964).

1 Cevdet Paşa, *Tezâkir,* Ankara 1953, I, 17-18. Atanan kişilere dair meclis-i vükelâ kısmında örnek verdiğimiz için burada ayrıntıya girmiyoruz.

2 Ticâret nezâretinden azledilmiş olan Sarım Efendi, bu memuriyetlere atanmıştı (7 Şaban 1262/31 Temmuz 1846, İ. DH., Nr. 6342).

3 15 B 1256(12 Eylül 1840), *TV.,* Nr. 206.

4 8 ZA 1269(13 Ağustos 1853), *TV.,* Nr. 491.

5 Sayıyı tam olarak tesbit edemiyoruz, zirâ, listede bütün ferîkan-ı kirâm, İstanbul ve Haremeyn-i şerîfeyn pâyelileri, şerîf-zâdeler, ders vekîli ve mukarrir hocalar sayı verilmeden zikredilmişlerdir (22 Z 1269/26 Eylül 1853, BEO. A. TŞF., 16/60).

6 Lütfî, *Târih,* IX, 104-105.

Sadrazamın başkanlığında toplanan meclis, meclis-i vükelâ, meclis-i Tanzimat ve meclis-i vâlâ üyeleriyle Bâbıâlî ricâli ve yukarıda bahsettiğimiz mecâlis-i aliye memurlarından müteşekkil olup Tanzimat meclisinin hazırladığı kanûn ve nizâm tasarılarının görüşülmesi için gerektiğinde toplanacaktı. Tanzimat meclisinin hazırladığı yasa tasarıları, bastırılarak en az üç gün önce üyelerin ellerine ulaştırılacaktı. Üyeler, meclise gelmeden önce tasarıyı inceleyip eklenmesi veya değiştirilmesi gereken yerleri kırmızı kalemle metnin üzerinde işaretleyeceklerdi. Yine diğer meclislerde olduğu gibi burada da önce tasarının geneli üzerinde mutabakat sağlandıktan sonra her madde ayrı ayrı incelenecekti. Görüşülen konuda değişiklik gerektiğinde, Tanzimat meclisinin hazırladığı tasarının ilgili maddesinin üzeri çizilerek meclisin uygun gördüğü şekil, kenârına kırmızı mürekkep ile yazılacaktı. Meclis, tasarının bir maddesi veya genelini uygun bulmayıp başka bir şekil teklif edecek olursa meclis-i Tanzimat üyeleri de diğer azâlar gibi oy ve fikirlerini belirtecekti. Kararlar, oybirliği veya oyçokluğu esâsına göre alınacak ve bu, ya oyların sayılması veya bir tarafına *kabul*, diğer tarafına *red* yazılı kâğıdın ilgili yerinin üyeler tarafından imzalanmasıyla anlaşılacaktı. Oyçokluğu, üyelerin üçte ikisi ile sağlanacaktı. Meclis bir oturumda incelediği tasarıların herbirinin mazbata ve lâyıhasını ayrı ayrı düzenleyecek, kabul, red veya yapılan değişikliğin nedenlerini ve muhâliflerin fikirlerini de lâyıhada belirtecekti. Bir oturumda görüşülen konuların müsveddeleri en geç bir sonraki oturuma kadar hazırlanıp mecliste okunduktan sonra tebyîz ettirilerek üyelere imzalattırılacaktı. Takdîm lâyıhasında kararın alınma şekli, yani kararın oyçokluğu ve oybirliği ile alındığı, tasarının aynen kabul edildiği veya değiştirildiği de belirtilecekti. İrâdesi çıkan evrak meclis-i Tanzimata gönderilip meclis-i umûmî mazbatası kaydedildikten sonra âmedî odasına verilecekti (25 R 1271/15 Ocak 1855)[1].

Görüldüğü gibi meclis-i umûmî, kanûn yapıcının meclis-i vâlâ olduğu dönemde meclis-i vâlâ ile, Tanzimat meclisi olduğu zamanlar da Tanzimat meclisi ile organize bir şekilde yasama faaliyetlerini yürütmüştür. Bunun nedeni, kanûn ve yasaların en az hata ile çıkmasını sağlamak için konunun, mümkün mertebe geniş bir platformda tartışılıp karara bağlanması düşüncesiydi. Bu kadar önemli bir meclisin maalesef Tanzimat meclisi kurulana kadarki varlığı hemen hemen hiç bir araştırıcının dikkatini çekmemiştir. Zirâ, konu hakkında yazan bir çok araştırıcı meclisin 1855'te

---

1 İ. MM., Nr. 130, Lef 8; *Meclis-i Tanzimat Def.*, I, 4-6; 14 C 1271, *TV.*, Nr. 519; 6 B 1271, *Cerîde-i Havâdis*, Nr. 733; Nr. 734, 11 B 1271. Meclis-i Tanzimat defteri ve Cerîde-i Havâdis'te nizâmnâmenin tarihi 15 R 1271 olarak veriliyorsa da, biz irâdedeki tarihi esâs almayı uygun bulduk.

kurulduğunu yazarlar[1]. Bu düşünceye kapılmalarının sebebinin de bu tarihte bir nizâmnâmesinin gazetelerde yayınlanmış olması olsa gerek.

C- MECLİS-İ VÂLÂ-YI AHKÂM-I ADLİYYE

1- Meclis-i Vâlânın Kuruluşu ve Görevleri

a) Kuruluşu

27 Zilhicce 1253(24-25 Mart 1838) tarihinde *Tanzimat-ı Hayriyye ve umûr-ı câriyye*nin tedkik, kontrol ve görüşülmesi için Topkapı Sarayı'nda çalışmak üzere *meclis-i vâlâ-yı ahkâm-ı adliyye* adıyla daimî bir meclis kuruldu[2]. Bundan sonra meclise seçilecek kişileri tesbit etmek için bir komisyon teşkîl edildi[3]. Meclis, komisyonda yapılan görüşmeler neticesinde, başkan eski Serasker Hüsrev Paşa ve yanında beş üye olmak üzere, toplam altı kişiden oluşturulmuştu. Ayrıca meclisin yazışmalarına bakmak üzere iki de kâtip görevlendirildi[4]. Üyeler, pâdişah ve şeyhülislâmın huzûrunda gerekli tören yapıldıktan ve kendilerine görevleriyle ilgili bazı tavsiyelerde bulunulduktan sonra, 5 Muharrem 1254(31 Mart 1838) tarihinde vazifelerine başladılar[5]. Meclise çalışma yeri olarak Gülhane Kasr-ı Hümayunu tahsis edilmişti. Padişah, meclisi kurmaktan amacının *mesâlih-i dîn ü devlet ve milletin sarf-ı efkâr-ı 'amîka ile hüsn-i tensîk ve kemâliyle temyîz ve tedkîkı niyet–i hâlisasından ibâret* olduğunu ifade ediyordu[6]. İlk belgelerde meclis-i vâlâ ile dâr-ı şûrâ-yı Bâbıâlî, ikisi birlikte *mecâlis-i âliyye* olarak tavsîf edilmekteydi[7]. Bazen de *meclis-*

---

1 Enver Ziya Karal, *Osmanlı Tarihi*, Ankara 1976, VI, 122; T. M. Yaman, *Aynı eser*, s. 134; Orhan Özdeş, "Danıştay'ın Tarihçesi", *Yüzyıl Boyunca Danıştay*, Ankara 1968, s. 52.

2 11 M 1254, *TV.*, Nr. 163.

3 Bu komisyon serasker, Reşid Paşa, Fethi Paşa ve Mâliye Nâzırı Nâfiz Paşa'dan oluşuyordu (Reşat Kaynar, *Mustafa Reşid Paşa ve Tanzimat*, Ankara 1985, s. 198)

4 Üyeler şu kişilerden oluşuyordu: Sudûrdan Eminbeyzâde Abdülkadir Beyefendi, Evkaf-ı Hümâyûn Nâzırı Ziver Efendi, eski Defter-i Hakanî Emîni Sa'îd Muhib Efendi, eski İhtisâb Nâzırı Emin Faik Efendi ve Duhan Gümrüğü Emini Mustafa Kânî Efendi. Kâtib-i evvelliğe Çavuşzâde Âtıf Bey, sânîliğe de kapukethüdâlarından Muhsin Efendi atanmıştı (*TSMA*, E. 2261/4; 11 M 1254, *TV.*, Nr. 163; Lütfî, *Tarih*, V, 107-108; Mehmed Süreyya , *Nuhbetü'l-Vekayi'*, I, 50; Ahmed Rasim, *İstibdâtdan Hâkimiyet-i Milliyyeye*, İstanbul 1923, I, 210-211).

5 *TV.*, Nr. 163.

6 HH., Nr. 33973.

7 11 Şevval 1254, HH., Nr. 24016; 22 RA 1254, *TV.*, Nr. 166.

i âlî tabiri, sâdece meclis-i vâlâyı nitelemek için kullanılmaktaydı[1]. 15 M 1254(10 Nisan 1838)'de meclis kitâbeti yanında *mukayyidlik* memuriyeti de kurularak Hacı Hüseyin Efendi mukayyid tayin olunmuştu[2].

1 M 1254(27 Mart 1838) tarihinden îtibâren devlet memurlarına maaş bağlanması üzerine meclis-i vâlâ üyelerine de yüksek maaşlar tahsis olundu. Ancak üyelerin maaşları eşit olmayıp rütbelerine göre farklılıklar gösteriyordu[3]. Üyeler, başlangıçta meclisteki görevleriyle berâber eski bulundukları vazifeleri de sürdürüyorlardı. Meclis çalışmaya başlayınca bu durumun sakıncaları ortaya çıkmaya başlamıştı. Üyelerin meclis çalışmalarını ihmal ettikleri gibi, başında bulundukları ikinci memuriyetlerin çıkarlarını da korudukları görüldü. Bu durumun düzeltilmesi ve bütün mesaî ve dikkatlerini meclis çalışmalarına yoğunlaştırmalarının sağlanması için üyelerin üzerlerinde bulunan ikinci memuriyetler kendilerinden alındı (11 Safer 1254/6 Mayıs 1838)[4]. Bu karar çerçevesinde Evkaf-ı Hümâyûn Nâzırı Ziver Bey, Tütün Gümrüğü Emîni Mustafa Kânî Efendi ile meclis kâtibi ve Takvîm-i Vekayi' Nâzırı Âtıf Efendi bu görevlerinden ayrılarak ilk daimî üyeler olmuşlardı[5].

Meclis çalışmalarını aksatan diğer bir konu da, üyelerin muhtelif rütbelerde bulunmaları keyfiyetiydi. Meclisler teşkil edilirken üyelerin seçiminde gözönüne alınan ölçü, belirli alanlarda uzman insanların fikirlerinden yararlanmak üzere rütbelerine bakılmaksızın biraraya getirilmeleriydi. Şahısların yeterli oldukları sahalarda görevlendirilmeleri olumlu bir düşünce olmakla beraber, üyelerin farklı statüde bulunmaları, uygulamada bazı meseleler yaratıyordu. Meclisin çalışmalara başlamasıyla bu sorunlar da yavaş yavaş kendini hissettirmeye başlamıştı. Zira, alt rütbeli üyeler

---

1 BEO., *Ayniyât Def.*, Nr. 1714, s. 7,10.

2 BEO., *Ayniyât Def.*, Nr. 796, s. 11; HH., Nr. 48290.

3 *ML. MSF.*, Nr. 18, s. 6-7; *ML. MSF.*, Nr. 18937, s. 2. Meclis üyelerine tahsis edilen maaşların dağılımı ise şöyleydi: Hüsrev Paşa 75.000, Sa'îd Efendi 15.000, Eminbeyzâde Abdülkadir Bey 12.500, Fâik Efendi 10.000, Mustafa Kânî Beyefendi 12.500, Zîver Efendi 15.000, Kâtib-i Evvel Âtıf Beyefendi 10.000, Kâtib-i Evvel Muavini Muhsin Efendi 7.500, Mukayyid Hacı Hüseyin Efendi 3.000 kuruş (*MMD.*, Nr. 8999, s. 8; 21 M 1254/16 Nisan 1838, *MMD.*, Nr. 9280, s. 7).

4 Stanford J. Shaw, " 19. Yüzyıl Osmanlı Reform Hareketinde 1876 Öncesi Merkezî Yasama Meclisleri", *Tarih ve Toplum*, S. 76, Nisan 1990, s. 12. Meselâ, Hâriciye Müsteşarı Nuri Efendi, hem meclis-i vâlâ üyesi, hem müsteşar ve hem de meclis-i umûr-ı nâfıanın başkanlığını yapıyordu. Meclis-i vâlâ ve müsteşarlık işlerinden meclis-i nâfıaya gerektiği kadar zaman ayıramadığından meclis-i nâfıa riyâset vekâletine Sarım Efendi atanmıştı (19 Z 1254/5-6 Mart 1839, *TV.*, Nr. 177).

5 *Cevdet, Dâhiliye*, Nr. 2876; 11 Safer 1254(6 Mayıs 1838), *TV* ., Nr. 164; Nr. 166, 22 RA 1254; Mehmet Seyitdanlıoğlu, " Tanzimat'ın Ön Hazırlıkları ve Meclis-i Vâlâ-yı Ahkâm-ı Adliyye'nin kuruluşu (1838-1840)", *Sultan II. Mahmud ve Reformları Semineri*, İstanbul 1990, s. 133.

üstlerinin yanında fikirlerini özgürce beyan edemedikleri gibi, görüşmeler üst rütbeli memurların eğilimlerine göre şekil almaktaydı. Bu sakıncayı bertaraf etmek, yani çekinmeden serbestçe düşüncelerini ifâde edebilmelerini sağlamak için, eskiden rütbesi ne olursa olsun üyelerin hepsi aynı seviyeye getirildi. Yine meclis üyelerinin bu ayrıcalıklı konumlarına nazaran, kendilerine, diğer devlet memurlarından farklı nişanlar verilerek teşrifattaki yerleri tesbit edilmişti[1].

Meclisin kurulma müzâkereleri esnâsında, konunun, Saray ile Bâbıâlî arasında bir nüfûz mücadelesi şeklini aldığını görüyoruz. Bilindiği gibi, askerî alanda yapılacak yenilik ve düzenlemeleri görüşmek ve gerekli nizâmnâmeleri hazırlamak üzere, daha önce bâb-ı seraskerîde, *dâr-ı şûrâ-yı askerî* adında bir meclis kurulmuştu. Padişaha takdim edilen bir takrirde, yeni kurulacak meclisin de yine bâb-ı seraskerîde çalışmalarını sürdürmesi halinde askerî , mâlî ve mülkî işlerin kontrolünün kaçınılmaz olarak o tarafa kayacağı tehlikesine dikkat çekiliyordu. Meclisin Bâbıâlî'de kurulması halinde, bu sefer aynı tehlikenin burası için de geçerli olduğu belirtilerek pâdişaha yakın bir yerde toplanmasının en doğru hareket olacağı tavsiye ediliyordu. Takrîrde, meclisin görev ve yetkileri hakkında da bazı hususlar yer alıyordu. Şöyle ki, Bâbıâlî ile dâr-ı şûrâ-yı askerî ve Bâbıâlî'de alınacak kararların hepsi mecliste görüşüldükten sonra pâdişahın iradesine sunulacak ve iradesi sâdır olmadıkça meclis kararlarının hiç bir hükmü olmayacaktı[2]. Saray ile Bâbıâlî arasındaki bu mücâdelenin, en azından ilk kısmını Saray kazanarak meclisin çalışma yeri, yukarıda da belirttiğimiz gibi Gülhâne Kasr-ı Hümâyûnu olarak belirlendi.

Yine meclis-i vâlânın toplanma şekli, kuralları, bürokrasisinin işleyiş tarzı ve meclisin kurulma amacını ihtivâ eden bir nizâmnâmesi hazırlandı. Buna göre, üyeler,

---

1 22 RA 1254(15 Haziran 1838), *TV.*, Nr. 166; Stanford J. Shaw, *Aynı mak.*, s. 12-13. Meclis kâtibi üyelerle aynı seviyede olup mukayyid bunların altında yeralmaktaydı. Tahsis olunan nişanlar ise şu şekilde idi: Reis Hüsrev Paşa'ya pırlanta olarak ağırca bir kıta, üyelere yine pırlanta ile müzeyyen rütbe-i ûlâ nişanı kıymetinde ve mukayyid için de *roza* taşlı rütbe-i sâlise nişanı değerinde nişanlar tahsis edilmiş (BEO., *Ayniyât Def.*, Nr. 796, s. 33); zikredilen nişanlar, daha sonra tanzîm edilerek törenle sahiplerine verilmişti (10 CA 1254/1 Ağustos 1838, *TV.*, Nr. 168). Nişanlar darbedilmeden önce sadaretden meclis başkanı Hüsrev Paşa'ya yazılan bir tezkirede üyelere verilecek kılıç, nişan ve sırmalı resmî setrîlerin ne şekilde olması gerektiği konusunda fikri soruluyordu (BEO., A. MKT., 104/20). Ancak, üyelere aynı tip setrîlerin imal edilip verildiğine dair herhangi bir bilgiye rastlayamadık. Teşrîfâtdaki yerlerine gelince; Meclis Reisi Hüsrev Paşa, törenlerde şeyhülislâmdan sonra teşrîfâttaki yerini alacaktı. Merasimlere meclis üyeleri başkanları ile beraber ayrıca gideceklerdi (11 L 1254/28 Aralık 1838, HH., Nr. 24016).

2 *TSMA*, E. 5026/429. Kimin tarafından yazıldığı belli olmayan bu belge muhtemelen Âkif Paşa tarafından kaleme alınmıştır. Zirâ, Paşa'nın Bâbıâlî'yi kontrol altında tutmasına dâir pâdişaha nasihatlerde bulunduğu biliniyor (Şerif Mardin. "Prof. Lewis'in Yeni Eseri", *Siyasal ve Sosyal Bilimler, Makaleler II*, İstanbul 1990, s. 155-156).

çalışma günlerinde mesâilerine zamanında gelecek ve kanûnî bir mazereti olduğunda, bunu, meclis başkanına önceden bildirecek, meclisin günlük mesaisi, ezânî saat ile sabah 4'ten akşam 10 'a kadar olmak üzere asgarî 5 veya 6 saat olacaktı. Meclis toplantıları -kanûnî bir engel olmadığı müddetçe- tatil günlerinin dışında kesinlikle terkedilmeyecek, üyeler, dâr-ı şûrâ-yı Bâbıâlî ve askerîden meclise gelen kararları, -her ne kadar buralarda görüşülmüş iseler de- hiç bir şeyden çekinmeden fikirlerini özgürce açıklayarak tekrar derinlemesine ele alıp inceleyeceklerdi. Konunun görüşülmesi esnâsında, üyeler arasında ihtilaf çıkarsa, karar, oy çokluğuyla alınacaktı. Alınan kararın düzenlenen mazbatası, üyelerin huzurunda reis tarafından meclis mührü ile mühürlendikten sonra pâdişaha arzedilmek üzere sadrazama takdim edilecekti. Evrâk, iradesi sâdır olduktan sonra, tekrar meclise gönderilip meclis cerîdelerine kaydolunacak ve ilgili makama verilmek üzere Bâbıâlî'ye tevdi edilecekti[1].

b) Görev ve Faaliyetleri

Meclis-i vâlânın görev ve yetkileri zaman zaman genişleyip zaman zaman da daralarak Tanzimat bürokratlarının eğilim ve etkinliklerine göre bir değişme göstermiştir. Şimdi bu değişime bir göz atalım.

Yeni meclisin kuruluş amacı, çeşitli belgelerde *Tanzimat-ı Hayriyye'nin müzâkeresine bed' ve mübâşeret* [2], *mesâlih-i dîn ü devlet ve milletin sarf-ı efkâr-ı 'amîka ile hüsn-i tensîk ve kemâliyle temyîz ve tedkîkı niyet-i hâlisası* [3], *ihyâ-yı mülk ü devlet ve âsâyiş-ı teb'a ve millet içün kavânîn-i mukteziyyenin vaz' ve tesîsi* [4], ve meclisin kuruluş yazısında da *gerek mesâlih-i câriye ve gerek Tanzimat-ı mülkiyyeye dair... mevâdd-ı nâzike a'zâ-yı mecâlis-i mezkûre*[5] *beynlerinde bi'l-etrâf müzâkere ve müşâvere olunması* [6] şeklinde belirtiliyordu. Bu açıklamalardan da anlaşılacağı

---

1 Nizâmnâmenin diğer maddeleri ise şu şekilde idi: Toplantı esnâsmda dışarıda gürültü yapılıp içeridekilerin zihinlerini karıştırmamak ve emniyeti sağlamak için meclis dairesinde bir karakol kurulması, meclise abdestli gelinip el-etek öpmek ve oturup kalkmada izin istemek gibi tekellüfâta itibar edilmemesi, mecliste tütün ve kahve içmek yasak olduğundan ihtiyaç duyanlar, bu ihtiyaçlarını *teneffüs odası*nda 15 dakikayı ve iki, en fazla üç kişiyi geçmemek şartlarıyla temin etmeleri, namaz vakitlerinde toplantılara ara verilip seccâdeler serilmek sûretiyle dairede ferden veya cemaatle namazın edâ edilmesi, mecliste reisin sağında ulemâdan olan kişi ve onların karşılarında meclis kâtibi ve maiyyeti, başkanın sağında ve solunda üyelerin oturması, toplantılara başlamadan önce pâdişaha dua edilmesi ve sonda da fâtiha ile bitirilmesi (*TSMA*, E. 1395/3).

2 HH., Nr. 23427.

3 HH., Nr. 33973.

4 *TSMA*, E. 1395/1.

5 Meclis-i vâlâ ve dâr-ı şûrâ-yı Bâbıâlî.

6 11 M 1254(6 Nisan 1838), *TV.*, Nr. 163.

gibi meclis, Tanzimat ve yapılacak mülkî düzenlemeleri görüşmek, devlet ve milletin refâhı için gerekli kanûn ve tüzükleri daha fazla kişinin fikirlerine başvurarak hazırlamak amacıyla kurulmuştu.

Yukarıda bahsettiğimiz ilk düzenlenen nizâmnâmesinde meclisin esas görevi, dâr-ı şûrâ-yı Bâbıâlî ve dâr-ı şûrâ-yı askerîde ele alınan dâhilî, hâricî, mâlî, askerî, vs. bütün işlerin tanzîm edilen mazbatalarını tekrar müzâkere ve mütâlaa ederek değişecek ve ıslâh edilecek kısımları varsa, bu değişiklikleri yapıp pâdişaha arzetmek olarak belirlenmişti. Yani diğer meclislerde alınan kararlar pâdişaha arzedilmeden önce meclis-i vâlâda son şeklini alıyordu. Yine burada kuruluş maksadının, *her bir maddede icrâ-yı 'adl ve hakkaniyet ve herbir şeyin merkez-i hakîkîsi ne ise 'ukul-ı beşer ihâtasınca ol dereceye îsâl ve ikmâl zımnında im'ân-ı enzâr ve ta'mîk-ı efkâr olunarak ve her halde rızâ-yı ilahî ve rızâ-yı pâdişahî farîzası mülâhaza ile tedâbir ve ârâ-yi vâkı'a cüzî ve küllî makasıd ve ağrâz-ı nefsiyyeden kurtarılarak âna göre tanzîm ve temşiyyet olunmak kaziyye-i mûcibesi* [1] olduğu belirtiliyordu.

Yukarıda önemli devlet işlerinin ve bilhassa Tanzimat'a müteallik hususların görüşülmesinin meclis-i vâlâya ihâle edildiğini görmüştük. Sözkonusu hususlara dair gerekli nizâmnâmeleri hazırlayıp bir çeşit yasama görevi ifâ eden meclise, çıkardığı kanûnların uygulanmasına nezâret ve bunlara ilişkin yazışmaları takip etme vazîfeleri de verilmişti. Çünkü çıkarılan kanûn ve nizâmlardan beklenen faydanın sağlanabilmesi için hayata geçirilmeleri, yani, ehliyetli kişiler tarafından uygulanmaları çok önemliydi. Bu amaca uygun olarak *umûr-i cesîme-i seniyye ve husûsiyle tensîkat-ı mülkiyyeye... müte'allik mevâdd-ı lâzimenin müzâkerât-ı îcâbiyesine dikkat ve gayret olunduğu misillû sûret-i icrâlarına dair umûr-ı lâzime ve mesâlih-i vâkı'a ve tahrîrât-ı mukteziyyesine dahi cânib-i meclis-i vâlâdan dikkat ve nezâret* olunacağı ve bu husûsta başvuru yerinin meclis olduğu bilhassa taşra memurlarına bir irâde ile bildirilmişti[2]. Bu nokta son derece önemlidir. Zirâ, meclis çıkardığı kanûnlarının nasıl uygulandığını da kontrol etme yetkisini hâiz oluyordu. Bu yetkiye aşağıda zikredeceğimiz gibi meclisin, gerektiğinde vükelâyı muhâkeme edebilmesini de eklersek konunun ehemmiyeti daha iyi anlaşılmış olur.

Teorik olarak meclisin kuruluş amacı ve yetkilerine böylece kısaca temas ettikten sonra şimdi de pratikte neler yapıldığını inceleyelim. Meclis, esâs îtibâriyle bu dönemde hâriciye nezâretiyle berâber reform hareketlerinin plânlayıcısı ve denetleyicisi olmuştur. Bu iki müessese bu devirde çok etkin bir rol üstlenmişler ve hemen hemen bütün yeniliklere imzâlarını atmışlardır. Dolayısıyla meclisin görüşüp ele

1 *TSMA*, E. 1395/3.
2 İ. Mes. Müh., Nr. 55.

aldığı işler, kanûnlar ve yargı faaliyetlerini tek tek sıralamak, çalışmamızın kapsamını ziyâdesiyle aşar. Bu sebeple çıkardığı kanûnlar ve hukukî faaliyetlerinden genel olarak bahsetmek niyetindeyiz. Bu cümleden olarak iltizâmın ve angaryanın feshi (11 R 1256), meclis-i muhâsebenin kurulması (10 Receb 1256), kızbaşlığı vergisinin kaldırılması (9 Receb 1256)[1], gazete çıkarma ruhsatı (23 ZA 1258), ebe nizâmı (7 N 1258), eğitimin modernleştirilmesi için meclis-i muvakkat (11 Safer 1261)ve meclis-i ma'ârif-i umûmiyenin kurulması (14 ZA 1261), evlenmede aşırı masraf yapılmaması (2 Şaban 1261), bütçe tanzîmi (17 L 1261), îmâr meclislerinin ihdâsı (1261)[2], mâliye kalemlerinin düzenlenmesi (12 M 1262), meskûkât-ı mağşûşenin ortadan kaldırılması (24 L 1262), hazîne-i evrakın kurulması (17 ZA 1262)[3], vergi reformu ve temettü'ât vergisinin ihdâsı (23 Safer 1261)[4], nâfıa nezâretinin görevlerinin tesbiti (13 R 1265)[5], murabaha nizâmı (28 Z 1263), taşradan İstanbul'a gelecekler için nizâm (21 ZA 1265), ebniye nizâmı (15 Safer 1265)[6], tahkîk meclislerinin kurulması (1270), askerî cezâ kanûnu (21 Şevval 1270)[7], piyangoya ruhsat verilmesi (19 ZA 1270)[8] vs. nizâmları ve düzenlemeleri yapmıştı. Meclis, ayrıca, bir Cezâ Kanûnnâmesi hazırlayarak büyük-küçük bütün memurların kurallara uymaları gerektiğini tenbîh ve uymayanların da çarptırılacakları cezaları tesbit etti[9]. 1261(1845) senesinde yapılmasına karar verilen mülkî düzenlemeler (tensîkat-ı mülkiyye) konusunda gerek müzâkere ve gerekse icrâya nezâret hususlarında tek yetkili meclis kılınmıştı[10]. Bunlara bütün devlet dairelerinde yapılan bürokratik düzenlemelerin tesbitini ve kendi çalışma düzeni hakkında yaptığı tüzük ve nizâmları da ekleyebiliriz. Bu yazdıklarımız belirttiğimiz gibi meclisin çalışmaları hakkında bir fikir vermesi için yapılan örneklemelerden ibârettir, yoksa çalışmalarının bir özeti değil.

---

1 *A. AMD.*, Nr. 369.
2 *A. AMD.*, Nr. 370.
3 *A. AMD.*, Nr. 371.
4 *Meclis-i Vâlâ Def.*, Nr. 470, s. 25-38.
5 İ. MV., Nr. 3770; *Buyuruldu Def.*, Nr. 3, s. 92-95.
6 *Meclis-i Vâlâ Def.*, Nr. 175.
7 *Meclis-i Vâlâ Def.*, Nr. 436.
8 19 ZA 1270(13 Ağustos 1854), İ. MV., Nr. 13053.
9 26 RA 1256(28 Mayıs 1840), *TV.*, Nr. 199. Cezâ Kanûnnâmesi'nin metni için bkz. HH., Nr. 48294; *Tanzimat-ı Hayriyye'den Sonra Neşrolunan Kavânin ve Nizâmât*, İstanbul Üniv. Ktb., TY. Nr. 3236, s. 20-26. Kanûnnâme'ye daha sonra ihtiyâç duyulduğunda yeni eklemeler yapılmıştır (*Aynı yazma*, s. 27-33, 41-42). Berkes, bu kanûn hakkında *Bu bir Cezâ Kanûnu değil, kamu görevlilerinin eylemlerini kurallaştıran bir idâre hukuku kanûnudur* diyor (Niyâzî Berkes, *Aynı eser*, s. 157). Bu sırada ilmiye mensûbları için de bir cezâ kanûnnâmesi hazırlanmıştı (*Aynı yazma*, s. 34-38).

Meclis-i Tanzimat'ın kurulmasından ve kanûn yapma hakkının bu yeni meclise verilmesinden sonra meclis-i vâlânın öneminin azaldığını, yargı ve daha önemsiz sayılabilecek küçük işlere baktığını görüyoruz. Meclis, bu dönemde kaza müdürü, defterdâr, kaymakam, muhtar gibi küçük devlet memurlarının azl ve nasbı, binâ ta'miri, zimmet problemleri, öşür vergisi zammı ve ihâlesi, mahkeme, rüşvet, verâset meseleleri, hırsızlık, ırza tasallut, çocuk aldırma gibi inzibâtî dâvâlar, mülkî taksîmât, arazî anlaşmazlıkları gibi tâli konulara bakmaktaydı[1]. Stanford Shaw, bu iki meclis arasında yetki ayırımının teorikte olduğu gibi pratikte uygulanamadığını ve sözkonusu meclislerden meclis-i vâlânın meclis-i Tanzimatın yasama (teşrî') ve meclis-i Tanzimatın da meclis-i vâlânın yargı yetkilerini kullandığını[2] yazıyor ki, meclis defterleri üzerinde yaptığımız incelemede görüşlerini destekler mâhiyette bilgiye tesâdüf edemedik. Mecliste görüşülen konuların mazbatalarının birer sûretini içeren bu defterlerde yaptığımız araştırmada -en azından 1274(1857-58) senesine kadar- bu ayırımın ihlâl edildiğine dâir en ufak bir işârete rastlayamadık. Meclis-i vâlânın bu süre zarfında kanûna dâir ele aldığını tesbit edebildiğimiz iki ek nizâm vardır ki, bunlar *me'âdinin sûret-i ihâlesine dâir nizâma ek*[3] ve *ebniye nizâmına ek*tir[4]. Esâsen bu iki konuda da meclis-i vâlânın usûle aykırı bir harekette bulunduğunu görmüyoruz. Zirâ, zikredilen meâdin konusundaki ilâve nizâm, hazîne-i hassa nezâretinden meclis-i vâlâya havâle ve prosedürde olduğu gibi meclis-i Tanzimatla haberleşilerek tanzîm edilmişti[5]. Yine ebniye nizâmı hakkında olan nizâmnâme de usûle uygun olarak önce meclis-i vâlâda ele alındıktan sonra meclis-i Tanzimata sevkedilmiş ve burada görüşüldükten sonra irâdesi çıkmıştır[6]. Hatta bu iki meclisin bazan ortaklaşa, yani bazı önemli konularda üyeleri birleşerek ve komisyonlar oluşturarak organize bir şekilde de çalışmalar yaptığını görüyoruz[7]. Dolayısıyla

---

10 21 CA 1261(28 Mayıs 1845), İ. MV., Nr. 1244.

1 Bu konularda geniş bilgi için bkz. *Meclis-i Vâlâ Def.*, Nr. 176, 177, 178, 179, 180, 181, 429. Ayrıca, Tatarpazarı'nda bazı kadınların erzâk fiyatlarının indirilmesi için ayaklanarak tüccâr anbarlarını basarak camlarını kırmaları (*Meclis-i Vâlâ Def.*, Nr. 177, s. 49) ve Kocaeli'de evlenme yaşına gelmiş kızların ailelerinin 30 yaşına gelinceye kadar sebepsiz yere evlenmelerine mâni olmalarının men'i (*Meclis-i Vâlâ Def.*, Nr. 175, vr. 7a-b) gibi ilginç konular da mecliste görüşülmüştür.

2 Stanford J. Shaw, Aynı mak., S. 77, s. 41.

3 13 R 1272(23 Aralık 1855), *Meclis-i Vâlâ Def.*, Nr. 179.

4 19 RA 1273(17 Kasım 1856), *Meclis-i Vâlâ Def.*, Nr. 175, vr. 54a.

5 ..*Meclis-i âlî-i Tanzimat ile muhâbere olundukdan sonra hazîne-i hassa muhâsebecisi sa'âdetlü Sâib Efendi hazretleriyle Mihrân Bey meclis-i vâlâya celb ile iktizâları lede'l-müzâkere...*(13 R 1272/23 Aralık 1855, *Meclis-i Vâlâ Def.*, Nr. 179, vr. 36a).

6 19 Şaban 1273(14 Nisan 1857), İ. MV., Nr. 16265.

7 Meselâ, Islahât Fermânı'nın uygulanmasına dâir meclis-i vükelânın tesbît ettiği ilkelerin mütâlaa edilmek üzere meclis-i Tanzimat'a gönderilmesiyle meclis-i vâlâdan bazı üyeler de

Shaw'un bu düşüncesine çok ihtiyâtla yaklaşmak gerekir. Nitekim, bu görüşlerini zikrederken kaynak vermediği için fikirlerinin dayanağmı tesbit edemedik.

Meclisin yaptığı toplantılarda günlük çalışma hızı konusunda 1044 toplantı üzerinde yaptığımız bir araştırmada bu toplantıların yaklaşık % 47.5'inde 1, % 30'unda 2, % 12'sinde 3, % 5'inde 4 ve % 5'inde de beşten yukarı karar alınmıştı. 1256-1262(1840-1846) seneleri arasında meclisin çalışmalarını esâs alarak yaptığımız bu araştırmada tesbit edebildiğimiz bir günde alınan en yüksek karar sayısı 9'dur[1]. Böylece meclis genel olarak bir toplantıda bir-iki karar çıkartabiliyordu ki, bu sayı hiç de azımsanamayacak bir rakamdır. Meclisin aldığı kararlar ise genellikle pâdişah tarafından da onaylanmıştır.

Meclis bu çalışmaları yaparken ele aldığı konular hakkında bilgilerine başvurulmak üzere ilgili kişileri meclise getirtebilme yetkisini hâizdi[2]. Bu noktadan hareketle örneğin vakıflara dâir bir konu olduğunda evkaf-ı hümâyûn nâzırı[3] ve yine kendileriyle ilgili bir konu olduğunda karantina nâzırı[4], ticâret nâzırı[5], mâliye nâzırı[6] veya sâir uygun görülen kişiler meclise celb edilmekteydi. Bunun dışında işler tamamen diğer dâirelerle organize bir şekilde yürütülmekteydi. Herhangi bir konuda meclise havâle edilen evrak, meclis tarafından ilgili olduğu dâireye gönderilerek o dâirenin fikri alındıktan sonra mecliste görüşülmekteydi. Eğer evrak bir kaç dâireyi birden ilgilendiriyorsa, bir tarafın mütâlaası alındıktan sonra görüşleri alınmak üzere diğer dâirelere gönderiliyordu[7].

Taşrada kaymakamlık ve müdürlük gibi memuriyetlere atanmalarını isteyen kişilerin, mecliste açılacak bir deftere önce ismini yazdırıp, memuriyet açıldıkça, mecliste gerekli soruşturma ve sorgu yapıldıktan sonra tayin edilmelerine ve meclisten mazbatası verilmedikçe hiç kimse için rütbe istenilmemesine karar verilmişti[8]. Böylece memuriyet dileğinde bulunan şahıs hakkında araştırma yapılarak hazîneye

meclis-i Tanzimat'ın çalışmalarına katılmıştı (5 Ramazan 1272/10 Mayıs 1856, İ. MV., Nr. 15515).

1 Bu işlemde kullandığımız defterler şunlardır; *A. AMD.*, Nr. 369, (3 R 1256-29 C 1258); Nr. 370, (1 B 1258-26 Z 1261); Nr. 371, (1 M 1262-19 ZA 1262).

2 8 M 1261(17 Ocak 1845), *TSMA*, E. 2260/3.

3 23 Receb 1259(19Ağustos 1843), İ. DH., Nr. 3905; 18 Safer 1270, BEO. A. M., 11/81.

4 15 M 1258(26 Şubat 1842), İ. MV., Nr. 598.

5 13 Receb 1267(14 Mayıs 1851), İ. MV., Nr. 6801; 14 M 1269, BEO. A. TŞF., 14/29.

6 BEO. A. TŞF., 14/29.

7 Meselâ Gemlik yolu mühendislerinin maaşlarına dair olan evrak, önce mâliyeye sevkedilmiş; oradan geldikten sonra mekteb-i tıbbıye nezâretine ve daha sonra da tophâne müşîrliğine gönderilmişti (*Meclis-i Vâlâ Def.*, Nr. 159, sıra 535). Bu konuda değişik örneklemeler için aynı deftere bakılabilir.

8 27 RA 1266(10 Şubat 1850), *TV.*, Nr. 419.

borcu olup olmadığı öğreniliyor ve borcunu ödemediği takdirde memuriyeti onaylanmıyordu[1].

Meclisin, kanûn yapmanın dışındaki bir diğer görevi de kanûn ve yasalara aykırı davranan idâreci ve devlet adamlarını yargılamaktı. Bu cümleden olarak Hüsrev Paşa[2], eski Dâhiliye Nâzırı Âkif Paşa[3], Nâfiz Paşa, Tâhir Paşa ve Hasîb Paşa, Tanzimat'a aykırı hareketlerinden dolayı mecliste yargılanıp cezâlandırıldılar[4]. Meclis, bu hâliyle ve genel olarak Tanzimat'ın *hâmi-i hakîkîsi* idi. Ayrıca vükelâ ve hatta sadaret makamında bulunmuş kişiler arasındaki âdî davalar da mecliste görüşülebiliyordu[5]. Muhâkeme edilecek olan kişiler pusulalar yazılarak meclise celb edilmekteydi[6]. Bu görev, yani kişileri meclise getirtmek için pusula yazmak ve meclise gelmelerini sağlamak meclis evrak müdürlüğünün vazîfesiydi[7].

2- Meclis-i Vâlâ ve Tanzimat

Meclis-i vâlâ, kuruluşundan Gülhâne Hatt-ı Hümayunu'nun ilânına kadar yukarıda sıraladığımız meselelerden dolayı pek başarılı çalışmalar yapamadı. Meclisin

---

1 13 C 1267(15 Nisan 1851), *Meclis-i Vâlâ Def.*, Nr. 175, vr. 17b.

2 Hüsrev Paşa, rüşvet almak suçundan meclisce, memuriyetten ebediyen men', maaşının kesilmesi ve 8 ayı inzibat altında olmak üzere iki sene sürgün cezâsına çarptırılmıştı (Evâil-i CA 1256/1-10 Temmuz 1840, *Mühimme-i Mektûmî*, Nr. 9, s. 128-129; Reşat Kaynar, *Aynı eser*, s. 220-222; 15 Receb 1256, *TV.*, Nr. 206; Lütfî, *Târih*, VI, 106-108). Ubicini, Hüsrev Paşa'nın ölüme mahkûm edildiğini yazıyorsa da verdiği bu bilgi yanlıştır (*Türkiye 1850*, I, s. 56-57).

3 Âkif Paşa ise, Kocaeli Eyaleti müşiri iken halktan kanûnsuz para toplaması ve halkın kendisinden şikâyetçi olması üzerine Edirne'ye sürgün edilerek muhakemesinin de burada yapılmasına karar verildi. Muhakemeyi yapmak üzere meclis üyelerinden Mazlûm Bey ve ricâlden Selâmî Efendi görevlendirildi. Muhâkeme sonucunda, aldığı meblağın halka iadesi, *paşalık* ünvanının geri alınması, devlet hizmetlerinden ebediyen men' edilmesi ve Edirne'deki sürgün müddetinin iki sene daha uzatılması cezalarına çarptırıldı (Gurre-i RA 1256/3 Mayıs 1840, *TV.*, Nr. 198; Nr. 213, 20 L 1256; Lütfî, *Tarih*, VI, 100).

4 Nâfiz Paşa da oy çokluğuyla suçlu bulunarak memuriyette istihdâm olunmamak ve üç sene Kütâhya'da sürgün edilmek cezalarına çarptırılmıştı. Ayrıca, vezâret rütbesi elinden alınarak kendisine Nâfiz Efendi denmesi kararlaştırıldı (Lütfî, *Tarih*, VI, 101). Zikredilen bu şahıslar genelde Mustafa Reşîd Paşa'nın rakipleri olup muhâkeme edilmelerinin aralarındaki mücâdele ile yakından ilişkisi vardır (M. Nûri Paşa, *Aynı eser*, IV, 102).

5 Meselâ, Receb 1271'de eski sadrazamlardan Mustafa Nâilî Paşa ile Sadrazam Mustafa Reşîd Paşa arasında bir arsa meselesi olmuş, Reşid Paşa'nın şikâyeti üzerine dava meclis-i vâlâda görüşülmüş ve Nâilî Paşa haksız bulunmuştu. Bunun üzerine Meclis Reisi Yusuf Kâmil Paşa'ya hakaret eden ve meclis hakkında uygunsuz bir şekilde konuşan Nâilî Paşa, daha sonra meclis ve reisten özür dilemek üzere meclis-i Tanzimat'a gelmesi için yapılan daveti de hastalığını bahane ederek geçiştirmişti (İbnülemin M. Kemâl İnal, *Son Sadrazamlar*, İstanbul 1982, I, 77-79). İbnülemin bu konudaki vesîkaların sûretlerinin husûsî kütüphânesinde olduğunu söylüyor.

6 23 N 1261(25 Eylül 1845), BEO. A. M., 2/24.

7 İ. MV., Nr. 9417; *Meclis-i Vâlâ Def.*, Nr. 436, s. 26-27.

Tanzimat'la beraber önem kazandığını görüyoruz. Zirâ, Gülhâne Hattı ile yapılacak reformları tesbit ve görüşme vazifesi meclis-i vâlâya verilmiş ve kararlara daha fazla katılımın sağlanması için meclis üyelerinin arttırılması istenmişti. Yine tesbit edilecek bazı günlerde devlet ileri gelenleri ve vükelânın da meclis toplantılarında bulunmaları karar altına alınmıştı[1]. Bu kararlar doğrultusunda meclisin üyeleri çoğaltılarak, Eminbeyzâde Abdülkadir Bey, Çerkeşli Mehmed Efendi, Melekpaşazâde Kadrî Bey, İsmetbeyzâde Ârif Bey, Vak'anüvis Es'ad Efendi, Dîvân-ı De'âvî Nâzırı Hacı Sâib Efendi[2] ve Ali Raif Bey üyeliğe atanmışlardı. Fazla kişinin katılmasıyla çıkacak kararların daha sağlıklı olacağı düşüncesiyle sadrazamdan rütbe-i sâniyenin sonuncusu olan dîvân-ı de'âvî nezâreti mu'âvin-i evvelliğine kadar olan 39 kişiden mürekkep Bâbıâlî ricâlinin de boş kaldıkça meclis müzâkerelerine katılmaları ve üyeden sayılmaları karara bağlandı. Ayrıca, bundan sonra meclis-i vâlâ ile meclis-i umûr-ı nâfı'a üyelerinin seçimi, meclis başkanlarının teklifi ve sadaretin tasvîbi ile pâdişahın onayına sunulmak sûretiyle yapılacaktı (18 N 1255/25 Kasım 1839)[3].

Bu arada dâr-ı şûrâ-yı Bâbıâlî lağvedilerek üyelerinin bir kısmı meclis-i vâlâya bir kısmı da meclis-i nâfı'aya nakledilmişti (Gurre-i CA 1255/13 Temmuz 1839)[4].

Bu devir yenileşme hareketlerinde baş rolü oynayanlardan Mustafa Reşid Paşa'nın meclisin yeniden düzene konması çalışmalarında da faal olduğunu görüyoruz. Bu faaliyetler çerçevesinde birisi meclise üye seçimi[5], diğeri de çalışma tarzını düzenleyen[6] iki nizâmnâme hazırladıysa da bunların kanunlaştığına dair bir belgeye rastlayamadık.

Meclis, tâbi olacağı bir içtüzük hazırlayarak pâdişaha sundu. Onaylanan içtüzüğe göre; mecliste kararlar çoğunlukla alınacaktı. Önemli konular bir kaç gün ön-

---

1 *Dustûr*, I. Tertib, İstanbul 1289, s. 6.

2 Sâib Efendi, kanûn ve nizâmlara vukufu, Tanzimat'ın başından beri içinde bilfiil yeralması nedeniyle fikirlerinden yararlanmak ve zaman zaman bilgili ve Tanzimat'a yatkın kişileri evinde toplayıp tartışmalar yapmak ve lâyıhalar tanzîm ederek meclis-i vâlâya arzetmekle görevlendirilmişti. Yani meclise teorik yönden faydalı olacaktı. Deâvî nezâreti yine uhdesinde bırakılmıştı.

3 İ. DH., Nr. 197; M. Süreyyâ, *Nuhbe...*, I, 70. Zikredilen 39 kişinin isimleri Takvîm-i Vekayi'de yeralmaktadır (18 L 1255, *TV.*, Nr. 188). Sözkonusu yeni üyelere 10.000'er kuruş maaş tahsis edilmişti (BEO., *Ayniyât Def.* , Nr. 766, s. 130-131). 15 Şevvâl 1255(22 Aralık 1839) tarihli bir irâde ile yapılan yeni bir düzenlemede eski başkan Ârif Paşa üyeliğe atanıp Mazlûm ve Sa'îd Beyler ihrâç ve meclis başkitâbetine de âzâdan Nâil Efendi tayin edilmişti (İ. DH., 4021).

4 BEO., *Aynıyât Def.*, Nr. 766, s. 49.

5 *TSMA*, E. 1448; DUİT., 89/3; Reşad Kaynar, *Aynı eser*, s. 200-202.

6 BEO. *A. DVN. MHM.*, 1/9, vr. 16b-18a; DUİT., 89/2; Reşad Kaynar, *Aynı eser*, s. 202-205. Kaynar, 9 maddeden mürekkep bu nizâmnâmenin aslının husuŝî kütüphânesinde olduğunu yazıyor.

ceden üyelere gündem şeklinde dağıtılacak ve böylece üyeler, önceden konu hakkında mütala'ada bulunup meclise hazırlıklı geleceklerdi. Görüşülecek maddeler üzerinde fikir beyân etmek isteyen şahıs, ismini başkan nezdindeki deftere yazdıracak ve konuşmalar, rütbeye bakılmaksızın defterdeki sıralamaya göre yapılacaktı. Görüşmeler esnâsında vükelâ veya üyelerden birisine bir soru sorulduğu zaman, muhatab olan kişi veya kişiler mesele açıklığa kavuşuncaya kadar sorulara cevap vereceklerdi. Kâtipler, meclisteki bütün müzâkereleri kaydedecek ve görüşmeler bittikten ve her konuşmacı yaptığı konuşmanın metnini kontrol edip hatalar düzeltildikten sonra, kararlar meclis kayıtlarına geçirilecekti. Oylamada eşitlik olursa, iki şıktan birisini seçmek pâdişahın iradesine bağlı olacak ve taraflar pâdişahın kararını etkilemek için çalışmayacaktı. Görüşülen lâyıha bir kaç maddeyi ihtivâ ediyorsa, oylama lâyıhanın geneli değil, her maddesi için ayrı ayrı yapılacaktı. Mecliste herkes düşüncesini açıkça savunduktan sonra oy çokluğuyla alınan karar, muhalifler tarafından ötede beride eleştirilip dedikodu yapılmayacak ve böyle dedikoduya kalkışan üyeler ise, *tefrika-i ümmet* etmiş olacaklarından mecliste muhâkeme edilerek azledileceklerdi[1].

Meclis ilk kurulduğunda çalışma günleri pazartesi, salı, çarşamba ve cumartesi olarak tesbit edilmişti. Ancak, Tanzimat ve buna ilişkin konuları görüşme vazifesinin de meclise verilmesi üzerine işler çoğaldığından pazar ve cuma tatilleri terkedildi. Böylece, meclis sadece Bâbıâlî'nin tatil günü olan perşembe günleri çalışmayacaktı. Meclisin pazartesi ve salı günleri görüştüğü konular, çarşamba; cuma ve cumartesi günleri görüştükleri de, pazar günleri vükelâ ve devlet ricâlinin daha büyük bir katılımıyla (meclis-i umûmî) meclis dairesinde müzakere edilip pâdişaha arzedilecekti (29 ZA 1255/3 Şubat 1840)[2]. Ancak, meclisin işlerinin hakikaten ziyâdesiyle çoğalması neticesinde aradan bir sene geçmeden bu meclis-i umûmî toplantıları kâfî gelmemeye başlamıştı. Yani meclis-i vâlânın haftada 4 gün görüştüğü konuları meclis-i umûmînin yetiştiremediği görüldü. Bunun üzerine işlerin birikip gecikmesini önlemek için meclis-i umûmînin salı, çarşamba, cumartesi ve pazar olmak üzere

---

1 18 L 1255(25 Aralık 1839), *TV.*, Nr. 188; Lütfî, *Tarih*, VI, 75-79; Reşad Kaynar, *Aynı eser*, s. 206-208; Ed. Engelhardt, *Tanzimat*, İstanbul 1976, s. 34; Enver Behnan Şapolyo, *Mustafa Reşid Paşa ve Tanzimat Devri Tarihi*, İstanbul 1945, s. 79-80; Ahmed Râsim, *Aynı eser*, I, 239-241. Mecliste alınan kararların dışarıda aleyhinde konuşmak hakkındaki yasağa uymayan Es'ad Efendi, nizâmnâmedeki gibi cezâlandırıldı. Şöyle ki, evkaf-ı hümâyûn nezâretinin hesaplarının muhâsebesini yapmakla görevlendirilen Es'ad Efendi, sözkonusu hesapların meclis-i vâlâda görüşülmesi esnâsında evkaf-ı hümâyûn nâzırı ve müfettişi ile berâber meclise celbedildi. Görüşmeler sırasında meclis-i vâlâ ve ardından meclis-i umûmîde alınan kararlarda olumlu oy kullanmasına rağmen dışarıda karar aleyhinde konuştuğundan muhâsebeyi kontrol görevinden azledilmişti (13 ZA 1259/5 Aralık 1843, İ. MV., Nr. 1018).

2 İ. DH., Nr. 380; BEO., *Ayniyât Def.*, Nr. 766, s. 162; 25 Z 1255, *TV.*, Nr. 194.

haftada 4 gece, bazan meclis reisinin ve bazan da üyelerden birinin konağında toplanmasına karar verildi (29 ZA 1256/22 Ocak 1841)[1].

Meclis, 4 M 1256(8 Mart 1840) tarihinde Bâbıâlî'de inşa edilen yeni binasına, Sultan Abdülmecid'in de hazır bulunduğu bir merâsimle[2] taşınarak çalışmalarına başladı. Mecliste pâdişah için çalışmaları izlemek üzere özel bir yer yapılmıştı[3]. Padişâh, meclisin çalışmalarından memnûn olduğunu belirterek bundan sonra her sene Hicrî yılbaşı olan muharrem ayında, bir önceki senenin çalışmalarının bir muhasebesini yapmak ve yeni çalışma yılında ele alınacak işler hakkında talimat vermek üzere meclisi ziyaret edeceğine dair söz verdi[4]. Ve hakikaten her sene meclis-i vâlâyı ziyâret ederek bunu bir gelenek hâline getirdi.

3- Meclis-i Vâlânın Düzenlenmesi

Meclisin Tanzimatla beraber öneminin günden güne artması ve yetkilerinin genişlemesine paralel olarak yazı işleri de yoğunlaşmıştı. Bundan dolayı mevcut kâtiplerin kâfî gelmemesi üzerine Bâbıâlî kalemlerinden yetenekli bir kaç kâtip seçilerek, müsevvid ve mübeyyiz olarak meclise atandı (12 CA 1256/12 Temmuz 1840)[5].

---

1 İ. MV., Nr. 240.

2 Lütfî, *Târih,* VI, 93; A. Cevâd Eren, "Tanzimat", *İ.A.*, XI, 721.

3 Lütfî, *Aynı yer*; 7 Safer 1267(12 Aralık 1850), *TV.*, Nr. 438. ...*meclis [-i vâlâ] odasına nâzır mahall-i âlî-i mahsûsu teşrîf buyurup*...(19 N 1266/29 Temmuz 1850, *TV.*, Nr.428). Stanford Shaw, pâdişâhın meclis-i vâlâ toplantılarını üyelere haber vermeden, kılık değiştirerek veya perde gerisinden izlediğini söylüyor ki, bu konuda verdiği kaynaklarda böyle bir gizli takibetme işleminin olduğuna dâir en ufak bir emâreye tesâdüf edemedik. Kaynak olarak verdiği Takvim-i Vekayi'de ise, pâdişahın bu şekilde meclise yaptığı ziyâretlerin rağbete neden olduğundan bahisle âdet olduğu üzere 4 Muharrem'de Bâbıâlî'yi ziyâret ettiği belirtiliyordu. Yazıda meclisin önemsiz konuları için kullanılan *celse-i hafîfe* tabiri yazar tarafından hafiyye olarak anlaşılmış olmalıdır. Ancak, gene de yazının bütünlüğü göz önüne alındığında böyle bir anlam çıkarmak imkânsızlaşır (12 M 1261/21 Ocak 1845, *TV.*, Nr. 280). Bunun dışında, bizim yaptığımız çalışmalarda da böyle bir izlemenin yapıldığına dâir en ufak bir işârete rastlayamadık. Yazar'ın bu makalede tesbit edebildiğimiz kadarıyla kaynak kullanmakta pek titiz davranmadığını görüyoruz. Verdiği belge numaralarında açıkladığı konu ile uzaktan yakından hiç bir ilgisi olmayan bilgiler bulunmaktadır. Nitekim aşağıda verdiğimiz örneklerin hemen hemen tamamındaki vesîkalarda meclis-i vâlânın ismi dahi geçmemektedir. Örnek olarak "19. yy. Osmanlı Reform Hareketinde 1876 Öncesi Merkezî Yasama Meclisleri", *Tarih ve Toplum*, S. 76, Nisan 1990, dipnot 14, İ. DH., Nr. 1806; dipnot 15, İ. MV., Nr. 397; dipnot 37, İ. MV., Nr. 871; dipnot 39, İ. DH., Nr. 4308 ve 5067; dipnot 42, İ. DH., Nr. 2008; dipnot 51, İ. DH., Nr. 3769; *Aynı dergi*, Nr. 77, dipnot 59, İ. DH., Nr. 3989'a bakılabilir.

4 Lütfî, *Tarih*, VI, 92-96; Ahmed Râsim, *Aynı eser*, s. 245; Stanford J. Shaw, *Aynı mak.*, S.76, s.13; Mehmet Seyitdanlıoğlu, " Meclis–i Vâlâ–yı Ahkâm-ı Adliyye", *Türk Kültürü Araştırmaları,* XXVII/1-2, Ankara 1989, s. 269 .

5 Meclis-i Vâlâ Kâtib-i Evveli Nâsır Efendi üyeliğe, İkinci Kâtib Muhsin Efendi birinci kitâbete, Mukayyid-i Evvel Hacı Hüseyin Hüsnü Efendi onun yerine, Mukayyid-i Sânî Nebil Efendi de mukayyid-i evvelliğe tayin edildi. Yeni kâtib olarak da Hacı İzzet, Afîf, Remzi,ve Esrâr

Meclisin muhtelif konulara dair tanzîm ettiği mazbatalar, irâdesi sâdır olup gerekli yere iletildikten sonra, âmedî odasında muhâfaza ediliyordu. Eski mazbatalara başvurmak gerektiğinde bunlar odadan isteniyor ve iş bittikten sonra yine oraya iade ediliyordu. Odada işlerin yoğun olduğu zamanlarda evrakm yerine konması geciktiği gibi, bu, meclisin işlerini de aksatıyordu. Bu durumun önüne geçmek için diğer önemli evrakın yine âmedî odasında saklanmasına, fakat, meclise âit evrakın bundan sonra işleri kolaylaştırmak için mecliste muhâfazasına karar verildi (20 Safer 1257/13 Nisan 1841)[1].

Bütün bu çabalara rağmen meclisin gerek üye ve gerekse nizâm yönünden istenilen düzeyi tutturamaması üzerine geniş çaplı bir düzenlemeye girişildi. Bu amaca yönelik olarak meclis başkanına bir lâyıha hazırlatıldı. Bazı üyeler meclisten çıkarılarak[2] yerlerine başkaları tayin ve üye sayısı 10 olarak tesbit edildi[3]. Meclis kitâbeti yeniden düzenlenerek evrakın kayıd ve gerekli yerlere iletilmesi işleriyle görevli *evrak müdürlüğü* kuruldu. Kâtib-i evvel ve kâtib-i sânî ve evrak müdürünün *rütbe-i sâniyenin evveli* itibar olunarak törenlere meclis üyeleriyle beraber katılmaları karara bağlandı. Meclise yeni kâtipler atandığı gibi maaşlarına da zam yapıldı (24 CA 1257/12 Temmuz 1841)[4].

Meclis başkanının hazırladığı lâyıha meclis-i vükelâda görüşülerek küçük değişikliklerle meclis nizâmnâmesi olarak kabul edildi. Buna göre: üye seçiminde kişilerin ketûm, iffetli, dirâyetli ve fikir üretebilecek (*sâhib-i karîha*) düzeyde olmalarına dikkat edilecekti. Aralarındaki rütbe farkından dolayı birbirlerini kıskanıp haset yaratmamak için ilmiye (sudûr) sınıfının dışında bulunan üyeler, aynı rütbede (rütbe-i ûlâ'nın sınıf-ı sânîsi) ve eşit maaşta (12500'er kuruş) olacaklardı. Üyelik mansıb sûretinde ve *ruus-ı hümâyûn*la verilecekti. Rütbe-i sâniyeden bir şahsın meclise memuriyeti gerektiğinde, üyelik yine mansıb olarak verilecek, ancak, diğer üyelerle aynı seviyede kabul edilen bu kişiye rütbe-i ûlâ sınıf-ı sânisi tevcih edilme-

Efendiler atanmışlardı (İ. DH., Nr.792; 28 CA 1256, *TV.*, Nr. 202). Aradan iki ay geçmeden meclise tekrar memur alınarak kâtiblerin daha da çoğaltıldığını görüyoruz (18 Şaban 1256, İ. DH., Nr. 1103).

1 İ. Mes. Müh., Nr. 17.

2 Üyelikten azledilenler şunlardı: Sâlih, Recâî, İzzet, Ömer Cemâl ve Vak'anüvis Es'ad Efendiler ve Melekpaşazâde Kadrî Bey (İ. Mes. Müh., Nr. 19, Lef, 7). Mâliye nezâretine yazılan bir buyuruldudan azledilen üyelerden alınan nişanların yenilere verildiğini anlıyoruz (22 N 1257/7 Kasım 1841, BEO., *Ayniyât Def.*, Nr. 767, s. 12).

3 Düzenlemeden sonra üyeler şu kişilerden oluşuyordu: Eminbeyzâde Abdülkâdir, Sa'îd, Muhtar, Osman, Tâhir Selâm ve Ârif Hikmet Beyler, Hacı Edhem, Nûri ve Ali Râif Efendiler (İ. Mes.Müh., Nr. 19, Lef 6; Lütfî, *Tarih*, VII, 16: Mehmed Süreyyâ, *Nuhbe...*, 1, 94).

4 *Aynı Ves.*, Lef 3 , 4 ve 7; Cevdet, Dâhiliye, Nr.7317.

yecekti[1]. Mecliste görüşülen çeşitli meseleler şerî'ata uygun olarak tartışılmakla beraber, bazı tatbiki zor görülen hususlar *Yessirü velâ tü'assirü* [Kolaylaştırınız, zorlaştırmayınız][2], hükmüne binâen uygulanacaktı. *İdâre-i mülk ve milletde* zâhiren icrâsı şer'î hükümlere dayandırılamayan hususlar da şerî'ata tatbik edilmeye çalışılacak ve *cihet-i mevkı'iyye* ve insan tabiatına uygun olan hüküm ile muamele edilecekti. Mecliste tartışmalar yapılırken taraflar, *benim dediğim olsun* tavrı yerine, karşı tarafı delillerle ikna etme yolunu seçecekti. Üyeler mecliste fikirlerini çekinmeden söyleyecek ve *sükût ıkrardır* diyerek susmayacaklardı. Haftada iki gün ve daha geniş bir katılımla gerçekleştirilen meclis-i umûmî toplantıları, sadece cumartesi yapılacaktı. Eğer gerek duyulursa sadaretin tasvîbiyle iki güne çıkarılabilecekti. Meclis-i umûmî ve meclis-i vükelâda genellikle aynı üyeler görev aldıklarından, yorulup konuları gerektiği şekilde ele alamamaları tehlikesini bertaraf etmek için önemli bir konu olmadığı takdirde cumartesi günleri yapılacak olan meclis-i vükelâ toplantıları iptâl edilecekti. Meclis-i umûmîye meclis-i vâlâ üyeleri, vükelâ, harbiye, dîvân-ı de'âvî, darbhâne-i âmire, ticâret ve evkaf nâzırları, müsteşarlar, âmedî, sadaret mektupçusu, gümrük emîni, meclis-i mâliye başkanı ve darbhâne-i âmire ferîkı katılacaklardı. Mecliste görüşülüp karara bağlanan konular uygulamaya konulurken yazılacak emirler, tahrîrât ve tezkirelerin müsveddeleri, meclis tarafından kontrol edildikten sonra sadaret mektubî kaleminden bu işler için ayrılacak 10 kâtibe temize çektirtilerek diğer evraka karıştırılmaksızın ayrıca mühre gönderilecekti. Mühürlenen evrak tekrar meclise gelecek ve evrak müdürü tarafından kaydedildikten sonra gerekli yerlere gönderilecekti. Âmedî odasında yazılacak tezkireler de meclisin tashihinden sonra odada tebyîz edilecekti. *Buyuruldu*lar da bu iş için ayrılacak kâtipler tarafından yazılacaktı.

Daha önce tanzîm edilen nizâmnâmede yeralan fakat zamanla pek uygulanmayan, müzâkerelere başlamadan önce Kur'an okunması, mecliste tütün içilmemesi, müzâkere başladıktan sonra içeri kimsenin girmemesi, su içmek için meclise testi ve bardak konulması ve teneffüse hep birlikte çıkılması gibi hususlar tekrar hatırlatılıyor ve bunların meclis-i umûmîde de aynen uygulanması karara bağlanıyordu (27 CA 1257/17 Temmuz 1841)[3].

---

1 Bu kuralın uygulandığını görüyoruz. Mâliyeye dair işler hakkında fikirlerinden yararlanılmak üzere üye tayin edilen meclis-i muhâsebe-i mâliye azâsından İzzet Efendi'nin rütbesi yükseltilmeyerek eski hâlinde bırakılmıştır (11 RA 1258/22 Nisan 1842, İ. DH., Nr. 2819).

2 Hadîs-i Şerîf.

3 İ. Mes. Müh., Nr. 19 , Lef 1; 6 CA 1257, BEO. *A. DVN. MHM.*, 1/9, vr. 2b-4b; 13 C 1257, *Meclis-i Tanzimât Def.*, Nr. 30, s. 26-27; Lütfî, *Tarih*, VI, 65. Zikredilen rütbe-i ûlâ sınıf-ı sânisine mahsûs resmî elbiselerin îmâl ettirilip sâhiplerine verilmesi için emir verildi (29

Bu açıklamalardan yukarıda zikredilen meclis-i umûmînin haftada dört gün toplanmasına dair irâdenin uygulanamadığını görüyoruz. Zirâ, nizâmnâmeden anlaşıldığı gibi haftada iki gün toplanması bile Bâbıâlî'de işlerin aksamasına sebep oluyordu. Rütbe-i sâniyeye kadar olan memurların katılmasıyla, hem Bâbıâlî'de iş görecek memur kalmıyor, hem de meclis-i umûmîde gereksiz bir kalabalık toplanıyordu. Bu kalabalık ise mecliste işleri aksatıyordu. Bunu önlemek için meclise daha az sayıda, fakat daha tecrübeli şahıslar atandı. Yine irâdede yeralan meclis-i umûmî toplantılarının gece yapılmasının da uygulanamadığını, toplantıların, Bâbıâlî çalışmalarını aksatmasından anlıyoruz.

4- Meclis-i Vâlâ Tahrîrât Odası ve Görevleri

Yukarıda îzâh ettiğimiz gibi meclisin kuruluşundan îtibâren yazışmaların yürütülmesi ve zabıtların tutulması için kâtipler görevlendirilmişti. Önceleri sayıları az olan kâtiplerin, meclisin önem kazanmasına paralel olarak çoğalıp kendi içlerinde işbölümüne dayanan bir bürokratik örgütlenmeye gittiklerini görüyoruz. İşlerin artması ve işbölümünün gelişmesi sonucunda, çalışmaların belli bir düzen içerisinde yürümesini sağlamak üzere meclis-i vâlâda bir tahrîrât odası nizâmnâmesi hazırlanmıştı.

Meclisin kitâbet işlerinden sorumlu en yüksek merci *kâtib-i evvel* olup ondan sonra *kâtib-i sânî* geliyordu. Tahrîrât odası, serhalife ve maiyyetinde bulunan 12 kişiden oluşmaktaydı. Bunlardan evrak müdürüne bağlı olarak faaliyet gösteren meclis mukayyidi ve iki yardımcısı, meclise gelen-giden evrakı kayd ve muhâfaza, evrakın kolay bulunabilmesi için tasnif, sorgu için meclise getirilecek kişileri sırasıyla celb ve iş için meclise gelenlerin işlerini takip etmekle yükümlüydüler. Geride kalan 9 kişi evrakın müsveddelerini hazırlamak ve bunları temize çekmek işleri ile meşgûl olup hazırlanan müsveddeler, *serhalife*nin ve daha sonra kâtib-i sânî ve kâtib-i evvelin kontrolünden geçtikten sonra halife tarafından mecliste okunmak üzere *müsveddât* torbasına konulacaktı. Mecliste, eğer düzeltme yapılırsa bunlar da eklenerek müsvedde temize çekilecekti. İrâdesi çıkan evrak, kayıt ve gerekli işlemleri yapılmak üzere evrak müdürlüğüne verilecekti. Kâtip veya halifelerden biri tutanakları kaydetmek üzere mecliste bulunacak, kâtib-i evvel kendisi bulunamayacağı zaman halifelerden seçeceği birisi bu görevi üstlenecekti. Serhalife, görüşülecek konuları sorgu (istintâk), tevkîf, tahrîr ve takrîr olmak üzere üçe ayıracak ve her birinin ayrı müzekkiresini düzenleyip gündemi (*müzâkerât tobrası*) hazırlayacaktı. Meclis-i vükelâ toplantılarının olduğu günlerde meclisten bir evrak istenmek veya bir yazı

Receb 1257/16 Eylül 1841, İ. MV., Nr. 454). Bu yeni düzenleme üzerine üyeler teşekkür için pâdişahın huzûruna çıkmışlardı (İ. DH., Nr. 2568).

yazdırılmak ihtîmâllerine karşı kâtip, müdür veya halifeden birisi nöbetleşe yanında odadan bir memur bulunduğu halde, meclis-i vâlâ reisinin dönmesine kadar dairede bulunacaktı. Meclisde görev alacak kâtipler konumları gereği, ketûm ve terbiyeli olacak ve gerek görüşülen konular, gerekse yazılar hakkında hiç kimseye bir şey söylemeyecekti. Bunlar ayrıca, uygunsuz yerlerde gezemeyecekleri gibi, kurallara uygun hareket etmeyenler meclis başkanı tarafından işten çıkarılabilecekti (23 C 1257/12 Ağustos 1841)[1].

Yapılan bu düzenleme ile çalışma şekli belirlenen tahrîrât odası, daha sonra tekrar ele alınarak çalışanlarının derece ve memuriyet şekilleri tanzîm edildi. Odada bulunan kâtipler iki sınıfa ayrıldı. *Hulefâ* denilen sınıf-ı evvel kâtipleri *rütbe-i sâlise*, sınıf-ı sâniler de *rütbe-i râbi'a*ya eşit sayılarak rütbelerine âit nişan ve merâsimlere katılma hakkı kendilerine verildi. Yine, maaşlarına zam yapılarak o güne kadar sâdece sadaret mektubî odasındaki halifelerin memur olabildiği âmedî odasına seçilme hakkı kendilerine tanındı (Gurre-i CA 1261/7 Mayıs 1845)[2]. Ayrıca, memurlardan izinsiz ve kanûnî mazareti olmadan gelmeyenlerin maaşlarından gelmediği günler kesilecek ve bu kesintiler, ay sonunda devam edenlere taksim edilecekti. Uzun süre bu şekilde devamsızlık edenler ise odadan tard edilecekti[3]. Odadaki kâtiplere sağlanan bu imkânlar, görevlerine daha da bağlanıp temâyüz etmek için aralarında rekabeti kızıştırmak amacını taşıyordu. Fakat, odanın bu şekilde önem kazanması üzerine çeşitli şekil ve atamalarla mevcudu zamanla 40 kişiye kadar yükselmişti. Bu duruma bir *buyuruldu* ile dikkat çekilmeseydi, sayının daha da çoğalacağı açıktı. Buyuruldu, sayıyı 40 ile sınırlandırıyor ve halifelerin altında yeralan kâtiplere *mülâzim* tabir olunmasını belirtiyordu (23 ZA 1265/10 Ekim 1849). Meclis-i vâlâ evrak odası, meclis mazbata odasına, sözkonusu edilen tahrîrât odası da sadaret mektubî odasına bağlı idi. Bu noktadan hareketle tahrîrât odasında yapılan düzenlemeler mektubî odası ile birlikte ele alınmaktaydı[4].

Meclis Başkâtibi Muhsin Efendi'nin sadaret mektupçuluğuna atanması üzerine başkitâbete II. kâtip Tevfîk Bey tayin edilmişti. Bunun üzerine diğer kalemlerde olduğu gibi mecliste de yazı işlerinin bir kâtiple idâre edilmesine ve II. kitâbetin lağv

---

1 İ. Mes. Müh., Nr. 19, Lef 2; M. Seyitdanlıoğlu, " Tanzimat'ın Ön Hazırlıkları...", s. 136-137.

2 Odada bulunan 13 kâtipten 7 tanesi sınıf-ı evvel, 6 tanesi de sınıf-ı sânî olarak kabûl edilmişti. Âmedî odasına halîfe olmak hakkı bunların dışında dîvân-ı hümâyun kalemi mühimmenüvisânına da tanınmıştı (İ. Mes. Müh., Nr. 56; *Meclis-i Vâlâ Def.*, Nr. 470, s. 58-62; 27 CA 1261, BEO., *Ayniyât Def.*, Nr. 769, s. 62-63; 5 C 1261, *TV.*, Nr. 288; Lütfî, *Târîh*, VIII, 23).

3 27 CA 1261(3 Haziran 1845), BEO., *Ayniyât Def.*, Nr. 769, s. 62-63.

4 İ. MV., Nr. 4326; 21 Z 1265, *Buyuruldu Def.*, Nr. 3, s. 98; *Meclis-i Vâlâ Def.* Nr. 435, s. 36-37.

olunmasına karar verildi (4 Z 1258/6 Ocak 1843)[1]. Ancak, zamanla mecliste işlerin ve buna paralel olarak da yazışmaların çoğalması üzerine önce 3 ZA 1261(3 Kasım 1845)'de meclis-i vâlâ ikinci[2] ve 26 RA 1266(7 Kasım 1849) tarihinde de üçüncü kitâbeti teşkîl edildi[3].

Daha sonra meclis kitâbetlerinin birinci, ikinci ve üçüncü şeklinde değil de Anadolu ve Rumeli başkitâbetleri olarak ikiye ayrılıp teşkilâtlandığını görüyoruz. Bu yapılanmada meclis mazbata odası, Anadolu ve Rumeli diye iki başkitâbete ayrılmış ve buradaki memurlar da ikiye bölünerek başkâtiblerin maiyyetlerine verilmişti. Rumeli tarafları ve bütün Ege adalarının yazışmaları *Rumeli*; Arabistan, Irak ve Anadolu ile alakalı olanlar da *Anadolu başkitâbeti* tarafından yürütülecekti. İlgili olduğu yer bilinmeyen ve İstanbul'da görülmesi tasavvur edilen konularla ilgili yazışmalara da Rumeli başkitâbeti bakacaktı. Her iki kitâbette de birer tane ikinci kâtip ile birer mümeyyiz görevlendirildi. Mecliste alınan kararları zaptetmek üzere her iki kitâbetten ikişer kâtip müzâkerelerde bulunacak, tuttukları zabıtları mecliste görüş beyân eden kişilere gösterip olurlarını aldıktan ve müsveddesini hazırladıktan sonra en geç üç gün içinde mümeyyize vereceklerdi. Eğer bir konudan fazla müzâkereyi zabtetmişlerse, bunların tarihli özet pusulasını kitâbete vereceklerdi. Mümeyyizlerin görevi ise, kendilerine verilen müsveddeleri tashîh, yazılan mazbataları kontrol edip kâtiblere vermek ve halîfelerin düzenli bir şekilde çalışmalarını sağlamaktı. Herhangi bir nedenden dolayı işe bir müddet gelemeyecek olan kâtibler, ellerindeki belgeleri mümeyyizlere teslîm edecekler ve zimmetinde vesîka bırakmayacaklardı. Her iki kitâbetin bünyesinde meclis başkanlığına sunulacak mazbata müsveddelerini günü gününe kaydetmek üzere birer defterci ve maiyyetlerine bir kaç mukayyid tayin edilmişti. Ayrı ayrı muhâfaza edilen vesîka sandıklarından mümeyyiz ve defterciler sorumluydu. Bu sandıklarda mazbataların ve evrakın müsveddeleri bulunup mazbataların asılları evrak odasında muhâfaza edilmekteydi. Asıllarına mürâcaat gerektiğinde kâtibler tarafından bir istek pusulası yazılıyor ve evrak iâde edildiğinde de bu pusula geri alınıyordu. Ayrıca, görüşmelerde gerektiğinde evrak okumak ve mazbataların mühürletilmesiyle görevli birer kişi mecliste vazîfelendirilecekti. Gelen evraka verilen numaranın yanında evrak adedinin belirtilmesi ve bu iki cihetten hangisini ilgilendiriyorsa bunun işâret edilmesi evrak müdürlüğünün görevlerindendi. Ayrıca muhâkeme edilmek üzere meclise celbedilecek kişilere celb pusulası yazmak

---

1 Başkitâbete 11.000 kuruş maaş tahsis edilmişti (İ. DH.. Nr. 3506).

2 İkinci kitâbete eski Berlin Sefiri Tal'at Efendi 5000 kuruş maaşla atandı (İ. DH., Nr. 5629; BEO., A. MKT., 30/3; BEO., *Ayniyât Def.*, Nr. 769, s. 156-157; 24 Z 1261, *TV.*, Nr. 295).

3 Teşkil edilen üçüncü kitâbete rütbe-i sâniye sınıf-ı evvel mütemâyizi ve 3000 kuruş maaş ile Emin Efendi tayin olunmuştu (İ. MV., Nr.4668; 15 R 1266, *TV.*, Nr. 420).

ve getirtilmesini sağlamak da evrak müdürlüğüne ait vazîfelerdendi. Kitâbetlerde kullanılan kırtasiye ayrı ayrı kullanılacaktı. Mazbata odasına görevlilerin dışındaki kişilerin girmesi yasaktı. Bu düzenleme ile kitâbetlerdeki vesîkalardan görevliler sorumlu tutuldukları için meclis başkanlığı veya üyelerden biri tarafından istenen belge eskiden olduğu gibi kalemden veya evrak odasından değil de ilgili kitâbetten alınacak ve yine alındığı yere iâde edilecekti (24 Safer 1269/7 Aralık 1852)[1]. Bu düzenlemeden amaç, bütün yazışmaların aynı yerden yapılması yerine, kolaylık olur düşüncesiyle bir ihtisâslaşmanın sağlanmasıydı.

Ancak, bu tedbirden beklenen fayda hâsıl olmayarak tekrar eski birinci ve ikinci kitâbet sistemine geri dönüldü. Zîrâ, Rus Harbi'nden dolayı bir tarafın yazışmasının çoğalmasının yanında, bir kitâbetin diğerinin yaptığı işten haberdâr olamaması gibi sakıncalar eski sisteme dönülmesini gerektirmişti (24 Receb 1270/22 Nisan 1854)[2]. Aradan çok geçmeden üçüncü kitâbet de tekrar teşkîl edildi[3]. İşinin çoğalmasına paralel olarak öneminin de artması üzerine, tahrîrât odası müdürlüğü, *meclis-i vâlâ mektupçuluğu*na dönüştürüldü (Selh-i C 1274/14 Şubat 1858)[4]. Daha sonra 20 Safer 1275(29 Eylül 1858)'de mecliste yapılan yeni bir düzenleme ile üçüncü kitâbete gerek kalmadığına hükmolunarak lağvedildi[5].

Meclis-i vâlâ ile meclis-i Tanzimatın *meclis-i ahkâm-ı adliyye* adıyla birleşmesi ve mülkiye, muhâkemât, kavânîn ve nizâmât olmak üzere üç ayrı daireye bölünmesi üzerine meclis kitâbeti de üçe ayrılmıştı. Her dairenin başkâtibine bir mu'âvin ve bunların altında yeralan kâtipler verilmişti (15 Safer 1278/22 Ağustos 1861)[6].

5- Mecliste Yapılan Bazı Düzenlemeler

Meclis, hazırladığı bir taslak ile işleri aksattığı gerekçesiyle *mevâdd-ı âdiyye*-nin pâdişaha arza gerek görülmeksizin Bâbıâlî memurlarıyla meclis arasında müzâkere edilerek çözümlenmesini ve gerek irâdesi çıkan, gerekse arza lüzûm göstermeyen maddelerin ilgili yerlere gönderilip gereğinin yapılması işlemlerinin sadaret

---

1 İ. MV., Nr. 9417; *Meclis-i Vâlâ Def.*, Nr. 436, s. 26-27.

2 I. kitâbete Emin Efendi ve II. kitâbete de Midhat Efendi (Paşa) 10.000'er kuruş maaş ve rütbe-i ûlâ sınıf-ı sânîsi ile atandılar (İ. DH., Nr. 18682; BEO., *Ayniyât Def.*, Nr. 778, s. 45; 9 Şaban 1270, *TV.*, Nr. 504).

3 5 C 1271(23 Şubat 1855), İ. DH., Nr. 20315.

4 İ. DH., Nr. 26190; 20 Şaban 1274, *TV.*, Nr. 561.

5 İ. MM., Nr. 547.

6 Mülkiye dairesi kitâbetine Mustafa Efendi 7.500, yardımcılığına Mahmud Bey 3.000, kavânîn ve nizâmât dairesine Raif Efendi 5.000, mu'avinliğine İzzeddin Bey 2.500, muhâkemât dairesine Vâsıf Efendi, mu'avinliğine de Rüşdî Efendi 2.500 kuruş maaş ile tayin olunmuştu (İ. DH., Nr. 31972).

mektubî odasınca yapılmasını teklif etmişti. Padişah ise, bu teklife verdiği cevâpta, şimdiye kadar büyük ve küçük bütün işlerin pâdişahın onayından geçtiğini belirterek bunun, bundan böyle de devam edeceğini ifâde etti. İkinci husus olan icrâ maddesi ise kabul edildi (28 Safer 1258/10 Şubat 1842)[1]. Padişahın bu tavrından düşüncesinin devlet işlerinde inisiyatifin Bâbıâlî'ye kaymasını önlemeye yönelik bir hareket olduğunu rahatlıkla çıkarabiliriz. Zirâ, mevadd-ı âdiye kapsamına girecek olan husûslarla, padişaha arza lüzûm gösteren ve göstermeyen konular, eğer bu hak kendilerine verilmiş olsaydı Bâbıâlî memurları ve meclis-i vâlâ üyeleri tarafından tesbit edilecekti. Bu da, padişahın yönetim üzerindeki hâkimiyetini hemen hemen kaybedeceği ve inisiyatifin bu iki birim tarafından kullanılacağı anlamını taşıyordu. Ancak, zikrettiğimiz gibi Sultan Abdülmecid usta bir manevrayla bu yetkinin Bâbıâlî tarafına intikalini önlemiştir.

25 Şevval 1259(18 Kasım 1843) tarihinde yapılan bir düzenleme ile meclisin üye sayısı azaltılarak maaşlarına zam yapılmıştı[2].

Hazırlanan yeni bir nizâmnâme ile meclisin görev sınırları çizilerek nezâretlerle ve diğer meclislerle olan ilişkileri düzenlendi. Bu yeni düzenleme ile hedeflenen amaç ise, meclis-i vâlânın *mesâlih-i âdiyye* ile boşyere meşgûl edilmemesi ve ancak, önemli meselelerin buraya sevkedilerek görüşülmesinin sağlanmasıydı. Bu şekilde, meclisin yükünün hafifletilmesi düşünülüyordu.

Askerî konulara serasker nezâret edecek, ancak, askerî düzenlemeler mecliste görüşülmek üzere buraya havale edilecekti. Mâliyeye âit muhasebe işleri meclis-i muhâsebe-i mâliyede, îmâr işleri meclis-i ziraatde ve madenlere dair olan husûslar da maden meclisinde ele alındığından, buralarda görüşülen âdî konular bir de meclis-i vâlâya verilmeyecek, ancak önemli ve çözümü zor meseleler meclise gönderilecekti. Evkafa müteallik işler hernekadar evkaf-ı hümâyûn nâzırı tarafından görülecek ise de karşılaşılan bazı güç meseleler burada ele alınmak üzere meclise havâle edilecekti. Şer'î dâvâlar meşîhatde, sarrafların muhasebesi darbhâne-i âmirede ve nihâyet, günlük dâvâlar (*de'âvî-i âdiyye*) da, dîvân-ı de'âvî nezâretinde görüldüğünden önemli ve müşkil bir durum yoksa buralarda ele alınan konular, meclise gönderilmeyecekti. Mevcût kanûnların uygulanması, meclis-i vâlânın aslî görevi olması dolayısıyla kanûnlara dair bütün konular, eskiden olduğu gibi yine mecliste ele alınacaktı. Mülkî düzenlemelerin merkezi meclis-i vâlâ olduğundan düzenlemelere âit gelen evrak meclise verilecekti. Mülkî vs. önemli meselelerin takrîrlerinde meclis-i

---

1 İ. Mes. Müh., Nr. 21.

2 Her nedense irâdede bu düzenlemeye niçin gerek duyulduğuna dair en ufak bir işaret verilmiyor (İ. DH., Nr. 4034). Meclise verilen bu nizâmın yerinde olduğuna dair hatt-ı hümâyûn müsveddesi için bkz. 2 ZA 1259(24 Kasım 1843), *TSMA*, E. 5312.

vâlâda görüşülmesinin gerekliliği, ilgili memurlar tarafından gayet açık bir şekilde yazılacaktı. Memuru tarafından meclis-i vâlâda müzâkere edilmesine gerek duyulmayan bir konu, bazen sadaretin uygun görmesiyle de meclise gönderilebilirdi.

Bütün bu işlemlere dair evrakın kayıt ve gerekli tezkire, buyuruldu ve emirlerinin yazılması işlemlerinin daha süratli ve kolay bir şekilde yapılmasını sağlamak için sadaret mektubî odasından on tane kâtip seçilerek müsevvid ve mübeyyiz olarak meclis-i vâlâ dairesine nakledilmişti (26 CA 1261/2 Haziran 1845)[1]. Bu düzenleme ile meclisin ele aldığı konuların bir kısmını diğer müesseselere kaydırdığını görüyoruz. Kendi faaliyet alanını ise, daha ziyâde düzenleme ve ıslahâtlara dâir konular ile problemli ve çözümü güç olan meselelere hasretti. Bu son derece doğal bir durumdu, zirâ, devleti ilgilendiren en küçük bir konunun dahi meclisten geçmesi, meclisi kapsayamayacağı kadar çok geniş bir faaliyet çerçevesi ile karşı karşıya bıraktığı gibi, üstesinden gelmesi mümkün olmayan sayıda işin birikmesine de neden olmaktaydı. Bu düzenlemenin yapılmasından meclisin işlerin yoğunluğunun altından kalkamadığını ve esas ele alması gereken konulara, yani reformların tesbit ve uygulamasına ağırlık veremediğini anlıyoruz.

Yukarıda meclis üyelerinin aynı seviyeye getirilerek rütbeleri ne olursa olsun, hepsine diğer devlet memurlarından farklı, meclise mahsûs nişanların verildiğini yazmıştık. Üyelerin, daha sonra vükelâdan rütbe-i sâniyeye kadar farklılık göstermeleri üzerine kendilerine tek tip nişan yerine tekrar rütbelerine mahsûs nişanların verilmesi kararlaştırıldı (Gurre-i R 1262/29 Mart 1846)[2].

Meclis-i vâlânın daha önce yapılmış olan içtüzüğünün ihtiyacı karşılayamaması üzerine mevcut nizâmına ilâve edilmek üzere ek bir nizâmnâme hazırlandı. Buna göre: Mecliste görüşülen konu hakkında her bir üye, fikrini açıkladıktan sonra oybirliği sağlanırsa, mazbatası ona göre hazırlanıp üyeler tarafından mühürlenecekti. Görüşülen konu üzerinde fikir ayrılığı olduğu zaman karar, oy çokluğu ile alınacak ve karşıt görüşte olanlar mazbatayı imzalamağa mecbûr olmayacaktı. Ancak, mazbatanın altında *filân zât bu müzâkerede bulunamadı* veya *filân zât dahi buna rey vere-*

---

1 Bu on memurun başına mektûbî-i sadâret mu'âvini Nûri Efendi âmir tayin edildi (İ. Mes. Müh., Nr. 62). Nizâmnâmenin maliyeye âit hükümlerine dâir gönderilen buyuruldu için bkz. 5 C 1261, Cevdet, Mâliye, Nr. 30314.

2 Verilecek nişanlar ve üyelerin rütbeleri şu şekilde idi: Meclis Başkanı Mehmed Rıf'at Paşa'ya vükelâlık, Sa'îd Paşa'ya müşirlik, Ârif ve Hüsnü Efendilere rütbe-i ûlâ sınıf-ı evveli, İsmail ve Lebîb Efendilere rütbe-i ûlâ sınıf-ı sânîsi, kâtib-i evvel ve evrak müdürüne de rütbe-i sâniyeye mahsûs nişanlar verilecekti. Meclis Müftüsü Abdülkadir Bey'in kadıaskerlik nişanı bulunduğundan ve Ferîk Mazhar Paşa'nın da rütbesine mahsûs eski nişanı olmadığından kendilerine yeni nişan verilmeyecekti (İ. DH., Nr. 6065; 6 R 1262, BEO., *Ayniyât Def.*, Nr. 771, s. 70-71; Cevdet, Adliye, Nr. 4520; 29 R 1262, İ. DH., Nr. 6146; 8 CA 1262, *TV.*, Nr. 301; BEO., A. MKT., 42/60).

medi şeklinde bir açıklama yapılacak ve üye, oyunu vermediği konudan sorumlu tutulmayacaktı. Meclis, üye sayısının yarısından bir fazlası mevcut olduğunda görüşmelere başlayacaktı. Üyeler; gelmedikleri günlerde yapılan görüşmelerde alınan kararlara, *gıyâbımızda maslahata karar verilmiş* diye itiraz edemeyecekti. Meclis-i vükelâ ve meclis-i umûmîde alınan kararın veya sâdır olan irâdenin meclis-i vâlânın hazırladığı mazbataya muhâlif olması hâlinde üyeler, buna itiraz edemeyecekti. Mecliste görüşülen konular hakkında iyi-kötü herşey mecliste söylenecek, dışarıda alınan karar aleyhinde konuşulmayacaktı. Kanûnî (*umûr-ı kanûniye*) ve günlük işler (*mevâdd-ı cüz'iye ve âdiye*) ile bazı takrîrlerin üzerine yapılan zeyiller meclis mührüyle, mühim maddeler ise başkan ve mevcut üyelerin mühürleriyle mühürlenecekti. Görüşmelerde oyçokluğu, meclis başkanının görüşlerinin aksi yönde olursa, mazbata, başkanın mührüyle değil de, konunun meclis-i vâlâda ele alındığını belirtmek üzere diğer üyelerin mühürleriyle birlikte meclis mührüyle mühürlenecekti. Muhâkeme ve sorgu işleri, pazartesi ve perşembe, gerek önemli ve gerekse hukukî meseleler de diğer günlerde ele alınacaktı. Önemli ve karara bağlanması uzun zaman isteyen konular, mecliste *komisyonlar* kurularak ele alınacak, ancak, nihâî karar hakkı yine meclise ait olacaktı[1]. Bu içtüzük taslağı, 2 L 1266(11 Ağustos 1850) tarihli irâde ile kanûnlaştı. Nizâmnâme metni ayrıca basılarak bir nüshasının ciltlenip mecliste bulundurulması ve üyelere de birer tane dağıtılması kararlaştırılmıştı. Bu nizâmnâme, diğer meclisler için de aynen geçerli olacaktı[2]. Gerçekten de nizâmnâmede olduğu gibi bazı müşkil konular mecliste komisyonlar kurularak ele alındı. Bu komisyonlar sâdece üyelerden mürekkep olmayıp dışarıdan konu hakkında bilgili insânlar da bu toplantılara çağırılmaktaydı[3]. Gerçi bu nizâmın yürürlüğe girmesinden önce de mecliste bu tür çalışmalar yapılmaktaydı. Bu dönemde *meclis-i muvakkat* adıyla[4] yine dışarıdan bilgili kimselerin de çağırılmasıyla toplanan komisyonlar mecliste çalışmalar yürütüyordu. Ancak bu teâmül nizâmnâme ile hukukî bir mâhiyet kazanıyordu.

---

1 Nizâmnâme lâyihasının metni için bkz. *Meclis-i Vâlâ Def.*, Nr. 436, s. 24-26; Rıf'at Paşa, *Aynı eser*, VIII, s. 19-22; 11 Şevval 1266, BEO., A. MKT. MVL., 30/27.

2 İ. MV., Nr. 5299. 20 L 1266(29 Ağustos 1850) tarihli bir buyurulduda bu cümleden olarak 15 adet matbû' tüzük nüshasının meclis başkanına gönderildiği belirtiliyor (BEO., A.MKT. NZD., 13/78). Bu yazının müsveddesi için bkz., BEO., A. MKT. NZD., 13/ 77.

3 19 Receb 1267(20 Mayıs 1851), İ. MV., Nr. 6841; 10 Receb 1271(29 Mart 1855), İ. MV., Nr. 14017. Örnekler çoğaltılabilir.

4 Meselâ ulaşım ve nakliye meselesine büyük ölçüde çözüm sağlayacak olan şose yolların yapılması için mecliste böyle bir geçici meclis kurulmuştu (29 R 1263/16 Nisan 1847, *TV.*, Nr. 330). Yine konturato nizâmı için de böyle bir meclis-i muvakkat kurulmuştu (8 RA 1264/13 Şubat 1848, BEO., A. MKT., 111/60).

Islahat Fermânı'nın ilânına doğru umûm teb'aya müteallik konuları görüşmek üzere gayrimüslimlerin de görüşleri alınmak üzere temsilcilerinin bir seneliğine geçici olarak meclis-i vâlâya üye tayin edilmeleri sağlandı (CA 1272/Ocak 1856)[1].

6- Meclise Üye Seçiminde Gözönünde Tutulan Hususlar

Meclis-i vâlânın kanûna müteallik bütün hususların görüşüldüğü, üst düzey bürokratların sorgu ve yargılamalarının yapıldığı, mülkî, mâlî ve askerî düzenlemelerin plânlandığı ve önemli sayılan konuların ele alındığı bir merci olmasına binâen, buraya tayin edilen kişilerin seçiminde titiz davranılmış ve üyelerde bazı husûsiyetler aranmıştı. Yani, üyelerin, üst düzey bürokratlardan gelişigüzel tayin edilmeleri yerine, zikredilen bu hususlara vâkıf olup olmadıkları gözönüne alınarak seçilme yoluna gidildiğini görüyoruz.

Yukarıda da zikrettiğimiz gibi Mustafa Reşîd Paşa'nın meclise üye seçimi hakkında hazırladığı bir layıha vardır ki, -bunun kanûnlaştığına dair elimizde herhangi bir bilgi şimdilik mevcut olmamasına rağmen- konumuz açısından önemli bulduğumuzdan muhtevâsına kısaca temas etmekte fayda görüyoruz. Lâyıhada meclisin başkanla beraber 15 kişiden mürekkep, üyelerin vüzerâ, ilmiye (*sudûr-ı ulemâ*), azledilmiş olan devlet ileri gelenleri ve gerekirse askerî ümerâdan olmak üzere bir seneliğine seçilmesi tavsiye olunuyordu[2].

Meclise tayin edilecek kişilerde aranılan en temel nitelikler, Tanzimat'a inanmış olmak[3], dürüstlük, dirâyet, sır tutma[4], ehliyet ve liyâkat[5] ve önceki memuriyetlerindeki iyi hâlinin görülmesi[6] gibi husûsiyetler idi. Bunun dışında kıdem[7] gibi tec-

---

1 Bu üyeler şunlardı: Eflâk Voyvodalığı rütbesinde bulunan eski Sisam beyi İstefanâki Voguridis Bey, Dûz-oğlu Mihrân Bey, Tıngıroğlu Ohanes Efendi, İstefân Efendi, Yorgi Efendi ve Hayim Ağa (M. Süreyyâ, *Nuhbe...*, I, 285-286). Ancak, bu üyelerin birer senelik olan memuriyetleri 1274(1858) senesi sonuna kadar uzatılmıştı (İ. MM., Nr. 451).

2 Lâyıhada ayrıca, üyelerin meclis-i umûmî kararı ve irâdenin sâdır olması ile seçileceği, seçimin her sene muharrem ayında yapılacağı, üyelerin seçiminde oylamanın nasıl yapılacağı da belirtiliyordu (*TSMA*, E. 1448; Reşat Kaynar, *Aynı eser,* s. 199-202).

3 Saib Paşa'nın meclis-i vâlâ başkanlığına atanmasına dair olan hatt-ı hümâyûnda şöyle denilmektedir: *...Tanzimat-ı Hayriyye'nin hâmi-i hakîkîsi meclis-i ahkâm-ı adliyye olarak reis-i meclis bulunanın Tanzimat-ı Hayriyye usûlüne her vechile ma'lûmât-ı tâmmesi olmaklıkda...* (*A. AMD.*, Nr. 374, s. 11; M. Süreyyâ, *Nuhbe...*, I, 87-88; 18 M 1257/12-13 Mart 1841, *TV.*, Nr. 219).

4 HH., Nr. 48290; 24 Z 1256(16 Şubat 1841), *TV.*, Nr. 217.

5 Gurre-i Şa'ban 1258(7 Eylül 1842), *TV.*, Nr. 245; Nr. 464, 24 R 1268.

6 27 RA 1258(8 Mayıs 1842), *TV.*, Nr. 241; Selh-i L 1266, *TV.*, Nr. 430.

7 *A. AMD.*, Nr. 374, s. 46; 24 Z 1256, *TV.*, Nr. 217; 7 C 1265, *Cerîde-i Havâdis*, Nr. 434; Mehmet Süreyyâ, *Nuhbe...*, IV, 188-189.

rübî ve pâdişahın kişi hakkında iyi duygular beslemesi[1] gibi hissî durumlar da atamada etkili olabiliyordu.

Esâsen yukarıda zikrettiğimiz gibi meclisin görevlerinin çeşitli olması sebebiyle bu konularda mütehassıs insanların mevcûdiyeti, görüşmelerin sağlıklı olması açısından gerekliydi. Bu düşünceden hareketle, mülkî, şer'î[2], askerî[3], mâlî[4], dâhilî ve hâricî işler[5] hakkında bilgili ve uzman kişilerin mecliste belli bir oran dâhilinde bulundurulmasına özen gösterildiğini görüyoruz. Yine, meselelerin şer'î yönünü incelemek üzere ilmiyeden (sudûr) de meclise üye tayin ediliyordu[6]. İlmiye mensûpları önceleri 6 üye[7] ile mecliste ağırlıklı bir şekilde temsil edilmelerine rağmen, bu sayı, daha sonra 1'e kadar inmiştir[8]. Ayrıca, meclis kâtibliğinden yetişen kişiler de üyeliğe tayin edilebiliyorlardı[9].

---

1 23 L 1259(16 Kasım 1843), *TV.*, Nr. 261; *A. AMD.*, Nr. 374, s. 27; Hayreddin, *Vesâik-i Târihiyye ve Siyâsiyye*, İstanbul 1326, I, 31-32; Mehmed Süreyyâ, *Nuhbe* ..., I, 118.

2 5 C 1257(25 Temmuz 1841), BEO. *A. DVN. MHM.*, 1/9, vr. 8a.

3 7 L 1261(9 Ekim 1845), *TV.*, Nr. 292; *İ. DH.*, Nr. 4021. Meselâ, Ârif Efendi'nin meclise üyeliğinin gerekçesi şu şekilde açıklanıyordu; *..meclis-i vâlâ, kâffe-i mesâlih-i seniyyeye merkez ve medâr ve o cihetle her idârede ma'lûmât-ı mahsûsası bulunan birer zâtın orada vücûdu lâzimeden ve nizâmı iktizâsından idüği bedîdâr olduğuna ve mesâlih-i celîle-i askeriyye ise şâyân-ı dikkat umûr-i mühimmeden olarak âna müteferri' olan müzâkerâtda nizâmât-ı mevcûde ve husûsen tensîkat-ı askeriyyeye vukûf-ı mahsûsu olan bir zâtın bulunması derece-i vücûbda bulunduğuna...*, (16 N 1264/16 Ağustos 1848, *TV.*, Nr. 387; BEO., *Ayniyât Def.*, Nr. 774, s. 179). Mazhar Paşa'nın memuriyet irâdesinde de, *..lede'l-hâce mevâdd-ı askeriyye müzâkeresi zımnında ümerâ-yı askeriyyeden vukuflu bir zâtın meclis-i âlî-yi ahkâm-ı adliyyeye memuriyeti...* (İ. DH., Nr. 5770) ifâdesi yeralıyordu.

4 *..Meclis-i vâlânın ba irâde-i seniyye mukaddem-i tertîbi mesâlih-i Saltanat-ı Seniyye'nin envâ'ı üzerine olup... meclise havâle olunan mevaddın tedkîk ve rûyeti zımnında fenn–i hesâba âşinâ bir zâtın meclis a'zâlığına memuriyeti...*(11 RA 1258/22 Nisan 1842, İ. DH., Nr. 2819)*...umûr-ı mâliye ve vâridât ve masarıfât-ı hazîne mütala'asiyle mesâlih-i ecnebiyyeye dahi oldukca vukûf bulunması meclis memurlarına şart olacağına nazaran reis-i meclis bulunan bendelerinden ma'adâ a'zâ itlâk olunan zevâtdan mevâdd-ı muharrereye vukûf ve ıttılâ'ı olanlardan ikişer üçer zâtın vücûdu lâzım geleceğinden ...* (İ. Mes. Müh., Nr. 19, Lef 3; 4 Z 1260/15 Aralık 1844, *TV.*, Nr. 278; Nr. 279 , 24 Z 1260). *Meclis-i vâlâda defter ve muhâsebeye âşinâ birinin bulunması...* (27 RA 1265/20 Şubat 1849, *TV.*, Nr. 401).

5 İ. Mes. Müh., Nr. 19, Lef 3. Meselâ Sârım Efendi'nin üye tayin nedeni şu cümle ile ifâde ediliyordu: *...dâhilen ve hâricen mesâlih-i Saltanat-ı Seniyye'ye vukûf ve ma'lûmâtı ve kendüsinin zâten dahi derkâr olan dirâyet ve reviyyeti cihetiyle...*, (12 R 1257/3 Haziran 1841, *TV.*, Nr. 225).

6 27 L 1262, *TV.*, Nr. 304; Nr. 466, 10 C 1268.

7 18 Ramazan 1255(25 Kasım 1839), İ. DH., Nr. 197.

8 BEO., A.DVN., 20/65; *Devlet Sâlnâmesi*, Sene 1265(1849), s. 30. 1266(1850) senesinde bu sayı 3'e yükselmiş (*Sâlnâme*, s.18), 1267(1851)'de ise, 2'ye inmiştir (*Sâlnâme*, s.42-43).

9 Meclis Rumeli Başkâtibi Tal'at Efendi, kâtiblik üzerinde kalmak üzere üyeliğe atanmıştı (2 C 1270/2 Mart 1854, İ. DH., Nr. 18420).

Bu açıklamalardan da anlaşıldığı gibi, kişilerin şahsiyet yapıları, kıdem ve bilgi düzeyleri gözönünde bulundurularak meclise üye tayin edildiklerini görüyoruz.

7- Meclis-i Vâlâ - Meclis-i Tanzimat İlişkileri ve Birleşme

Meclis-i vâlâ, baktığı konuların çokluğu ve çeşitliliği dolayısıyla 1849 senesinden îtibâren işlerin çözümüne yetiştiremeyip meselelerin bir yıl kadar gerisinde kalmıştı. Bu durum, yapılan düzenlemeleri aksattığı gibi, otokratik Tanzimat bürokratlarının halka bazı idarî haksızlıklar yapmalarına da sebep olmuştur. Duyulan ihtiyâç ve yapılan görüşmeler neticesinde 3 M 1271(26 Eylül 1854) tarihinde *meclis-i âlî-i Tanzimat* kuruldu. Bu yeni düzenleme ile meclis-i vâlâ, iki temel faaliyet alanından birisi olan yasama yetkisini, yeni kurulan meclise devrediyordu. Kendisine daha ziyâde yargı işlerinin tesviyesi kalmıştı[1].

24 Şaban 1273(19 Nisan 1857) tarihinde yapılan bir düzenleme ile meclis-i vâlâ tüzüğüne ek olmak üzere bir nizâmnâme daha hazırlandı. 26 Şaban 1273(21 Nisan 1857) tarihli bir irâde ile kanûnlaşan bu ek nizâmnâme, konu îtibâriyle meclis-i vâlâyı beş ana cemiyete ayırıyordu. Bunlar, *mülkiye*, *mâliye ve evkaf*, *askeriye*, *hâriciye* ve *de'âvî* idi. Bu birimlere meclis üyelerinden yeteneklerine göre üçer kişi seçilecekti. Yine her birimin ayrı birer başkâtibi, gerekli sayıda kâtibi ve birer mukayyidi olacaktı. Cemiyetlerde kararlaştırılan işlerin mecliste genel görüşme yapılmak üzere ayrıntılı bir gündemi, başkâtipler tarafından hazırlanacaktı. Araştırma ve muhabereye gerek göstermeyen konular, ertesi gün genel görüşmeye konulacaktı. Cemiyetlerde mesaî, ezânî saat ile yaz günlerinde saat 4, kış günlerinde 5'de; genel görüşme yazın 7, kışın ise 8'de başlayacaktı.

Meclis başkanı, meclise gelen evrakı başkâtipler ve kalem ileri gelenleri ile konularına göre ayırıp ilgili memura verecekti. Oylamaya gerek olmayan konular cemiyetlere verilmeyip zeyilleri yazılacak ve meclis-i mahsûs mührüyle mühürlenerek yürürlüğe konacaktı. Mecliste ve cemiyetlerde görüşülmeye değer görülmeyen dâvâlara dair konular, de'âvî nezâretine gönderilecekti. Kalemlere verilen evrakın buralarda da ayrıca kaydı tutulacak ve evrak genel görüşmeye geldiğinde *hâne-i mahsûsuna işaret olunacaktı.* Da'vâlar, davalı, dâvâcı ve de'âvî nâzırı mecliste hazır bulundukları halde perşembe günleri görülecek ve kesin sonuca kavuşturulacaktı.

Nezâretlerle yapılacak haberleşme cemiyetler tarafından yürütülecek ve gelen cevâplar yine ilgili birime verilecekti. Kaymakamlık, müdürlük ve emsâli memuriyet isteğine dair tezkireler, hâricî işler cemiyetine havâle edilip buradan ilgili şahıs

---

[1] Stanford J. Shaw, Aynı mak., *Tarih ve Toplum*, S. 76, s. 15. Meclis-i âlî Tanzimat'ı ayrı bir başlık altında ele aldığımız için burada kuruluşu ile ilgili ayrıntıya girmiyoruz.

hakkında gerekli incelemelerin yapılmasından sonra, mülkî işler cemiyetinin ifadesi üzerine genel görüşmede gizli oy usûlü ile değerlendirilecekti. Bir kaç cemiyeti ilgilendiren bir evrak olduğunda, ilgili cemiyetler meclis başkanının emriyle biraraya gelerek çalışma yapabilecekti. Cemiyetlerin mevcut üç üyesinden biri, o birimin başkanı sıfatıyla görüşme, haberleşme ve yazışmaları idâre edecekti.

Bayram tatili ve bunun gibi birkaç gün devam edecek bir merâsim olmadıkça, genel görüşmeye gerek görülmeyen konuların nihâyet bir haftada ve gerek görülenlerin de 12 günde mazbatası çıkmazsa, sorumlu olan kişi hakkında azl, tebdîl ve işin önemine göre daha ileriye varacak bir cezâ verilebilecekti. Bunun için evrakın meclise giriş ve çıkış tarihleri ile icrâda kalış müddeti, gerek meclis ve gerekse icrâ tarafından tutulacak deftere kaydedilecekti. Taşradan sorulacak işler için bu süre, yerin uzaklığına göre değişecekti.

Görüşeceği konuların sadaret tarafından belirlenip havâle edilmesi, icrâ memurlarından şikâyeti olanların meclise ulaşmalarını engelliyordu. Bu sakıncayı ortadan kaldırmak için, meclisin her türlü arzuhali kabul etmesine müsaade edildi. Üyeler, izne ayrılacakları zaman sebebini meclis başkanına izâh edecekler ve kanûnî bir mazereti olmadan gelmeyen kişinin gelmediği günler maaşından kesilecekti[1].

Böylece, bu düzenleme ile meclis-i vâlâ; mülkiye, mâliye ve evkaf, de'âvî, hâriciye ve askeriye olmak üzere beş ihtisâs birimine ayrılmış oluyordu. Görüldüğü gibi, önceleri son derece sâde ve basit olan meclis-i vâlâ teşkilâtı, gittikçe meselelerin çeşitlenmesi, uzman ve yetişmiş insana daha fazla ihtiyaç hissedilmesi üzerine girift ve daha ayrıntılı bir hâl almaya başlamıştı.

Bu dönem bürokrasisini zora sokan en önemli sorun, zaman zaman makamlara atanan kişilerde ehliyet ve liyakat yerine, iltimâs, adam kayırma ve bazı kişilere taraftar olma gibi akılcı olmayan hususiyetlerin aranmasıydı. Nitekim, aynı tehlike bu devir yenileşme hareketlerinde baş rolü oynayan meclis-i vâlâyı da bazı sıkıntılara sokuyordu. Bu cümleden olarak meclis üyeleri çeşitli vesîlelerle arttırılarak 1274(1857-58) senesinde otuzüç[2] ve 1275(1858-59)'da da 40 kişiye yükselmişti[3]. Bu durumun yarattığı kargaşa, mecliste oylamayı olumsuz yönde etkiliyor, işlerin de zamanında görülemeyip aksamasına sebep oluyordu. Ayrıca, üyeler haklarıyla değil de onun bunun iltimâsıyla atandıklarından meclise canları istediği zaman geliyor ve bu yüzden de hazırlanan mazbatalar imzalanamıyordu.

---

[1] İ. MM., Nr.390. Bâbıâlî'de herbir cemiyete odalar tahsîs edildi. Bunların tefrîş tutarı 104.000 (27 CA 1274/13 Ocak 1858, İ. DH., Nr. 26103) ve defter vs.nin masrafı da 12.637 kuruşa ulaşmıştı (22 B 1274/8-9 Mart 1858, İ. DH., Nr. 26309).

[2] *Devlet Sâlnâmesi*, Sene 1274(1858), s. 38-39.

Muharrem 1275(Şubat 1858)'de Sultan Abdülmecîd Bâbıâlî'ye gelip vükelâya kızarak tasarrufa riayet etmelerine dair bir hatt-ı hümâyûn okutmuştu. Ayrıca, sadrazama tasarruf tedbîrleri çerçevesinde olarak meclislerde fazladan olarak bulunan üyelerin azaltılmasını emretti[1].

Bu emirler doğrultusunda gerekli düzenlemeleri yapmak üzere meclis-i Tanzimat görevlendirildi. Hazırlanan bir lâyıha ile üye sayısı 14 olarak tesbit edildi. Üzerlerinde ikinci bir memuriyet olanların üyelikleri düşürüldüğü gibi, zikredilen sayının kesinlikle aşılmaması da karara bağlandı. Daha önce kurulan beş cemiyetten sâdece ikisi, *intihâb-ı memurîn ve tatbîk-ı kavânîn* ile *muhâkeme cemiyetleri* bırakılarak diğer üçü lağvedildi (20 Safer 1275/29 Eylül 1858)[2]. Bu düzenleme ile intihâb-ı memurîn işinin tatbîk-ı kavânîn cemiyetine verildiğini görüyoruz. Ancak, daha sonra kanunların uygulanmasının (tatbîk-ı kavânîn) muhâkemenin tabiî bir neticesi olduğu, bunların ayrı ayrı cemiyetlerde incelenmesinin işleri geciktireceği, kaza müdürlerinin seçiminin büyük vâlilere (vülât-ı 'izâm) verilmesiyle geriye intihâb için sâdece kaymakamlıkların kaldığı gerekçeleriyle muhâkeme cemiyeti biraz daha genişletilerek tatbîk-ı kavânîn maddesinin buradan, intihâb işinin de meclis-i vâlâdan görülmesine karar verildi (12 RA 1275/20 Ekim 1858)[3].

Meclis-i vâlâ ile Tanzîmât meclisi gibi iki reform meclisinin ortak varlığının beraberce yürütülememesi üzerine yeni bir düzenlemenin yapılması gündeme geldi[4]. Islâhât Fermânı'nın uygulanması konusunda İngiltere'nin görüşlerini belirten bir

3 *Devlet Sâlnâmesi*, Sene 1275(1859).

1 Cevdet Paşa, *Ma'rûzât*, s. 12-14; Aynı mlf., *Tezâkir*, Ankara 1986, II, 62.

2 Bu düzenleme ile meclise tayin ve ibka olunanlar şunlardı: Sa'deddin, Ziver, Ömer Cemâl, Ahmed Vefîk, Mustafa, Osman, Râif, Fahreddin, Başkâtip Emin Efendiler; Mazlûm, Subhî, Rauf ve Besim Beyefendiler ile Ferîk Derviş Paşa. Azledilenler ise, Ahmed ve Mustafa Paşalar, İzzet, Şerîf, Necîb, Emin, Recâî ve Nûrullah Efendiler ile Sıddık, Sâlih, Nûri, İsmail, Âtıf, Tâhir ve Mehmed Beyefendiler idi (İ. MM., Nr. 547; 15 RA 1275, *TV.*, Nr. 565). Cevdet Paşa, bu olayların bir müşâhidi olarak gerek meclis-i vâlâ ve gerek meclis-i mâliyede Âlî Paşa'nın adamlarının meclislerden çıkarılmadığını ifâde eder. İhrâç edilenlerden Recâî Efendi, o günün akşamı rakıyı fazlaca içerek Âlî Paşa'nın yalısına gidip ağzına geleni söylemiştir (*Ma'rûzât*, s. 15; *Tezâkir*, II, 62). Her ne kadar sözkonusu 14 sayısının kesinlikle aşılmayacağı yeni nizâmnâmede zikrediliyorsa da, hemen akabinde Edhem Paşa, Mahmud Paşa ve İlhâmî Paşa'nın daha önce varolan maaşlarıyla meclise üye olmalarının nizâmı ihlâl etmeyeceği ifâde edilerek aradan birkaç ay geçmeden yeniden üye sayısı çoğaltılmıştı (18 C 1275/23 Ocak 1859, *TV.*, Nr. 567). 1276 senesinde ise başkâtip ile beraber üye sayısının 20'ye çıktığını görüyoruz (*Devlet Sâlnâmesi*, Sene 1276).

3 İ. DH., Nr. 17614.

4 Bu değişikliğe Stanford Shaw'un neden olarak gösterdiği iki meclis arasındaki yetki ayırımının pratikte uygulanamadığı ve birbirlerinin yetki alanlarına müdâhele ettikleri yolundaki düşüncelerine katılamadığımızı yukarıda meclisin görev ve faaliyetleri bahsinde nedenleriyle beraber ifâde etmiştik.

muhtırayı Bâbıâlî'ye sunan İstanbul büyükelçisi, muhtırada ayrıca *meclis-i ahkâm-ı adliyye ve meclis-i Tanzimat nâmiyle mevcut olan iki büyük meclis yerine ıslahatın tatbikatına nezâret vazife-i asliyyesi ile mükellef olmak üzere hem istişârî reye hem de icrâî ve adlî yetkilere mâlik bir meclisin kurulması* gereğini de belirtiyordu[1].

Nihâyet, beyaz üzerine sâdır olan bir hatt-ı hümâyûn ile bu iki meclis, ihtiyâçlara cevâp veremediği ve işleri geciktirdiği gerekçeleriyle *meclis-i ahkâm-ı adliyye* adı altında birleştirildi. Yeni meclis, mülkiye, muhâkemât ile kavânîn ve nizâmât daireleri olmak üzere üç kısımdan oluşacaktı. Meclis başkanlığına Fuad Paşa atanmıştı (6 M 1278/14 Temmuz 1861)[2]. Meclisin sözkonusu bölünmesine paralel bir şekilde kitâbeti de üç kısım olarak düzenlenmişti[3].

Bunun üzerine Ahmed Cevdet Paşa'ya dairelerin ve meclis-i vâlânın genel görevlerini ihtivâ eden bir tüzük hazırlama görevi verildi. Paşa'nın kaleme aldığı lâyıha uygun bulunarak irâdesi çıktı[4]. Buna göre: Daireler, meclis başkanının idâresi altında olup hazırladıkları mazbatalar onun tarafından mühürlenecek, her biri görüştüğü konuların mazbatasını ayrı ayrı düzenleyecek ve önemli bir konu olduğunda ikisi veya üçü birleşerek *meclis-i umûmî* adı altında çalışma yapabilecekti.

Meclis-i vâlâda görüşmelerde uyulacak olan kurallar şunlardı : Mecliste görüşmeler evrakın geliş sırasına göre yapılacak, ancak, önemli bir mesele olduğunda bu, öne alınacak; kararlar, oybirliğiyle veya oyçokluğuyla alınacak ve muhâlif olanlar, bunun nedenini açıklamaya mecbûr olacaktı. Muhâkemât ile kavânîn ve nizâmât konularında çoğunluk, üyelerin üçte ikisi ile, diğer husûslarda ise yarısından bir fazlasıyla sağlanacak, eşitlik halinde başkanın oyu iki oy sayılacaktı. Başkanın oyunun karşıtı oyların çoğunluk sağlaması durumunda hazırlanan mazbata, nizâmî ve alelâde konuların müzekkireleri ile takrîrler üzerine yapılan zeyiller meclis mührüyle mühürlenecekti. Gizli oylama gerektiğinde bu, *beyaz* kabul, *siyah*

---

1 Enver Ziya Karal, *Osmanlı Tarihi*, Ankara 1983, VII, 144-145.

2 İ. DH., Nr. 31803; 17 M 1278, *TV.*, Nr. 616; Lütfî, *Tarih*, X, 15. Birleşmeden önce meclis-i Tanzimat başkanının 71.275. meclis-i vâlânın da 60.209 kuruş maaşı vardı. Yeni meclis başkanına 70.000 kuruş maaş tahsîs edildi (Lütfî, *Tarih*, X, 15-16; 15 M 1278/23 Temmuz 1861, *İ. DH.*, Nr. 31848). Meclis başkitâbetine, Tanzimat Meclisi Başkâtibi Mustafa Efendi atanmıştı (17 M 1278, İ. DH., Nr. 31864). Meclisi üç kısma ayırarak yapılan düzenlemenin ardından, meclis-i mahsûsda bu kısımlarda görev alacak kişilerin tesbit ve iki meclisin birleşen üyelerinden hangilerinin ihrâç ve hangilerinin ibka edilmeleri gerektiğine dair bir lâyiha hazırlanmıştı. Lâyihaya göre mülkiye kısmında 8, kavânîn ve muhâkemât kısımlarında 6'şar üye görev alacaktı. 10 kişi üyelikten ihrâç, 12'si ibka ve 5 de yeni üye meclise dâhil edilecekti. Ancak, 14 M 1278(22 Temmuz 1861) tarihli irâde ile bu değişikliklerin yapılmasına izin verilmeyerek üyelerin ve maaşlarının olduğu gibi bırakılmasına karar verildi (İ. MM., Nr. 977).

3 Yukarıda tahrîrât odası kısmına bakınız.

4 Cevdet Paşa, *Ma'rûzât*, s. 34-35; Aynı mlf., *Tezâkir*, II, 153.

ise red anlamına gelen iki taneden üyenin fikrini belirteninin meclise konan iki kutudan birine gizlice atılması şekline yapılacaktı[1]. Meclis, kanuna karşı bir hareket duyar veya tesbit ederse fâilini ihtar edecek, tekrarı durumunda ise, kanûnî işlemin yapılması için mazbata ile durumu arzedecekti.

Kavânîn ve nizâmât dairesinin görevleri : Yeni konulacak kanûnlar ile eski kanûnlarda yapılacak değişiklik, ıslâh ve ek durumları, ehil kişiler ile nezâretlerin, günlük ve alelâde işlerinin dışında kalan önemli konulara dair hazırladıkları nizâm lâyihaları, bu dairede ele alınıp görüşülecekti. Dairede müzâkere edilecek konu hakkında bilgi almak için ilgili kurumdan bir evrak veya yetkili bir şahıs istenmesi, meclis başkanının yazısı üzerine olacaktı. Kavânîn ve nizâmât lâyıhalarının her maddesi ayrı ayrı müzâkere edilecek ve nizâmnâmeler, kolay, açık ve kısa cümlelerle yazılacaktı. Nizâm lâyıhasının yanında, hazırlanmasını gerektiren nedenler de ayrıca mazbata şeklinde takdim edilecekti. Nezâret ve dairelerin hazırladığı lâyıhalar kabul, tebdîl veya ta'dîl edildiğinde, değişikliklerin nedenleri de mazbatada belirtilecekti. Dairede ve mecliste kabul olunan nizâmnâme, Bâbıâlî'de bastırılarak görüşmeden 5-6 gün önce meclis-i vükelâ üyelerine dağıtılacaktı. İrâdesi çıkan lâyıhaların asılları kavânîn dairesinde saklanıp birer sûretleriyle meclis mazbataları, meclis tutanaklarına kaydedilecek ve buyuruldulu sûretleri de ilgili makama gönderilecekti. Yeni çıkan veya değiştirilen kanûn metinleri Takvîm-i Vekayi ve diğer gazetelerde neşredilecek ve her yıl çıkarılan kanûnlar, kavânîn dairesi tarafından çıkarılan *dustûr mecmû'ası*na eklenecekti.

Mülkiye dairesinin genel görevi, mülkî ve mâlî idâre ve nizâmların yürütülmesi (icrâ) hakkında kendisine havâle edilen konuları görüşmekti. Kaymakam ve müdürleri görevden alma ve atama işlemleri de buradan yürütülecekti. Mülkiye memurları hakkında çıkarılan geçici talimâta göre müdürlerin azl ve tayini her ne kadar vâli ve mutasarrıflar tarafından yapılacaksa da, bunların asaleti, mülkiye dairesinden onaylanacaktı. Kaymakamlıklar ve müdürlükler büyüklük ve önemlerine göre sınıflara ayrılarak bir kazadan diğerine nakil ve terfi'de bu sıralama gözönünde tutulacak ve en üst sınıfta bulunan müdürlere yükseltildiklerinde küçük bir kaymakamlık tevcîh olunacaktı. Mülkiye dairesi, görüşmelerini mevcut kanûn ve nizâmlara uygun bir şekilde yürütecekti. Güç ve uzun görüşmeleri gerektiren

---

[1] Kişinin oyu kabul ise önce beyaz, yok eğer red ise, siyah taneyi gizli oy kutusuna (*rey-i hafî mahfazasına*) koyup diğerini, ikinci kutuya atacaktı. Kutular, içindeki tanenin rengini göstermeyecek şekilde düzenlenecekti. Oylama sonunda kutudakilerin tamamı beyaz çıkarsa, mazbatasında *bu sûret müttehiden tensîb olundu*; beyazlar çoğunlukta olursa, *ekseriyet-i ârâ ile tezekkür ve tasvîb kılındı* yazılacaktı. Siyah çıkması durumunda ise, incelenen konu reddedilmiş demekti (İ. MM., Nr. 995; *Meclis-i Tanzimat Def.*, II, 11-14).

konular, gerek meclis üyeleri ve gerek dışarıdan uzman kişilerden oluşturulacak komisyonlarda müzâkere edilecek, son karar dairece verilecekti.

Nizâmnâmenin sonuna **muhâkemât dairesi** ile ilgili geçici bir madde eklenmişti. Bu maddede, muhâkemât dâiresi, kurulması düşünülen cinâyet mahkemeleri için bir çeşit *istînâf mahkemesi* olacağından ve çıkarılacak muhâkemât kanûnunda dairenin görev ve yetkileri yeralacağından, kanûn çıkarılıncaya kadar muhâkeme işlerinin geçici olarak meclisin eski usûlü ile yürütülmesi ifâde edilmekteydi (9 Safer 1278/16 Ağustos 1861)[1].

Meclisin üye sayısı, mülkiye dairesinde 7, kavânîn ve muhâkemât dairelerinde de 5'er olmak üzere, toplam 17 olarak tesbit edilmişti[2]. Yapılan bu düzenleme ile önce meclis-i vâlânın, daha sonra da meclis-i Tanzimatın görevleri arasında yeralan, kanûn ve nizâmların uygulanmasına nezâret etmek ve tesbit ettiği yolsuzlukları sadarete bildirmek yetki ve sorumluluğu kurulan bu yeni meclisin elinden alınmıştı[3].

Böylece, reformların yavaşladığı, meclis-i vâlânın bunlara artık cevâp veremediği gerekçeleriyle ikinci kuşak Tanzimatçılar denilen Âlî ve Fuad Paşalar tarafından kurulan Tanzimat meclisi de, kurulmasını gerektiren karışıklığın içine düşerek kendisinden beklenen görevleri yerine getiremez hâle gelince, meclis-i vâlâ ile birleşerek yasama gücü tekrar modernleştirilmek zorunda kalındı. İki meclisin birlikte varlıklarını sürdürdükleri dönemde daha dinamik reformlar yapmak isteyen Âlî ve Fuad Paşalar zamanında Tanzîmât meclisinin, muhâliflerinin başta bulundukları sırada da meclis-i vâlânın ön plana çıktığını görüyoruz[4] ki, bu durum, yerleştirilmeye çalışılan şahısların değil, müesseselerin kalıcılığı ilkesine zarar veriyordu. Zirâ, meclislerin bu dönemdeki durumları, Tanzimat bürokratlarının siyasî durumlarıyla çok yakından ilgiliydi. İşte, bu siyasî mücâdeleler dolayısıyla görev yapmaları son derece güçleşen bu iki meclis birleştirilerek mesele çözümlenmeye çalışılmıştır.

Meclis-i vâlâ, kuruluşundan îtibâren tam bir reform meclisi olarak çalışmalarını yürütmüştür. İncelediğimiz dönem içerisinde meydana getirilen hemen hemen bütün

---

1 İ. MM., Nr. 995; *Meclis-i Tanzimat Def.*, II, 11-14. Tarih, meclis-i Tanzimat defterinde 4 RA 1278(9 Eylül 1861) olarak veriliyorsa da, bu, her halde deftere kayıt tarihi olmalıdır.

2 Dairelerde görev alan kişiler şunlardı: **Mülkiye Kısmı;** Edhem Paşa, Vecîhî Paşa, Tâhir Efendi, Tevfîk Beyefendi, Rıza Efendi, Ârif Efendi ve Rauf Beyefendi. **Kavânîn Kısmı;** Mehmed Nûri Paşa, Edhem Paşa, Mehmed Cemil Beyefendi, Cevdet Efendi ve Sa'îd Efendi. **Muhâkemât Kısmı;** Mahmud Celâl Paşa, Muhtâr Beyefendi, Ahmed Vefîk Efendi, İrfân Beyefendi ve Şirvânî-zâde Mehmed Rüşdî Efendi (27 M 1278/4 Ağustos 1861, *TV.*, Nr. 617).

3 Cevdet Paşa, *Ma'rûzât*, s. 34; Aynı mlf., *Tezâkir*, II, 153.

4 Stanford ve Ezel Kural Shaw, *Aynı eser*, II, 112; Stanford J. Shaw, *Aynı mak.*, S. 77, s. 41.

reformlar, bu mecliste ele alındı. Meclis, yukarıda da izâh ettiğimiz gibi zaman zaman değişmekle beraber, hem reformları tesbit etmiş, hem de uygulanıp, uygulanmadıklarını kontrol etmiştir. Bu reformcu niteliği yanında Tanzimât'a aykırı davranan üst düzey bürokratları yargılamak işleminde olduğu gibi Tanzimât'ın koruyucusu görevini de yerine getirmiştir. Bu şekilde, yani *Tanzimat-ı Hayriyye'ye mugâyir davranma* adı altında, Tanzimat hareketine karşı olan muhâlifler susturulmuşlardır. Meclis, bu hâliyle Tanzimatçıların bir mahkemesi gibi çalışmış ve Tanzimat'ın *hâmî-i hakîkîsi* olmuştur.

D- DÂR-I ŞÛRÂ-YI BÂBIÂLİ

1- Kuruluşu ve Görevleri

Ülke yönetiminde önemli meselelerin çözümünde her ne kadar meşveret usûlüne başvuruluyorsa da vükelâ ve diğer memurlar her zaman *meşveret meclisi* için vakit bulamıyorlardı. Bu yüzden II. Mahmud devrinde meclis-i vâlâ ve dâr-ı şûrâ-yı Bâbıâlî gibi daimî meclislerin kurulmasına karar verildi. Bu meclislerin kuruluş amacı, *îmâr-ı mülk ü millet ve nizâm-ı ahvâl-i ahâli ve ra'iyyet*i sağlamak, Tanzimat'a dair hususları görüşmek ve gerekli düzenlemeleri yapmak olarak belirtiliyordu[1]. Meclis-i vâlâ ile Bâbıâlî'de bir *ministro meclisi* olarak düşünülen dâr-ı şûrâya tayin edilecek başkan ve üyeleri tesbit etmek üzere Reşîd Paşa, Fethi Paşa, serasker ve Mâliye Nâzırı Nâfiz Paşa'dan kurulu bir komisyon görevlendirildi. Padişâhın düşüncesine göre üyeliğe atanacak kişilerin bu yeni görevleriyle beraber bulundukları eski memuriyetlerin de uhdelerinde kalmasında bir sakınca yoktu[2].

Komisyonun yaptığı çalışmalar sonunda dâr-ı şûrânın, bir başkan ile altı üyeden oluşturulmasına karar verildi. Ayrıca yazışmaları yürütmek üzere iki de kâtip görevlendirilmişti. Meclise atanan başkan ve üyeler, 27 Z 1253(24-25 Mart 1838) cumartesi günü Hırka-ı Sa'adet dairesinde gerekli tören yapıldıktan sonra 5 M 1254(31 Mart 1838) cumartesi günü görevlerine başladılar[3]. Yazışmalarda kâtiplere yardımcı

---

1 11 M 1254(6 Nisan 1838), *TV.*, Nr. 163.

2 Reşat Kaynar, *Aynı eser*, s. 198-199.

3 Dâr-ı şûrâ başkanlığına eski Bağdad Vâlisi Davud Paşa, üyeliklerine eski Erzurum Müşîri Es'ad Paşa, sudûrdan Çerkeşli Mehmed Efendi, eski Tophâne-i Âmire Nâzırı Ârif Bey, Tenkîh-i Defâtir Memûru Ali Raif Efendi, eski Rûznâmçeci Sâlih Efendi ve eski Harîr Nâzırı Lebîb Efendi; kâtib-i evvelliğe eski Sadâret Mektûpcusu Nâsır Efendi ve sânîliğe de eski Dâhiliye Kâtibi Âkif Efendi atandılar (*TSMA*, E. 2260/4; *TV.*, Nr. 163,; Lütfî, *Târîh*, V, 107-108; Mehmed Süreyyâ, *Nuhbe...*, I, 50-51; Ahmed Râsim, *Aynı eser*, I, 211).

olmak üzere meclise bir de mukayyid atandı (15 M 1254/10 Nisan 1838)[1]. 1 Muharrem 1254(27 Mart 1838)'den îtibâren bütün devlet memurlarına maaş bağlanması üzerine dâr-ı şûrâ başkan ve üyelerine de yüksek maaşlar tahsîs olundu[2]. Şûrâ'ya çalışma yeri olarak Bâbıâlî'de *dâire-i hümâyûn*un bir odası verildi[3].

Dâr-ı şûrâ, nezâretlerin üzerinde meclis-i vâlânın altında olarak kurulmuştu. Bazı araştırmacılar dâr-ı şûrâ ile meclis–i vâlâ arasında yetki ayırımının tam olarak yapılamadığından dolayı karışıklıkların olduğunu, iki meclisin aynı problemleri görüşerek pâdişaha ayrı ayrı sunduğunu[4] ve bu yüzden ilk zamanlarda başarılı çalışmalar yapamadıklarını belirtirler. Tanzimat'a kadar pek önemli çalışma yapamadıkları doğru olup bunun nedeni zannedildiğinin aksine yeni kurulan bu müesseselerin oturmamış yapıları ile bürokrasinin bu yeni olguları henüz hazmedememiş olmasıdır. Çünkü, nezâretlerin ve meclislerin kurulmasıyla merkez bürokrasisi çok değişik bir mâhiyet almıştı. Şimdi zikredeceğimiz dâr-ı şûrâ nizâmnâmesi yetki ayırımı konusunda söylenilenleri çürütecek mâhiyettedir. Bu nizâmnâme ile dâr-ı şûrânın görevi ülkenin dâhilî, hâricî, mâlî vs. bütün işlerini müzâkere edip bürokratik olarak üzerinde yeralan Gülhâne'deki meclis-i vâlâya sunmak şeklinde tesbit edilmişti. Meclis-i vâlâda tekrar ele alınan konu gerekirse değiştirilebilir, ek yapılabilir veya reddedilebilirdi. Burada görüşülen konu sadarete takdîm edilerek irâdesi çıkmak üzere pâdişaha sunulurdu[5]. Görüldüğü gibi yetki ayırımı son derece açık bir şekilde yapılmıştı.

Dâr-ı şûrâ nizâmnâmesi, meclisin toplanma ve işleme usûlleri açısından tamamen meclis-i vâlâ ile aynı idi[6]. Şûrâ günde altı saatten az olmamak üzere çalışacaktı.

---

1 Mukayyidliğe hâriciye nezâreti mektûbî kalemi hulefâsından Abdürrezzâk Bâhir Efendi 2.500 kuruş maaş ile atandı (BEO., *Ayniyât Def.*, Nr.796, s. 11).

2 Es'ad Paşa'ya 30.000, Mehmed Efendi, Ârif Beyefendi ve Sâlih efendi'ye 10.000'er, Lebîb Efendi'ye 5.000, Ali Raif Efendi'ye 7.500, kâtib-i evvel Nâsır ve sânî Âkif Efendilere 7.500'er ve mukayyid Abdürrezzâk Bâhir Efendi'ye de 2.500 kuruş maaş bağlandı (*ML. MSF.*, Nr. 18, s. 10-11; Nr. 18937, s. 5-6; *MMD.*, Nr. 8999, s. 8; 21 R 1254/14 Temmuz 1838, *MMD.*, Nr. 9280, s. 7). Gurre-i CA 1254(23 Temmuz 1838) tarihinden itibâren başkan Davud Paşa'ya aylık 15.000 kuruş maaş tahsîs olundu (BEO., *Ayniyât Def.*, Nr. 796, s. 49).

3 Reşat Kaynar, *Aynı eser*, s. 199. Dâr-ı şûrâ dairesine pâdişahın bir resmi asılmıştı. Padişâh ayrıca burada bulunmak üzere bir de Kur'an-ı Kerîm göndermişti (11 Safer 1254/6 Mayıs 1838, *TV.*, Nr. 164).

4 Stanford Shaw, Aynı mak., *Tarih ve Toplum*, S. 76, Nisan 1990, s. 12; M. Seyitdanlıoğlu, "Tanzimat'ın Ön Hazırlıkları...", s. 132.

5 HH., Nr. 48385; BEO. *A. DVN. MHM.*, 1/9, vr. 14b-15a.

6 Yani, meclis-i vâlâ kısmında zikrettiğimiz meclis toplantıları sırasında dışarıda gürültü yapılmasını önlemek için meclis dâiresinde karakol bulundurulması, dâr-ı şûrâda oturma düzeni, teneffüs saatleri ve şekli, namazın cemâatle veya münferiden kılınması, oturuma başlamadan önce pâdişah için duâ ve bitiminde fâtiha okunması, üyelerin meclis toplantılarına devamlarının

Maddeler görüşülürken rütbe olarak büyük küçük bütün üyeler eşitçe hiç bir şeyden çekinmeyerek usûlünce düşüncelerini ve oylarını açıklayacaklar, farklı düşünenler meclisteki bu ayrı düşmelerini asla bir güceniklik şekline sokmayacaklardı. Dâhilî, hâricî, mâlî vs. konular görüşülürken bu konuların ilgili memurlarıyla da haberleşilecek, kararlar oy çokluğuyla alınacak ve hazırlanan mazbata bütün üyeler tarafından imzâ edilip mühürlenecekti. Mazbata daha sonra dâhiliye ve hâriciye nâzırlarına gösterilerek düzeltilmesi gereken yerler varsa düzeltildikten sonra meclis-i vâlâya verilecekti. İrâdesi çıkan evrak Bâbıâlî'den dâr-ı şûrâya verilerek burada mazbata ve irâdesi defterlere kaydedildikten sonra gereğinin yapılması için konu dâhilî ise dâhiliye nâzırına ve hâricî ise hâriciye nâzırına gönderilecekti[1].

Dâr-ı şûrâ, düzenlediği mazbataları sadaret aracılığıyla meclis-i vâlâya göndermekteydi. Ancak, daha sonra yapılan bir düzenleme ile dâr-ı şûrânın hazırladığı takrîrlerin sadarete uğramaksızın direkt olarak meclis-i vâlâya gönderilmesine karar verildi[2]. Evrâk ve mazbataların çoğalması ve mukayyid Bâhir Efendi'nin işleri yetiştirememesi üzerine dâr-ı şûrâya ikinci bir mukayyid tayin olundu[3].

Tanzimat'ın hazırlıkları sırasında haftada iki gün başvekil, serasker, Mustafa Reşîd Paşa, Nâfiz Paşa, kapudan paşa ve Hasîb Paşa'nın geçici olarak dâr-ı şûrâda toplanmalarına karar verildi. Sözkonusu iki günde yalnızca Tanzimat'ın esâsları (*mevâdd-ı hayriyye*), diğer günlerde ise dâr-ı şûrânın normal görüşmeleri ele alınacaktı[4].

2- Üyelerinin Aynı Seviyeye Getirilmeleri

Yukarıda meclis-i vâlâyı izâh ederken de belirttiğimiz gibi meclislere üye seçiminde uzmanlık, nitelik ve ehliyet arandığından aynı konuda uzman olup rütbeleri farklı olan kişiler, aynı meclise üye olabiliyorlardı. Bu durum ise, üst rütbedeki üyelerin alt kademedeki üyelerin fikirlerine -haklı olsalar bile- îtibâr etmemeleri ve onları etki altında bırakıp kararlarını etkilemeleri gibi istenmeyen durumlara sebebiyet veriyordu. Böylece kararlar üst düzey üyelerin görüşlerine göre şekil almaya başlamıştı. Meselâ, üyelerden Es'ad Paşa, meclisteki diğer üyelere yukarıdan bakma, doğru bile olsa kendi fikrine karşıt bir fikri hiçe sayma gibi meclislerin

sağlanması gibi konuları meclis-i vâlâ kısmında izâh ettiğimiz için burada ayrıca ayrıntısına girmiyoruz.

1 BEO. *A. DVN. MHM.*, 1/9, vr. 13b-15b.

2 BEO., A. MKT., 20/79.

3 22 RA 1254(15 Haziran 1838), *TV.*, Nr. 166.

4 Padişâh, başvekâletten yapılan bu teklifin meclislerin nizâmına uygun olup olmadığı konusunda Reşîd Paşa'nın fikirlerini gizlice sormaktaydı (Reşat Kaynar, *Aynı eser*, s. 102-103). Kaynar, tezkirenin aslının husûsî kütübhânesinde olduğunu ifâde ediyor.

yapısına uygun düşmeyen hareketlerde bulunmuş ve daha sonra dâr-ı şûrâdan ihrâç edilmişti[1]. Bu gibi davranışların önüne geçmek ve mecliste herkesin düşüncesini özgürce beyân edebilmesini sağlamak üzere, dâr-ı şûrâ üyeleri ve kâtibler, -önceki rütbeleri ne olursa olsun- diğer devlet memurlarının rütbelerinden farklı olarak bir rütbe ve seviyeye getirildi. Ayrıca, teşrîfâttaki yerleri tesbit edilerek, başkan ve üyelere yeni rütbelerine uygun nişanlar verildi[2].

3- Dâr-ı Şûrâ-yı Bâbıâlinin Lağvı

Esâsen dâr-ı şûrânın faaliyetleri, yetkileri ve meclis-i vâlâ ile olan ilişkilerinin boyutları hakkında bilgilerimiz son derece azdır. Bunda, yeni kurulan bu müesseselerin aralarındaki ilişkilerin tam olarak belirlenmemesinin de etkili bir âmil olduğu şüphesizdir. Dâr-ı şûrânın etkin ve faal olmayan bir çalışma hayatından sonra lağvedildiğini görüyoruz. Üyelerinin bir kısmı meclis-i nâfı'aya, bir kısmı da meclis-i vâlâya naklolundu (Gurre-i C 1255/12 Ağustos 1839)[3]. Gerek meclis-i vâlâ ve ge-

---

1 Ayrıca, kendisini meclis-i vâlâya üye tayin ettirmek isteyerek dâr-ı şûrâyı hakir görmek ve meclis-i vâlâ üyelerinden Zîver Efendi'nin oturduğu Sıdkî-zâde yalısının kendisine verilmesini istemek gibi davranışlarda bulunması üzerine Dersa'âdet veya Boğaziçi'nde ikamet etmek üzere azledilmiştir (6 RA 1254/30 Mayıs 1838, *TV.*, Nr. 165).

2 Törenlerde diğerlerine karışmamak için bütün törene katılanlar ve ulemâdan sonra, önde reisleri olduğu halde yeralacaklardı (22 RA 1254/15 Haziran 1838, *TV.*, Nr. 166; Stanford J. Shaw, Aynı mak., S. 76, s. 12-13). Törenlerde Meclis-i Vâlâ Başkanı Hüsrev Paşa ile Dâr-ı Şûrâ Reisi Dâvûd Paşa'nın büyük vükelâdan olmaları hasebiyle bunların vükelâ safında ve iki meclis müftüleri Abdülkadir Beyefendi ile Çerkeşli Mehmed Efendi'nin ilmiyeden olmaları sebebiyle, bunların da ilmiye safında yeralmaları gerektiğine dair başvekâletden yazılan bir arz üzerine, pâdişah, konuyu teşrîfâtî efendi ile görüşeceğini söyleyerek kabul etmedi. Teklife göre reisler vükelâ ile merâsimi icrâ ettikten sonra teşrîfâtî efendinin bir işareti ile öne çıkarak kendi üyeleri ile tekrar törene katılacaktı (11 L 1254/28 Aralık 1838, HH., Nr. 24016). Yaptığımız araştırmalarda pâdişahın konuyu teşrîfâtî efendi ile görüşüp tekrar ele aldığına dair bir bilgiye rastlayamadık. Şûrâ başkanına pırlanta, üyelere roza taşlı ve rütbe-i sâniye kıymetinde, iki mukayyide de yine roza taşlı, fakat, rütbe-i sâlise değerinde nişanlar darbedilmesine karar verildi (BEO., *Ayniyât Def.*, Nr. 796, s. 33). Nişanlar hazırlanarak düzenlenen bir törenle sahiplerine verildi (10 CA 1254/1 Ağustos 1838, *TV.*, Nr. 168).

3 BEO., *Ayniyât Def.*, Nr. 766, s. 49. Dâr-ı Şûrâ Başkanı Davud Paşa, Ankara Müşirliğine; üyelerden Ârif Efendi eski maaşı olan 12.500 ve kâtip Âtıf Bey 7.500 kuruş maaş ile meclis–i vâlâ üyeliklerine atandılar. Yine kâtip Nâsır Efendi, meclis-i vâlâ kâtib-i evvelliğine ve mukayyid Nebil Efendi, meclis-i vâlâya atandılar. Dâr-ı Şûrâ Mukayyidi Bâhir Efendi ise eski memuriyeti olan sadâret mektûbî odasına döndü. Dâr-ı Şûrâ Müftüsü Çerkeşli Mehmed Efendi, 10.000 kuruş eski maaşıyla meclis-i nâfı'a müftülüğüne, üyelerden Sâlih ve Raif Efendiler 10.000'er ve Lebîb Efendi 7.500 kuruş eski maaşlarıyla meclis-i nâfı'a üyeliklerine tayin edildiler. Hacı Edhem Efendi ise azledildi (27 C 1255/7 Eylül 1839, Cevdet, Nâfı'a, Nr. 410; 27 Receb 1255, İ. DH., Nr. 120; BEO., *Ayniyât Def.*, Nr. 766, s. 84, 99). Mehmet Seyitdanlıoğlu, her ne kadar Tanzimat'ın ilânıyla meclis-i vâlâya merkezî bir konum verilerek meclis-i umûmînin kurulması ile dâr-ı şûrânın yetkilerinin bu kurumlara devredilip, meclis-i vâlâya ilhâk edildiğini yazıyorsa (Seyitdanlıoğlu, "Tanzimat'ın Ön Hazırlıkları...", s. 134) da,

rekse dâr-ı şûrâ, zikrettiğimiz nedenlerden, devleti uzun bir zamandan beri meşgûl eden dış problemlerden ve özellikle de Mısır meselesinden dolayı Tanzimat'a kadar pek başarılı çalışmalar yapamamışlardır.

E- MECLİS-İ MA'ÂRİF-İ UMÛMİYE

Konunun incelenmesine geçmeden önce bir husûsun belirtilmesinde fayda mülâhaza etmekteyiz. Aşağıda incelediğimiz eğitim konusunun modernleştirilmesi sürecinde ilk bakışta çalışmamızın kapsamını aşarak dönemin maârif sistemini de ele aldığımız ve esas konudan uzaklaştığımız husûsu göze çarpar ki, doğrudur. Ancak, biraz kasıtlı olarak bu şekilde konunun dışına taşma tehlikesini de göze alarak, devrin maârif sisteminin modernleştirilmesini ve reformları uygulayacak kişileri yetiştirecek müesseseleri ele alma zorunluluğunu duyduk. Zirâ, icrasına girişilen reformları uygulayacak insanların yetiştirilmesi, reformların başarısı açısından son derece önemliydi. Dolayısıyla reform sürecini inceleyen böyle bir çalışmada eğitimdeki değişimin ve yeni eğitim müesseselerinin etraflı bir şekilde ele alınmasının bir fazlalık olmayacağı görüşünden hareketle yeni usûlde memur ve devlet adamı yetiştirmeye yönelik atılımları, zihniyet değişiklerini ve müesseseleri de ele almayı tercih ettik. Yani bu, bilinçsiz bir fazlalık ve teferruâttan ziyade, şuurlu bir tercihti. Bu husûsa dikkat çektikten sonra şimdi esas konumuz olan eğitimin modernleştirilmesinin incelenmesine dönebiliriz.

1- Eğitimin Modernleştirilmesi İçin İlk Teşebbüsler ve Mekâtib-i Rüşdiye Nezâretinin Kurulması

Ülkede esâslı reformlar yapmak düşüncesinde olan Sultan II. Mahmud, bu değişiklikleri gerçekleştirmenin yolunun eğitimden geçtiğinin bilincinde olduğundan, yeniçeriliğin kaldırılmasından önce ilk olarak bu konuya eğilmiştir. Bu amaçla öncelikle 1240(1824-25) senesinde yayınladığı bir irâde ile ilköğretimi mecbûrî hâle getirdi. Zirâ, âileler, bir süreden beri 5-6 yaşına gelen çocuklarını okullardan alarak para kazanmak ve sanat sahibi olmalarını sağlamak için bir ustanın yanına çırak olarak verdiklerinden, çocuklar, câhil ve dînî vecîbelerini yerine getirecek bilgiden mahrûm kalıyorlardı. Bunu önlemek için sözkonusu irâde ile çocukların ergenlik çağına

---

bu birleşmenin Tanzimat'ın îlânından daha önce gerçekleştirildiğini görüyoruz. Zîrâ, dâr-ı şûrâ, Gurre-i CA 1255(13 Temmuz 1839) tarihinde lağvediliyor; Gülhâne Hatt-ı Hümâyûnu'nun ilân tarihi ise 25 Şa'ban 1255(3 Kasım 1839)'dur. Bu birleşme hadîsesi olsa olsa gelen köklü değişmelere bir hazırlık olabilir.

gelmedikçe ve mektepten mezûn olmadıkça bir san'ata verilmemeleri, anasız babasız olup küçük yaşta çalışmak zorunda kalan çocukların ise ustaları tarafından sabah ve öğleden sonra olmak üzere günde iki kere ergenlik çağına kadar mektebe gönderilmeleri emredildi. Mektepten mezûn olan çocukların hocaları ile berâber kadıya gidip mezûn olduklarına dair belgeyi almaları ve sözkonusu belge olmaksızın esnâfın hiçbir çocuğu yanına çırak olarak kabul etmemesi nizâma bağlandı. Bu nizâm, o sırada esnâf yanında bulunan çıraklar için de geçerliydi. Yani onlar da mekteplere devam etmek zorundaydılar.

Mektepten mezûn olmayan çocukları çalıştıranlar tesbit edildiğinde, âilesi, esnâf, esnâf kethüdâsı ve mektep hocası cezâlandırılmak üzere Bâbıâlî'ye bildirilecekti. Sözkonusu okullarda önce Kur'an-ı Kerîm öğretildikten sonra çocuğun kabiliyetine göre *tecvîd* ve *ilmihâl* gibi dersler okutuluyordu. İstanbul, Galata, Üsküdâr ve Eyüp kadıları, bütün mahalle imâmları, esnâf kethüdâları ve mektep hocalarına alınan bu kararların halka iletilmesi konusunda sıkıca tenbihât yapıldı[1].

Burada ilköğretimin mecbûrî hâle getirilmesinde temel endişenin dinî olduğu açıkça görülüyor. Bu buyuruldu metni iki yönden önem taşımaktadır. Birincisi, zikrettiğimiz gibi dünyevî hiç bir kaygı sözkonusu edilmeyip tamamen dinî bir amaç güdülmesi; ikincisi ise, halkın çocuklarını mekteplere göndermek istememesi. Birinci maddenin zihniyeti îtibâriyle taşıdığı mahzûr -zirâ İslâm Dini hem dünya hem de ahiret hayatını tanzîm ettiğinden bu tek taraflı yaklaşım esasen bu dinin özüne de aykırıydı- daha sonra aşağıda göreceğimiz gibi 1254(1838) tarihli düzenlemede esâslı bir şekilde ele alınacaktır. İkinci maddede işâret olunan vâkıanın esâs nedeni ise, halkın pratik beklentileri ve mekteplerde okuyan çocukların pek az bir kısmının devlet dairelerinde iş bulabilmeleri keyfiyeti olmalıdır. Sebep ne olursa olsun, daha sonra 1246(1830-31) senesinde tahsîl için Avrupa'ya da 150 öğrenci gönderen Sultan Mahmud, bu hareketleriyle ileride yapacağı reformlara hazırlık niteliğinde olan temel eğitim kurumlarını öncelikle bu şekilde dinî bir tabana oturtmakla kendisine gelebilecek tepkileri azaltmayı düşünmüş olmalıdır. Ancak, zikrolunan irâdenin ne denli uygulandığı konusu açık değildir. Bununla berâber, hemen ardından yeniçeri ocağının kaldırılması, Rus Harbi, Mısır ve Bağdad vs. gibi büyük çaplı iç karışıklıkların, eğitim meselesine eğilmeye fırsat vermediğini 1254(1838) senesinde konunun daha ayrıntılı bir şekilde yeniden ele alınmasına gerek duyulmasından anlıyoruz.

---

[1] Mahmud Cevâd, *Ma'ârif-i Umûmiyye Nezâreti. Târihçe-i Teşkîlât ve İcrâât* , İstanbul 1338, s. 1-3.

İlköğretimin mecbûrî hâle getirilmesine dair bu ilk teşebbüsün saydığımız nedenlerden dolayı başarısız olması üzerine Tanzimat'ın ilânının hemen arefesinde konunun yeniden ele alındığını görüyoruz. Ancak, bu kere eğitimden beklentilerin çok daha esaslı bir şekilde tesbît edildiği gözleniyor. Zirâ, meclis-i umûr-ı nâfı'adan kaleme alınan lâyıhada ilim sâyesinde elde edilen dünyevî ve uhrevî kazançlar sıralandıktan sonra, son derece sağlam ve ileri bir mantıkla, üretim ve ilerleme ile teknoloji yani teorinin ilişkilerine dikkat çekiliyordu. Şöyle ki, verilen örnekte amelî bilginin icrâ edilen san'atta -ne kadar derin olursa olsun- ilerlemeyi sağlayamayacağı, gerçek ilerlemenin ancak ilim (teori) ile olabileceği zikredildikten sonra, önceki asırlarda ilimde ulaştığı mertebeye temâs edilerek, Osmanlı Devleti'nde, bir müddetten beri ilmin *metrûk hükmüne* girmiş olduğu belirtiliyordu. Harbiye, Bahriye, Hendesehâne ve Tıp mekteplerine alınan öğrencilerin temelde iyi bir eğitimden geçmeden ve Türkçe kitap okuyacak bir seviyeye gelmeden kendilerini birdenbire bu mekteplerde Arapça, Farsça ve Fransızca karşısında bulunca bocaladıklarından ve pek başarılı olamadıklarından bahisle bu menfî durumun, bir türlü nizâm ve düzen altına alınamayan *sıbyan mekteplerin*in (mahalle mektepleri) yeniden ele alınıp düzenlenmesiyle bertaraf edileceği zikrediliyordu.

Bu amaçla önce sıbyan mektebi hocalarının bilgi seviyelerinin tesbit edilerek yeterli olanlarının yerlerinde bırakılması, öğrencilere ayrı ayrı ders vermek yerine aynı düzeyde olanların bir araya getirilerek sınıf usûlüne göre ders verilmesi, âilelerin 4 ve en nihâyet 5 yaşına gelen çocuklarını sıbyan mekteplerine vermeye mecbûr tutulması, okul masraflarını karşılayamayacak kadar fakir olan âilelerin çocuklarının okutulması için bir iki tane fukara mektebi açılması, bu mekteplerde *hece* ve *Kur'an* ; bunların üzerinde yeralan ikinci derece mekteplerde (*selâtin-i izâm mektepleri*) ise Türkçe *inşâ*, *nahiv*, *nuhbe* ve *subha-i sıbyan* gibi lügat, *Birgivî Risâlesi* vs. ahlâk kitapları, *hatt* ve *kitâbet* derslerinin okutulması, bu orta mekteplere bir iki kere Kur'an'ı hatm ve ilmihâli tahsil etmiş öğrencilerin alınması, buralardan mezûn olan çocukların kabiliyetlerine uygun mevcut veya kurulacak yüksek okullara (*mekâtib-i âliyye*) gitmeleri, çocuklarını çeşitli nedenler ileri sürerek sıbyan mekteplerinden geri almak isteyen velilere izin verilmemesi gibi konular meclis-i nâfı'a tarafından teklif edildi. Bu şekilde bir uygulamayla kısa sürede çok adam yetiştirileceği de eklenen teklifte ayrıca, bu konuda ilim ve âlimlere umûmî nezâreti olan şeyhülislâmın da fikrinin sorulması ve sözkonusu prensiplerin bütün ülkede uygulanmak üzere ilk anda İstanbul'un pilot bölge olarak seçilmesi de sözkonusu ediliyordu.

Dâr-ı şûrâ-yı Bâbıâlî'de görüşülen meclis mazbatasına, sınıf usûlü ve sıbyan mekteplerinden mezûn olanların bir iki hatim ile orta dereceli okullara alınmaları konuları olmak üzere iki noktadan îtirâz edildi. Dâr-ı şûrâ, sözkonusu sınıf sisteminin

alfabeyi ve heceyi öğrenmiş olan çocuklara uygulanabileceğini, ancak, henüz alfabeyi bilmeyenlerin her birine harflerin ayrı ayrı öğretilmesinin gerektiğini, bunun da sınıf sistemiyle gerçekleşemeyeceğini ileri sürerek konunun tekrar görüşülmesini; diğer konuda ise bir iki kere Kur'an'ı hatm etmekle orta dereceli okullarda okutulan muhtelif derslere uygun alt yapının oluşturulamayacağı, oluşturulsa bile bu mekteplerde bunca ders ile uğraşılırken, Kur'an'ın ihmâl edileceği belirtilerek, sıbyan mekteplerinden tecvîd ve kıraate uygun olarak Kur'an'ı 5-6 kere hatmetmiş öğrencilerin orta dereceli okullara (selâtin-i izâm mektepleri) alınması keyfiyetinin meclis mazbatasına eklenmesi ihtâr edildi.

Meclis-i nâfı'a ise verdiği cevâpta; konunun yanlış anlaşıldığını, sınıf sözcüğü ile ders bazında yani alfabe, ilmihâl, Kur'an ve tecvîd okuyanların ayrı ayrı oluşturacakları şubelerin ifâde edilmeye çalışıldığını; bir iki kere Kur'an hatmetmekten de tecvîd, ilmihâl ve Kur'an'ın tamamen öğrenilmesinin kasdedildiğini söyleyerek konuya açıklık getirdi. Ayrıca, orta mekteplerdeki fakir çocuklara da evkaf-ı hümâyûn nezâreti tarafından belli bir haftalık bağlanmasını teklîf etti.

Daha sonra meclis-i vâlâ, orta mekteplerde okutulacak olan sarf ve nahiv derslerinin önemine işâret edip sarf dersinde *emsile*den başlanarak *binâ*, *maksûd* ve *izzî*, *nahiv*den de, *avâmil*in, ilerleyip *sarf*den *nuhbe* ve *Birgivî Risâlesi*ne çıktıklarında ise, inşâ ve ahlâk kitâplarının okutturulması; İstanbul'da bir araştırma yapılıp bir kaç mektebin orta derece mektep olarak seçilmesi, şeyhülislâm vâsıtasıyla buralara atanacak hocaların tesbit edilmesi, orta mekteplere öncelikle devlet hizmetinde bulunanların çocuklarının alınması, vakti geldiğinde sıbyan mekteplerinden orta dereceli okullara, oradan da yüksek okullara alınacak öğrencileri tesbit ve tayin etmek üzere şeyhülislâm tarafından ulemâdan bir kişinin nâzır olarak atanması konularını teklîf etti. Çıkan irâde ile sözkonusu hususlar onaylanarak İmâmzâde Es'ad Efendi, Anadolu pâyesiyle *mekâtib-i rüşdiye nâzırı*, Mehmed Nazîf Efendi de başkâtip tayin edildi[1].

Nezârete atanan İmâmzâde Es'ad Efendi'ye Anadolu pâyesine mahsûs nişanın verilmesini âmir 22 Şabân 1254 (10 Kasım 1838) tarihli irâdeden nezâretin ku-

---

[1] 21 ZA 1254(5 Şubat 1839), *TV.*, Nr. 176; Mahmud Cevâd, *Aynı eser*, s. 6-20; Süleymâniye Ktb., Hüsrev Paşa, Nr. 853; Lütfî, *Târih*, V, 137; Osman Ergin, *Aynı eser*, II, 383-385. Es'ad Efendi'nin memûriyetinin icrâ olunduğuna ve nezâretin isminin "mekâtib-i rüşdiyye nezâreti olarak tesbitine dâir olan hatt-ı hümâyûn için bkz. HH. Nr. 51545. Nâzır Es'ad Efendi'ye 8.000, başkâtip es-Seyyid Mehmed Nazîf Efendi'ye 1.000, ikinci kâtibe 500 ve kırtasiye masrafları için de 500 kuruş olmak üzere nezârete her ay emti'a gümrüğü gelirlerinden 10.000 kuruş maaş tahsis edildi (10 N 1254/27 Kasım 1839, BEO., *Ayniyât Def.*, Nr. 796, s. 104).

ruluşunun bu tarihten bir kaç gün önce gerçekleştirildiğini anlıyoruz[1]. Es'ad Efendi, ilk olarak İstanbul, Üsküdâr, Galata ve Eyüp'de bulunan mekteplerin ve bunlarda okuyan öğrencilerin isim ve miktarının bir dökümünün evkaf ve Haremeyn nezâretleri kayıtlarından çıkarılmasıyla işe başladı[2].

2- Mekteb-i Ma'ârif-i Adliye

Esâsen İmâmzâde Es'ad Efendi nâzırlığa atandığında bir tane bile rüşdiye mektebi mevcut değildi. Modern okullara nümûne olmak üzere ilk olarak Sultanahmed Câmii Sultan Mahfili'nde daha ziyâde devlet memuru yetiştirmek amacıyla *Mektep-i Ma'ârif-i Adliyye* (Mekteb-i İrfâniyye, Mekteb-i İrfân) adıyla bir okul açıldı[3]. Mektebin bir diğer görevi de devlet dairelerinde hâlen çalışan memurların devamlarının temin edilerek bilgi seviyelerinin yükseltilmesini sağlamaktı.

Modern manâda ilk kurulan orta dereceli okul olması nedeniyle bu mektepten biraz bahsetmek istiyoruz. Mektebin kesin kuruluş tarihi açık olmamakla berâber, kuruluşuna dâir evrakın deftere kayıt tarihi olan 27 ZA 1254(11 Şubat 1839)'dan biraz önce kurulduğunu tahmin edebiliriz. Hâriciye ve mâliyenezâretlerinin gözetimi altında bulunacak olan mektep, öğretmen odası, kütüphâne, 6 dershâne ve 100 kadar yatılı öğrencinin kalmasına yetecek şekilde inşâ edilecekti. Dershâneler anfi şeklinde olacaktı. Alınacak öğrenciler öncelikle Bâbıâlî ve Bâb-ı Defterî'de çalışan devlet memurlarının çocukları arasından seçilecek ve mektebe girmek için de sözkonusu iki nezârete başvurulacaktı. Kalemlerin ihtiyâcı olan memurlar da dışarıdan değil, mekteb mezûnlarından imtihânla seçilerek alınacaktı. 18 yaşından büyüklerin kabul edilmeyecekleri okulda bir kaç yıl öğrenim görüp de başarılı olamayanlar, kalemlerin dışında başka bir işte istihdâm olunmak üzere mektepten çıkarılacaktı. Okulda *sarf, nahiv, Arapça, Farsça, mantık, hatt* çeşitleri; ve ileride Arapça grameri tam olarak öğrenildikten sonra da -gramerleri birbirlerine benzediğinden dolayı- *Fransızca* ve

---

1 22 Şaban 1254, HH., Nr. 22801; Nr. 22801-A. Mahmud Cevad, nezâretin kuruluş tarihini yanlış olarak resmî yazının Takvîm-i Vekayi' de yayınlanma tarihi olan 21 ZA 1254 olarak vermektedir (*Aynı eser*, s. 23).

2 21 N 1254(8 Aralık 1838), BEO., *Ayniyât Def.*, Nr. 796, s. 112.

3 Aslında İstanbul şehremâneti binâsının bulunduğu yerde olan Bâb-ı Defterî'nin Topkapı Sarayı'na nakledilerek binânın tamir ettirilip mektep olarak kullanılması düşünülmüş, ancak, 5 ZA 1254(20 Ocak 1839)'da Bâbıâlî'nin yanması ve yeni binâsı yapılıncaya kadar bu binâya taşınması üzerine sözkonusu tasarı uygulanamamıştı. Bunun üzerine mektep, Sultanahmet Câmii Sultanmahfili'nde öğrenime başlamıştı (İhsân Sungu, *Aynı mak.*, s. 215; M. Cevâd, *Aynı eser*, s. 25-27). Eski binânın ise tamir ettirilerek İslâm ülkelerinden İstanbul'a gelen kişilerin ağırlanacağı misâfirhâne hâline getirilmesine karar verildi (15 C 1255/26 Ağustos 1839, İ. DH., Nr. 64; O. Ergin, *Aynı eser*, II, 404-405).

Fransızca olarak *hendese*, *coğrafya*, *tarih*, *politika* kitâpları okutulacaktı. Genel imtihânlar ise, her sene muharrem ayında yapılacaktı[1].

Yukarıda belirttiğimiz gibi Sultanahmed Câmii Sultan Mahfili'nde tahmînen 28 Muharrem 1255 (13 Nisan 1839) tarihinden önce öğretime açılan okulda, Fransızca, tarih ve politikaya dair eserlerin okutulması ve yatılı kısım bulundurulması hususlarındaki kararların uygulanamayıp düşünceden ibâret kaldığını görüyoruz[2]. Mektepte, öğrencilerin devamlarının sağlanması için düzenli yoklama defterleri tutulmaktaydı[3]. Yeni usûlde ders vermek üzere ihdâs edilen bu mektep, kurulduktan kısa bir süre sonra mekâtib-i rüşdiye nezâretine[4], öğrencilerin okula kabul edilme işlemleri de belli bir bürokratik usûle bağlandı[5].

Bu okullardan ikincisi Süleymaniye Câmii Külliyesi'ndeki Taş Mektep'te açılan *Mekteb-i Ulûm-ı Edebiyye*dir (3 M 1255/19 Mart 1839). Burada da öğrenciler üç sınıf hâlinde eğitim görüyorlardı, fakat, diğerinden farklı olarak bu sınıflara hazırlık niteliğinde olan sınıflar (*mülâzim*) da vardı. Öğrencilerin her birine ihtiyâçlarını karşılamak için maaşlar bağlandı. Mekteb-i Edebiye ilk mezûnunu 1841 yılında verdi[6].

Bu dönemde mekâtib-i rüşdiye nâzırının görevi, bu iki mektebe nezâret, haftada birer gün okulları teftiş, dersleri dinleyerek öğrencilerin durumlarını ve aksaklıkları yerinde tesbit etmek ve giderilmesine çalişmakdan ileri geçmiyordu[7]. Ku-

---

1 *MMD.*, Nr. 8999, s. 15-17; 27 ZA 1254, *Meclis-i Tanzimat Def.*, (Kalem Nizâmı) Nr. 27, s. 34-39; İhsân Sungu, *Aynı mak.*, s. 212-225; Osman Ergin, *Aynı eser*, II, 397-402.

2 İhsân Sungu, *Aynı mak.*, s. 213, 215. Faik Reşid Unat, mektebin açılış tarihini 11 Şubat 1839 olarak vermektedir. Ancak, kaynak göstermediği için bu tarihi esâs almaktan ziyâde zikretmeyi uygun gördük (*Aynı eser*, s. 16). Mektebin açılışından hemen sonra öğrencilere 15.000 kuruş atiyye verilmesi, o dönemde okula verilen önemi açıkça göstermektedir (13 RA 1255/27 Mayıs 1839, Cevdet, Mâliye, Nr. 21947).

3 Gurre-i C 1255(12 Ağustos 1839), Cevdet, Maarif, Nr. 327; Nr. 2479.

4 12 ZA 1255(17 Ocak 1840), BEO., *Ayniyât Def.*, Nr. 766, s. 156.

5 Okula girmek isteyen bir öğrenci, dilekçe ile Bâbıâlî'ye başvurduktan ve sadrazamın mekâtib-i rüşdiye nâzırma hitâben kabul edilmesine dair yazacağı buyuruldusundan sonra, nâzırın yazısı üzerine ruus-ı hümâyûnu verilerek okula alınıyordu (4 M 1256/8 Mart 1840, Cevdet, Maarif, Nr. 170; Nr. 24, 21 M 1255). Bu okula daha ziyâde vükelâ ve devlet ileri gelenlerinin çocukları, daha sonra kurulan mekteb-i ulûm-ı edebiyyeye ise halktan kişilerin çocukları devam etmekteydi (Osman Ergin, *Aynı eser*, II, 386-391).

6 F. R. Unat, *Aynı eser*, s. 42; Hüseyin Hüsâmeddin-İbnülemin, *Aynı eser*, s. 54; Osman Ergin, *Aynı eser*, II, 386-393.

7 27 RA 1257(19 Mayıs 1841), *MMD.*, Nr. 8999, s. 52.

rulduktan kısa bir süre sonra bu iki okulun da programlarının iyice oturup okutulan derslerin belirginleştiğini ve okullara ilginin hayli arttığını görüyoruz[1].

Maarifin düzenlenmesi ve modern eğitim kurumlarının kurulmasına yönelik bu ilk ciddî teşebbüs, başarılı olamadı. Zirâ, *sıbyan*, *rüşdiye* ve yüksek (*mekâtib-i âliyye*) olmak üzere üç aşamalı olarak tanzîm edilmesi düşünülen eğitim müesseseleri arasındaki organizasyonu sağlamak ve programlar geliştirmek üzere kurulan mekâtib-i rüşdiye nezâreti, sözkonusu iki mektebe nezâret etmenin dışında pek bir varlık gösteremedi. Rüşdiye mekteblerinin yaygınlaştırılması işinde görülen bu başarısızlığın münferid ve sıbyan (mahalle) mekteplerinin ıslâhı faaliyetlerinde durumun farklı olduğunu iddiâ etmek güçtür. Bunu, 1845 senesinde konunun tekrâr ele alınıp kesin bir çözüme kavuşturulmak istenmesinden anlıyoruz.

3- Meclis-i Muvakkat-ı Ma'ârifin Kuruluşu ve Faaliyetleri

Sultan Abdülmecid, Bâbıâlî'yi mu'tâd olan ziyâreti sırasında yayınladığı bir hatt-ı hümâyunla ülkede uygulamaya konulan reformlardan askerî reformların dışında hiç birisinin istenilen düzeyde olmadığından ve aslında askerî reformların da güçlü ve ileriye dönük bir şekilde devamlılığının diğer reformların başarılı olmasına bağlı olduğundan bahisle, bu durumun kendisini ziyâdesiyle üzdüğünü ve düzeltilmesi için ne gerekiyorsa yapılmasını emretti. Padişâh, reformların bu başarısızlığını izâha çalışırken de çok önemli olan...*hiçbiri esâslı ve etrâflı tutulmadığından mıdır nedir?...* sorusunu sorarak, devlet ileri gelenlerini sert bir dille eleştirdi. Pâdişâh, reformların başarısı önündeki en büyük engel olan cehâletin ortadan kaldırılması ve memleketin ma'mûr bir hâle getirilmesi için ülkenin gereken yerlerinde mektepler açılması gerektiğini de sözlerine ekliyordu (4 M 1261/13 Ocak 1845)[2]. Yani, reformların başarısı ile eğitim arasında doğrudan ilişki olduğunu ifâde ederek çok önemli bir konuya parmak basıyordu. Çünkü, bu radikal reform sürecinde eğitime

---

[1] Mekteb-i maârifin mevcûdu öğrenci ve kalemlerden devam eden kâtiplerle beraber 386 kişi olup, okutulan dersler ve kitaplar şunlardı; emsile, binâ, maksûd, izzî, avâmil, izhâr ve kâfiye. Hoca sayısı 8 hademe sayısı da 10'du.
Mekteb-i ulûm-ı edebiyenin mevcûdu ise üç sınıf ve bunlara hazırlık olmak üzere dört mülâzim sınıfının toplamı olmak üzere 305 kişiydi. Bu mektebin öğretim kadrosu ise, iki hoca ve bir muâvinden oluşuyordu. Görüldüğü gibi mekteplerin hazırlık sınıflarında sarf (gramer), ileri sınıflarında da nahv (sözdizimi, sentaks) kitapları okutulmaktaydı (15 Safer 1258/28 Mart 1842, İ. DH., Nr. 2721).
O devrin merkezî idâre ile iyi ilişkileri olan müşâhidi Ubicini, mekteb-i maârif-i adliyede 250 ve ulûm-ı edebiyede 120 öğrenci bulunduğunu, bu mekteplerde Arapça ve Farsça dilbilgisi, hatt, tarih ve coğrafya derslerinin okutulduğunu ve bu okulların Fransız okulları örnek alınarak düzenlendiğini ifâde ediyor (*Türkiye 1850*, I, 197).

[2] 4 M 1261, *A. AMD.*, Nr. 374, s. 30; 12 M 1261, *TV.*, Nr. 280; Engelhardt, *Aynı eser*, s. 54-55.

gerekli ağırlığın verilmediğini rahatlıkla söyleyebiliriz. Yeni müesseseler kurulurken, insan unsurunun bu değişikliklere fikren hazırlanmadığı, yani reformları uygulayacak olan insanların eğitilerek reformlar için gerekli olan alt yapının oluşturulmadığı müddetçe, yapılanların bir isim değişikliğinden ibâret olacağı bu değişim sürecinde açıkça belli olmuştu. 1845 senesine kadar reformları uygulamak için gerekli bürokratları yetiştirmek üzere yukarıda sözkonusu edilen iki mektebin dışında köklü bir eğitim reformunun uygulanamadığını görüyoruz. İşte bu açıdan Abdülmecid'in sözkonusu ettiği durum konumuz bakımından son derece önem taşımaktadır.

Padişahın bu emir ve ikazları doğrultusunda hemen işe başlandı. Konu, meclis-i vâlâda ele alınarak mahalle mekteplerinin düzene konması için ayrıntıları görüşmek üzere bir *meclis-i muvakkat*in kurulmasına karar verildi. Üyelerinin uhdelerinde bulunan önceki memuriyetlerine de devam edebilmelerinin sağlanması için haftada iki gün toplanması kararlaştırılan meclis, bir başkan ile altı üye ve bir kâtipten oluşuyordu. Çalışma yeri Bâbıâlî olarak tesbit edilmişti. Meclis, ele aldığı konulara dair tanzîm edeceği mazbataları meclis-i vâlâya takdîm edecek ve burada da uygun bulunursa irâdesi çıkmak üzere pâdişaha arzedilecekti (21 Safer 1261/29 Şubat-1 Mart 1845)[1]. Seçilen üyeler 24 Safer 1261(4-5 Mart 1845) tarihinde işe başladılar[2].

Meclis, ilk olarak 1254(1838)'de olduğu gibi evkaf-ı hümâyûn nezâreti kayıtlarından mevcut mekteplerin bir dökümünün çıkarılmasıyla işe başladı[3]. Daha sonra çok önemli üç lâyıha hazırladı. Bunların birisi eğitimin temelini oluşturan sıbyan mekteplerinin ıslâhına, diğeri orta dereceli okulları oluşturmak üzere rüşdiye mekteplerinin ve üçüncüsü de yüksek ilimlerin (*ulûm-ı âliyye*) tahsil edileceği bir *dârülfünûn*ün kurulmasına dair idi. Görüldüğü gibi mektepler, bu düzenlemeyle 1254(1838)'deki ıslâhat programında olduğu gibi üç kısıma ayrılmıştı. Bunların

---

1 Meclis başkalığına ilmiye mensûbu ve meclis-i vâlâ üyesi olan Abdülkadir Efendi, üyeliklerine de yine ilmiyeden ve Dâr-ı Şûrâ-yı Askerî Üyesi Ârif Hikmet Beyefendi ve Mekâtib-i Funûn-i Harbiye Nâzırı Ferik Emin Paşa, Vak'anüvis Es'ad Efendi, Fetvâ Emini Ârif Efendi, Meclis-i Vâlâ Üyesi Sa'îd Muhibb Efendi, Mütercim-i Evvel Fuad Efendi, kâtipliğe de Âmedî hulefâsından Recâî Efendi atandılar (21 Safer 1261. İ. Mes. Müh., Nr. 46; 11 Safer 1261, *Meclis-i Vâlâ Def.*, Nr. 470, s. 21-25; 4 RA 1261, *TV.*, Nr. 283; *Tanzimat-ı Hayriyye'den Sonra Neşrolunan Kavânin ve Nizâmât.* İstanbul Üniv. Ktb., TY. Nr. 3236, s. 451-52; Lütfî, *Târih*, VIII, 19; Mahmud Cevâd, *Aynı eser*, s. 27-30; "Maârif Nezâreti'nin Târihçesi", *Sâlnâme-i Nezâret-i Ma'ârif-i Umûmiye*, Sene 1321, s. 19; H. A. Ubicini, *Türkiye 1850*, I, 191). Görüldüğü gibi başkan ve üyeler ilmiye, askeriye ve kalemiye olmak üzere çeşitli kesimlerden konularında bilgili insanlardan seçilmişti.

2 . DH., 4972.

3 İlgili yazı ile eğer bu mekteplerin bir listesi varsa gönderilmesi, şâyet yoksa hemen tanzîm edilmesi isteniyordu (9 C 1261/15 Haziran 1845. BEO., A. MKT., 24/87).

dışında, eğitim işleriyle ilgilenmek üzere Bâbıâlî'de daimî bir maarif meclisi kurulması, mekteplerin ıslâhının pilot bölge olarak seçilen İstanbul'dan başlatılması, bir kişinin *ma'ârif-i umûmiye nâzırı*[1] olarak atanması, eski Cebehâne kışlası arsasında kurulmak üzere dârülfünûnun plân ve keşfinin sonradan yapılıp irâdeye arzedilmesi ve bütün bu işlerin gerçekleştirilebilmesi için gerekli olan paranın Trabzon, Musul ve Bosna vâlilerinden temin edilmesi de meclis tarafından yapılan teklifler arasındaydı. Bu konu üzerine sâdır olan irâde ile öncelikle sıbyan mekteplerinin ıslâhıyla işe başlanılarak tedrîcî olarak diğer mekteplerin düzene konulması, daimî meclisin bir ân önce kurulması ve giderlerin karşılanması zımnında teklif edilen tarzdan sarf-ı nazarla başka bir çârenin düşünülmesine karar verildi[2]. Bütün bu hususlar görüşülürken zikredilen reformların gerçekleştirilebilmesi için gerekli olan mâlî kaynağın temini konusu, en önemli ve güç problemi oluşturduğu gibi tedârik edilmesinin de epey zaman aldığını görüyoruz[3].

Meclis-i muvakkatin hazırladığı bu eğitim reformu programında göze çarpan en önemli yenilikler, çeşitli ilimlerin okutulacağı bir dârülfünûnun kurulmak, maârif işlerinin merkezî bir organ tarafından (meclis) plânlanmak ve icrâya konulmak istenmesidir. Bu konulara dair önceki lâyıhalarda herhangi bir ipucu yoktur. Bu şekilde yeni tasarlanan konulardan ikincisi aşağıda görüleceği gibi tatbik sahasına konulmasına rağmen, dârülfünûnun kurulması bu ilk plânda gerçekleştirilemeyecek

---

1 Bu sadâret arzında açıkça *ma'ârif-i umûmiye nâzırı* tabiri geçmektedir. Ancak, bilindiği gibi daha sonra atanacak kişiye *mekâtib-i umûmiye nâzırı* ünvânı verilecek ve bu tabir 1273 tarihine, yani, ma'ârif-i umûmiye nezâretinin kuruluşuna kadar kullanılacaktır.

2 Belgede gösterilen diğer konular daha sonra arzedilmek üzere görüşülecekti. Zikredilen masraflar için ilk anda gerekli olan 1.000 küsûr kesenin (500.000 kuruş) Tanzimat'tan müstesnâ ve hayli gelirleri olan Trabzon Müşiri Abdullah Paşa ve Musul Vâlisi Mehmed Paşa ile Bosna vâliliğine yeni atanan Halîl Kâmilî Paşa'dan istenmesi arzolunuyordu. Ancak, pâdişâh verdiği cevâpta sözkonusu kişiler parayı verseler bile bunu, kendi kârlarından vermeyeceklerini ve ileride bir yolunu bulup halkın sırtına yükleyeceklerini ifâde ederek başka bir yolun aranmasını belirtiyordu (6 ZA 1261/6 Kasım 1845, İ. DH., Nr. 5710; F. Reşid Unat, *Aynı eser*, s. 18-19; Engelhardt, *Aynı eser*, s. 56). Dârülfünûn hakkındaki karar daha sonra verileceğinden daha önce sözkonusu edilen yerde, yani bâb-ı hümâyûn civârındaki eski cebehâne ve yanındaki Sultan Sarayı arsaları üzerinde gerektiği kadar dershâne, oda ve binanın yaptırılarak burada kurulması kararlaştırıldı (10 ZA 1262/30 Ekim 1846, *TV.*, Nr. 306).

3 Başka bir mâlî kaynak bulunmasına dair irâdenin çıkmasından sonra konuyu yeniden ele alan meclis-i vâlâ, bunun üzerine Rusya ile akdedilen ticâret antlaşması ile arttırılacak gümrüklerden elde edilecek gelir fazlası, İzmir Gümrüğü'nün ihâlesine yapılacak birkaç bin keselik zam fazlası veya evrak-ı sahîha gelirlerinden tesviye edilmesini teklif ediyordu (22 Safer 1262/19 Şubat 1846, İ. DH., Nr. 6634). İlgili vesikada sözkonusu teklifin kanunlaştığına dair irâde bulunmamaktadır. Bu durumda ya bu teklifler kabul edilmemiştir - ki bu durumda yine de kabul edilmediğine dair irâde olmalıdır- veya irâdesi başka bir yerdedir veyahut da kayıptır. Ancak, biz, irâdesini bulamamamıza rağmen, mâlî arayışları belirtmesi açısından bu teklifleri de zikretmeyi uygun gördük.

ve uygulanmaya konulması uzun yıllar alacaktır[1]. Meclis-i muvakkat, eğitimin ıslâhı programının ana hatlarını bu şekilde çizdikten sonra yerini *meclis-i maârif-i umûmiye*ye bırakarak varlığına son verdi.

4- Meclis-i Ma'ârif-i Umûmiyenin Tesîsi

Yukarıda izâh ettiğimiz gibi meclis-i muvakkatin faaliyetleri çerçevesinde üç sınıfa taksim edilen eğitim teşkîlâtına nezâret etmek ve gerekli düzenlemeleri görüşmek üzere bir de dâimî meclisin kurulmasına karar verilmişti. Padişâh meclisin bir an önce faaliyetlere başlamasını arzu etmekteydi. Bunun üzerine kurulan meclisin başkanlığına meşhûr matematikçilerden Ferik Emin Paşa getirildi. Üye sayısı da altı olarak tesbit edildi. Çalışma yeri olarak meclis-i vâlâ dairesinde bir oda tahsis edilen meclis, Meclis-i Vâlâ Reisi Rıf'at Paşa ve Hâriciye Nâzırı Reşîd Paşa'nın müşterek nezâretleri altındaydı. Üyelerin üzerlerinde ikinci bir işleri olduğundan ilk anda meclisin belli bir toplanma periyodu olmayıp arada bir toplanması düşünülüyordu (3 Re-

---

[1] Dârülfünûnun bu şekilde açılmasına karar verildikten sonra, keşif ve plânları ayrıntılı bir surette yapılarak mimarlığı İtalyan Gaspare Fossati'ye verildi. Kasım 1846'da inşâsına başlanılan ve 125 odalı olarak inşa edilen binanın inşaatı, 6 Mart 1865 tarihinde tamamen bitirildi. Binasının bir kısmı daha önce tamamlanan dârülfünûnda ilk önce halka açık umûmî dersler şeklinde 13 Ocak 1863 tarihinde öğretime başlandı. Bu şekilde ilk verilen dersler fizik, kimya, tabii bilimler ve tarihti. Ancak, binasının mâliye nezâretine tahsis edilmesi neticesinde dersler Mart 1865 tarihinde kesilmek zorunda kalındı. Bunun üzerine yeni bir dârülfünûn binâsı inşâ edilerek 1869'tarihinde tamamlandı. *Maârif-i umûmiye nizâmnâmesi*nin yayınlanmasıyla da nizâm ve hukûk yönü iyice ortaya çıkan dârülfünûn, 20 Şubat 1870'de tekrar öğretime açıldı. Okutulacak kitâbların hazırlanması için bir *tercüme cemiyeti* kurulduysa da encümen-i dâniş gibi, bu da başarılı olamadı. Aralık 1870'de Cemâleddin Efgânî'nin Peygamberliği bir san'at olarak değerlendiren konuşması üzerine dârülfünûna tepkilerin artması sonucunda 1872 senesinde dersler tekrar tatil edildi. Dârülfünûnun esaslı bir şekilde öğretime başlaması ise, ancak Sultan Abdülhamid'in tahta çıkışının 25. yıldönümü olan 1900 yılında olmuştur. Geniş bilgi için bkz. Ekmeleddin İhsanoğlu, "Dârülfünûn'un Târihçesine Giriş, İlk İki Teşebbüs", *Belleten*, LIV/210, Ankara 1990, s. 699-738; O. Ergin, *Aynı eser*, II, 545-563. Ergin, dârülfünûnun bir orta mektep, daha iyimser bir tercihle lise seviyesinde bir okul olduğunu söylüyor (s. 548-549).

ceb 1262/27 Haziran 1846)[1]. Ancak, daha sonra meclisin her hafta pazartesi ve perşembe günleri toplanması kararlaştırıldı[2].

Bu düzenleme ile yani meclisin kurulması ve hâriciye nâzırı ve meclis-i vâlâ başkanının ortak denetimleri altında bulunması keyfiyeti konumuz açısından son derece önem taşımaktadır. Zirâ, artık bu reform ile eğitim konusunda gözle görülür bir laikleşme başlıyordu. Bu döneme kadar şeyhülislâmlığa bağlı olarak yürütülen eğitim işlerinde bundan böyle Bâbıâlî'nin yani hükûmetin etkisi yavaş yavaş çoğalmaya başlamıştı. Ayrıca, yeni meclisin, reformlarda dinamo vazifesi gören sözkonusu iki müessesenin denetimi altına verilmesi de tesâdüfî değildir. Çünkü, eğitim olmadan gerçekleştirilecek reformların kesinlikle eksik ve aksak olacağını tecrübelerle anlayan bürokrat Tanzimat aydınları, bu suretle eğitim mekanizmasını ellerine geçirerek reformları daha rahat ve etkili bir şekilde yönlendirmek istemişlerdir. Maârifin şeyhülislâmlıktan ayrılıp tamamen bu iki makamın, yani sivil bürokratların denetimine verildiğini, gerek maârif-i umûmiye meclisi riyâseti ve gerekse mekâtib-i umûmiye nezâretine atanacak kimselerin bu makamlar tarafından teklif edilmesi keyfiyeti de açıkça göstermektedir[3].

---

1 Üyeliklere Nakibüleşrâf Es'ad Efendi, Defter Emini el-Hâc Sa'id Muhib Efendi, Hâriciye Müsteşarı Âlî Efendi, Dâr-ı Şûrâ-yı Askerî Üyesi Ferik Mehmed Paşa, Reisületibbâ-i Şehriyârî İzmirli İsmail Efendi ve Divân-ı Hümâyûn Tercümânı Fuad Efendi; kitâbete de Recâî Efendi atandılar (27 Receb 1262, *TV.*, Nr. 303; Mahmud Cevâd, *Aynı eser*, s. 30-33; 3 B 1262, *Cerîde-i Havâdis*, Nr. 287; "Maârif Nezâreti'nin Târihçesi", *Sâlnâme-i Nezâret-i Maârif-i Umûmiye*, Sene 1321, s. 19-20; Ubicini, *Türkiye 1850*, I, 192). Ubicini, meclisin bir başkan, 8 üye ve iki kâtibden oluştuğunu yazıyor (*Aynı eser*, I, 57). Verdiği bilgi doğru. Zirâ, 7 M 1263(16 Ocak 1845)'de Abdülhak Efendi, Cemâziyelâhir'de de Mirlivâ Derviş Paşa üyeliğe atandı (Mahmud Cevâd, *Aynı eser*, s. 33; 26 CA 1263, BEO., A. DVN., 25/64). Meclisin kurulmasına dâir Reşîd Paşa'nın takdîm yazısının bir sûreti için bkz. Mehmed Selâhaddin, *Bir Türk Diplomatının Evrak-ı Siyâsiyesi*, İstanbul 1306, s. 266-267.

2 19 M 1267(24 Kasım 1850), İ. MV., Nr. 5778.

3 Meclis-i Maârif-i Umûmiye Reisi Nakibüleşrâf Es'ad Efendi'nin ölümü üzerine sâdır olan bir irâde ile uhdesinde bulunan nakibüleşrâflık, riyâset ve vak'anüvislik memuriyetleri boşalmıştı. Nakibüleşrâflık memuriyetine adam teklîf etmek şeyhülislâmın, diğer iki memuriyete tayin olunacak kişileri önermek de Bâbıâli'nin yetkisi dâhilinde olduğundan riyâsete Abdülhak Molla, vak'anüvisliğe de Recâî Efendi atanmıştı (6 Safer 1264/13 Ocak 1848, İ. DH., Nr. 8569; 9 Safer 1264, *Cerîde-i Havâdis*, Nr. 368). Bu vesika bize maârif işinin artık tamamen Bâbıâlî tarafından denetlendiğini göstermektedir. Mekâtib-i umûmiye nezâretinin müdürlüğe dönüştürülmesine dair sadâret arzında, konunun hariciye nâzırı, meclis-i vâlâ reisi ve sadâret müsteşarı arasında uygun görülüp arzedildiği zikrediliyor (18 M 1264/26 Aralık 1847, İ. DH., Nr. 8475). Buradan da böylesine önemli bir konuda bile şeyhülislâma danışılmayıp, Bâbıâlî'de sözkonusu üç memur arasında kararların alındığı açıkça anlaşılıyor. Yine, Kemâl Efendi'nin Berlin Sefâreti'ne tayini üzerine yerine Hayrullah Efendi'nin mekâtib-i umûmiye nezâretine atanmasını hâriciye nâzırı, meclis-i vâlâ başkanı ve sadâret müsteşarı, üçü ortak teklifle arzetmişlerdi (23 N 1270/19 Haziran 1854, İ. DH., Nr. 19075). Devrin müşâhidi, bu devir maârif ıslâhatında önemli görevler almış ve medreselerin yetiştirdiği son büyük âlimlerden

Meclis hemen çalışmalarına başladı. Hazırladığı bir lâyıha ile meclis-i muvakkatın genel olarak esâslarını koyduğu konuların ayrıntılarını tekrar ele aldı. İstanbul'daki mevcut mekteplerin ikiye ayrılarak küçükleri, daha ziyâde dinî ve ahlâkî yönü ağır basan bir eğitim vermeye yönelik sıbyan mektepleri, büyükleri ise, yine dinî eğitimin yanında insanlara gereken ilim, sanayi ve fenlere giriş mâhiyetinde bir eğitimin verileceği rüşdiye mektepleri olarak tanzîm edilmek üzere yeniden düzenlenmesi kararlaştırıldı. Lâyıhada ayrıca, mektep hocalarına gerçekleştirecekleri eğitimin esâslarını belirten talimatların verilmesi ve öğrencilerin, seviyelerinin tesbit edilerek sınıflara taksim edilmesi gibi husûslar da yer alıyordu. Hem eğitim konusundaki ıslahatları tesbit ve müzâkere, hem de bunların nasıl icrâ edildiğinin denetimi görevleri meclise verilmişti. Haftada nihâyet bir kere toplanacak olan meclisin ise, bu iki önemli görevin birarada yürütülmesini sağlayacak zaman ve imkânı yoktu. Bu durumda icrâ görevinin meclisten alınarak meclisin öngördüğü reformları tatbîk, konulan nizâmların ayrıntılarında gerekebilecek değişiklikleri meclise havâle ve mahalle mekteplerine nezâret etmek üzere üyelerden birine verilmesi, icrâ ile görevlendirilecek bu kişiye yardımcı olmak üzere, sıbyan mekteplerini gezip alınan kararların icrâ edilip edilmediğini teftîş ederek gözlemlerini bağlı bulunduğu icrâ organına, oradan da meclise aktarılmak üzere rapor edecek bir mu'âvinin ve yazışmaların yürütülmesi için de ayrıca bir kâtibin atanması, meclis kararında tavsiye olunuyordu. Yine, senelik 5.000 kese (2.500.000 kuruş) olan maârif tahsîsâtından yapılacak masrafların teferruâtının daha sonra meclis tarafından arzedilmek üzere, şimdilik gerek dârülfünûn ve gerek diğer mekteplerde lâzım olan kitâpların tercüme, haritaların hazırlanması vs. için ihtiyâç duyulan 1.000 kesenin (500.000 kuruş) mâliye hazinesinden verilmesi istendi. Ancak çıkan irâdede 1.000 kese yerine 500 kese (250.000 kuruş) verilmesi emri müstesnâ, sözkonusu edilen mekâtib-i umûmiye nezâretine Es'ad Efendi'nin atanması dâhil, diğer husûslar kabûl edildi (24 ZA 1262/13 Kasım 1846)[1].

Bu açıklamalardan eğitim reformu konusunda esas yetkili müessesenin meclis-i ma'ârif olduğu ve nezâretin de, üyelerinden birisi tarafından deruhde edilen mecli-

---

birisi olan Cevdet Paşa da mekteplerin evkaf-ı hümâyûn nezâretinden ayrılmadıkça düzelemeyecekleri kanaatindeydi (*Tezâkir*, Ankara 1967, IV, 37-38).

1 Nâzır Es'ad Efendi'ye 5.000, muâvinliğine atanan Kemâl Efendi'ye 4.000, nezâret kitâbetine atanan halifeye 500, meclis kâtip yardımcısına 650, evrakı muhâfaza ve kaydetmekle görevli mukayyide 500 kuruş maaş bağlandı (İ. DH., Nr. 6634). Bu irâdenin Takvim-i Vekayi'e derci ve bütün halka ilânı husûsunda çıkan irâde için bkz. 15 M 1263(3 Ocak 1847, İ. DH., Nr. 6903. Sözkonusu gazetede çıkan yazıda ilim önce *bedîhî* ve *nazarî* olmak üzere ikiye ayrılıp bunların tarifi yapıldıktan ve önceki devirlerde Osmanlı ilmî düşünce ve maârif teşkîlâtı hakkında kısa bilgi verildikten sonra. sistemin içinde bulunduğu bunalım arzedilerek yeni nezâretin kuruluşu anlatılır (21 M 1263/9 Ocak 1847, *TV.*, Nr. 316; 29 M 1263, *Cerîde-i Havâdis*, Nr. 316; M. Cevâd, *Aynı eser*, s. 34-36; Lütfî, *Târih*, VIII, 132).

sin bir icrâ organı konumunda bulunduğu açıkça anlaşılmaktadır. Zirâ, görüldüğü gibi meclis, yetkilerinin bir kısmını (yürütme) kendi isteğiyle üyelerinden birisine devretmiştir. Yine lâyıhada sözkonusu edildiği üzere nezâret, mekteplerin teftiş işlemi ve tutulan raporlardan meclisin haberdâr edilmesi husûslarından da rahatça anlaşılacağı gibi meclise karşı sorumludur.

Yukarıda belirttiğimiz gibi haftada iki gün toplanan meclisin ele aldığı konuların, daha sonra yapılan bir düzenleme ile ayda bir kere toplanacak olan *meclis-i umûmî-i maârif*te de ele alınmasına karar verildi. Umûmî meclis, her ayın ilk pazar günü, kış mevsiminde üyelerden birisinin konağında, yaz mevsiminde ise Bâbıâlî'de meclisin kendi dairesinde toplanacak ve meclis-i maârifin bir ay zarfında gerek ele alıp görüştüğü, gerekse icrâya koyduğu konular, burada tekrar ele alınacak ve ayrıca, meclis-i maârifin bir sonraki ay yapmayı düşündüğü faaliyetlerin bir dökümünü de meclis-i umûmîye takdim edecekti (19 M 1267/24 Kasım 1850)[1]. Aslında bu umûmî toplantıların daha önce de yapıldığını görüyoruz[2]. Ancak, bunun periyodik bir hâl alması sözkonusu tarihten sonra olmuş olmalıdır. Her ay icrâ edilmesi kararlaştırılan bu toplantıların muntazaman yapıldığını görüyoruz[3].

Kurulduğunda 6 üye ile işe başlayan meclisin, zamanla yeni maârif sisteminin yaygınlaşması ve buna bağlı olarak da işlerinin çoğalıp karmaşıklaşması neticesinde üye sayısının da giderek arttığını görüyoruz. Mekâtib-i umûmiye nâzırı ve muâvini, encümen-i dânişın kurulmasından sonra encümenin birinci ve ikinci başkanları ile sadaret müsteşarları meclisin tabii üyesiydiler. Bunların dışında maârife yatkın, ilmî açıdan yeterli kişiler ve müderrisler de üyeliğe atanıyorlardı. Zaman zaman değişmekle beraber, üye sayısı 20'ye kadar çıkmıştır[4].

Meclis, hiyerarşi açısından meclis-i vâlânın altında ve diğer bütün meclislerin üzerinde yeralıyordu.

---

1 Meclis-i umûmînin toplanmasına muharrem ayından îtibâren başlandı (19 M 1267, İ. MV., Nr. 5778). Cevdet Paşa, bu umûmî toplantılarda ele alınan konularm düzenlenen mazbatalarımn kendi kaleminden çıktığmı söylüyor. Bu meclisde maârif meclisi üyeleriyle berâber meclis-i vâlâ başkanı, hâriciye nâzırı, serasker ve Fuad Efendi de bulunurdu (*Tezâkir,* II, 11-12; *Tezâkir,* IV, 46).

2 Bunu, dârülmu'allimîn mektebine tayin edilen müdür, hocalar ve görevlilerin tesbîtine dâir olan vesîkada geçen şu tabir açıkça ortaya koymaktadır; *...geçen gün meclis-i âcizânemizin umûmîsi akd olunmuş olup...*(9 N 1263/21 Ağustos 1847, İ. DH., Nr. 8034).

3 19 ZA 1267(15 Eylül 1851), *Cerîde-i Havâdis*, Nr. 547.

4 Üyelikler için 1263-1272 arası devlet sâlnâmelerine bakınız.

5- Mekâtib-i Umûmiye Nezâretinin Kurulması ve Faaliyetleri

Mekâtib-i umûmiye nezâretinin kurulmasına dair irâdenin çıkması üzerine, nezâretin görevlerinin ayrıntıları ve görevlileri tekrar gözden geçirildi. Sıbyan ve rüşdiye mekteplerinin nezâreti Şeyhzâde Es'ad Efendi'ye tevcîh edildi. Harbiye ve Tıbbıye gibi askerî mektepler ise özel durumları gözönünde bulundurularak nezâretin idâresi altına alınmayıp eskiden olduğu gibi seraskerlik bünyesinde bırakıldı[1]. Şeyhzâde Es'ad Efendi'nin alınan karar gereği, ilk önce mekteplerin vakıf gelirleri, yer ve mevkilerine göre hangilerinin sıbyan, hangilerinin rüşdiye mektebi olacağını muâvini Kemâl Efendi ile birlikte tesbit ve tefrik ederek nizâma sokmak, aksaklıklarla, yapılması gerekli işleri meclise bildirmek görevleriyle işe başlaması kararlaştırıldı. Nâzırın maiyyetine ayrıca, birisi sıbyan, diğeri de rüşdiye mekteplerini her gün gezip yeni nizâmların nasıl uygulandığını denetlemekle görevli müfettiş mâhiyetinde birer yardımcı (*mu'în*) atandı. Mekteplerde mevcut hocalardan yeni düzenlemeye göre yeterli ve liyâkatli olanlarını imtihân ve tesbit işlemlerinde nâzıra yardımcı olmak üzere iki mümeyyiz, bu konulara dair cereyan eden günlük hâdiseleri meclise bildirmekle vazîfeli bir jurnal kâtibi ve gerektiğinde hocaları celb ve çağırmak üzere iki de hademe görevlendirildi (3 M 1263/22 Aralık 1846)[2]. Kadro îtibâriyle bu şekilde teşkîl olunan nezâret, çalışmalarına başladı. Sıbyan ve rüşdiye mekteplerinin öğrenim süreleri, okullara alınacak öğrencilerde aranan nitelikler ve okutulacak dersler belirlendi.

Sıbyan mekteplerine 6-10 yaş arası çocukların, rüşdiye mekteplerine de 10 yaşın üzerinde bulunanların devam etmesi, velilerin 6 yaşını doldurmadan 4 veya 5 yaşındaki çocuklarını okula kaydettirmelerinin mümkün kılınması, buna rağmen 6 yaşını geçmesine rağmen çocuğunu okula vermeyenlerin cezâlandırılması, bu gibileri araştırmak ve meclis-i ma'ârife bildirmek üzere memurların görevlendirilmesi, ekonomik gücü yerinde olanların çocuklarını okula verirken yapılan töreni icrâ etmeleri,

---

1 Askerî mektepler bu dönemde mekâtib-i umûmiye nezâretinin maiyyetinde olmayıp, ayrı olarak mekâtib-i harbiye nezâretinin emrinde bulunuyordu (14 R 1266/27 Şubat 1850, İ. MV., Nr. 4727; 9 CA 1266, *TV.*, Nr. 422).

2 Sıbyan mu'înine 750, rüşdiye mu'înine 1.000, mümeyyiz-i evvel ve sânî tayin edilen Süleymâniye Câmii Vâ'izi Şeyh Murâd ve Sultan Selîm Câmii Vâ'izi Hâfız Emin Efendilere ve hademelere 100'er kuruş maaş tahsîs edildi. Ayrıca, işten çıkarılan hocalar da memnûn edilecekti (İ. DH., Nr. 6923). Aradan bir sene geçtikten sonra Şeyh Murad Efendi'nin ölümü üzerine iki mümeyyizlik *mekâtib-i sıbyan mümeyyizliği* adı altında birleştirildi (18 L 1264/17 Eylül 1848, İ. DH., Nr. 3236). Nezâretin teşkil tarihi bazı kaynaklarda yanlış olarak M 1263 olarak alınmaktadır (M. Cevâd, *Aynı eser*, s. 34; "Ma'ârif Nezâreti'nin Târihçesi", *Sâlnâme-i Nezâret-i Ma'ârif-i Umûmiye*, Sene 1321, s. 20; M. Süreyyâ, *Nuhbe...*, III, 154). Oysa, bu yanlıştır. Zirâ, bu tarihte nezâretin kadrosu teşekkül ettirilmiştir, kendisi değil. Nezâret, yukarıda da açıkladığımız gibi 24 ZA 1262 tarihinde kurulmuştur.

sıbyan mekteplerinin 4, rüşdiyelerin ise 2 sene olarak tesbit edilen öğretim süreleri sonunda her iki mektep öğrencilerinin imtihânlarının yapılarak başarılı olamayanların bir müddet daha okula devam etmeleri, rüşdiye mekteplerinde sıbyan mekteplerinde okutulan derslerin seviyesinin biraz daha üzerinde *akaid*den Birgivî Risâlesi, *sarf* ve *nahv* derslerinin okutulması, yaşları ilerlemiş ve çalışmaya muhtaç fukara çocuklarının bilgiden mahrûm kalmamaları için sabahları sıbyan mekteplerine uğrayıp bir ders aldıktan sonra iş yerlerine gitmeleri gibi husûslar kararlaştırılarak halka ilân edildi (12 C 1263/28 Mayıs 1847)[1]. Çocuklarının eğitim masraflarından dolayı okullara gidememeleri tehlikesini önlemek için gerekli olan ders kitâpları, fakir halka bedâva dağıtılıyordu[2].

6- Nezâretin Müdürlüğe Tahvili ve Yeniden Nezârete Dönüş

Meclis-i Ma'ârif-i Umûmiye Reisi Emin Paşa'nın Rumeli ordusu müşîrliğine tayin edilmesi üzerine Şeyhzâde Es'ad Efendi, kendi isteği ile hastalığı yüzünden nezâret işlerini gereğince takip edememesini ileri sürerek daha zahmetsiz, ancak, daha yüksek bir memuriyet olan meclis riyâsetine atandı. Nezâret ise *müdürlük*e dönüştürülerek muâvin Kemâl Efendi, *mekâtib-i umûmiye müdürü* tayin edildi. Yukarıda sıbyan ve rüşdiye mekteplerini teftişle görevli olarak atandığı belirtilen iki memuriyet (mu'în) de lağvedilerek Vehbî Efendi, muâvin tayin olundu (18 M 1264/26 Aralık 1847)[3]. Bu düzenleme ile nezâretin rütbesi önemli ölçüde tenezzül ettirilmişti.

Kemâl Efendi, eğitim reformu meselesinin başından beri içinde yer alıp, reformları benimsemiş bir kişiydi. Bu çabaların başarıya ulaşması için de canla başla çalışmaktaydı. Hatta, masraflarını kendisinin üstlendiği iki tane rüşdiye mektebi inşâ ederek, burada kendi usûlleriyle gerçekleştirdiği eğitim ile öğrencilerine iki ay gibi

---

1 İ. DH., Nr. 7648. Sıbyan mekteplerinde *akaid*den Kasabbaşı-zâde İbrâhim Efendi'nin *Akaid-i İslâmiyesi* okutuluyordu (12 R 1263/30 Mart 1847, İ. MV., Nr. 1865).

2 Sıbyan mekteplerinde okutulan *İlmihâl Risâlesi*, 6.000 adet bastırılarak bunun 3.000 tanesinin bedâva mekteplere verilmesi kararlaştırıldı (18 R 1263/5 Nisan 1847, İ. DH., Nr. 7370).

3 Rüşdiye mektepleri mu'inliğine Nazîf Molla, sıbyan mektepleri mu'inliğine de Hâfız Vehbî Efendiler atanmıştı. Ancak, Nazîf Molla, sâdece maaşını alıp, memuriyetiyle pek ilgilenmediğinden bir müddet sonra azledildi. Müdür Kemâl Efendi'ye 5.000, Muâvini Vehbî Efendi'ye de 2.500 kuruş maaş tahsîs edildi (İ. DH., Nr. 8475; 24 M 1264, BEO. A. M., 4/91; Cevdet, Maârif, Nr. 6606; Nr. 6692, 24 M 1264; Nr. 6695, 25 M 1264; 26 M 1264, BEO., A. MKT., 106/95; 25 M 1264, *Cerîde-i Havâdis*, Nr. 366). Bu değişikliğin üzerinden iki hafta geçmeden Es'ad Efendi, vefât etti. Yerine başkanlık maaşı olan 5.000 kuruş ile meclis üyelerinden Abdulhak Molla Efendi başkan tayin edildi (6 Safer 1264/13 Ocak 1848, İ. DH., Nr. 8569; 2 RA 1264, BEO., A. DVN., 37/9; 20 Safer 1264, *TV.*, Nr. 365; 9 Safer 1264, *Cerîde-i Havâdis*, Nr. 368; Mahmud Cevâd, *Aynı eser*, s. 36-37).

kısa bir süre zarfında merâmını anlatacak derecede Farsça ve Arapça öğretmişti[1]. Bu çalışmalarının semeresini ise hem rütbesi arttırılarak hem de maaşına zam yapılarak gördü. Ardından yeni okullara örnek olmak üzere Bayezid, Üsküdâr, Tophâne ve Bâbıâlî civârında Ağa Câmii'nde rüşdiye mektepleri kurdu. Sıbyan mektepleri gerektiği gibi ıslâh edilemeyince, Kemâl Efendi, bu mekteplerin son senelerinde okutulacak dersleri rüşdiye mekteplerinin ilk sınıfına ve dârülfünûnda okutulacak derslere bir giriş mâhiyetindeki dersleri de son sınıfına koyarak rüşdiye mekteplerini sağlam temellere oturttu[2]. Bu mekteplere aldığı öğrenciler 6 ay sonra pâdişahın katıldığı bir törenle imtihân edilip çalışmaları pâdişah tarafından başarılı bulununca, mükâfât olarak müdürlük memuriyeti tekrar nezârete dönüştürüldü[3]. Mekteplerin ilk kuruldukларında hayli az (her birinde 25-30 kişi) olan öğrenci sayısı, halktan da gördüğü rağbet sonucu kısa sürede çoğaldı[4]. Bu arada İmâmzâde Es'ad Efendi'nin meclis-i vâlâ üyeliğine atanması üzerine uhdesinde bulunan maârif-i adliye mektebleri de mekâtib-i umûmiye nezâretine ilhâk edildi[5].

Eğitim alanında bu düzenlemeler olanca hızıyla devam ederken, sadarette meydana gelen bir değişiklik ile reformcuların soğuk terler döktüklerini görüyoruz. Zirâ, pâdişah, Serasker Damad Sa'îd Paşa'nın ısrarıyla Mustafa Reşîd Paşa'yı sadaretten azl ile yerine Sarım Paşa'yı sadrazam atadı (24 CA 1264/28 Nisan 1848). Bu şekilde nüfûzu daha da artan Saîd Paşa, Reşid Paşa ve bağlılarını dinî duygulara saygısızlıkta bulunmak ve dikkat etmemekle suçlayarak etkisiz duruma getirmek istedi. Ayrıca, rüşdiye mekteplerinde çocuklara ressamlık öğrettikleri gerekçesiyle harîta eğitiminin yasak edileceği söylentisinin yayılması üzerine Mekâtib-i Umûmiye Muâvini Vehbî Efendi, bütün harita müsveddelerini imhâ ettirdi. Ancak, gerek Sarım

---

1 18 M 1264(26 Aralık 1847), İ. DH., Nr. 8475. Kemâl Efendi, bu çabaları ve fakir çocuklara kalem, kâğıt ve elbise aldığı için 75.000 kuruş borçlanmış ve bir irâde ile borçlarının bir kısmını karşılamak üzere kendisine 25.000 kuruş atiyye verilmesine karar verilmişti (15 L 1265/3 Eylül 1849, İ. MV., Nr. 4229).

2 Cevdet Paşa, *Tezâkir,* IV, 38; O. Ergin, *Aynı eser*, II, 444.

3 Rütbesi ûlâ sınıf-ı sânîsine, maaşı da 7.500 kuruşa yükseltildi (25 Şaban 1264/27 Temmuz 1848, BEO., A. MKT. MVL., 9-A/58; 5 M 1264, İ. DH., Nr. 8438; 19 Şaban 1264, BEO., A. DVN., 38/49; 29 Şaban 1264, *TV.*, Nr. 386; Mahmud Cevâd, *Aynı eser*, s. 38-39, 60-61).

4 Her okulda 100'ün üzerinde öğrenci mevcuttu. Bu çoğalmaya paralel olarak mektepte görevli hoca ve hademelerin de maaşları arttırıldı (13 R 1264/19 Mart 1848, İ. DH., Nr. 3693). Ubicini, İstanbul'da 6 tane rüşdiye mektebinin bulunduğunu, bunlarda 870 öğrencinin devam ettiğini ve mektep sayısının 14'e çıkarılmasının düşünüldüğünü söylüyor. Bu okullarda okutulan dersleri ise şu şekilde sıralıyor: Arapça nahiv ve dilbilgisi, uslûp, tarih-i mukaddes, Osmanlı tarihi, dünya tarihi, coğrafya, aritmetik ve geometri (*Türkiye 1850*, I, 195-196).

5 15 ZA 1265(2 Ekim 1849), *TV.*, Nr. 412; M. Cevâd, *Aynı eser*, s. 40.

Paşa'nın Saîd Paşa'yı dizginlemesi ve gerekse aradan üçbuçuk ay geçmeden Reşîd Paşa'nın tekrar sadarete getirilmesi üzerine bu tehlike de ucuz bir şekilde atlatıldı[1].

Rüşdiye mekteplerinin geleneksel eğitim kurumlarının dışında bu şekilde yaygınlaşması, buralarda yeni usûle göre ders verebilecek öğretmenlerin varlığını ve bir öğretmen yetiştiren müessesenin kurulmasını zorunlu kılıyordu. Esâsen, yukarıda meclis-i muvakkatin çalışmalarını zikrederken bahsettiğimiz sıbyan ve rüşdiye mektebleri ile dârülfünûn kurulmasına dâir herbiri ayrı ayrı ele alınan lâyihalardan ikincisinde, yani rüşdiye mekteblerine âit olanında, bu mekteblere hoca yetiştirecek bir müessesenin kurulmasının gerekliliğinden de bahsedilmekteydi[2]. Bu amaçla, yeni maârif programlarına uygun bir şekilde eğitim vermeye muktedir öğretmenler yetiştirmeye yönelik olarak Türkiye'deki ilk öğretmen okulu olan *dârülmuallimîn*, İstanbul Fâtih'te kurularak öğretime açıldı (10 R 1264/16 Mart 1848)[3]. Bir kaç sene kuralları pek belirsiz bir şekilde, hatta öğrenim süresi bile tesbit edilmeden öğretime devam eden okul, daha sonra Cevdet Paşa'nın müdürlüğüne atanması üzerine yeniden bir düzenlemeye tâbi tutularak nizâm yönünden sağlam temellere oturtuldu[4]. Dârülmuallimîn kurulmadan önce, ihdas edilen rüşdiye mekteplerine gerekli öğretmenler yenilikçi medrese hocalarından seçiliyordu. Bu durumun, medreselerin etkisini sözkonusu yeni eğitim kurumlarına aktaracağı endişesi, Tanzimatçıları köklü bir değişiklik ile kendi yeni öğretim kadrolarını kurmaya yöneltmişti. Ancak, Tanzimatçılar Cevdet Paşa'nın deyimiyle işe ortadan başladılar[5]. Eğitimin temelini oluşturan mahalle (sıbyan) mekteplerini ele alıp bir düzene koyamadan rüşdiye mekteplerinin ve bunlara öğretmen yetiştirecek kurumların ihdâsına önem verdiler.

---

1 Vehbi Molla, bütün mekteplerde bulunan harîta müsveddelerini *kenef kubûrlarına* attırtmıştı (Cevdet Paşa, *Tezâkir* I, 10-11).

2 9 N 1263(21 Ağustos 1847), İ. DH., Nr. 8034. Bu vesîkada ayrıca dârülmuallimîne tayin olunan hocalar, okutulacak dersler, görevliler ve bunlara verilecek maaşlar hakkında da bilgi vardır.

3 23 RA 1264, *TV.*, Nr. 372; M. Cevâd, *Aynı eser*, s. 39-40; Cevdet Paşa, *Tezâkir*, IV, 38-39; F. R. Unat, *Aynı eser*, s. 30-31. Gerek Dârülmuallimîn ve gerekse Türkiye'de öğretmen yetiştirme politikası ile ilgili geniş bilgi için bkz. Cemil Öztürk, *Atatürk Devrinde Öğretmen Yetiştirme Politikası ve Öğretmen Yetiştiren Kurumlar*, M.Ü. Sosyal Bilimler Enstitüsü, Atatürk İlkeleri ve İnkılâp Tarihi Anabilim Dalı, Basılmamış Doktora Tezi, İstanbul 1991.

4 Okuma süresinin belirsizliğinin öğrenciler üzerinde yaptığı menfî tesir göz önüne alınarak okulun normal süresi 3 yıl olarak tesbit edildi. Ayrıca, mektepte bulunan eski talebelere de 2 sene ek süre tanınarak bu süre sonunda başarılı olamayanlar imtihân ile tesbit edilip okuldan çıkarılacaklardı (2 M 1267/7 Kasım 1850, İ. MV., Nr. 5661).
Dârülmuallimînin Cevdet Paşa tarafından tanzîm olunan nizâmnâmesinde okulun ve senelik derslerin süresi, öğrenci sayısı ve okula girişte aranılan şartlar, mezûnların muâmele şekli vs. konular ele alınıyordu. Nizâmnâmenin ayrıntıları için bkz. Gurre-i Şaban 1267(1 Haziran 1851), İ. DH., Nr. 6894.

5 Cevdet Paşa, *Tezâkir*, I, 10-11; IV, 41.

Bu ise, sıbyan okullarında iyi bir eğitimden geçemeden rüşdiyeye gelen öğrencilerden umulan başarının elde edilememesi sonucunu doğurdu. Oysa, yukarıda da izâh ettiğimiz gibi meclis-i muvakkatin lâyıhasında ıslâhata önce sıbyan mekteplerinden başlanacak, daha sonra rüşdiye mekteplerine geçilecekti. Ancak, bu tasarı uygulanamadı. İşe ortadan başlanmasının nedeni, daha önceki öğretim sisteminde orta öğretim (rüşdiye) mekteplerinin bulunmaması olabilir. Zirâ, geleneği olan bir müessesenin ıslâhı, yeni kurulan bir müessesenin ihdâsından daha zordur. Çünkü, ıslâh ederken geleneğin muhâlefetiyle karşılaşılabileceği gibi, statüsünü kaybedecek insanları da karşınıza almak ihtîmâli her zaman mevcuttur. Bu noktadan hareketle muhâlefetin az olacağı bir alan olan rüşdiye mekteplerinin yaygınlaştırılması işleminin Tanzimatçılara daha ma'kul ve mantıklı gelip ilgi ve dikkatlerini çekmiş olması gayet tabiidir. Ayrıca, sıbyan mekteplerinin daha ziyâde dinî temele dayalı eğitim vermeleri yüzünden, öğretmen ihtiyâçlarının medreselerden karşılanması düşünülerek bu mektepler için öğretmen yetiştirecek müesseselerin ihdâsının ikinci plâna bırakılmış olabileceği de akla gelen bir diğer ihtîmâldir[1].

Mekteplerin artmasına paralel olarak nâzır ve muâvinin işlerinin çoğalması ve zamanlarının büyük bir bölümünü meclis-i maârifde geçirmelerine mebni kendilerine teftîş işinde yardımcı olmak üzere sâdece mektepleri denetleyecek bir kişi görevlendirildi[2].

Bu arada Vâlide Sultan'ın Sultan Mahmud Türbesi yanında inşâ ettirdiği mektep (*dârülmaârif*), tamamlanarak törenle öğrenime açıldı (7 C 1266/20 Nisan 1850)[3]. Kemâl Efendi, bu okulu, rüşdiye mekteplerini bitirip kurulması düşünülen dârülfünûna gitmek isteyen öğrencilerin devam edeceği husûsî bir okul durumuna

---

1 Sıbyan mektepleri için öğretmen yetiştirmek üzere dârülmuallimîn-i sıbyan 1868 tarihinde kuruldu (C. Öztürk, *Aynı tez*, s. 8-11).

2 Bu dönemde İstanbul'da 300'den fazla sıbyan mektebi vardı. Müfettişliğe Davudpaşa Rüşdiye Mektebi Hocası Ahmed Efendi 1000 kuruş maaşla atandı (9 C 1266/22 Nisan 1850, İ. DH., Nr. 12385). Ubicini mekteplerin sayısını 396 ve öğrencilerin sayısını da 22.700 olarak vermektedir. Bu okulların İstanbul'un 14 ilçesine yaygınlaştırıldığını, her ilçede denetim işleriyle görevli teftiş memurlarının bulunduğunu, bu memurların reformların uygulanması, öğretmenlerin davranış ve eğitimlerini kontrol edilmesi ve gerekli görülen düzeltmelerin teklif ve rapor edilmesi görevlerine baktığını ifâde etmektedir (*Türkiye 1850*, I, 194-195).

3 4 C 1266, İ. DH., Nr. 12376; 23 C 1266, *TV.*, Nr. 425; Mahmud Cevâd, *Aynı eser*, s. 40-41; O. Ergin, *Aynı eser*, II, 449-453. Mektebin açılış törenine katılanların listesi için bkz. 7 C 1266, BEO. A. TŞF., 8/11. Bu okula alınacak öğrenciler, okul açılmadan imtihânla tesbit edildi. Öğrencilerde Arapça'dan sarf ve nahiv, Farsça'dan okunması gereken kitaplar, hesâba giriş ve coğrafya derslerini tamamlamış ve okumuş olmaları şartı aranıyordu (2 C 1266/15 Nisan 1850, *Cerîde-i Havâdis*, Nr. 479). İnşâ edilen mektebe daha sonra bir irâde ile *dârülmaârif* adı verildi (27 M 1267/2 Aralık 1850, İ. DH., Nr. 13324). Okulda Arapça, Farsça, hesâb ve coğrafya okutulmaktaydı. Daha sonra hendese (geometri) de ders müfredâtına dâhil edildi (5 CA 1269/14 Şubat 1853, İ. DH., Nr. 16635).

getirmek emelindeydi. Dolayısıyla, okulda az öğrenci bulunuyordu. Bunun sebebini soran Vâlide Sultan'a Kemâl Efendi'yi çekemeyen Vehbî Molla, yanlış bilgi vererek sıbyan mekteplerinden alınan öğrencilerle dârülmaârifi doldurmuş; Kemâl Efendi de bunun üzerine Avrupa'ya zorunlu seyâhat etmek mecbûriyetinde kalmıştı[1]. Seyâhatin diğer amacı da Avrupa'nın muhtelif ülkelerinin eğitim teşkilâtlarını incelemek ve bunlar hakkında bilgi sâhibi olmaktı[2]. Kemâl Efendi, bir yandan değişik Avrupa ülkelerinin eğitim düzenleri hakkında bilgi toplarken, diğer yandan da dersleri kolaylaştıracak bazı âlet ve kitâpların tedârik ve tercüme ettirtilmesi işleriyle uğraşıyordu. Bu yüzden ve Fransa'da okulların tatilde bulunmasından dolayı seyâhati iki ay daha uzatıldı[3]. Kemâl Efendi, ders kitâplarının bastırılması için Avrupa'dan litoğrafya makinesi de getirtmişti[4].

Devlet memuriyetlerinde rüşdiye mekteplerinden mezûn olanlar ile kendisini dışarıdan yetiştirip imtihânlara girerek başarılı olan kişilerin istihdâm edilmesi kanûn gereği olmasına rağmen, bunun zaman zaman ihlâl edilerek mektep mezûnu olmadığı

---

1 Cevdet Paşa'nın aktardığına göre Vehbî Molla, *Kemâl Efendi kendisinin icâd-kerdesi olan mekâtib-i Rüşdiyye'nin şân ü şerefine halel gelmemek içün Vâlide Sultan efendimizin mekteplerine ziyâdece çocuk koymak istemiyor. Yoksa emr olunduğu halde ben bir günde mektebi şâgirdân ile doldururum* demiş (*Tezâkir, IV,* 39). Diğer bir iddiâya göre, Kemâl Efendi, pâdişahın iltifâtına mazhar olunca, daha da ileri giderek medreselerin ıslahına kalkışır. Bunun üzerine İmâmzâde Es'ad Efendi ve taraftarları ile Kemâl Efendi arasında meydana gelen şiddetli tartışmalar üzerine her ikisi de meclis-i vâlâya getirtilerek burada da kavga etmeleri sonucunda Kemâl Efendi'nin Avrupa'ya, Es'ad Efendi'nin de Hicâz'a gönderilmesine karar verilir (O. Ergin, *Aynı eser,* II, 451-52).
Bu iddiâlardan hangisi doğru olursa olsun, ortada olan bir gerçek vardır ki, o da, Kemâl Efendi'nin Avrupa'ya gitmek zorunda kaldığıdır. Ancak, bu hâdise, Kemâl Efendi'ye daha sonra eğitim alanında uygulayacağı bir takım reformları, ana kaynağında görmek ve incelemek fırsatını vermişti.

2 Konuya dair olan irâdede Kemâl Efendi'nin diğer ülkelerin mekteplerini görüp usûl ve nizâmlarını öğrenmek, nezâret uhdesinde olmak ve 8 ay süre ile kalmak üzere Avrupa'ya gitmek istediği belirtilerek buna müsâde ediliyordu. Kendisine yurtdışında bulunduğu müddet zarfında 10.000 kuruş geçici maaş ve 25.000 kuruş yol harcırahı tahsis olundu (2 Şaban 1266/13 Haziran 1850, İ. DH., Nr. 12585; Ubicini, *Türkiye 1850,* I, 196-197). Kemâl Efendi'nin dönüşüne kadar nezârete Vehbî Molla Efendi vekâlet edecekti (22 Şaban 1266/3 Temmuz 1850, İ. DH., Nr. 12698; 12 N 1266, BEO., *Ayniyât Def.*, Nr. 776, s. 65; 1 N 1266, *Cerîde-i Havâdis*, Nr. 491).

3 Kemâl Efendi'nin seyâhatinin uzatılmasına dâir yazısı için bkz. 25 Z 1266(1 Kasım 1850, BEO. A. M., 8/73. Coğrafya derslerinin işlenişinde büyük kolaylık sağlayacak Türkçe harîta, atlas ve küreler îmâl ettirtti. Kemâl Efendi, bu seyâhati sırasında İngiltere, Belçika, Fransa ve Almanya'yı gezdi (21 RA 1267/24 Ocak 1851, İ. MV., Nr. 6146). 21 Receb 1267(22 Mayıs 1851) tarihinde ise seyâhatini tamamlayarak yurda döndü (25 B 1267, *Cerîde-i Havâdis*, Nr. 533). Daha sonra, Paris'te îmâl ettirdiği küre nümûnelerini pâdişaha arzetti (17 L 1267, İ. DH., Nr. 14391). İmâl ettirdiği 74 küre ile 12 harîta için 26.200 kuruş harcamıştı (21 Şaban 1269, İ. MV., Nr. 10544).

4 M. Cevad, *Aynı eser*, s. 61.

ve imtihânlara katılmadığı halde iltimâs ve adam kayırma sonucu memuriyete alınanların olması, mekteplerden de öğrencilerin aynı yolu denemelerine neden oluyor ve bu, hem Bâbıâlî'nin ve hem de mekteplerin kurulu düzenini bozuyordu. Meclis-i maâriften kaleme alinan bir mazbata üzerine çıkan irâde ile bu uygunsuzluğun önüne geçilmesi konusunda gereğinin yapılması için Bâbıâlî kalem şeflerinin dikkatleri çekildi[1].

Harbiye Mektebi'ne öğrenci yetiştirmek amacıyla kurulan Mekteb-i İ'dâdî'ye her sene verdiği mezûnların yerine dışarıdan öğrenci alınmaktaydı. Bu öğrencilerden kuralları ihlâl eden davranışlarda bulunanlar sonradan ihrâc edildiğinden, kendilerine yapılan masraflar boşa gitmiş oluyordu. Bunu önlemek için dâr-ı şûrâ-yı askerî bir mazbata hazırlayarak, bundan sonra alınacak öğrencilerin rüşdiye mekteplerinde hâlen okumakta olup Mekteb-i İ'dâdî'ye geçmeye istekli olanlardan alınmalarını teklif etti. Bu şekilde rüşdiye mektepleri öğrencilerine de şevk ve gayret geleceğini düşünen meclis-i maârif, teklifi olumlu karşıladı. Bundan böyle her sene, mektebe kaç kişi alınacağını seraskerlik, mekâtib-i umûmiye nezâretine bildirecek, bunun üzerine talebenin seviyesini belirten şehâdetnâme ve mektebin kaçıncı sınıfından derse başlayacağını belirten belge meclis-i maârif tarafından tanzîm edilerek seraskerliğe bildirilecekti[2]. Böylece rüşdiye mektepleri mezûnlarına sivil bürokrasinin dışında, askerî bürokrasinin de kapıları aralanmış oluyordu.

Ancak, sözkonusu karar Mekâtib-i Umûmiye Nâzırı Muâvini Vehbî Molla Efendi yüzünden, uygulanma safhasında bazı meselelere yolaçtı. Molla Efendi, Mekteb-i İ'dâdî'ye gidecek öğrencileri tesbit işleminde yolsuzluk yaparak meclis-i maârifte imtihân edilen çocukların ismiyle başka çocukları İ'dâdî'ye gönderdi. Bunun üzerine çocukların bilgisizliklerinin farkına varan Mekâtib-i Harbiye Nâzırı Derviş Paşa, kendilerine gönderilen çocukların sıbyan mektepleri seviyesinde olduğunu meclise bildirdi. Meclisin haysiyetine hayli dokunan bu mesele araştırıldığında Vehbî Efendi'nin yaptığı yolsuzluk ortaya çıktıysa da, bu, rüşdiye mekteplerinin sarsılan îtibârını iâde edemedi. Bu cürmü işleyen Âlî Paşa kliğine mensûp Vehbî Molla ise, cezâlandırılması gerekirken hâmisi tarafından korunarak hiç bir cezâ almadan kurtuldu[3].

---

1 12 Z 1268(27 Eylül 1852), İ. DH., Nr. 15970; 28 Z 1268, *Buyuruldu Def.*, Nr. 3, s. 127.

2 4 CA 1269(13 Şubat 1853), İ. DH., Nr. 16630; O. Ergin, *Aynı eser*, II, 447.

3 Cevdet Paşa, *Tezâkir*, I, 55-56.

7- Encümen-i Dânişin Kurulması

Ülkede ilmin geliştirilmesi ve cehâletin ortadan kaldırılması için yukarıda açıkladığımız meclis-i muvakkatın, yaptığı çalışmalar sonucunda aldığı kararlardan birisi de, çeşitli ilimlerin okutulacağı bir dârülfünûnun kurulmasıydı. Gerek burada okutulacak olan ve gerekse halkın eğitimi ve bilgilendirilmesi için ihtiyacı olan telif ve tercüme kitap ve eserleri hazırlamak üzere, ayrıca, *encümen-i dâniş* adıyla bir ilim heyetinin kurulması da kararlaştırılmıştı. Ancak, meclis-i muvakkat mazbatasında bu kurulun faaliyete geçmesi dârülfünûnün inşaatının tamamlanmasından sonraya bırakılmıştı. Mazbatada ayrıca, inşâ edilecek dârülfünûnda bir kütüphâne kurulması; encümene üye olarak atanacak kişilerin eski memuriyetleri de üzerlerinde kalmak şartıyla, 20'si dâhilî ve 20'si hâricî olmak üzere toplam 40 kişi olması; Türkçe'yi iyi bilmeyen insânların telif ve tercüme edecekleri eserleri redakte etmek üzere iki musahhih ile bir kâtibin atanması; yazılan kitabların sâde ve anlaşılır bir Türkçe ile yazılması vs. husûslar da yeralıyordu. Meclis, encümen üyeliğine atanmasını istediği kişilerin bir listesini de hazırlayıp takdim etmişti[1].

Sözkonusu binâlarm tamamlanmasına kadar boşuna vakit geçirilmemek ve bu zamanı en verimli bir şekilde değerlendirip kitab ihtiyacını karşılamak düşüncesinden hareket eden meclis-i maârif, encümenin hemen kurulup çalışmalara başlamasını teklif etti. Ayrıca, üyelerin çokluğunun çeşitli konularda bilgili insanların biraraya gelmesini ve bunun da maksada daha çabuk ve sıhhatli ulaşılmasını sağlayacağından, dâhilî üyelerin başkanlarıyla beraber 40 kişi ve hâricî üyelerin sayısının da sınırsız olması; encümene biri birinci, diğeri ikinci olmak ve birbirlerinin yokluklarında riyâset görevini üstlenmek üzere iki başkanın atanması; meclis-i muvakkat mazbatasında sözkonusu edilen musahhihlerin işleri dâimî olmayıp arada bir tashih işi çıkacağından bu iş için daimî görevli tayin edilmek yerine üyelerden birisinin görevlendirilmesi; kitâbet için de kalemlere maaşsız devam eden hevesli kâtiplerden iki kişinin tayîn edilmesi; kitap telif ve tercüme edecek kişilere verilmek için bir çeşit sermaye olmak üzere, daha önce maârif-i umûmiye idâresinin bu işler için senelik olarak ayırdığı 50.000 kuruşun encümene tahsis edilmesi ve dârülfünûn inşâ edilinceye kadar encümene dârülmaârifte bir odanın çahşma yeri olarak verilmesi konuları da lâyıhada önerilen diğer hususlardı[2]. Sözkonusu hususlar pâdişah ta-

---

1 Maalesef bu ilk üyelik için teklif edilen şahısların listesi elimizde yoktur (İ. MV., Nr. 6740). Bu vesikanın yayınlanmış şekli için bkz. Kenan Akyüz, *Encümen-i Dâniş*, Ankara 1975, s. 32-35.

2 9 R 1267(11 Şubat 1851), İ. MV., Nr. 6740. Vesîkanın yayınlanmış şekli için bkz. Cevdet Paşa, *Tezâkir*, IV, 47-50; K. Akyüz, *Aynı eser*, s. 44-49. Cevdet Paşa, bu kurumun Paris Akademisi örnek almarak kurulduğunu ve sözkonusu lâyıhanın kendi kaleminden çıktığını ifâde

rafından da kabul edilerek Ataullah Efendi-zâde Şerif Efendi birinci ve meclis-i maârif-i umûmiye üyelerinden Hayrullah Efendi de ikinci başkanlığa atandı (13 C 1267/15 Nisan 1851)[1]. Encümen üyeliğine tayin edilen kişilerin listesi ise, bir çok yerde bulunabileceğinden[2] burada tekrar zikretmeye lüzûm görmüyoruz. Böylece, kurulmasına dair kararın çıkmasından beş sene sonra da olsa encümen-i dâniş kurulmuş oluyordu.

Ayrıca, encümen-i dânişin görevleri, üyelerinin seçimi, üyelerde aranılan sıfatlar ve eser sâhiplerinin ödüllendirilmesi konularını içeren bir nizâmnâmesi de hazırlandı. Dâhilî üyeliklerden biri boşaldığında hâricî üyelerden birisi, encümende gizli oylama ve oy çokluğuyla seçilerek meclis-i maârife mazbata ile bildirilecek ve buradan da irâdeye arzedilecekti[3]. Başkanlıklardan birisinin boşalması halinde, meclis-i maârif tarafından yerine dâhilî üyelerden birisi oy çokluğuyla seçilecekti. Encümen üyelerinden birisi herhangi bir memuriyete atandığında üyelik uhdesinde kalacak, ancak, reislerden birisi riyâset görevini engelleyecek bir vazifeye tayîn

---

ediyor (s. 46-47). Bernard Lewis de bu fikirdedir ("Andjuman", *EI*, New Edition, Leiden 1960, I, 505).

1 İ. MV., Nr. 6740; Gurre-i Şaban 1267, *TV.*, Nr. 449; Cevdet Paşa, *Aynı eser*, s. 50-52; K. Akyüz, *Aynı eser*, s. 36-39; *Muharrerât-ı Nâdire*, Ty., III, 102-106. Mahmud Şâkir Ülkütaşır, yanlış olarak kuruluş tarihini 25 Receb 1267(26 Mayıs 1851) olarak vermektedir (Mahmud Şâkir Ülkütaşır, "Encümen-i Dâniş", *Aylık Ansiklopedi*, Yeni Seri, Nr. 10, Nisan 1950, s. 113; Aynı mlf., "Encümen-i Dâniş, İlk Türk Akademisi", *Akademi Dergisi*, İstanbul 1946, I/6, s. 17). Kaynak göstermediği için bu bilginin nereden alındığı anlaşılamıyor.
Esâsen encümen-i dâniş kurulmadan önce bu anlamda bir ilmî cemiyet daha kurulmuş olup bu, *Beşiktaş Cem'iyyet-i İlmiyyesi*dir. XIX. yüzyılın başlarında Melekpaşazâde Abdülkadir Bey, Vak'anüvis Şânizâde Ataullah Efendi, şıkk-ı sâlis defterdârı ve Tefsîr-i Mevâkib Yazarı İsmail Ferruh Efendi, Kethüdâzâde Ârif Efendi, Fehim Efendi gibi devrin ileri gelen bilim adamları, Beşiktaş'taki Şânizâde yalısında haftada bir kere toplanıp sohbet ve tartışmalar yapıyorlardı. Cemiyetin masrafları üyelerin aidâtlarından karşılanıyordu. Burada ayrıca, fennî, edebî ve felsefî alanlarda dersler de okutulmaktaydı (M. Cevad, *Aynı eser*, s. 69; Münir Aktepe, "Türkiye'de Akademi Meselesi ve II. Abdülhamid'e Dil Akademisi Hakkında Sunulan Lâyiha", *BTTD*, S. 8, Mayıs 1968, s. 23). Bu cemiyetin maarif tarihinde önemli bir yeri olmasına rağmen, hakkında bilinenler bundan ileri geçmemektedir. Ayrıca, bu cemiyet devletin kurduğu resmî bir müessese olmaktan ziyâde, meraklı ve bilgili insanların toplandığı bir fikir kulübü niteliğindedir. Encümen-i dâniş ise, devletin belli bir gayeyi gerçekleştirmek için plânlı ve programlı bir şekilde oluşturduğu resmî bir kurumdur.

2 Üyelerin listesi için bkz. İ. MV., Nr. 6740; Gurre-i Şaban 1267, *TV.*, Nr. 449; M. Cevad, *Aynı eser*, s. 46-57; Enver Behnan Şapolyo, "Encümen-i Dâniş'in Târihçesi", *Türk Kültürü*, Mayıs 1968, S. 67, 441-443; M. Şâkir Ülkütaşır, "Encümen-i Dâniş", *Aylık Ansiklopedi*, s. 113-114; Aynı mlf., "Encümen-i Dâniş, İlk Türk Akademisi", s. 18; K. Akyüz, *Aynı eser*, s. 58-62; Münir Aktepe, *Aynı mak.*, s. 24; Mithat Sertoğlu, "Türkiyede İlk İlimler Akademesi Encümen-i Dâniş", *BTTD*, Ocak 1973, Sayı 64, s. 13-14.

3 Nitekim, dâhilî üyelerden Emin Paşa'nın ölümü üzerine yerine hâricî üyelerden Mühendishâne-i Berriye Arapça Hocası Dağıstanî Hüseyin Nâzım Efendi, sözkonusu usûle riayeten, seçilmişti (5 Z 1267/1 Ekim 1851, İ. DH., Nr. 16023).

edildiğinde, meclis üyeliği uhdesinde kalmak şartıyla dâhilî üyelerden bir kişi meclis tarafından yerine başkanlığa atanacaktı. Hâricî üyeliğe atanacak kişi, meclis veya encümen başkanlarının teklîfi ile encümen tarafından seçilecekti. Encümen üyeliği bir *şeref pâyesi* idi. Hâricî üyelerden haberleşilerek yani maârife dair hazırlayacakları lâyıha ve kitapları encümene göndermek suretiyle bilgilerinden faydalanılacaktı. Türkçe bilme şartının aranmadığı bu üyeler maârife dair bilgilerini herhangi bir dilde encümene aktarabilecekti. Dâhilî üyelerde ise bir fen veya lisâna vâkıf olmanın yanında, herhangi bir dilden tercüme yapabilecek derecede mükemmel Türkçe bilmek şartı da aranıyordu. Ancak, Türkçe kitâbeti iyi olmadığı halde, bir fen veya lisânda bilgisi tam olanlar da üyeliğe seçilebilecekti. Reislerden birinin Arapça ve Farsça'da (*ulûm-ı Arabiyye ve Fârisiyye*), diğerinin de batı dilleri ve fenlerinde bilgili olmaları ve meclis-i maârif üyelerinden seçilmeleri şarttı.

Meclis-i maârif tarafından telif veya tercümesine gerek duyulan kitap, encümene havâle edilip burada üyelerden birisine oy çokluğuyla sipâriş edilecekti. Encümen bir kitabın telîf veya tercümesine gerek duyarsa, bu konuda meclis-i maârifin iznine başvuracak ve düzenlediği mazbatalar meclise havale edilecekti. Encümence tercüme veya telîf ettirtilen eserler, meclis-i maârifin onayı üzerine devlet matbaasında bastırılacaktı. Encümenin toplanabilmesi için aslî (dâhilî) üyelerin üçte birinin mevcut olması gerekiyordu. Aslî üyelerin encümene devam etmeleri mecbûrî olup, kanûnî mazereti olmadan bir sene meclise devam etmeyenler ihrâç edilerek yerlerine başkaları alınacaktı. Üyeler, normal hallerde her ayın ilk cumartesi günü, işlerin çokluğuna göre gerektiğinde 15 günde ve hatta haftada bir kere toplanabilecekti. Ayrıca, önemli bir durum olduğunda encümen olağanüstü toplanacaktı. Eser kaleme alan kişiler, atiyye ve madalya ile taltîf edilecekti (9 R 1267/11 Şubat 1851)[1].

Böylece, yukarıda söylediğimiz gibi 15 Nisan'da kuruluş işlemleri kesinleşen encümenin açılışı, 19 Ramazan 1267(18 Temmuz 1851) tarihinde pâdişahın da katıldığı bir törenle yapıldı[2]. Açılış günü, üyelerden Cevdet ve Fuad Efendiler (Paşalar) tarafından kaleme alınan *Kavaid-i Osmâniyye* adlı kitâp, pâdişaha ve en-

---

1 9 R 1267, İ. MV., Nr. 6740; Gurre-i Şaban 1267, *TV.*, Nr. 449; K. Akyüz, *Aynı eser*, s. 51-57; M. Sertoğlu, *Aynı mak.*, s. 14-15.

2 7 L 1267(5 Ağustos 1851), *TV.*, Nr. 453; Mahmud Cevad, *Aynı eser*, s. 45-46; K. Akyüz, *Aynı eser*, s. 12, 63-65; Cevdet Paşa, *Tezâkir*, IV, 56-57; Bernard Lewis, "Andjuman", *EI*, I, s. 505. Açılış yapılmadan iki gün önce üyelere verilecek olan ruusların şekli de tesbit edildi (17 N 1267/16 Temmuz 1851, İ. DH., Nr. 14310). Encümene dârülmaârifte tahsis edilen oda yeniden tefriş edildi. Odaya 32 tane koltuk ve iki de büyük masa alındı (27 Z 1267/23 Ekim 1851, İ. MV., Nr. 7511).

cümene sunuldu[1]. Bu şekilde encümen ilk meyvesini vermiş oluyordu. Türkçe'nin gramerine dair ilk eser olan bu eserden sonra bir de lügat yazılmasma karar verilerek encümende bir komisyon oluşturuldu. Ancak, bu tasarı başarıya ulaşamadı[2]. Encümen, ayrıca, hazırladığı bir teklîf yazısıyla Türkçe bir *genel tarih* yazılmasına karar vererek geniş bir komisyon oluşturdu[3]. Bu teşebbüsün de tamamen başarıya ulaşamadığını görüyoruz. Zirâ, bu plan çerçevesinde 1188-1241(1774-1826) seneleri arasındaki Osmanlı tarihinin yazılması görevi Cevdet Paşa'ya verilmişti[4]. Ve Cevdet Paşa, Osmanlı tarihçiliğinin yüz akı olan *Târîh-i Cevdet*ini sözkonusu görevlendirme doğrultusunda kaleme alarak bu tasarıdan sağlanan kısmî başarıyı temin etmişti. Çalışmalarını bu şekilde yürüten encümenin toplantılarının yapılacağı yer, gün ve saat, üyelere önceden davetiye gönderilerek bildiriliyordu[5].

1862 senesine kadar devlet sâlnâmelerinde varlığını gördüğümüz encümen-i dâniş, bu tarihten sonra ortadan silinip gitmiştir. Cevdet Paşa, bu encümenin ilk üyeleri arasında yer alan bazı kişilerin ilimlerinin yetersizliğini ve hatır için seçilmiş kişiler olduğunu sözkonusu ederek bu ikilik ve ayrılığın kendisini encümenin ilk açılış gününde bile hissettirdiğini söyler. Paşa'nın tasnifine göre bunlardan birisini *eshâb-ı dâniş*den olan Reşid Paşa ve takımı, diğerini de bunların karşılarında yer

---

1 *TV.*, Nr. 453; M. Cevad, *Aynı eser*, s. 46; E. B. Şapolyo, *Aynı mak.*, s. 441; M. Ş. Ülkütaşır, *Aynı mak.*, s. 113; Şerif Mardin, "Tanzimat ve Aydınlar", *Türkiye'de Din ve Siyaset*, İstanbul 1991, s. 272; Ali İhsan Gencer, "Encümen-i Dâniş ve Mustafa Reşid Paşa", *Mustafa Reşid Paşa ve Dönemi Semineri*, 13-14 Mart 1985, Ankara 1987, s. 34.

2 Cevdet Paşa, *Aynı eser*, s. 57-58; M. Ş. Ülkütaşır, *Aynı mak.*, s. 113.

3 Tarih, Başlangıçtan Hz. Musa'ya; Hz. Musa'dan Hz. Muhammed'e; Hicret'ten Abdülmecid Devri'ne kadar olmak üzere üç kısıma ayrılarak ele alınacaktı. Son kısım da Hicret'ten Osmanlı Devleti'nin zuhûruna ve Osmanlıların zuhûrundan Abdülmecid Devri'ne kadar olmak üzere ikiye ayrılıyordu. I. Kısım'ın yazılmasına Rüşdü Molla'nın başkanlığında Ferik İbrahim Paşa. Hüsâm Efendi, İlyas Efendi, Ahmed Cevdet Efendi, Sahak ve hâricî üyelerden Enis Efendi; II. Kısım'a Recâî Efendi, Kemâl Efendi, Subhî Bey, Müneccimbaşı Osman Efendi, Ali Fethi Efendi, Redhause, İstefenaki ve hâricî üyelerden Aleko; III. Kısmın I. Bölümü'ne Ferik Derviş Paşa, Ahmed Vefik Efendi, Miralay Nureddin Bey, Ahmed Hilmî Efendi ve Mekteb-i Tıbbıye hocalarından Bogos memur edilmişti (7 RA 1269/18 Ocak 1853, İ. DH., Nr. 16459). Bu iş için kütübhânelerde bulunan tarih kitâblarınm birer nüshasının toplanılarak dârülmaârife getirilmesi de kararlaştırıldı.

4 16 M 1270(19 Ekim 1853), İ. DH., Nr. 17685; Cevdet Paşa, *Aynı eser*, s. 58.

5 BEO., A. TŞF., 11/84. Üyeleri toplantıya çağrı pusulası şu şekildeydi;
Atûfetlü efendim hazretleri,
Şehr-i hâlin yirmiikinci pazar günü dârülmaârifde encümen-i dâniş akdi musammem olduğundan yevm-i mezkûrde saat altıda mahall-i mezkûrü teşrîf buyurmaları beyâniyle ihtâr-ı keyfiyyete ictisâr kılındı. Her halde emr ü fermân hazret-i menlehülemrindir.
Fi 19 L 1268
E'd-dâ'î Şerîf
Encümenin çalışmaları ve kendisine izâfe edilen eserler için bkz. Câhit Bilim, "İlk Türk Bilim Akademisi: Encümen-i Daniş", *H.Ü. Edebiyat Fak. Derg.*, Ankara 1985, III/2, s. 81-94.

alan muhâlifleri oluşturuyordu[1]. Nitekim, aralarındaki mücâdele, encümene üye seçimine kadar sirâyet etmişti[2]. Encümenin başarısızlığına neden olan bu siyasî iktidar mücâdelesinden başka bir diğer sebep de, üyelerin üzerlerinde ikinci bir memuriyetin bulunması ve encümen çalışmalarına gerektiği gibi zaman ve ağırlık verememeleriydi. Nitekim, üyelerin üçte bir oranında mevcut olması hâlinde toplantıların yapılması maddesi, bu tür üyelerin toplantılara devam edemeyecekleri düşünülerek nizâmnâmeye konmuş olmalı. Zirâ, üçte bir oranı gâyet düşük bir katılımdı. Bunun yanında, üyelikten çıkartma şartı da nizâmnâmeye konularak uzun süreli devamsızlıklar önlenmek istenmiştir. Oysa, vaktiyle Âlî Paşa, vükelânın ve büyük devlet memurlarının dâhilî üyeden addedilmesine karşı çıkarak telif ve tercüme işiyle bilfiil uğraşacak kimselerin üyeliğe atanması gerektiğini savunmuştu. Ancak, görüşleri kabul edilmeyip büyük devlet memurları, sâdece ilim adamlarının bulunması gereken bu encümenin üyeliklerine seçilmiş, bu da, gerçekten çalışacak insanların görev dışı kalmasına neden olmuş ve encümenin başarısızlığı sonucunu doğurmuştu. Bundan sonrasını devrin müşâhidinden dinleyelim: *Emr-i intihâba zâtiyyât karıştırıldı. Asla ehliyeti olmayanlar dahi kırklara karıştı. Encümenin binâsı bir sağlam esâs üzerine kurulamadı* [3]. Bütün bu temelde yapılan siyasî ve tercîh hatalarına, devletin o günlerde içinde bulunduğu maddî sıkıntılar, Kırım Savaşı(1853-56), Islahât Fermânı, Kuleli Vakası vs. iç ve dış siyasî olayların da eklenmesiyle, konu hakkında yazan yazarların *İlk Türk Akademisi* olarak niteledikleri encümen-i dâniş, gerekli başarı ve sürekliliği gösteremeden 12 yıl çalışma hayatından sonra dağıldı.

8- Meclis-i Muhtelit-i Maârif ve Ma'ârif-i Umûmiye Nezâretinin Kuruluşu

Eğitimi din ve mezhep farkı gözetmeksizin bütün halkın yararlanacağı bir konuma getirmek için teb'adan her milletin kendi mekteplerini yapmalarına izin veren irâdenin çıkmasından sonra bu mekteplerin öğretim yöntemleri ve hocalarının seçimi konularını görüşmek üzere, müslim ve gayrimüslim bütün teb'a temsilcilerinin katılacağı bir *meclis-i muhtelit*in tesîsi kararlaştırıldı. Meclis-i maârifte kurulan bir komisyon vâsıtasıyla yeni meclisin vazife nizâmnâmesi hazırlandı. Bu yeni düzenleme ile maârif teşkilâtında çok önemli değişikliklerin yapıldığını görüyoruz. Şimdi bu değişikliklere bir göz gezdirelim.

---

1 Cevdet Paşa, *Tezâkir,* I, 13.

2 Mustafa Reşid Paşa, rakiblerinden olan Ahmed Fethi Paşa'yı yabancı dil bilmesine rağmen üyeliğe seçtirtmemiş ve bu yüzden araları daha da açılmıştı (M. Sertoğlu, *Aynı mak.*, s. 14).

3 Cevdet Paşa, *Tezâkir,* IV, 52-53.

Sıbyan mekteplerinde her cemâat kendi dillerinde eğitim yapacak ve hükümet bu okulların programlarına müdâhele etmeyecekti. Bu mekteplerin hocaları, hükûmet ve halkın güvendiği, namuslu ve ehl-i ırz kişilerden mensûp oldukları rûhânî liderlerin kefâletiyle tayin edileceklerinden, edep ve kurallara aykırı davrandıklarında kendileri cezâlandırılacağı gibi bu durumdan rûhânî liderleri de sorumlu tutulacaktı. Rüşdiye mekteplerinden mezûn olacak kişiler, devlet dairelerinde hizmet vereceklerinden bu okullarda eğitim hükûmet dili olan Türkçe ile yapılacaktı. Yaygınlaştırılmasına karar verilen rüşdiye mekteplerinden sonra, üçüncü merhâleyi oluşturan *sanâyi' ve hıref mekteplerin*de (*fünûn-i mütenevvia mektepleri*) hükûmetin kendisine âit bir kaç fennin dışında kalan fen ve san'atlardan fizik (*hikmet-i tabi'iyye*), geometri (*hendese*)nin şubelerinden olan mîmârlık vs. genel menfaatlere dair zenaat ve hıref gibi dersler hükûmetin belirleyeceği lisân ile tahsil olunacaktı. Bu mektepler için gereken çizim ve hendese bilgisinin küçüklükten gelen bir alışkanlıkla temellendirilebilmesi için sıbyan mektepleri bulunan yerlerde bir de sözkonusu alışkanlıkların kazandırılmasına giriş mâhiyetinde bilgilerin verildiği mekteplerin kurulması kararlaştırıldı.

Gündüz (*nehâriye*) ve gece yatılı (*mebyetiyye*) diye ikiye ayrılan mektepler hakkında gerekli nizâm, daha sonra meclis-i muhtelit tarafından hazırlanacak ve bu nizâma mektep hocaları hangi millet ve teb'adan olurlarsa olsunlar uymağa mecbûr olacaklardı. Meclisin yapacağı nizâmnâmede hocaların, nizâma aykırı davrandıklarında sözleşmelerini feshetmiş sayılacaklarının sözleşme senetlerinde açıkça belirtilmesi de yeralacaktı. Çocukların mekteplere alınması, okullar arasında nakil işlemleri ve okul süreleri hakkında meclis-i muhtelitte bir nizâmnâme hazırlanacak, bütün bu mekteplerin hepsinde okutulacak ders kitâpları meclis tarafından tesbit ve kontrol edilerek keyfiyet meclis-i maârife arzedilecekti[1].

Bu meclisin kurulması ile eğitim işlerine bakan meclislerin sayısı ikiye çıkıyordu; meclis-i maârif ve meclis-i muhtelit-i maârif. Ancak, bu iki meclis farklı alanlarla ilgilendiklerinden ikisinin birleştirilmesi sözkonusu edilemezdi. Zirâ, meclis-i maârif, daha ziyâde dinî ilimler (*ulûm-ı şerîfe*), diğeri ise çeşitli fenlere dair konuları görüşecekti. Yeni meclis ve yukarıda üç sınıf olmak üzere zikrettiğimiz mektepler ile azınlık okulları, mekâtib-i umûmiye nâzırı adıyla atanacak bir nâzırın emri altında bulunacaktı. Daha ziyâde dinî eğitim veren sıbyan mekteplerinde müslim-gayrimüslim karma eğitim yerine ayrı ayrı eğitim yapılacaktı. Rüşdiyeler ile hıref ve sanâyi mekteplerinde ise okutulacak dersler muhtelif ilimlere münhasır ve bu bilgiler de her toplum ve inançta ortak olduklarından, buralarda karma eğitim uygulanacaktı.

---

[1] 16 L 1272(20 Haziran 1856), İ. DH., Nr. 24663. Lef 2-3.

Rüşdiyelerde hıref ve sanayi mekteplerine girmek için şart olan ilimlere giriş; sanayi mekteplerinde ise geometri, yol yapımı (tesviye-i turuk), ticâret, zirâat, hıref, sanâyi, mîmârlık ve devlet tarafından gerek görülecek diğer fenler okutulacaktı. Daha önce kurulmuş ve statüleri farklı olan Harbiye, Bahriye ve Tıbbıye gibi askerî mektepler de hıref ve sanâyi mekteplerinden addolunacaktı. Rüşdiyeler ile hıref ve sanâyi mekteplerinde eğitim dili Türkçe olacağından gerekli kitâpların Türkçeye tercüme edilmesi ve hocalarının da Türkçe bilenlerden seçilmesi gerekiyordu. Bu mekteplere giden öğrencilerin de askerî öğrenciler gibi tek tip elbise giymeleri kararlaştırıldı[1].

Gerek meclis-i maârif, gerekse meclis-i Tanzimat'tan kaleme alınan bu lâyıhalarda sözkonusu edilen *ma'ârif-i umumiye nezâreti*ne meclis-i Tanzimat üyelerinden Abdurrahman Sâmî Paşa, üyelik üzerinde kalmak şartıyla atandı (18 Receb 1273/14-15 Mart 1857)[2]. Maârif teşkilâtı bu değişiklik ile şeyhülislâmlığa bağlı olan mekâtib-i umûmiye nezâretinın yanında, bir de laik ve daha geniş bir katılımla mekteplerin nezâretini eline alan maârif-i umûmiye nezâretinin mevcudiyetiyle iki başlı bir hâle geliyordu. Bu yeni duruma şeyhülislâmlığın tepkisinin ne olduğu ve olayı nasıl karşıladığı hakkında herhangi bir belge bulunmamasına rağmen, durumun sükûnet içinde kabul edilmiş olması muhtemeldir.

Zirâ, aradan bir ay geçmeden mekâtib-i umûmiye nezâreti, *maârif-i umûmiye nezâreti müsteşarlığı*na dönüştürülerek, Nâzır Hayrullah Efendi, yeni nezârete müsteşar olarak atandı (25 Şaban 1273/20 Nisan 1857)[3]. Meclislerin ve nezâretin yazışmalarını yürütmek üzere bürokratik örgütün de tanzîm edilmesi gerekiyordu. Bu amaçla görevlendirilmek üzere *maârif mektupçuluğu* kurularak maiyyetine gerektiği kadar memur verildi[4]. Nezârete çalışma yeri olarak Takvîmhâne-i Âmire dairesi tahsis edildi[5].

---

1 *Aynı ves.*, Lef 1, 29 ZA 1272(1 Ağustos 1856).

2 18 Receb 1273, İ. DH., Nr. 24663; 5 N 1273, *TV.*, Nr. 552; Lütfî, *Târih,* IX, 135; M. Cevad, *Aynı eser*, s. 66; Faik R. Unat, *Aynı eser*, s. 21.

3 Hayrullah Efendi, meclis-i vâlâ üyeliği yine uhdesinde bırakılarak 11.000 kuruş olan maaşına 9.000 daha ilâve edilerek 20.000 kuruş maaşla müsteşarlığa atandı (İ. DH., Nr. 24799; Lütfî, *Târih,* IX, 135)

4 Mektupçuluğa geçici olarak Bağdat'ta bulunan Sadaret Mektubî Muâvini Râşid Efendi 6.500 kuruş maaşla atandı. Maiyyetine bir yardımcı, bir mukayyid, bir mübeyyiz, bir fihrist kâtibi, bir muhâsebeci ve mektepleri teftiş işlerine bakacak, lisân bilen müslim ve gayrimüslim 10 kişi muâvin olarak atandı (22 ZA 1273/15 Temmuz 1857, İ. DH., Nr. 24518; 28 Z 1273, *TV.*, Nr. 555; Lütfî, *Târih,* IX, 135).

5 Takvimhâne memurlarının da aynı yerde kalmaları ve gerekli kısımların mâliye nezâreti marifetiyle onarılarak yeni nezârete tahsis edilmesi kararlaştırıldı (11 L 1273/4 Haziran 1857, İ. DH., Nr. 25042).

Yukarıda kurulmasına karar verilen, görüşeceği konuların esâsları belirlenen ve üyelerinin daha sonra tesbît edilip arz olunması istenilen meclis-i muhtelit üyeliklerine atanacak kişiler tesbît edildi. Meclis; bir müslümân, bir Rum, bir Ermenî, bir katolik, bir protestan ve bir Yahudî olmak üzere toplam 6 üyeden oluşuyordu (12 Şaban 1273/7 Nisan 1857)[1].

Böylece, yeni nezâret, maârifin tek temsilcisi durumuna geldi. Yüzyıllardır vakıflar, hayırsever vatandaşlar ve dinî müesseseler tarafından tanzîm edilen eğitim hayatı, halkın egemenliği kesinlikle bertaraf edilerek daha lâik ve hükûmet tarafından plânlanan merkezî bir duruma getirildi. Zirâ, eğitim müesseseleri, klâsik ve daha sonraki dönemlerde halktan hayırsever kişiler tarafından inşâ ve hayatiyetini devam ettirecek gelirler tahsis edilerek gerçekleştirilmişti. Yani devletin eğitim sahasına doğrudan bir müdâhelesi sözkonusu değildi. II. Mahmud döneminde başlayan bu merkezîleştirme çabaları, meclis-i maârif ile devam edip maârif-i umûmiye nezâretinin kurulmasıyla da zirveye çıkarak eğitim sahasında devletin mutlak kontrolü tesis edildi. Özetle, daha önce dağınık bir manzara arzeden eğitim müesseseleri ve teşkîlâtı bu düzenlemelerle tamamen devlet kontrolünde ve merkezden plânlanan devlet kurumları hâline geldiler. Bu değişikliğin bir diğer sonucu da eğitimin artık modern devletlerde olduğu gibi meclis-i vükelâda yani hükûmette nâzır tarafından en yüksek seviyede temsil edilmesidir.

Ayrıca, azınlık okullarının maârif çatısı altına alınıp denetlemeye tâbi tutulması da son derece önemlidir. Zirâ, değişim sürecinde ele aldığımız daha önceki reformlarda bu konuya dair en ufak bir işârete rastlamıyoruz. Bu düzenleme ile devlet dâhilindeki millet okullarında bir dereceye kadar devletin kontrolü sağlanmak istenmiştir. Burada bu tesbitimizi sâdece zikretmekle yetiniyoruz, zira, bu hususta ne derece başarılı olunduğunun tesbiti konumuzun dışında kalmaktadır.

Tanzimat dönemi eğitim politikalarında göze batan diğer bir önemli özellik de medreselerin ıslâhının devlet tarafından hiç ele alınmaması ve şeyhülislâmlığın da bu yönde bir çabasına rastlanılamamasıdır. Öğrenciler, bu dönemde ana hedef olan devlet hizmetleri için kaliteli insan yetiştirmeye yönelik eğitim politikası ve bu politikanın uygulandığı öğretim kurumlarından yetişen insanların sözkonusu hizmetlere atanması sonucunda, medreselerden yeni eğitim kurumlarına kaymışlardır[2]. Bu söylediklerimizden de rahatça anlaşılacağı gibi, bu dönemde medreseler kendi kaderleriyle başbaşa bırakılmışlardır. Zirâ, bir yandan evkaf-ı hümâyûn nezâretinin ku-

---

1 Üyeliklere müslümânlardan Ferik Derviş Paşa, Rum Tabîb İstefenâki Kara Teodori, Ermenî Barutçubaşı Ohanes Bey, Katolik Duzoğullarından Mihrân Bey, Protestan Panayot ve Yahudî Şabcı Damadı Daviçen atandılar (İ. DH., Nr. 24765).

2 N. Berkes, *Aynı eser,* s. 204.

rulmasıyla vakıf gelirleri ile vakıflara devlet tarafından el konularak merkezî bir konum verilirken, diğer yandan da devletin tercihini medreselerin ıslâhını da içeren bir eğitim politikası yerine, tamamen yeni öğretim kurumlarının kurulmasından yana kullanması sonucunda, medreseler hem maddî, hem de siyâsî açıdan tercîh edilme özelliklerini kaybettiler. Tanzimat reformcuları, bu dönemde ulemâ ve medreseleri karşılarına alacak tavır ve davranışlarda bulunmamaya özen göstermişlerdir. Yani, medreseleri ortadan kaldırmamışlar, ancak, yeni müesseselere sözkonusu imkânların tanınmasıyla medreseleri fonksiyonel olarak etkisizleştirerek tabiî seyri içerisinde marjinal bir konuma itmişlerdir.

F- MECLİS-İ TANZÎMÂT

1- Meclisin Kuruluşu

Tanzimat meclisi, Tanzimat bürokratlarının aralarındaki rekabet ve çekişmelerden doğmuştur. Ayrıca, yukarıda bahsettiğimiz gibi 1849'dan îtibâren meclis-i vâlânın, işlerin yoğunluğu karşısında yetersiz kalması ve böylece tam bir verimle çalışamaması sonucu reformların yavaşlaması da diğer önemli bir nedendir. Bilindiği gibi reformcu Tanzimat bürokratlarının elindeki en büyük silâh, meclis-i vâlâ idi. Bu kurumun etkisini kaybetmesiyle yerine daha yetkili bir müessesenin kurulması fikri ağırlık kazanmaya başlamıştı. Saray, meclis-i vâlâ ve meclis-i vükelâ, 1854 yılının ilkbahar ve yaz aylarında yaptıkları toplantılarla bu tıkanıklığa çâreler aradılar. Bu sırada ortaya çıkan Damat Mehmed Ali Paşa'nın tatbîk-i mührü meselesi, amacı gerçekleştirmek için iyi bir fırsat doğurmuştu. Cevdet Paşa'ya göre, Tanzimat meclisinin gizli kuruluş nedeni bu mühür meselesiydi[1]. Meclis kurularak sözkonusu dâvânın burada görülmesi tasarlanıyordu.

Padişah, beyaz üzerine yayınladığı bir hatt–ı hümâyûnla, Tanzimat'ın esâslarının bir dereceye kadar gerçekleştirilmesine rağmen ayrıntıda ve mülkî idârede henüz istenilen düzeye gelinemediğini, bunun da en büyük nedeninin irtikâb ve rüşvet

---

[1] Sarraf Cezayırlı-oğlu Mıgırdıç'ın evrakı arasında Mehmed Ali Paşa'nın bazı tahvîli bulunup gümrükten bir hayli alacağının olduğu tesbit edildiyse de Paşa, mührünü inkâr eyledi. Konu, yeni kurulan meclise havale olunduktan sonra yapılan incelemede 75.000 kuruşluk bir tahvîlin Paşa'nın mührü ile mühürlenmiş olduğu kesinlik kazandı. Diğerleri de incelenmeye başlandıysa da Mustafa Reşîd Paşa için büyük hasmının irtikâbına hükmetmek için bu kadarı da yeterliydi (Cevdet Paşa, *Tezâkir,* I, 27, 36). Lütfî Efendi de, meclisin kurulma nedeninin mühür meselesi olduğunu tekrarlayarak meselenin bin bir güçlükle sona erdirildiğini ifâde ediyor (*Târîh,* X, 15-16), ancak, mesele hakkında tafsilâta girmiyor.

olduğunu, yapılacak bir düzenleme ile konunun kesin bir çözüme kavuşturulmasını, vükelâ ve memurların kendi çıkarlarından ziyâde toplumun menfaatlerini gözönünde bulundurmaları gerektiğini ifade ederek gerekli düzenlemeleri yapmak üzere 5-6 kişiden oluşacak bir meclisin kurulmasını emretmişti (14 Z 1270/7 Eylül 1854)[1].

3 Muharrem 1271(26 Eylül 1854) tarihinde resmen kurulan meclisin adı *meclis-i Tanzimat* olarak belirlendi. Meclise Bâbıâlî'deki ma'ârif-i umûmiye dairesi çalışma yeri olarak tahsîs edildi. Meclis başkanlığına Âlî Paşa, müftülüğüne Rüşdî Molla Efendi, üyeliklere de Mehmed Rüşdî Paşa, Rıf'at Paşa, Hıfzî Paşa, Fuad Efendi ve Edhem Paşa atandılar. Meclis-i vâlâdaki menfî deneyimler gözönünde tutularak üzerlerinde başka memuriyetlerin bulunmasına izin verilmeyen üyeler, sonradan yükseltilmek üzere eski maaşlarıyla meclise atandılar. Kuruluş amacı, halkın durumunun düzeltilmesi, refâhının arttırılması ve ülkenin ma'mûr bir hâle getirilebilmesi için ihtiyâç duyulan kanûn ve nizâmları hazırlamak olarak belirtiliyordu. Üyelerde bu amacın gerçekleştirilebilmesi için devletin kanûn ve nizâmlarını bilmek, dâhilî ve hâricî konularda bilgili ve dünyada olup bitenlerden haberdâr olmak gibi özellikler aranıyordu[2]. Başkan ve üyeler 15 M 1271(8 Ekim 1854) tarihinde Mâbeyn'de düzenlenen bir törenden sonra aynı gün kendilerine tahsîs olunan Bâbıâlî'deki daireye giderek çalışmaya başladılar[3]. Meclisin yazı işlerini yürütmek için Bâbâlî'deki kalemlerden yetenekli ve deneyimli üç müsevvid, üç mübeyyiz ve bir mukayyid olmak üzere yedi kişi kitâbete atandı (24 M 1271/17 Ekim 1854)[4].

---

1 İ. DH., Nr. 19484; *A. AMD.*, Nr. 374, s. 55-56; Lütfî, *Tarih*, IX, 220-221; 18 Z 1270, *Cerîde-i Havâdis*, Nr. 705. *TV*'de ve Nuhbetü'l-Vekayi'de tarih 15 Zilhicce olarak veriliyor (Nr. 510, 18 Z 1270; M. Süreyyâ, *Nuhbe...*, I, 259-261).

2 İ. MM., Nr. 79; Lütfî, *Tarih*, IX, 108-109; Selh-i Muharrem 1271, *TV.*, Nr. 512; 9 M 1271, *Cerîde-i Havâdis*, Nr. 708; M. Süreyyâ, *Nuhbe*... I, 262-263.

3 12 M 1271(5 Ekim 1854) tarihli irâdede merâsim için uygun zamanın 15 Muharrem(8 Ekim 1854) cumartesi günü olduğu belirtiliyordu (İ. DH., Nr. 19654). Nitekim tören belirlenen günde icrâ edildi (Selh-i Muharrem 1271/23 Ekim 1854, *TV.*, Nr. 512; 19 M 1271, *Cerîde-i Havâdis*, Nr. 710). Meclisin kurulması Avrupa'da müspet bir etki uyandırdı. Prusya Devleti Hâriciye Nâzırı, İstanbul Sefîri Vildenburg vasıtasıyla Reşîd Paşa'ya gönderdiği 5 Teşrîn-i evvel 1854 tarihli mektupta bu kararın Osmanlı Devleti'ni Avrupa devletlerine bir adım daha yaklaştırdığını, devlet memurlarının halka eziyetlerinin bu şekilde önleneceğini ve bunun da Avrupa devletlerini Osmanlı Devleti'nin içişlerine karışmaktan vazgeçirteceğini ifâde ederek meclisin kurulmasından duyduğu memnûniyeti belirtiyor ve sözlerine şöyle devam ediyordu: *Husûsiyle re'âyânın hâllerine dair olan ıslâhât mukaddimâne ve müessirâne icrâ olundukca sulhun i'âdesi dahi bir takım müşkilâtdan kurtarılmış olacağı bedîdârdır... mesâil-i mezkûre... medeniyetin mukteziyyâtına ve Avrupa'nın menâfi'-i umûmiyesine muvâfık sûretde hall olunmalarını temennî ederiz...*(İ. HR., Nr. 5616).

4 Bâbıâlî evrak müdür vekili Şahâb Bey başkitâbete; âmedî hulefâsından İbrahim Bey ile hâriciye mektûbî hulefâsından Celâl Bey müsevvid olarak kitâbete; Raif Efendi, Âsım ve Ziyâ Beyler *hüsn-i hatt* eshâbından olarak mübeyyizliğe ve Mustafa Nûri Efendi de mukayyidliğe atandılar

Burada görüldüğü gibi meclise tayin edilen kişiler genellikle Mustafa Reşid Paşa'nın yetiştirmeleri olan Âlî ve Fuad Paşaların çevresinde kümelenen ve *Tanzimat'ın ikinci kuşağı* olarak nitelendirilen insanlardı. Bunlar, meclis-i vâlâyı kontrolünde tutan ve başlarını üstâdları Mustafa Reşîd Paşa'nın çektiği *birinci Tanzimat kuşağını* fazla muhâfazakâr buluyor ve daha hızlı reformların yapılmasını arzuluyorlardı. Bundan dolayı meclis-i vâlânın gücünü kırmak üzere bu meclisi kurmuşlardı[1].

Meclis, pâdişaha yazdığı teşekkür yazısında ilk olarak bağlı olacağı düzen ve müzâkere usûlünun hazırlanabilmesi için meclisin görev ve yetkilerini belirten bir belgenin tanzîm edilerek tarafına gönderilmesini istedi (19 M 1271/12 Ekim 1854). Bunun üzerine encümen-i vükelâda yapılan görüşmeler neticesinde meclisin yetki sınırları belirlendi. Diğer bütün meclislerin üzerinde yeralan meclis-i Tanzimat'a, uygulanan kanûnlardan eksik olanları ıslâh, ikmâl ve gerektiğinde ilga edebilme yetkisi tanınıyordu. Ayrıca, heyet-i vükelânın havâle ettiklerinin yanında, kendi uygun gördüğü konuları da ele alıp inceleyebilecekti. Meclisin yaptığı kanûnların uygulanması yine eskisi gibi heyet-i vükelâ tarafından yapılacak, ancak, meclis uygulamada bir takım aksaklık ve yolsuzluklar gördüğü takdirde bunları heyet-i vükelâya ihtâr, gerekirse dâvâ edebilecekti. Bu husûslar bir irâde ile teyid edilmişti (29 M 1271/22 Ekim 1854)[2].

Böylece, meclis-i vâlânın en önemli iki görevinden biri olan yasama yetkisi, yeni kurulan bu meclise devredilmişti. Bunun yanında, yaptığı kanûnların nasıl uygulandığını teftîş edebilme salâhiyeti, bir yerde meclis-i vükelâyı kontrol olarak değerlendirilebilir. Zirâ, bir yasama (teşri'î) organının, yürütme (icrâ) organı ve kanûnların uygulayıcısı olan hükûmeti bu şekilde teftîş edebilmesi, Osmanlı Devleti'nde daha önce görülmeyen bir uygulamaydı. Yine, meclis-i vâlânın, ancak kendisine meclis-i vükelâ ve sadaret tarafından gönderilen konuları inceleyebilmesine karşılık, Tanzimat meclisinin gerekli gördüğü konuları ele alıp inceleyebilme yetkisi, yeni meclis adına önemli bir ayrıcalıktı. Çünkü, bu yetki, aynı zamanda reformların yönlendirilmesi, türünün belirlenip hızının tesbît edilmesi anlamlarını da taşıyordu.

(İ. DH., Nr. 19684; 28 Safer 1271, *TV.*, Nr. 513; Lütfî, *Tarih*, IX, 108-109; 18 Safer 1271, *Cerîde-i Havâdis*, Nr. 714; *Devlet Sâlnâmesi*, Sene 1272, s. 37).

1 Yukarıda da saydığımız gibi Mehmed Rüşdî, Mehmed Rıfat, İbrahim Ethem ve Hıfzı Paşalar, ikinci kuşaktan Tanzimatçılardı. Bunlar kısa süre sonra birinci kuşak Tanzimatcıları safdışı bırakarak meclise egemen olmuşlardı (S. J. Shaw, *Aynı mak.*, S. 76, 15; Aynı mlf. ve Ezel Kural Shaw, *Aynı eser*, II, 112).

2 İ. MM., Nr. 96.

2- Meclisin Dâhilî Nizâmnâmesi ve Görevleri

Kadrosu ve görev sınırları bu şekilde belirlenen meclisin yukarıda sözkonusu edilen içtüzüğü ve görevlerini belirten nizâmnâmesi hazırlandı. Esbâb-ı mûcibe lâyıhasında, memurların rüşvet almaları, aynı konuda birbirinin aksi bir kaç nizâmın bulunması ve uygulanan kanunların bir kaç anlama gelebilen, muğlak bir dille yazılmış olmaları gibi nedenlerin bu düzenlemelerde etkili olduğu belirtilmekteydi. Meselâ, bir kimse ticâret inhisârını Bâbıâlî'den sorsa yasak, evkaf-ı hümâyûn nezâretinden sorsa yasal olduğu cevâbını alırdı. İşte, bu tür durumların düzeltilmesi için gerek duyulan düzenlemeleri yapmak üzere kurulan meclisin ayrıntılı bir dâhilî ve bir de vazîfe nizâmnâmesi hazırlanmıştı.

a) Tanzimat Meclisinin Dâhilî Nizâmnâmesi

Meclis tarafından düzenlenen nizâmnâme, muhâbere ve muhâkeme usûlu, müzâkere ve müzâkere kararı olmak üzere dört kısımdan oluşuyordu. Müzâkere kısmındaki, yukarıda meclis-i vâlâyı açıklarken belirttiğimiz, üyelerin fikirlerini özgürce beyân etmeleri, kararların oyçokluğuyla alınmaları, oyçokluğunun sağlanma şekli vb. konulardaki kurallar hemen hemen aynı olduğundan burada tekrâr edilmeyecektir[1]. Mecliste görüşmelerin başlayabilmesi için başkan ile berâber en az 4 kişinin olması gerekiyordu. Yasa tasarısı önce genel olarak ele alınıp ana hatlarıyla kabul edildikten sonra ayrıntıları üzerinde durulacaktı. Meclis, gerektiğinde herhangi bir konunun incelenmesini -hazırladığı taslağın mecliste tekrar ele alınması şartıyla- üyelerden birisine havale edebilirdi. Görüşülen konular, meclis kâtibi tarafından *müzâkere rûznâmesi*ne yazılıp bir sonraki oturumda görüşmelerden önce okunarak kabul olunduktan sonra deftere kaydedilecekti. Meclis-i vâlâda olduğu gibi burada da hazırlanan mazbata, meclis-i vükelâ toplantılarından 5-6 gün önce bastırılıp meclis üyelerine dağıtılacaktı. Görüşülen konunun ilgili olduğu daireden bir belge istenmesi ya da fikir sorulması veya nâzır ve memurlardan birisinin meclise çağırılması, başkanlığın yazısı üzerine olacaktı.

Yine meclis-i vâlâda olduğu gibi hazırlanan kanûn tasarısı ayrı, mazbatası ayrı düzenlenecekti. Nezâret ve dairelerin hazırladığı kanûn taslakları meclisce onaylandığında, gelen evrak meclis mazbatasına eklenecek, bazı kısımlarının değiştirilmesi gerektiğinde ise ilgili daire ile haberleşilerek yapılan değişikliklerin nedeni ve türü mazbatada belirtilecekti. Meclis-i vükelâda görüşülen mazbata, kabul olunduktan veya gerekli değişiklik yapıldıktan sonra, bütün diğer evrakla beraber irâdesi çıkmak üzere arzedilecekti. İrâdesi çıkan evrak ise tekrâr meclis-i Tanzimat'a

---

1 Görüşme ve oylama usûlleri için yukarıda meclis-i vâlâ kısmına bakınız.

geri verilecekti. İrâdenin aslı mecliste her daire ve nezâret için ayrılan mahalle konulduktan sonra, esbâb-ı mûcibe lâyıhası ile mazbata defterlere kaydedilecek ve bir *buyuruldu* ile keyfiyet ilgili makama bildirilecekti. Bunların birer kopyaları da bütün kanûn ve nizâmın uygulama merkezi olan meclis-i vâlâya gönderilecekti. Kolay ve kısa cümleler ile yazılacak nizâmnâmeler, Takvîm-i Vekayi'de yayınlanacak ve her sene çıkan kanûnlar, *mecmû'a-i nizâmât*[1] adı altında toplanıp çeşitli dillerde yayınlanacaktı.

Yargılanacak kişi meclise getirtildikten ve hakkındaki iddianâme okunduktan sonra kendisine de bir sûreti verilecek ve eğer isterse, belirlenen yargılama gününü en çok üç gün olmak kaydıyla erteletebilecekti. Sanık, kendi şâhidlerinin adlarını, oturdukları yerleri ve kaç kişi olduklarını ilk mahkemede belirtecekti. Meclis, istediği kişi ve evrakı meclise getirtmeye yetkili olup şâhidler ayrı ayrı dinlenecek ve alınan ifâdeleri kendilerine imzalatılacaktı. Sanık, ister ise kendisini yazılı olarak savunabilecek, ancak, duruşması yine de mecliste yapılacaktı. Üyeler, duruşma esnâsında lehte veya aleyhte fikir beyân etmeyip yalnızca soru soracak ve sanık da sorulanlara cevap verecekti. Duruşma bittikten sonra meclis başkanı bütün üyelere tek tek fikirlerini sorup kendi düşüncesini de ilâve ettikten sonra, üyelerin kararlarını bir yanında suçludur (*mücrimdir*), diğer tarafında da suçsuzdur (*berîü'z-zimmedir*) yazılı kâğıda iki şıktan birinin altına yazarak belirtmelerini isteyecekti. Bu şekilde muhâlif üyelerin karşı olmalarının nedenleri de belirtilerek, verilen kararın düzenlenecek mazbatası, hepsi tarafından mühürlenip takdim olunacaktı (21 Safer 1271/13 Kasım 1854)[2].

b) Meclisin Görevleri

Meclisin görevleri düzenlenen nizâmnâmede nizâmât, icrâ ve muhâkemât olarak üç ana başlık altında toplanmıştı. Meclis, uygulanmakta olan usûl ve kanûnları gözden geçirerek içlerinden bazılarını ikmâl ve ıslâh, bazılarını da ilga edecekti. Ayrıca, gerek *heyet-i vükelâ*nın havale ettiği ve gerekse kendisinin eksik gördüğü konularda, nizâm ve kanûn tasarıları hazırlayarak meclis-i vükelâya takdim edecekti. Devlet dairelerindeki bütün nizâmnâmeler meclise getirtilerek gözden geçirilecek ve aynı konuda birden fazla nizâm varsa, bunlar, bire indirilecekti. Her daire kendi konusunda nizâm tasarıları hazırlayabilecek, hazırlanan tasarılar meclis-i Tanzimat'da incelenecekti. Meclis, kişilerin hazırladığı tasarıları da ele alıp değerlendirecekti. Ka-

---

1 Daha sonra *Düstûr* adıyla bilinen mecmû'a. 6 RA 1273(4 Kasım 1856) tarihinde meclise üye olan Ahmed Cevdet Paşa, bu tarihten sonraki kanûn, nizâm ve diğer evrakın kendi kaleminden çıktığını belirtiyor. Yine çıkan kanûn ve nizâmları bir cilt altında toplayarak buna *Dustûr* adını verdiğini söylüyor (*Tezâkir,* IV, 73-74).

2 İ. MM., Nr. 130, Lef 7; *Meclis-i Tanzimat Def.* I, 6-10; 14 C 1271, *TV.,* Nr. 519; 28 C 1271, *Cerîde-i Havâdis*, Nr. 732; *Aynı gaz.*, Nr. 733, 6 B 1271).

nûn tasarısını hazırlayan kişi veya müesseseden bir yetkili gerektiğinde fikri sorulmak üzere meclise çağırılabilecekti. Uygulanan kanûnların yürürlükten kaldırılmasını veya değiştirilmesini teklif etmek meclis-i Tanzimat'ın yetkisi dâhilindeydi.

Yasa tasarıları hazırlamak meclis-i Tanzimat'ın, yapılanları uygulamak da meclis-i vükelânın göreviydi. Meclis-i Tanzimat, yaptığı kanûnların nasıl uygulandığını da teftîş edecekti. Kanûnlara aykırı bir uygulama gördüğünde mazbata ile meclis-i vükelâyı uyaracak, eğer, heyet-i vükelâyı herhangi bir konudaki eksiklik veya gayr–i kanûnîlikten haberdâr etmediği anlaşılırsa, bütün üyeler görevlerini suistimal ettikleri gerekçesiyle sorumlu tutularak meclis-i vükelâya hesap vermek üzere çağırılacaklardı. Görevlerini kötüye kullanan ve kanûnlara aykırı hareket eden devlet memurlarından alt kademedekiler, belirlenecek herhangi bir yerde, vükelâ ise meclis-i Tanzimat'da yargılanacaktı (21 Safer 1271/13 Kasım 1854)[1].

Görüldüğü gibi meclis-i Tanzimat, meclis-i vükelâ ile eşit bir düzeyde kurulmuştu. Birbirlerine karşı bazı üstün yanları vardı tabii. Şöyle ki, meclis-i Tanzimat'ın hazırladığı kanûn taslaklarını, meclis-i vükelânın reddetme ve değiştirme yetkisi bulunuyordu. Nitekim, Tanzimat meclisince devlet bütçesinin sağlıklı bir şekilde düzenlenmesi işine bakmak üzere kurulması düşünülen meclis-i muhâsebe için hazırlanan nizâmnâme, meclis-i mahsûsda uygun bulunmayarak geri çevrilmişti[2]. Buna mukabil meclis-i Tanzimat da vükelâdan kanunlara aykırı davranan veya görevini kötüye kullananları yargılama hakkına sâhipti. Çıkarılacak kanûnları belirleme ve teklif etme yetkisi ile bütün kanûnların kesinlikle Tanzimat meclisinde görüşülmesinin gerekliliği, Osmanlı Devleti'nde bir yasama organını ilk defa bu kadar müstakil bir duruma getirmişti. Bu durum, yani yasama organının müstakiliyeti, bir başka şeyi de berâberinde getiriyordu: Yasama ve yürütme organları ilk defa belirgin bir şekilde birbirinden ayrılıyorlardı. Ayrıca, son derece önemli olan bir diğer konu da, kişilerin hazırladıkları yasa tasarılarının meclis tarafından değerlendirmeye tâbi tutulmasıydı. Bu, halktan kişilerin de yasama mekanizmasında yer alması demekti.

Yukarıda diğer devlet dairelerinin de kanûn tasarıları hazırlayarak meclise sunabileceğini belirtmiştik. Meclis, bu tasarılar hazırlanırken nelere dikkat edilmesi ve hangi süreçten geçmesi gerektiğini belirten bir nizâmnâme daha hazırladı. Bu nizâmnâmeye göre irâdesi çıkıp meclise gelen evrakın takip ettiği seyir şu şekilde oluyordu: Meclisten yazılan mühürlü yazı, üzerine *buyuruldu* ve *sahh-ı âlî* çekildikten

---

1 İ. MM., Nr. 130, Lef 9; *Meclis-i Tanzimat Def.* I, 1-3; 14 C 1271, *TV.*, Nr. 519; 20 C 1271, *Cerîde-i Havâdis*, Nr. 731.

2 Meclis-i vükelâ, konunun daha etraflı bir şekilde incelenmesine ve Fransa'dan muhâsebe meclisi nizâmnâmesi istenmesine karar verdi. Bunun üzerine irâde de meclis-i vükelânın isteği doğrultusunda çıktı (9 R 1273/7 Aralık 1856, İ. MM., Nr. 326).

sonra, ilgili daireye gönderilip defterlere kaydedilecekti. Buradan taşraya veya bir başka daireye gönderilecek yazının altına *bâlâda muharrer şu kadar bend nizâmın dustûrü'l-amel tutulmasına irâde-i seniyye ta'alluk buyuruldu* ibâresi yazılacaktı. Çıkarılan kanûnlar, geçmişe uygulanmayıp çıktığı tarihten sonra geçerli olacaktı[1].

Meclisin kuruluşu esnâsında, üye ve kâtiblere maaş tahsisi işlemi, mâliye nezâreti ile sadaret arasında görüş ayrılıklarına neden olmuştu. Çünkü, mâliye nezâreti sürekli ihdâs edilen yeni memuriyetlere atanacak kişilere tahsis edilen maaşlar için karşılık aramak zorunda kalıyordu[2]. Bu yüzden, üye ve kâtiblerin maaşlarına sonradan hazinenin durumu uygun olduğunda zam yapılmak şartıyla eski maaşlarıyla meclise devamlarına karar verilmişti. Daha sonra kaynak temin edildikçe maaşlarına zam yapılan[3] üyelere, yüksek maaşların bağlandığını görüyoruz[4]. Ardından kendilerine et ve ekmek tayînâtı da bağlanmıştı[5]. Kâmil Paşa'nın meclis-i vâlâ reisliğine tayini ile boşalan meclis başkanlığı, hâriciye nezâretine ilâveten Âlî Paşa'ya verildi[6]. Ancak, hem hâriciye nezâreti ve hem de Tanzimat meclisinin işlerinin

---

1 İ. MM., Nr.130, Lef 5; *Meclis-i Tanzimat Def.* I, 11-12; 14 C 1271, *TV.*, Nr. 519; 11 B 1271, *Cerîde-i Havâdis*, Nr. 734; *Aynı gaz.*, Nr. 735, 18 B 1271).

2 Bu mesele, mâliyeyi hayli rahatsız etmişti. Zirâ, Sadrazam Reşîd Paşa, Mâliye Nâzırı Nâfiz Paşa'ya yazdığı bir tezkirede Âlî Paşa gibi büyük bir vekilin en azından 80.000 kuruş maaş alması gerektiğini, diğer üye ve kâtipler için de 150.000 kuruşa ihtiyâç olduğunu belirterek Hüdâvendigâr Eyâleti'nin defterdâr ile vekâleten idâre ettirilip vâlilik maaşının Âlî Paşa'ya tahsîs ve 150.000 kuruşun da mahlûl ve bazı memuriyetlerin ilgasından zamanla elde edilmesini teklîf etmişti.
Nâfiz Paşa ise verdiği cevâpda, mâliye hazînesinin buhrana düşmesinin nedeninin *filân meclise gerek vardır diyerek bir takım meclisler küşâdiyle karşuluksuz maaşlar verilmesiyle* olduğunu söyleyerek bir eyâleti büyük memurdan yoksun bırakmanın doğru olmadığını, ancak, mâliye hazînesinden de karşılıksız bir akçenin bile verilmesini tasvîb etmediğini ifâde etmiştir ("Reşîd Paşa ile Mâliye Nâzırı Nâfiz Paşa'nın Muhâberâtı", *TOEM*, Nr. 47, 1 Kânûn-i evvel 1333, s. 316-318). Vesîka Keçeci-zâde Fuad Bey'in evrakından alınmış.

3 BEO., *Ayniyât Def.*, Nr. 778, s. 97. Şam ve Hersek'ten elde edilen 67.600 kuruş tahsîsât, kâtip ve üyelerin aralarında taksim edilerek eski maaşlarına eklendi.

4 Meclis başkanı Mehmed Paşa'ya 70.000 ve üyeliklere atanan İsmail ve Sâmî Paşalara da 30.000'er kuruş maaş bağlanmıştı (İ. DH., Nr. 21114; BEO., *Ayniyât Def.*, Nr. 779, s. 57). Mart 1272'de diğer üyelerin ve kâtiplerin maaşları ise şu şekilde dağılıyordu: Rıfat Paşa 37.500, Hıfzı Paşa 20.000, Edhem Paşa 7.500, Rüşdî Efendi 12.500 ve meclis kâtipleri 12.600 kuruş (*MMD.*, Nr. 10615, s. 60-64). Meclis başkanının maaşı 6 C 1274(22 Ocak 1858) tarihinde 75.000 kuruştan 90.000 kuruşa çıkarıldı (İ. DH., Nr. 26204).

5 15 R 1272(25 Aralık 1855), İ. DH., Nr. 21932.

6 15 R 1271(5 Ocak 1855), *Cerîde-i Havâdis*, Nr. 722; Mehmed Süreyyâ, *Nuhbe...*, I, 267. Meclis-i Vâlâ Başkanı Şekîp Paşa'nın ölümü üzerine bu değişiklikler gerçekleştirilmişti (26 R 1271, *TV.*, Nr. 516).

yoğunluğundan dolayı, bu iki memuriyet tekrar ayrılarak, müstakil hale getirildi. Meclis başkanlığına Mehmed Paşa atandı (12 ZA 1271/27 Temmuz 1855)[1].

Meclis-i vâlâ kısmında bahsettiğimiz Muharrem 1275(Ağustos 1858) tasarruf tedbirleri çerçevesinde meclislerin üyelerinin azaltılması sırasında Tanzimat meclisi, lüzûmsuz üye bulunmadığından bu düzenlemeden fazla etkilenmemişti[2]. Meclisin işlerinin çoğalması netîcesinde yazışmaları da arttığından kâtip sayısı çoğaltılmıştı (26 C 1277/9 Ocak 1861)[3].

c) Meclisin Faaliyetleri

Meclis-i Tanzimat, faal olduğu yedi sene içerisinde diğer yargı görevlerinin dışında pek çok kanûn ve nizâm hazırlayarak önemli bir yasama organı olduğunu gösterdi. 1271(1854-55) senesinde kendi tâbi olacağı yukarıda bahsettiğimiz nizâmnâmeleri, meclis-i âlî-i umûmî ve görevleri, irtikâbın yasaklanmasına dair cezâ lâyıhası, kazâ menâsıbı tevcîh nizâmnâmesi, nüvvâb nizâmnâmesi, hazîne-i celîle bütçesinin tanzîmine dair nizâm; 1272(1855-56)'da, selâtin-i izâm vakıf odalarının kaimmakamlık sûretiyle kontrol edilen mazbût ve mülhak evkafa dair nizâm, a'şâr ve rusûmâtın ta'ahhüd ve kefâlete bağlanması, devletin umûmi menfaatlerine göre sâhiplerinden satın alacağı arazi vs. hakkında nizâm, meclislerin yaygınlaştırılması ve uyacakları kurallara dair nizâm; 1274(1857-58) senesinde, eytâm çiftliklerine dair nizâm, Cezâ Kanûnnâmesi, diğer ülkelerden Osmanlı Devleti'nde yerleşeceklere dair mevcut nizâma ek, Dersa'âdet ve Bilâd-ı Selâse'nin 14 beledî daireye ayrılması, telgraf hatlarına zarar verenler hakkında uygulanacak cezâ, masrafları hazâin-i şâhâneden kontrol edilen binâlar hakkında nizâm, mirî arazinin mutasarrıfı tarafından borca karşılık vefâ-i ferâğı hakkında nizâm, vergi gelirleri hakkında nizâm, altıncı belediye dairesi yani Beyoğlu ve Galata dairesinin umumî nizâmı, hazîne-i celîleden ihâle olunan öşür ve vergi gelirlerinin müte'ahhidleri tarafından ödenmesine dair nizâm; 1275(1858-59) senesinde meclis-i ma'âbirin görev nizâmnâmesi, mekteb-i mülkiye nizâmnâmesi, meclis-i muhâsebe ve meclis-i mâliyenin görev nizâmnâmesi, altıncı dâire-i belediyenin çarşı ve pazar yerlerini temizlemesine dâir nizâm; 1276(1859-60) senesinde sarraf nizâmına ek, mehâkim-i şer'iyye nizâmnâmesi,

---

1 İ. DH., Nr. 21147; 2 Z 1271, *TV.*, Nr. 529; 15 ZA 1271, *Cerîde-i Havâdis*, Nr. 750. Aynı irâde ile meclis üyeliklerine de eski İşkodra Vâlisi İsmail Paşa ve Vidin Valisi Sâmî Paşa atandılar.

2 Cevdet Paşa, *Ma'rûzât*, s. 12-15; Aynı mlf., *Tezâkir*, II, 62. Meclis ilk kuruldağunda yukarıda da belirttiğimiz gibi bir başkan ve altı üyeden oluşuyordu. Ancak, sonradan bu sayının arttığını görüyoruz. Üye sayısı, 1274'de 8 iken (*Devlet Sâlnâmesi*, sene 1274, s. 37), 1275 ve 1276'da 9 (*Sâlnâme*, sene 1275, 1276) 1277'de azalma göstererek 7'ye inmişti (*Sâlnâme*, sene 1277, s. 38).

3 26 C 1277(9 Ocak 1860), *TV.*, Nr. 604.

gümrüklerde kalan eşya hakkında nizâm, Ticâret Kanûnu'na zeyl, askerlik mesleğine giriş ve rütbe terfî'i hakkında nizâm; 1277(1860-61)'de Cezâ Kanûnnâmesi'ne zeyl, Bâbıâli evrak odası nizâmnâmesi, dâhiliye kaleminin yeni görevlerine dâir nizâm ve beledî eczâcılık icrâsına dair nizâmnâmeleri hazırladı[1].

Meclis-i Tanzimat, bu verimli yasama faaliyetlerinden sonra yukarıda açıkladığımız nedenlerden dolayı meclis-i vâlâ ile birleştirildi ve bu iki meclis yerlerini *meclis-i ahkâm-ı adliyye*ye bıraktılar (6 Muharrem 1278/14 Temmuz 1861)[2]. Meclis-i vâlâ gibi bu dönem reformlarında etkili bir rol oynamış ve belli bir gelenek oluşturmuş bir meclis ile ikisinin ortak varlıkları uygulamada bazı sorunlar yaratmış olmalıdır. Meclis-i Tanzimat, aslında büyük devlet adamlarını yargılamak işleminde olduğu gibi meclis-i vâlânın yargı yetkisini kullanmış oluyordu. Bu ise zaman zaman karışıklıklara neden olmuş olmalı.

Meclis, aktif bir yasama meclisi olması ve tasdîk edicilikten ziyâde kanûn yapıcı özelliğe ve yapılan kanûnları denetleyici yetkilere sâhip bulunmasından dolayı bazı araştırmacılar tarafından haklı bir şekilde gerçek bir parlamento olarak nitelendirilmiştir[3].

II- NEZÂRET MECLİSLERİ

A- MECLİS-İ UMÛR-I NÂFI'A

1- Meclis-i Umûr-ı Nâfı'anın Kuruluşu ve Görevleri

Zirâ'at, ticâret, hırfet ve san'atın geliştirilmesi, halkın refâhı ve memleketin îmârının sağlanmasına dair konuları ayrıntılarıyla ele almak, görüşmek ve önermek üzere Bâbıâlî'de bir meclis kuruldu (RA 1254/Haziran 1838). Hâriciye Müsteşarı Nûrî Efendi başkanlığında kurulan ve beş üyesi bulunan meclis, görüştüğü konulara dair hazırladığı lâyıhaları Hâriciye Nâzırı Mustafa Reşîd Paşa'ya takdim, o da irâdesi çıkmak üzere Mâbeyn'e arzedecekti. Yani meclis hâriciye nezâretinin maiyyetinde olarak kurulmuştu. *Meclis-i zirâ'at ve sanâyi'* adını alan meclis, sözkonusu amaçlarını gerçekleştirebilmek için gerektiğinde yurtiçinden ve yurtdışından ele aldığı ko-

---

1 *Meclis-i Tanzimat Def.*, I, 1-196; *Aynı Def.*, II, 1-11.

2 İ. DH., Nr. 31803; Lütfî, *Târîh*, Ankara 1988, X, 15. Daha geniş bilgi için meclis-i vâlâ kısmına bakınız.

3 İlber Ortaylı, *İmparatorluğun En Uzun Yüzyılı*, İstanbul 1983, s. 101.

nuların ehli olan kişilerle haberleşip bilgi alışverişinde de bulunabilecekti[1]. Bu ilke uyarınca yabancılar da deneyim ve bilgilerinden yararlanılmak üzere yüksek maaşlarla meclise üye olarak atandılar[2]. Meclise ayrıca ulemâdan bir kişinin bulunmasının gerekliliğine binâen bir müftü, tercüme faaliyetlerine bakmak için bir tercümân ve yazışmaları yürütmek üzere bir de kâtip atandı[3]. Hâriciye nezâretinin himâyesinde kurulması ve mazbatalarını buraya sunması gibi durumlar, Mustafa Reşîd Paşa'nın meclisin kurulmasındaki etkisini göstermektedir. Bu fikrin Paşa'nın 1834 Paris elçiliği sırasında olgunlaşmış olduğu muhtemeldir[4].

Meclis-i zirâ'at ve sanayi adı, görüştüğü konuların tamamını ifâde etmediği gerekçesiyle daha geniş kapsamlı olan *meclis-i umûr-ı nâfı'a* olarak değiştirildi[5]. Meclisin asıl ve tabiî başkanı hâriciye nâzırlığında bulunan kişi adına hâriciye müsteşarıydı. Ancak, işlerinin çokluğundan dolayı müsteşarların toplantılara katılamadığı zamanlarda meclis başkanlığına bir kişi vekâleten bakıyordu[6].

---

1 14 R 1254, *TV.*, Nr. 167; Lütfî, *Târih*, V, 128; Reşat Kaynar, *Aynı eser*, s. 99. Kuruluşuna dair TV'de çıkan yazıda meclisin adı belirtilmiyor. Bazı belgelerde *zirâ'at ve hırâset ve hıref ve sanâyi' meclisi* (*Cevdet, İktisât*, Nr. 861), bazılarında ise *meclis-i zirâ'at ve sınâ'at* (Lütfî, *Aynı yer*) olarak zikrediliyordu. Biz meclisin isminin nâfı'a meclisi olarak değiştirilmesine dair olan yazıdaki *meclis-i zirâ'at ve sanâyi*i esas aldık (13 C 1254/3 Eylül 1838, *TV.*, Nr. 170). Meclisin kuruluş tarihini tam olarak tesbit edemedik. Kuruluşuna dair yazının TV'de yayınlanması için çıkan irâdenin tarihi 24 RA 1254(17 Haziran 1838)'dir. Meclis için *...felâhet, ve zirâ'at ve emr-i ticâret ve envâ'-ı hırfet ve san'atın ihyâ ve icrâsı niyet-i hayriyyesiyle Bâbıâlî'de müceddeden tertîb olunan meclisin keyfiyeti... Takvîm-i Vekayi' nüshasına derc ve imlâsı... münâsib ...olduğundan... ol bâbda kaleme aldırılan bir kıt'a müsvedde...*(HH., 24121) diye devam eden yazı bize meclisin bu tarihten biraz önce kurulmuş olduğunu gösteriyor. Bundan dolayı RA 1254 târîhini meclisin kuruluş tarihi olarak alıyoruz.

2 Fransız Mösyö Baraşen (براشن) 6.500 ve Mösyö Kor (قور) 2.500 kuruş maaşla üye tayin edildiler. Baraşen, ülkede zirâ'at ve ticâretin geliştirilebilmesi için bazı tasarılar kaleme almış bilgili bir kişi olup İran tarafından istenmesine rağmen Osmanlı Devleti'nde kalmayı tercih etmişti. Sadâret arzında ayrıca bu kişilere maaş bağlanmasının Avrupa'da devletin îtibârını arttıracağı da yazılıyordu (Gurre-i R 1254/24 Haziran 1838, HH., Nr. 46823). Zirâ'at konusunda uzman olan İngiliz Mösyö Says da 1000 kuruş maaşla meclise üye tayin edildi (15 CA 1254/6 Ağustos 1838, Cevdet, İktisat, Nr. 861).

3 Müftülüğe Mehmed Ârif Hilmî Efendi (23 CA 1254/14 Ağustos 1838, HH., Nr. 23414), tercümânlığa tercüme odası hulefâsından Fuad Efendi ve kitâbete de hâriciye kalemi hulefâsından Tevfîk Efendi tayin edilmişti (Lütfî, *Târih*, V, 128; 28 Şaban 1254, *TV.*, Nr. 173; 19 Z 1254, *TV.*, Nr. 177).

4 Şerif Mardin, "Türkiye'de İktisâdî Düşüncenin Gelişmesi 1838-1918", *Makaleler 2*, İstanbul 1990, s. 50.

5 13 C 1254(3 Eylül 1838), *TV.*, Nr. 170.

6 25 ZA 1254(9 Şubat 1839), HH., Nr. 23823; 19 Z 1254, *TV.*, Nr. 177; C. V. Findley, *Aynı eser*, s. 176. Bu vesîka ile meclis vekâletine meclis-i vâlâ üyesi ve Başvekâlet Muâvini Kânî Efendi'nin yerine Dâhiliye Müsteşarı Sârım Efendi atanmıştı (*TSMA*, E. 5026/415). Yine meclis üyeleri çoğaltılarak Paris Maslahatgüzârı Tal'at Efendi. Avrupa hakkında bilgili ve Yenişehir Mütesellimi Edhem Efendi taşra ahvâline vâkıf olduklarından 4.000'er kuruş maaşla

Hazırladığı mazbatalar dâr-ı şûrâ-yı Bâbıâlî ve meclis-i vâlâda görüşüldükten sonra irâdeye arzediliyordu. Bu meclislere takdîm edilen mazbataların görüşülmesi, işlerin yoğunluğu nedeniyle bazen gecikebiliyordu. Bunu önlemek amacıyla sadaretten yazılan bir arz ile bundan sonra her meclisin hazırladığı mazbatanın başkanı tarafından pâdişaha direkt arzedilmesi teklif edildi. Eğer pâdişah tarafından konu uygun bulunursa icrâ edilmek üzere gerekli yerlere havâle olunacak, fakat tekrâr incelenmesi istenirse o zaman normal seyir işleyecek yani, dâr-ı şûrâ ve meclis-i vâlâda görüşüldükten sonra arzedilecekti. Sözkonusu husûslar sâdır olan bir irâde ile kabul edildi. Böylece meclis görüşmelerini hâvî mazbatalar başkan veya vekili tarafından tezkire ile pâdişaha arzedilecekti (17 Safer 1255/2 Mayıs 1839)[1]. Bu durum son derece önemlidir. Zirâ, hernekadar gerektiğinde tanzîm etmiş olduğu mazbatalar dâr-ı şûrâ ve meclis-i vâlâya gönderilecekse de, mazbatalarını direkt olarak irâdeye arzetmesi ona dâr-ı şûrânın üzerinde bir mevki sağlamış gibi gözükmektedir. Çünkü dâr-ı şûrânın tesbît edebildiğimiz kadarıyla böyle bir yetkisi olmayıp hazırladığı mazbatalar meclis-i vâlâda görüşüldükten sonra irâdeye arzedilebilmekteydi. Bu da, ilk zamanlarda bu meclise verilen önemi açıkça göstermektedir.

2- Meclisin Ticâret Nezâretine Nakli ve İlgası

Diğer ülkelerde olduğu gibi ticâret ve zirâ'atin geliştirilmesi amacıyla ticâret nezâretinin kurulması üzerine gördükleri işlerin birbirleriyle irtibât ve münâsebeti göz önüne alınarak meclis-i nâfı'a, ticâret nezâreti maiyetine verildi (8 CA 1255/20 Temmuz 1839)[2]. Ticârete dair konular görüşülürken Beratlı Avrupa ve Hayriyye tüccârlarının temsilcileri (şehbender) de mecliste bulunuyorlardı[3]. Zahîre mübâya'a usûlünün kaldırılmasından sonra zahîre konusuna bakmak da meclisin görevleri arasına dâhil edildi. Ayrıca, sözkonusu nakil işleminden sonra meclis yeniden düzenlendi. Üye sayısı arttırılarak görüşmelerde uyulacak kurallar belirlendi. Diğer meclislerde olduğu gibi burada da üyelerin bir konu hakkında görüşlerini kaleme alıp lâyıha şeklinde sunma hakları vardı. Görüşülecek konu hakkında etraflı bir şekilde düşünüp karara varabilmeleri için lâyıhalar meclis toplantısından önce üyelere dağıtılacak, üyeler rütbelerin imtiyâz sağlayıcı veya sınırlayıcı herhangi bir etkisi ol-

---

(BEO., *Ayniyât Def.*, Nr. 796, s. 142; Gurre-i Z 1254/15 Şubat 1839, Cevdet, Nâfı'a, Nr. 2739), zahîre husûsunda bilgili olması cihetiyle Zahîre Anbar Emini Mustafa Reşîd Efendi (26 ZA 1255/31 Ocak 1840, *TV.*, Nr. 192) meclis üyeliklerine atandılar. Bu da bize meclislere tayin edilen şahısların gelişigüzel değil, uzman ve bilgili kişilerden seçildiklerini göstermektedir.

1 16 Safer 1255, HH., Nr. 24021; 17 Safer 1255, HH., Nr. 24017.

2 8 CA 1255, Cevdet, İktisat, Nr. 1827.

3 BEO., *Ayniyât Def.*, Nr. 766, s. 141.

maksızın fikirlerini çekinmeden söyleyeceklerdi[1]. Pazartesi, salı ve cumartesi olmak üzere haftada üç gün toplanacak olan meclisin aldığı kararlar, Türkçe ve Fransızca olarak kaydedilecekti. Meclis-i vâlâda olduğu gibi konu hakkında söz söylemek isteyen kişi ismini başkan veya vekili nezdindeki deftere yazdıracak, cevap vermek isteyenler de aynı tarzda hareket edeceklerdi. Oylamada eşitlik olduğunda tercih hakkı başkana aitti. Alınan kararın tekrar görüşülmesi sözkonusu değildi. Üyelerın görüşülen veya gizliliği olan konular hakkında dışarıda konuşması yasak olup aksi davranışlar cezâlandırılacaktı.

Meclisin ticâret nezâretine nakledilmesi ile doğal olarak meclis başkanlığı da ticâret nâzırının uhdesine verilmişti. Nâzır bulunamadığı zamanlarda ticâret müsteşarı ona vekâlet edecekti. Yukarıda zikrettiğimiz şekilde meclis mazbatalarının direkt olarak pâdişaha arzedilmesinden vazgeçilerek tekrâr eski usûle, yani meclis-i vâlâda görüşüldükten sonra arzedilmesi yöntemine geri dönüldü (8 R 1256/9 Haziran 1840)[2]. Meclis, dolayısıyla nezâret bünyesine nakledilmekle yukarıda zikrettiğimiz imtiyâzlı konumunu da kaybetmiş oluyordu.

Bu hâliyle meclis, ticâret, zirâ'at ve san'atın geliştirilmesi için tasarılar hazırlayıp sunmak gibi teorik, ticâret nezâreti de, hazırlanan bu tasarıyı uygulamak ve diğer dairelerle koordinasyonu sağlamak gibi pratik görevleri yerine getirmekle yükümlüydü.

29 C 1257(18 Ağustos 1841)'de ticâret nezâreti kadrolarında yapılan geniş çaplı bir düzenlemeden meclis-i nâfı'a da nasîbini almıştı. Görüşülen konuların ticârete müteallik olduğu ve bu yüzden mecliste kendisine gerek olmadığı düşüncesiyle müftülük kaldırılmış, ayrıca üyeler ve kâtipler de azaltılmıştı[3]. Ticâret nezâreti ile ticâret mahkemesinin İstanbul gümrük emânetine ilhâken nakledilmesinden sonra varlığına ihtiyaç kalmadığı gerekçesiyle meclis-i umûr-ı nâfı'a da ilga edildi. Haftada bir veya iki gün şehbenderler, Hayriyye ve Avrupa tüccârı muhtarları ile ticâret mahkemesi kâtipleri gümrükte toplanarak tüccârlara müteallik işlere ve dâvâlara bakacaktı. Kaldırılan meclis-i nâfı'a kâtiplerinin meclise memur olmadan önceki memuri-

---

1 11 ZA 1255(16 Ocak 1840), *Buyuruldu Def.*, Nr. 3, s. 26-27.

2 İ. Mes. Müh., Nr. 10.

3 Üyelerden Mustafa ve Necmî Efendi ile birkaç müstemin tüccâr; kâtiplerden de Bâhir Efendi meclisten ihrâc edildi. Sâlih Efendi 10.000 kuruş maaşla meclis başkanlığına atandı. Kitâbet ve mukayyidlik birleştirilerek mukayyid Abdüllâtif Efendi'ye verildi. Bu belgeye göre meclisin üye mevcûdu, maaşları 1.000 kuruştan 6.000 kuruşa kadar değişen 13 kişiden oluşuyordu.
Meclis üyeliklerine ise ticâret mahkemesi üyelerinden olup toplantı olmadığı günlerde meclise gelmek üzere Hayriyye Tüccârı Şehbenderi Hacı Mahmud Efendi, Muhtar Ebubekir Ağa ve Avrupa Tüccârı Şehbenderi Yusuf Haccâr tayin edilmişti (Cevdet, İktisat, Nr. 2013; 24 N 1257, *TV.*, Nr. 234).

yetlerine dönmelerine ve meclis-i vâlâya nâfı'a ile ilgili bir konu geldiğinde bunu gümrük eminine havâle etmesine karar verildi (28 L 1257/13 Aralık 1841)[1].

Meclis, 1254(1838) eğitim reformu[2], Zirâ'at Mektebi[3] ve Büyükdere Tuğla Fabrikası'nın kurulması[4] vs. gibi önemli teşebbüslerde bulunmuş ve uygulanmaları için çaba harcamıştır.

3- Meclis-i Nâfı'anın Tekrar Kurulması ve İlgası

Umûr-ı nâfı'a nezâretinin kurulması üzerine görevlerinin birbirleriyle alâkalı olduğu düşüncesiyle meclis-i zirâ'at da bu nezârete bağlanmıştı (ZA 1264/Ekim 1848)[5]. Bu düzenleme ile meclisin genel yapısı ve görevlerinde esaslı değişiklikler olmuştu. İsmi, nezârete nisbeten *nâfı'a meclisi* olarak değiştirildi (13 R 1265/8-9 Mart 1849)[6]. Meclis, köprüler ve devlete âit binaların yapım ve tamiri işleri ile ilgi-

---

1 BEO., *Ayniyât Def.*, Nr. 767, s. 29.

2 21 ZA 1254(5 Şubat 1839), *TV.*, Nr. 176; Süleymâniye Kütb., Hüsrev Paşa, Nr. 853; Mahmud Cevâd, *Aynı eser*, s. 6-20.

3 Meclis üyelerinden Baraşen, kendisine verilecek bir çiftlik ve 30 kişi ile bir mektep kurarak bildiklerini öğrencilerine aktaracağını belirmiş (14 M 1255/30 Mart 1839, BEO., *Ayniyât Def.*, Nr. 796, s. 161), ancak, onun bu teşebbüsü başarıya ulaşamamıştır. Zirâ, mektep ancak, 1847 yılında Yeşilköy yakınlarında Ayamama Çiftliğinde kurulabilmiştir (Faik Reşîd Unat, *Aynı eser*, s. 80k).

4 Boğaziçi, Büyükdere mevkiinde şirket şeklinde bir tuğla fabrikası kurulması için meclise başvurulmuş ve meclis hazırladığı mazbatada başvuruya olumlu cevap vermişti. Konu meclis-i umûmîde de uygun bulunarak irâdesi çıkmıştır (24 ZA 1256/17 Ocak 1841, *Meclis-i Vâlâ Def.*, Nr. 409, s. 4-5).

5 27 ZA 1264, BEO., A. MKT., 156/59; 21 ZA 1264, *TV.*, Nr. 392; 10 ZA 1264, *Cerîde-i Havâdis*, Nr. 405. Meclis-i zirâ'at konusunda geniş bilgi için çalışmamızın ilgili kısmına bakınız.

6 İ. MV., Nr. 3770; *Meclis-i Vâlâ Def.*, Nr. 435, s. 20-27; *Buyuruldu Def.*, Nr. 3, s. 92-95. Meclis-i zirâ'at çalışmalarını bundan sonra meclis-i nâfı'a adı altında sürdürdü. Ancak, zaman zaman eskiden kalma bir alışkanlıkla meclis-i zirâ'at isminin belgelerde kullanıldığını görüyoruz. Bu değişikliğe rağmen, 1266(1850) senesi sâlnâmesinde meclisin adı, meclis-i zirâ'at olarak geçmekte olup meclis-i nâfı'a ismine rastlayamıyoruz (*Devlet Sâlnâmesi*, s. 22-23). 1267(1851) senesinde ise meclis–i zirâ'at ismi yerine, meclis-i nâfı'anın varlığını görüyoruz (*Devlet Sâlnâmesi,* s. 47-48). Fakat, bu değişikliğin, yani meclis-i zirâ'atin lağvedilerek meclis-i nâfı'anın kuruluşuna dair bütün çabalarımıza rağmen hiçbir ipucuna rastlayamadık. Böyle bir değişikliğin yapılmadığı, eskiden kalma bir alışkanlık ve yanlışlıkla meclis-i zirâ'at isminin sâlnâmede yer almaya devam ettiği kanaatini taşıyoruz. Görüşümüzü destekleyen delilleri şöyle değerlendirebiliriz: Meclis-i zirâ'ate üye olarak atanan Nurullah Bey (Selh-ı L 1266/7 Eylül 1850, *TV.*, Nr. 430) ve Rıf'at Efendi (14 Safer 1266/30 Aralık 1849, BEO., *Ayniyât Def.*, Nr. 776, s. 14) 1267(1851)'de yani meclis-i nâfı'anın ismi sâlnâmede ilk geçtiği tarihteki üyeler listesinde de geçmektedir. Yine, 1266(1850) sâlnâmesinde meclis-i zirâ'at üyesi olarak geçen 20 kişiden 14'ünün meclis-i nâfı'a üyesi olduğunu görüyoruz. Bu tarihte nâfı'a meclisinin üye sayısı ise, 16'dır. Yani sadece iki üye 1266 sâlnâmesinin dışından tayin olunmuştur ki, bunlar da yukarıda isimlerini zikrettiğimiz Nurullah ve Rıf'at Beylerdir.

lenecekti. Ebniye müdürlüğü, ebniye mu'âvinliğine dönüştürülerek ebniye meclisi ile beraber yeni nezâretin emrine verilmişti. Binâlarla ilgili olarak Bâbıâlî'ye gelen evrak, buradan nâfı'a nezâretine gönderilecekti. İncelenmesi için nezâret tarafından önce ebniye meclisine oradan da nâfı'a meclisine havale edilen konunun düzenlenen mazbatası, nâzırın tezkiresi ile tekrar Bâbıâlî'ye iâde edilecekti. Gerekli kereste ve odunun temin edilmesi, ormanların bilinçsiz bir şekilde yokedilmesinin önüne geçilmesi ve sâhillere yakın yerlerde düzenli bir şekilde orman yetiştirilmesini sağlamak üzere gerekli düzenlemelerin yapılması da meclisin görevleri arasındaydı. Meclisin diğer bir vazifesi de İstanbul'un kaldırım yapım ve tamiri konularını görüşmekti[1].

Nizâmnâmenin hazırlanmasından bir hafta sonra ticâret ve nâfı'a nezâretlerinin birleştirilerek İsmail Paşa'ya tevcih edilmesi üzerine meclis-i nâfı'a da tekrar ticâret nezâretinin bünyesine alınmıştı (19 R 1265/14-15 Mart 1849)[2].

Ticâret nâzırının başkanlığı altında bulunan mecliste bu kere meclis-i zirâ'atden getirilen yapı korunarak yabancı uyruklu veya gayrimüslim teb'adan hiç kimsenin alınmadığını görüyoruz. Meclis, ilmiyeden bir kişinin müftü olarak yer aldığı bu yeni yapısıyla kâtiple birlikte 16 üyeden oluşuyordu[3]. Bu sayı zamanla artarak 20'ye kadar çıkmıştır[4].

Zamanla ehliyetsiz kişilerin doldurulması meclisi kuruluş amacından saptırmıştı. Memlekette ulaşımın modernleştirilmesinin ticâret ve tarımı olumlu

---

Ayrıca, bir memuriyetin ortadan kaldırıldıktan sonra bile isminin hâlâ kullanıldığına dair başka bir örnek de, nâfı'a nezâretidir. Şöyle ki, 19 R 1265(14-15 Mart 1849) tarihinde ticâret ve nâfı'a nezâretleri, ticâret nezâreti adıyla birleştirilmiş olmasına rağmen, 8 L 1265(27 Ağustos 1849) tarihli bir vesîkada açıkça nâfı'a nâzırı ismi geçmektedir (*Meclis-i Vâlâ Def.*, Nr. 176, s. 60). Yine, 1 Ağustos 1834(25 RA 1250)'de lağvedilen mukataat hazinesi deyimi, kaldırılış tarihinden sonra da bir süre daha kullanılmaya devam etmişti (Yavuz Cezar, *Aynı eser*, s. 260). Ayrıca, 11 B 1268(1 Mayıs 1852)'de ağnâm müdürlüğü lağvedildiğinde müdür Osman Efendi'nin zirâ'at meclisine üye ta'yin edildiğine dair resmî bir teblîğin varlığını görüyoruz (*TV.*, Nr. 467). Oysa, yukarıda da ifâde ettiğimiz gibi, bu tarihte bu isimde bir meclis yoktu. Zikrettiğimiz örnekler, alışkanlıktan kaynaklanan bazı yanlış isimlendirmelerin olduğunu bize açıkça göstermektedir.

1 İ. MV., Nr. 3770; *Meclis-i Vâlâ Def.*, Nr. 435, s. 20-27; *Buyuruldu Def.*, Nr. 3, s. 92-95. Ebniye meclisinde çözümlenemeyen ve şer'î yönü bulunan binâ anlaşmazlıkları, evkaf-ı hümâyûn müfettişliği veya şer'î mahkemelere sevkedilecekti. Evrakın dairelerdeki seyir düzenine göre, Bâbıâlî'den herhangi bir daireye gönderilen evrak, eğer o dairenin görevlerinin dışında olduğu anlaşılırsa tekrar Bâbıâlî'ye ilgili olduğu yere verilmek üzere geri gönderilirdi. Bu usûl gereğince nâfı'a nâzırı [ticâret nâzırı olmalı] nın başvurusu üzerine binâ davaları hakkındaki bu yasa çıkmıştı (8 L 1265/27 Ağustos 1849. *Meclis-i Vâlâ Def.*, Nr. 176, s. 60).

2 İ. DH., Nr. 10576; 23 CA 1265, *TV.*, Nr. 404.

3 *Devlet Sâlnâmesi*, sene 1267, s. 47-48; 7 Safer 1268. İ. DH., Nr. 14852.

4 *Devlet Sâlnâmesi*, sene 1269, s. 45-46.

yönde etkileyeceği gibi bazı beklentiler Osmanlılarda bir takım teşebbüslerin gerçekleştirilmesine yol açmıştı. Bu amaçla ülkede demiryollarının yapımına başlanmış ve bunlardan gerektiği gibi yararlanabilmek için de küçük yerleşim merkezleriyle demiryolu ve ana merkezleri birbirlerine bağlayacak tâlî şose yollarının yapılması plânlanmıştı. Bu plânları gerçekleştirebilmek için Avrupa'ya öğrenci gönderildiği gibi Avrupa'dan da bazı mühendisler getirtilmişti. Ancak, bütün bu çalışmalar için düzenleyici ve yol gösterici bir kurumun olmayışı, programın aksamasına neden olmaktaydı. Hernekadar ticâret nezâreti bünyesinde bulunan nâfı'a meclisi bu uğurda çalışmalar yapıyorduysa da, gereksiz ve ehliyetsiz kişilerin burada görev alması sonucunda meclis kuruluş amacından hayli uzaklaşmıştı. Aslında meclisin amacının da pek belirgin olduğu söylenemezdi. Bu yüzden memleketin îmârına dair olan konular da meclis-i Tanzimat'a geliyordu. Oysa, bu konular bir yandan uzmanlık bilgisini gerektiren konular olduğu gibi, diğer yandan da zâten işleri yoğun olan Tanzimat meclisinin daha önemli konuları ele almasını engelliyordu. Bunun üzerine yapılan bir düzenleme ile nâfı'a meclisinin bir şu'besi olmak ve ülkede yol, köprü, kanal, binâ vb. îmâr faaliyetlerini gerçekleştirmek üzere *meclis-i ma'âbir* kuruldu (12 RA 1274/31 Ekim 1857). Üyeliklerine ise Avrupa'dan getirtildiğini söylediğimiz mühendisler ile ülkenin içinde bulunduğu duruma vâkıf bir kaç kişi seçildi. Üyeliğe atanan sözkonusu kişiler görevli ve maaşlı olduklarından bu yeni şube ile hazîneye yeni masraf kapısı açılmamış oluyordu. Meclis-i nâfı'a, gerçekleştirilen bu değişiklikle tarım ve sanayi ile ilgili konulara bakmak üzere eski hâlinde bırakılıyordu. Yeni meclıse ilk olarak hem kendilerinin, hem de meclis-i nâfı'anın görüşeceği konuları ve bağlı olacağı nizâmı belirten lâyıhaları hazırlamak görevi verildi. Yine, ticâret nezâretine mülhak nâfı'a nezâreti için ayrıca bir mu'âvin tayin edilerek ma'âbir meclisinin reis vekilliğine atandı[1].

Bu yeni meclisin kurulması ile hemen hemen aynı işlerle ilgilenen iki meclisin mevcudiyetinin üzerinden bir sene bile geçmeden meclis-i nâfı'a lağvedilerek üyelerinden yaşlı olanlarının emekliliğine, diğerlerinin de başka bir memuriyete intisâblarına kadar maaşlarının ödenmesinin devamına, nihâyet kâtiplerinin de ticâret nezâ-

---

1 Esâsen önce nâfı'a meclisinin ıslah edilerek yeni bir kadro ve anlayış ile çalışmalarına devam etmesi düşünülmüş, fakat, mevcut üyelerin bu duruma üzülecekleri düşüncesiyle bundan vazgeçilmişti. Eski meclis dururken yeni bir isimle ikinci bir meclisin kurulması da uygun görülmediğinden nâfı'a meclisine bağlı daimî bir komisyon olarak ma'âbir meclisi kuruldu. Meclis, şu kişilerden oluşuyordu: Mösyö Wolf (وولف), Mösyö Tiyer (تير), Mösyö Tasi (تاسي), Mösyö Estem (استم), Mösyö Agaton, Büyük Fossati, Karabet Kalfa-zâde, tersâne ve tophâneden birer zâbıt, meclis-i nâfı'a üyelerinden Mehmed Efendi, Sivas Defterdârı Nazîf Efendi ve meclis-i mâliye üyelerinden İsmâil Efendi (İ. MM., Nr. 452).

retinin sair işlerinde istihdâm olunmalarına karar verildi (20 Safer 1275/29 Eylül 1858)[1].

B- KARANTİNA MECLİSİ (NEZÂRETİ)

1- Karantina Meclisinin Kuruluşu

Bulaşıcı hastalıklarla karşılaşmış olabilecek insan veya diğer canlıların, hastalık taşımadıkları kesinleşene kadar belli bir yerde alıkonulması[2] anlamına gelen *karantina*, insanların bazı hastalıkların bulaşıcı olduklarını tesbit etmelerinden sonra, bu tip hastalıkları kontrol altına alabilmek için başvurdukları bir yöntemdir. Avrupa ülkelerinde XV. yüzyıldan beri başvurulan bir çâre olan karantina usûlü, ülkemiz genelinde ancak XIX. yüzyılın ilk çeyreğinden sonra uygulanmaya başlanmıştır[3]. Daha önceleri ise ülke genelinde uygulanmayıp, hastalık zuhûr edince şehir çevrelerinde mevzîî tedbirler olarak tatbik edilmekteydi. Karantinanın ülke genelinde uygulanması usûlü ile hastalığın çıktığı bölgede kontrol altına alınması ve diğer şehir, bölge ve ülkelere yayılmasının önlenmesi sağlanmış oluyordu.

İslâm dünyasında XIX. yüzyılın başlarından îtibâren karantinanın câiz olup olmadığı konusunda âlimler arasında sert tartışmaların olduğunu görüyoruz. Meselâ, Tunus'ta Zeytûniye Medresesi müderrisi, Mâlikî mezhebinden Şeyh Muhammed Menâî ile aynı yerin Hanefî müftüsü Şeyh Muhammed Bayram arasında bu konuda farklı görüşler ileri sürülmüştür. Menâî, karantinayı *Tanrı'nın Kaza ve Kader'inden kaçmaya kalkışmak* olarak görürken, Şeyh Bayram, yalnız câiz olmakla kalmayıp, aynı zamanda vâcib olduğunu belirtiyordu[4]. Diğer İslâm ülkelerinde âlimler arasında bu tartışmalar olurken ülkemizde de bu tür tartışmaların olduğu ve karantinaya karşı çıkan insanların varlığı müşâhede ediliyor. II. Mahmud, bu direnci kırmak için Cezayirli Hamdullah bin Osman'a karantinanın haram olmadığına dair bir risâle[5]

---

1 İ. MM., Nr. 547.

2 "Karantina", *Ana Britannica*, XII, 593.

3 Karantina meclisinden önce ülkemizde yapılan karantina uygulamaları için bkz. Gülden Sarıyıldız, *Karantina Teşkîlâtının Kuruluşu ve Faaliyetleri (1838-1876)*, İstanbul Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, İstanbul 1986, s. 7-22.

4 N. Berkes, *Aynı eser*, s. 166.

5 N. Berkes, *Aynı eser*, s. 166. Risâlenin ismi *İthâfü'l-Üdebâ* idi (Süheyl Ünver, "Osmanlı Tabâbeti ve Tanzimat Hakkında Yeni Notlar", Tanzimat I, İstanbul 1940, s. 947). Bu şahıs vesîkalarda Hamdan Efendi olarak geçiyor (29 M 1254/26 Nisan 1838, BEO., *Ayniyât Def.*, Nr. 1714, s. 2-3).

yazdırdığı gibi Takvîm-i Vekayi'de de karantinanın yararları hakkında yazılar çıktı[1]. Gerek Osmanlı Devleti'nde gerekse Avrupa devletlerinde gözlerin karantina üzerine çevrilmesine neden olan olay, 1831-33 yılları arasında Hindistan'da çıkıp Ortadoğu ve Avrupa'yı kasıp kavuran kolera salgını oldu[2]. Bu hâdise üzerine, bizim ülkemizde de karantina usûlünun uygulanması çareleri aranmaya başlandı.

Kızkulesi'nde vebâlı hastaları tedâvîye çalışan Antuvan Lago adındaki şahıs, Türkiye'de karantinanın uygulanmasını sağlamada önemli rol oynamıştır. Karantina hakkında yazdığı bir lâyıha ile Avrupalıların bulaşıcı hastalıklarla mücâdele yöntemlerini, karantinanın yalnızca bir şehrin çevresinde değil, ülkenin her tarafında uygulanması gerektiğini ve İstanbul'da bütün bu işleri yürütecek bir koordinasyon merkezine ihtiyaç duyulduğunu belirtmişti[3].

Bir yandan karantinanın uygulanması için gerekli olan hukukî ve zihnî atmosfer oluşturulmaya çalışılırken, diğer yandan da böyle bir uygulamanın gerçekleştirilebilmesi için gereken maddî imkânların temini yolları aranıyordu[4]. Nihâyet, bazı mutaassıb kişilerden karantina hakkında gelebilecek îtirâzları, şerî'at ve akıl nazarında bertaraf edebilecek ulemâdan kişilerin de katılmasıyla bir meclis-i meşveretin toplanarak konunun ciddî bir şekilde ele alınması kararlaştırıldı. Sadâretten pâdişaha yazılan arzda, karantina usûlünün, vebâ hastalığı için, *devâ-yı müstakil* olduğu zikrediliyordu. Bunun üzerine ulemâdan Es'ad Efendi, Çerkeşli Mehmed Efendi, Cezâyirli Hamdan Efendi, Eminbey-zâde Abdülkadir Bey, İsmetbey-zâde Ârif Hikmet Beyefendi, Kethüdâ-zâde Ârif Efendi ve Kuyucuklu-zâde Seyyid Mehmed Âtıf Efendi[5] ve serasker, dâhiliye, hâriciye, mâliye, harbiye, de'âvî, masârıfât ve tophâne nâzırları, kaptan paşa, Aydın Müşîri Fethi Paşa, Darbhâne Müşîri Hasîb Efendi, dâhiliye ve hâriciye müsteşarlarının da katılımıyla Bâbıâlî'de bir meclis-i meşveret toplanarak konu çeşitli yönleriyle ele alındı. Meselenin söylenti ve dedikodulara neden olmaması için azamî gayret gösteriliyordu. Toplantıda şer'î ve

---

1 Örneğin, gazetede çıkan bir yazıda *hıfz-ı ezelî* ile bir süreden beri İstanbul'da ta'ûn görülmediği, ancak birkaç kişide koleranın zuhûru üzerine Maltepe Hastahânesi'nde Rebi'ülevvel 1247(Ağustos 1831)'den itibâren usûl-i tahaffuzun uygulandığı, 10 kişilik taunlu hastadan 8 tanesinin iyileşip, ikisinin öldüğü ve Üsküdar açıklarındaki Kızkulesi'nin etrafı denizle çevrili olduğundan burasının hastalara tahsis edildiği belirtiliyordu (14 C 1247, *TV.*, Nr. 3).

2 N. Berkes, *Aynı eser*, s. 166.

3 Osman Şevki Uludağ, "Son Kapitülasyonlardan Biri: Karantina", *Belleten* , II/7-8, Ankara 1938, s. 446-48.

4 Karantinanın sâdece İstanbul ve civârında uygulanabilmesi için 3.000 kese (1.500.000 kuruş) akçeye ihtiyaç vardı. Bu paranın bir kısmı bazı zengin paşa ve ricâlden, bir kısmı da Rum, Ermenî ve Katolik milletlerinden toplanacaktı. Hesapların ayrıntıları için bkz. 21 M 1254(16 Nisan 1838), BEO., *Ayniyât Def.*, Nr. 796, s. 15.

5 29 M 1254, BEO., *Ayniyât Def.*, Nr. 1714, s. 2-3.

mülkî olmak üzere iki açıdan incelenen konunun, önce, şer'î yönü güvenilir fıkıh ve fetevâ kitâplarına başvurulmak sûretiyle araştırıldı. Bu çalışmalarla İslâmî ve meşrû' bir temele oturtulmak istenilen karantina usûlüne, mecliste bulunan ulemâ tarafından cevâz verildi.

Şer'î yönü bu şekilde halledildikten sonra, sıra mülkî cihetinin incelenmesine gelmişti. İlk olarak, ülkede daha evvel gerçekleştirilen karantina uygulamalarının, yani ülke bütünlüğünde değil de, sadece şehirler çevresinde karantina önlemlerinin alınmasının eksik ve yanlış olduğu belirtilerek bu kere işin daha ciddî bir şekilde ele alınıp şeyhülislâmdan hemen karantinanın câiz olduğuna dair fetvanın çıkartılması, Akdeniz ve Karadeniz Boğazlarıyla Anadolu ve Rumeli'nin gerekli yerlerinde karantinahâneler kurulması kararlaştırıldı. Ayrıca, konunun ayrıntılarını ele alıp gerekli nizâmların hazırlanması ve müzâkeresi işlemleriyle görevli, karantina hakkında bilgili kişilerden oluşan ve haftada birkaç gün toplanacak bir meclisin kurulması konusu gündeme geldi. Meclis, hazırladığı nizâmların irâdesi çıktıktan sonra uygulanmasına nezâret etmek göreviyle de yükümlüydü. Bunun üzerine kurulan meclisin şer'î yönü Es'ad Efendi, tıbbî yönü Abdülhak Molla ve askerî yönü de mansûre ferîklerinden Selim Paşa'nın sorumluluğuna verildi. Memuriyetleri müstakil olan sözkonusu kişiler, tabibler ve karantina husûsunda bilgili şahıslarla biraraya gelerek konuyu görüşeceklerdi. Fransız uyruklu Mösyö Bulard da bu çalışmalarda görevlendirilmişti[1].

Nihâyet, Şeyhülislâm Mekki-zâde Mustafa Âsım Efendi'den, karantinanın câiz olduğuna dair fetvânın çıkması üzerine[2] artık karantina usûlünün uygulamaya geçilmesinin önündeki bütün engeller ortadan kalkmış oluyordu. Ancak, burada şunu belirtmekte fayda vardır ki, şeyhülislâmın fetvâsının ne yönde çıkacağının öyle zannedildiği kadar önemli olmadığı açıkça ortaya çıkıyor. Zirâ, fetvânın olumlu mu, olumsuz mu çıkacağı henüz belli olmadan, -yukarıdaki açıklamalardan anlaşılacağı gibi- konu meşveret meclisinde kararlaştırılmış, irâdesi çıkmış ve işin teorisini hazırlayıp uygulanmasına nezâret edecek meclis kurularak üyeleri seçilmişti bile. Yani, burada şeyhülislâmın fetvâsı, yapılan işin halk katında meşrûiyetini sağlayan bir formaliteden ibâret gibi gözüküyor.

---

1 *Aynı def.*, s. 3-5, 2 Safer 1254(27 Nisan 1838). Bu görüşmelerin kısa bir özeti için bkz. Evâil-i RA 1254, Cevdet, Sıhhıye, Nr. 347.

2 Fetvâ şu şekildeydi: *Bir beldeye tâ'ûn isâbet edüp hakk subhânihi ve Ta'âlâ Hazretlerinın kahrından lütfüne ilticâ ile esbâb-ı tahaffuza teşebbüs etmede beis var mıdır? el-Cevâb: Yokdur* (4 Safer 1254/29 Nisan 1838, BEO., *Ayniyât Def.*, Nr. 1714, s. 5-6; Cevdet, Sıhhıye, Nr. 347).

Buna rağmen halkın olası tepkisine karşı tedbîr elden bırakılmayarak, Takvim-i Vekayide karantinaya dair yayınlanan yazının son derece dikkatli kaleme alındığını ve kılı kırk yararak konunun ayrıntılarının halka münâsib bir lisân ile anlatılmaya çalışıldığını görüyoruz. Karantina husûsuna halk nazarında meşrûiyet kazandırabilmek için çeşitli hadîsler, fetvâ kitâpları ve büyük İslâm âlimlerinin görüşlerine başvurulmuştur. Yazıda karantina uygulamalarının halka sağlayacağı yararlar da geniş bir şekilde sıralanıyordu. Yine istihsâl edilen fetvâ ve irâde uyarınca, halkın *nev icâddır* diyerek karantina konusuna karşı çıkmamaları ve eğer karşı çıkıp muhâlefet edenler olursa gerekli cezâya çarptırılacakları da sıkıca tenbih edildi[1]. Bu anlattıklarımızdan karantinaya karşı çıkması muhtemel muhâlefetin halkla sınırlı olduğu zannedilmemelidir. Zirâ, bazı sefâretlerle beraber, karantina uygulamalarının zahmet ve masraflarından çekinen tüccârlar da konuya karşı çıkıyorlardı[2].

2- Karantina Meclisinin Organları

Ayrıntılarına girişmeden önce, çeşitli adlarla anılan meclisin isim meselesini ele almamız gerekiyor. Meclis, incelediğimiz vesîkalarda meclis-i tahaffuz[3], karantina meclisi[4], meclis-i sıhhıye[5], tahaffuz şûrâsı[6], karantina nezâreti[7] ve meclis-i tahaffuz nezâreti[8] gibi muhtelif isimlerle anılmaktadır. Ancak, hemen şunu belirtmekte fayda vardır ki, isminde geçen *nezâret* kelimesi, bildiğimiz manâda bir idârî birimi ifâde etmekten ziyâde, *meclis başkanlığı* anlamında kullanılmaktadır. Zirâ, karantina işlerini yürütmekle görevli olan birim, nezâret değil, bir meclistir. Ayrıca, Tanzimat'ın hemen öncesinde kurulan meclislerde nezâret kelimesi yukarıda belirttiğimiz gibi meclis başkanlığı anlamında da kullanılıyordu. Nitekim, meclis-i nâfı'a başkanı için de *nâzır* kelimesinin kullanıldığını görüyoruz[9]. Karantina meclisine müştereken

1 11 Safer 1254(6 Mayıs 1838), *TV.*, Nr. 164.

2 Bu yazı, muhtemelen Fransız sefâretinden, sefir adına karantina konusundaki çabalarından dolayı Âkif Paşa ve Mustafa Reşîd Paşa'yı tebrik için görevlendirilen kişiye yazılmış. Yazıda, karantina hakkında gerek sefâretin ve gerekse ilgili devletin elinden gelen her türlü yardımı yapmaya hazır olduğu belirtilerek hekîm Bulard'ın bu işte görevlendirilmesi Bâbıâlî'ye tavsiye ediliyordu (HH., Nr. 25527).

3 16 Şaban 1254, HH., Nr. 25562; 1 ZA 1254, *MMD.*, Nr. 8308, vr. 2b; 6 RA 1256, *Sıhhıye Nez. Def.*, Nr. 328, s. 102.

4 28 C 1254, BEO., *Ayniyât Def.*, Nr. 796, s. 75; 13 RA 1254, *Aynı def.*, s. 30.

5 17 ZA 1263, BEO., A. MKT., 99/91; 5 CA 1264, İ. DH., Nr. 9029; 17 M 1266, *Sıhhıye Nez. Def.*, Nr. 330, vr. 70b.

6 M 1255, *Sıhhıye Nez. Def.*, Nr. 378, vr. 5b.

7 27 C 1255, *MMD.*, Nr. 8308, vr. 4b; 22 C 1255, *TV.*, Nr. 184.

8 17 CA 1254, *MMD.*, Nr. 8308, s. 2.

9 *...meclis-i mezkûr [meclis-i nâfı'a] nâzırı atûfetlû müsteşar Nurî Efendi...*, (Gurre-i R 1254/24 Haziran 1838, HH., Nr. 46823).

başkanlık eden Es'ad Efendi ile Nâmık Paşa'ya ortak olarak yazılan buyuruldunun hitâb kısmını oluşturan ***karantina meclisi*** *nâzırları sa'âdetlü efendi ve paşa hazerâtı* [1] cümlesi bu görüşümüzü açıkça desteklemektedir. Yine meclis başkanlarını nitelendirmek için bir başka belgede de ***meclis-i tahaffuz*** *nezâreti memurları* tabiri geçmektedir[2]. Yani, bu alıntılardan da anlaşılacağı gibi meclis başkanları nâzır ünvânıyla anılmaktadırlar.

Devlet merkezinde karantina işlerini görüşecek ve organize edecek bir meclisin kurulmasına karar verildikten sonra konunun ayrıntılarını tesbit etmek için çalışmalar başladı. Yukarıda zikredilen karantina işlerine memur edilen şahıslar, kurulacak meclislerin oluşacağı organları tesbit ettikten ve dâr-ı şûrâ-yı Bâbıâlî ve meclis-i vâlâda görüşülüp, gerekli değişiklikler yapıldıktan sonra *meclis-i tahaffuz-ı ûlâ* ve *meclis-i tahaffuz-ı sânî* adıyla iki karantina meclisi kuruldu. Meclis-i tahaffuz-ı ûlâ, hâriciye nezâretinin denetim ve gözetiminde olarak kurulmuştu[3]. Meclis başkanlığına Abdülhak Molla Efendi atandı. Meclis, başkanlığın dışında beş kısımdan oluşuyordu. Bunlar, nezâret-i umûr-ı sıhhıyye ve mevâdd-ı tıbbıyye ve tahaffuziyye, nezâret-i umûr-ı şer'iyye ve mevâdd-ı muhârrerât-ı tahaffuziyye, nezâret-i mevâdd-ı askeriyye ve umûr-ı silsile-i tahaffuziyye, müsteşar-ı tahâret-i dâhiliyye ve umûr-ı zabtiyye ve rabtiyye, müsteşar-ı mevâdd-ı dâhiliyye ve usûl-i ticâret-i tahaffuziyye kısımlarıydı. Meclis, haftada üç gün, gerektikçe her gün toplanacaktı[4]. Aynı vesîkada meclise atanan memurların maaşlarının Gurre-i Safer 1254(26 Nisan 1838)'den îtibâren tahsis edileceği zikrediliyor ki, bu da bize, karantina meclisinin kuruluşunun bu tarihte gerçekleştirildiğini gösteriyor.

Meclis-i tahaffuz-i sânî ise, meclis başkanı yerine geçmek üzere bir başkâtip, bir jurnal kâtibi, bir mübeyyiz, bir mukayyid, bir kaç dil bilen bir mütercim, bir kaç dilde yazabilen bir muharrir, bir sıhhiye tabîbi (Mösyö Bulard) ve bir karantina tabîbinden oluşmaktaydı. Bu meclis, meclis-i ûlânın maiyyeti altında olup, her gün toplanacaktı. Yukarıda birinci mecliste görevli olduğunu belirttiğimiz sözkonusu müsteşarlardan birisi mütercimlere ve diğeri de kâtiblere nezâret edecek ve bunlar,

---

1 29 R 1254(22 Temmuz 1838), BEO., *Ayniyât Def.*, Nr. 796, s. 45.

2 17 CA 1254(8 Ağustos 1838), *MMD.*, Nr. 8308, s. 2.

3 BEO., *Ayniyât Def.*, Nr. 1714, s. 17; 6 Safer 1295(9 Şubat 1878), İ. HR., Nr. 16790; "Devlet-i Aliyye-i Osmaniyye'de Karantina Ya'ni Usûl-i Tahaffuz'un Târihçesi", *Sâlnâme-i Nezâret-i Hâriciyye*, İstanbul 1318, s. 447.

4 Birinci memuriyete, yani umûr-ı sıhhıye kısmına Abdülhak Molla Efendi 7.500, diğerlerine sırasiyle Es'ad Efendi 7.500, Nâmık Paşa 7.500, Hasan Bey 2.500 ve Tercümân Yanko 2.000 kuruş maaşlarla atandılar (BEO., *Ayniyât Def.*, Nr. 1714, s. 17-18; *MMD.*, Nr. 8308, vr. 1b-2a; *Aynı sâlnâme*, s. 440-441; G. Sarıyıldız, *Aynı tez*, s. 33-35; Bediî N. Şehsuvaroğlu, "Türkiye Karantina Târihine Giriş II", *İ. Ü. Tıp Fakültesi Mecmûası*, Nr. 4'ten ayrı basım, İstanbul 1958, s. 615-616).

günlük hâdiseler, sıhhî ve karantinaya dair konular, merkeze gelen ve giden yazışmaların tercüme ve hülâsalarını hazırlayıp meclis-i ûlâya sunacaktı. Saydığımız görevlilerin dışında icrâ işleriyle uğraşan ve hizmetli diyebileceğimiz bir takım görevliler de vardı ki, bunlar, emir çavuşu (4 kişi), sıhhıye kavas müdürü, sıhhıye müdür mülâzimi, kavas (30 kişi), mütetabbib (7 kişi) ve mütetabbibelerdi (4 kişi)[1]. Sözkonusu kavas müdürü ve kavaslar, asker emeklilerinden tayin edilmişti[2]. Görüldüğü gibi bu meclislerden birincisi esâs karantina meclisi olup ikinci meclis, bir nevi birinci meclisin yazışmalarını yürüten ve ikinci derecede işlerini gören bir kalem bürosu görünümündeydi. Yani bir meclisten ziyâde, dış temâsları sağlayan ve gelen yazıları değerlendiren meclisin kalem odası durumundaydı.

Bu iki meclis hakkında teoride uygulanan ayırımın pratikte uygulanamadığını görüyoruz. Zirâ, ilk kuruluşlarına dair olan vesîkanın dışında hiçbir vesîkada, iki meclisin ayrı ayrı ele alınmadığı müşâhede ediliyor. Belgelerde iki mecliste görev aldığını kuruluş vesîkalarında gördüğümüz memurlar, daha sonraki belgelerde meclis-i tahaffuz adı altında zikrediliyor. Bundan da ayrımın pratikte uygulanamadığını anlıyoruz.

3- Avusturya'dan Karantina Konusunda Bilgili Eleman İstenmesi ve Sefâret Temsilcilerinin Meclis Üyeliklerine Atanmaları

Karantina husûsunda tecrübeli tabiblerin bulunmaması üzerine, Avusturya Devleti'ne konu hakkında bilgili insanlar göndermesi için Viyana Sefîri Rıfat Bey (Paşa) vâsıtasıyla resmen başvuruldu. Bunun üzerine Doktor Minas, yardımcısı Vaymir ve tercümanı Vasiloviç, Avusturya Devleti tarafından İstanbul'a gönderildiler (15 R 1254/8 Temmuz 1838)[3]. Bu uzmanların gelmesiyle, karantina meclisinde tıbbî işlerin yönetimini elinde bulunduran Abdülhak Molla Efendi, sözkonusu işlerin sorumluluğunu yeni gelen şahıslara devrederek meclis çalışmalarından ayrıldı. Ka-

---

1 27 Safer 1254(22 Mayıs 1838), BEO., *Ayniyât Def.*, Nr. 1714, s. 18-20; *MMD.*, Nr. 8308, vr. 1b-2a; G. Sarıyıldız, *Aynı tez*, s. 35-37; B. N. Şehsuvaroğlu, *Aynı mak.*, s. 616-617. Mütetabbib, tabîb olmayıp, vebâ veya koleralı hastayı tanıyabilecek kadar bilgi sâhibi olan erkeğe; mütetabbibe de bu durumdaki kadına deniliyordu (*Aynı sâlnâme*, s. 441).

2 13 RA 1254(6 Haziran 1838), BEO., *Ayniyât Def.*, Nr. 796, s. 30.

3 Bu memurların maaşları florin üzerinden verilecekti. Minâs'a 400, Vasiloviç'e 250 ve Vaymir'a 100 florin maaş tahsis edilmişti. Bu dönemde 1 florin, 10 kuruş 26 para idi (22 CA 1254, *Sıhhıye Nezâreti Def.*, Nr. 328, s. 25-26). Minas, bir süre sonra maaşının az gelmesinden dolayı işlerini aksatmaya ve memleketine döneceğine dair haberler yaymaya başladı. Bunun üzerine durum araştırıldığında, tahsis edilen 2.000 kuruş maaşın kendisine yetmediği ve önceleri ülkenin şartlarını bilmediğinden dolayı bu rakama razı olduğunu ifâde etmesi üzerine, esâs meselenin para sorunu olduğu ortaya çıktı (HH., Nr. 25546-A). Bunun üzerine maaşına 2.000 kuruş daha zam yapılarak sorun çözümlendi (19 RA 1255/2 Haziran 1839, HH., Nr. 25546).

rantinanın uygulanmasına nezâret etmek üzere başdirektör tayin edilen hekim Minas, çalışmalarını karantina işlerini koordine etmek ve meclis başkanlığını ortaklaşa yürütmekle görevli Es'ad Efendi ve Nâmık Paşa'nın emri altında yürütecekti[1]. Bu üç kişiden herhangi birisi devlet hizmetinde iken hastalanarak ölürse, maaşının üçte birisinin âilelerine hayatları boyunca tahsis edilmesi şıkkı, iki devlet arasında yapılan sözleşmede yeralıyordu[2].

Bir müddet sonra meclis başkanlığını ortaklaşa yürütmekte olan Es'ad Efendi ile Nâmık Paşa bu görevden alınarak iki memuriyet birleştirilip Dede Mustafa Ağa'ya tevcîh edildi[3]. Başdirektör Doktor Minas, mükemmel ve eksiksiz bir karantina nizâmnâmesinin hazırlanabilmesi ve ülkede uygulanabilmesi için diğer Avrupa devletlerinde olduğu gibi, kendisine yardımcı olmak üzere tıp alanında yeni bilgilerle mücehhez doktorlardan oluşan *meclis-i nizâmât-ı tahaffuziyye* adı altında bir meclisin kurulmasını teklif etti. Sözkonusu meclisin, Karantina Meclisi Reisi Mustafa Hıfzı Paşa'nın başkanlığında, Avusturya'dan getirtilen Nauner, Bernard, Minâs, pâdişahın hekimi MacCarty ve Mayer'den ibâret olması düşünülüyordu. Teklîf gereğince Nauner ve Bernard, işleri elverdiğince haftada ancak birkaç gün meclis toplantılarına katılabilecekti[4]. Ancak, pâdişahın irâdesi, yeni bir meclis kurulması yerine, sözkonusu hekimlerin karantina meclisine alınması yönünde çıkmıştı[5]. Böylece, başdirektör istediği bilgili hekimleri de kendisine yardımcı olmak üzere istihdâm ettirtmişti. Karantina hemen önlem almayı gerektiren ve âciliyeti olan bir husus olduğundan ve bu meseleye müteallik konuların kalemlerde beklemeye ve gecikmeye tahammülü olmadığından Bâbıâlî'ye gelen evrakın beklemeksizin bir ân önce kalemlerden geçirme ve takip etmek görevi Evâmir-i Aliyye Müdürü Âtıf Bey'e verildi. Ayrıca, bu konu, yani karantinaya dair evrakın dairelerde bekletilmemesi ve hemen gereğinin yapılması için bir irâde ile kalem şefleri sıkı sıkıya uyarılmıştı[6].

---

1 25 R 1254(18 Temmuz 1838), HH., Nr. 25533-A; 29 R 1254, BEO., *Ayniyât Def.*, Nr. 796, s. 45; 16 CA 1254, *TV.*, Nr. 169; G. Sarıyıldız, *Aynı tez*, s. 60.

2 9 CA 1254(31 Temmuz 1838), BEO., *Ayniyât Def.*, Nr. 796, s. 48.

3 28 C 1254(18 Eylül 1838), *Aynı def.*, s. 75; *Aynı Sâlnâme*, s. 444. Mustafa Ağa'ya 12.500 kuruş maaş bağlanmıştı.

4 HH., Nr. 25563-A; G. Sarıyıldız, *Aynı tez*, s. 70-71.

5 Sözkonusu tabîblerden MacCarty ve Mayer'in dışındakilerin zâten tahsîs edilmiş maaşları bulunuyordu. MacCarty'nin Mâbeyn-i Hümâyûn'dan tahsîs olunmuş olan 750 kuruş maaşına 1.250 kuruş daha zam yapıldı. Mayer ise, İstanbul'un havasının kendisine yaramadığından bahisle ülkesine dönmek istediğini beyân ederek dönünceye kadar maaşsız meclise devam edeceğini bildirdi (Selh-i L 1254/15 Ocak 1839, HH., Nr. 25563; G. Sarıyıldız, *Aynı tez*, s. 71).

6 14 RA 1254(7 Haziran 1838), HH. Nr. 25557. Aradan bir müddet geçtikten sonra Müdür Âtıf Bey'e bu konuda görevleri tekrar hatırlatılmıştı (Selh-i L 1254/15 Ocak 1839, HH., Nr. 25563).

Şer'î yönü bulunan konular ise, Bâbıâlî'de meclislerde görüşülerek normal bürokratik seyri ta'kîp edecekti[1].

Karantina uygulamasının hem hâricî, hem de ticârî boyutu olduğundan ve bu yönüyle bütün ülkeleri ilgilendirdiğinden, bu işlemler aynı zamanda ilgili devletlerin İstanbul'daki sefîrleriyle sürekli olarak haberleşilerek gerçekleştiriliyordu. Bu ise, ardı arkası kesilmeyen yazışmalar ve bürokratik engellerle zaman kaybına neden oluyordu. Oysa, belirttiğimiz gibi karantina işlerinin beklemeye tahammülü yoktu. Bundan başka, sefâretlerin kendi teb'asından olan tüccârlara uygulanan karantina tedbirlerine karşı sürekli yaptıkları şikâyetlerin dindirilmesi ve gerekli nizâmların hazırlanması esnâsında kendi temsilcilerinin de müzâkerelerde bulunmasını sağlamak amacıyla Hâriciye Nâzırı Reşîd Paşa, İstanbul'daki yabancı devlet sefâretleri ile görüşmelere başladı[2]. Sefâret temsilcileri *delege* sıfatıyla geçici olarak toplantılara katılacak, karantina usûlü aynen Osmanlı gemilerinde olduğu gibi yabancı gemilere de uygulanacak ve karantina masraflarına karşılık olmak üzere gemilerden bir mıktar vergi alınacaktı[3]. Böylece, yabancı devlet sefîrlerinin birer temsilcilerinin mecliste bulunmasına karar verildi. Dr. Minas ve arkadaşlarının, deniz karantinası hakkında fazla bilgilerinin olmaması yüzünden, boğazlarda deniz karantinasını tanzim etmek üzere Fransız Mösyö Robert de meclis üyeliğine atanmıştı[4]. Bu şekilde yabancı üyelerle genişletilen ve milletlerarası bir kuruluş hâline getirilen meclis, 10 Şubat 1840 tarihinde çalışmalarına başladı. Bu değişimden sonra meclisin mazbataları Fransızca olarak tutulmaya ve 28 Ağustos 1840 tarihine kadar üyeler tarafından imzalanmayan mazbatalar da bu tarihten itibâren imzalanmaya başlandı. Taşralarda da karantina meclislerinin kurulması dolayısıyla, karantina meclisinin bunlardan ayırtedilebilmesi için meclis, *superieur* yani *âlî* ünvânını almıştı (4 Haziran 1840). Ancak, bu sıfat, Türkçe belgelerden ziyâde Fransızca yazışmalarda kullanılmıştır[5].

Meclis, çalışmaya başladıktan sonra hemen karantina hakkında gerekli nizâmnâmeleri hazırlama işlemine girişti. Bu cümleden olarak *gardiyânlara ta'lîmât*, *müdürler ve tabîblere ta'lîmât*, *kara mevâridâtı için ta'lîmât*, *tahaffuzhâneler nizâmı*, *cerâim-i sıhhıye kanûnu* ve *Memâlik-i Şâhâne'de ta'ûnun izâlesi için ta'lîmât* gibi niz-

---

1 Karantina Direktörü Dr. Minas, ikide bir karantina işlerinin Bâbıâlî'de bekletildiğinden şikâyet ediyordu. Bunun üzerine şer'î yönü olanların dışında kalan konuların bekletilmeden halledileceği kendisine bildirildi (16 Z 1254/2-3 Mart 1839, HH., Nr. 25560).

2 10 RA 1254(3 Haziran 1838), HH., Nr. 40743; 13 ZA 1255, Cevdet, Sıhhıye, Nr. 896; *Sıhhıye Nez. Def.*, Nr. 380, s. 6-7; G. Sarıyıldız, *Aynı tez*, s. 72.

3 *Aynı sâlnâme*, s. 445.

4 13 ZA 1255(18 Ocak 1840), Cevdet, Sıhhıye, Nr. 896; *Sıhhıye Nez. Def.*, Nr. 380, s. 6-7.

5 *Aynı sâlnâme*, s. 446.

âmları hazırladı[1]. Ancak, karantina nizâmlarının değişik devletlerin teb'alarına farklı uygulanması, ilgili devletlerin tepkisini çekiyordu. Nitekim, hazırlanan karantina nizâmnâmesinin İngiltere tarafından imzalanmaması ve Osmanlı Devleti'nin kendi tüccâr gemileri hakkında nizâmnâmeyi esnek bir şekilde ve yabancı tüccârlar hakkında ise gereğince uygulaması, Avusturya Devleti'nin tepkisini çekmişti. Avusturya Sefîri'nin hâriciye nezâretine takdim ettiği bir yazıda, İngiltere'nin nizâmnâmeyi imzalamaması ve Osmanlı Devleti'nin de bütün gemiler hakkında karantina nizâmnâmesini gerektiği şekilde uygulamaması hâlinde kendi teb'asına da uygulanmasını kabul edemeyecekleri belirtiliyordu[2].

Yeni mecliste şu yabancı devletlerin temsilcileri bulunuyordu: Almanya, İngiltere, Avusturya, İspanya, Amerika, İran, İsveç-Norveç, Rusya, Fransa, Felemenk ve Yunanistan. Daha sonra 1847'de Belçika ve Toskana da meclise birer temsilci göndermişlerdi[3]. Böylece, önceleri yerli üyelerin oluşturduğu meclisteki çoğunluğu, daha sonraları yabancılar ellerine geçirmişlerdi. Başlangıçta geçici üye olarak tayin edilen, yani gerektikçe toplantılara katılacak olan sefâret temsilcileri, zamanla bu görevlerinden ayrılmayıp dâimî üye konumuna gelerek mecliste ele alınan konuları kendi istedikleri gibi yönlendirmeye başladılar. Karantina, yukarıda da belirttiğimiz gibi ticârî boyutu olan bir uygulama olduğundan mecliste ele alınan konular, yabancıların işlerine geldiği gibi şekil almaya başladı. Bu durum ise, bazı araştırmacılar tarafından yabancılara verilen bir kapitülasyon olarak değerlendirilmiştir[4]. Sefâret temsilcilerinin meclis üyeliklerine tayin edilmeleri, umulduğu gibi işleri kolaylaştırmak yerine zorlaştırmıştı. Nitekim, bunların kendi çıkarları doğrultusunda konuları ele almalarının bir netîcesi olarak yabancı gemilerden belli bir karantina vergisi alınmasını gerektiren ve sistemin devamı için lüzûmlu olan mâlî kaynakların temînini sağlamak amacıyla vaz' edilmek istenen *karantina rusûmât ta'rifesi* 1872, karantina nizâmlarını ihlâl edenlere verilecek cezâları âmir *cerâim-i sıhhıye kanûnu* da ancak 1883 yıllarında çıkarılabildi[5].

---

1 *Aynı sâlnâme*, s. 448.

2 HH., Nr. 48116.

3 B. N. Şehsuvaroğlu, *Aynı mak.*, s. 320. Z 1269 tarihli bir vesîkadan mecliste üye bulunduran yabancı devletler şu şekilde sıralanıyor: Avusturya, İngiltere, Fransa, Rusya, Prusya, Belçika, Sardunya ve Yunanistan (*Sıhhıye Nez. Def.*, Nr. 380, s. 51).

4 O. Ş. Uludağ, *Aynı mak.*, s. 450. Uludağ, yabancıların 30 kişilik mecliste, 23 kişi gibi yüksek bir oranda temsil edildiklerini belirtiyor.

5 G. Sarıyıldız, *Aynı tez*, s. 73. Karantina rusûmât ta'rifesi ve yabancıların buna karşı çıkışı konusunda geniş bilgi için bkz. *Aynı tez*, s. 95-99.

4- Karantina Meclisinin İdâresi

Karantina meclisi, yukarıda da belirttiğimiz gibi ilk kurulduğunda hâriciye nezâretine bağlı olarak ihdâs edilmişti. Bir müddet çalışmalarını bu şekilde yürüten meclis, daha sonra ticâret nezâretinin kurulmasıyla gördüğü işlerin birbiriyle ilgisi olduğu noktasından hareketle buraya nakledildi (12 C 1255/26 Ağustos 1839)[1]. Zirâ, bir memlekette karantinanın uygulanıp uygulanmaması ticâreti olumlu ya da olumsuz yönde etkileyebiliyordu.

Aradan bir kaç ay geçmeden ticâret nezâreti ile daha önce kurulan irtibâtı anlamsız bulunmaya başlanınca, meclis bu kere müstakil hâle getirildi. Bu kararın alınmasında etkili olan bir diğer neden de, karantina işlerinin çoğalmasıydı. Karantina nezâretine Lebîb Efendi atandı. Lebib Efendi, karantinanın dâhilî ve hâricî nizâmlarında Bâbıâlî, askerî işlerinde seraskerlik ile ticâret nezâreti ve tıbbî konularda da seretibbâ-yı Şehriyârî'ye başvurarak işleri yürütecekti. Taşra karantinalarına atanacak kişilerin isimlerini tesbit edip Bâbıâlî'ye bildirmek yetkisi de nâzıra verilmişti. Bu memurların imtihânlarının Tıbhâne-i Âmire'de yapılması ve maaşlarının da görev yapacakları yerlerden verilmesi kararlaştırıldı. Lebîb Efendi'ye verilen memuriyet yazısında, karantina teşkîlâtında bulunan fazla memurların, tasarruf tedbîrlerine riâyeten azaltılmaları isteniyordu[2]. Karantina meclisi, bu değişiklik ile müstakil bir memuriyet hâline gelmişti.

Meclisin biraz bu şekilde müstakil olarak idâre edildikten sonra, tekrar ticâret nezâretine[3] bağlandığını görüyoruz. Ancak, nezârette yapılan geniş çaplı bir düzenleme ile buradan idâre edilen ağnam maddesinin mâliye nezâretine ve karantinanın da, eskiden olduğu gibi hâriciye nezâretine bağlanmasına karar verildi (26 R 1257/17 Haziran 1841)[4]. Meclisin hâriciye nezâretine olan bu bağlılığı da uzun sürmedi. Karantina nezâreti, alınan yeni bir kararla bu sefer tophâne-i âmire müşîrliğine nakledildi (7 Şaban 1261/11 Ağustos 1845)[5]. Buraya nakledilmesinin nedeni, karantina uygulamasının önemli bir kısmını inzibâtî tedbirlerin oluşturmasıdır. Tophane müşîrinin aynı zamanda Karadeniz ve Çanakkale Boğazlarının da komutanı olması dolayısıyla, hem denizden ve hem de karadan gele-

---

1 Meclis Başkanı Hıfzı Paşa Kocaeli Sancağı'na memur edildi. 12.500 kuruş tutarındaki maaşı ise hazîneye aktarıldı (12 C 1255, BEO., *Ayniyât Def.*, Nr. 766, s. 49; 27 C 1255, *MMD.*, Nr. 8308, vr. 4b; 22 C 1255, *TV.*, Nr. 184).

2 13 ZA 1255(18 Ocak 1840), Cevdet, Sıhhıye, Nr. 896; 14 ZA 1255, *Sıhhıye Nez. Def.*, Nr. 380, s. 6-7; BEO., *Ayniyât Def.*, Nr 766, s. 175.

3 İ. DH., Nr. 1580; 10 R 1257(1 Haziran 1841), İ. DH., Nr. 1834; 6 RA 1256, *Sıhhıye Nez. Def.*, Nr. 328, s. 103.

4 26 R 1257(17 Haziran 1841), İ. DH., Nr. 1876.

5 Evâil-i Şaban 1261, *Mühimme Def.*, Nr. 256, s. 39.

cek yolcuların, bu şekilde daha rahat kontrol edilebileceği düşüncesinden hareketle bu değişikliğe gerek görülmüştür[1].

Karantina meclisinin bağlı bulunduğu nezâretin nâzırı, meclisin birinci başkanı, asıl karantina nâzırı ise, ikinci başkanı durumundaydı. Bu ikisinin mecliste bulunmadığı zamanlar ise, meclis başkanlığına başkâtib vekâleten bakıyordu[2]. Başkâtibin de bulunamaması halinde ise en yaşlı üye meclise başkanlık ediyordu[3].

Karantina usûlünun ülkede uygulanmasına paralel olarak meclisin de işleri çoğalmış ve yeni yeni memuriyetler ihdâs edilmişti. Nitekim, meclis üyesi olan sefâret memurlarının da katılımıyla karantina meclisinde *bahrî karantina nizâmnâmesi*nin tanzîm olunması üzerine, nizâmnâme hükümlerini uygulayacak yeni bazı memurlar meclise alındı. Gelen ve giden gemilerin defterini tutacak iki kâtib, karantina çıkaran gemilerin defterini tutacak bir memur, tekzire ve patente vermekle görevli bir kişi ve karantina âidâtlarını toplamakla vazîfeli bir kişi olmak üzere beş memur görevlendirildi. Ayrıca, meclisin yanında, gemi kaptanlarının karantina hakkında sorgulanması amacıyla inşa edilen *parlotoryo*da vazîfe yapmak üzere bir sorgu memuru, birkaç dil bilen iki tercümân, *evrak tütsü memuru* ve üç gardiyân görevlendirildi (6 RA 1256/8 Mayıs 1840)[4]. Ancak, işlerin yoğunluğu dolayısıyla bu memurların kâfî gelmemesi üzerine yabancı gemi kaptanlarına patente vermek ve defter tutmakla görevli iki memur daha atandı[5]. Deniz karantina nizâmnâmesinin yürürlüğe girmesi tarihinden îtibâren sâhil karantinahânelerine gelen gemi, kayık ve yolculardan bir miktar karantina âidâtı alınması da kararlaştırılmıştı[6].

Zaman zaman tasarruf tedbirleri çerçevesinde yapılan düzenlemelerle karantina memurları azaltıldığı gibi, bazen de memurların maaşlarında tenzîlât yapılıyordu. Bu ise mevcut kadrosuyla güçlükle hizmet vermeye çalışan karantina meclisini zor durumda bırakıyordu. Nitekim, Lebîb Efendi ve İsmail Bey zamanında bu tür düzenlemelere gidilmiş ve meclisin memur kadroları yeterince daraltılmıştı. En son olarak meclise haber verilmeden tekrar bazı memuriyetlerin ilga edilmesi üzerine, meclisten hazırlanan bir mazbata ile bu uygulamanın yanlışlığına dikkat çekilerek doğuracağı sonuçlardan meclisin sorumlu olmayacağı ifâde ediliyordu. Ayrıca, maaşların

---

1 *Aynı sâlnâme*, s. 447.

2 G. Sarıyıldız, *Aynı tez*, s. 37; B. N. Şehsuvaroğlu, *Aynı mak.*, s. 320.

3 *Aynı Sâlnâme*, s. 455.

4 11 RA 1256, *Sıhhıye Nez. Def.*, Nr. 328, s. 102-103.

5 1 CA 1256(1 Temmuz 1840), *Aynı def.*, s. 117.

6 3 R 1256(4 Haziran 1840), *Buyuruldu Def.*, Nr. 3, s. 35. Karantina nizâmnâmesinin yayınlanmış şekli için bkz. Gurre-i ZA 1256, *Cerîde-i Havâdis*, Nr. 16; Nr. 18, 21 ZA 1256; Nr. 20, 9 Z 1256; Nr. 21, 21 Z 1256.

azaltılması gibi uygulamaların rüşveti azdırmaktan başka bir işe yaramayacağı da belirtiliyordu[1].

Meclisin yaptığı çalışmaların memnûniyet yaratması üzerine, üyeler ödüllendirildikleri gibi[2] maaşlarına da zam yapıldı[3]. Taşra karantinalarına atanan memurların sıhhıye meclisi tarafından imtihân ve tayin edildiklerini yukarıda izâh etmiştik. Bunların içinden bazı kişiler, rüşvet almak ve karantina gelirlerinden zimmetlerine para geçirmek gibi arzulanmayan hareketlere başvurduklarından, bu tür uygunsuz davranışlara sapmamaları için, memuriyetten önce mâliye nezâreti tarafına gönderilip meclis-i muhâsebe-i mâliyede sağlam kefîle bağlanmaları ve bu işlemden sonra atanmalarına karar verildi[4]. Bu sistem ile ödenmemesi halinde zimmetlerin borçlunun kefillerine ödetilmesi düşünülüyordu.

İncelediğimiz dönem içerisinde karantina meclisi, yukarıda izâh ettiğimiz yapısını muhâfaza ederek çalışmalarını yürütmüştür. Meclisin önemi, hastalığın ortaya çıkmasına paralel olarak artmış veya azalmıştı. Önceleri tamâmen millî menfaatler için teşekkül ettirilen meclis, daha sonraları yabancı üyelerin çoğunluğa geçmesiyle yabancıların çıkarlarının gözetildiği milletlerarası bir müessese hüviyetine bürünmüştü.

C- MECLİS-İ MUHÂSEBE-İ MÂLİYE

1- Kuruluşu ve Görevleri

Mâliye Nâzırı Sâib Paşa sadarete başvurarak diğer dairelerde olduğu gibi mâliye nezâretinin maiyyetinde de malî işlerin görüşüleceği bir muhâsebe meclisi ku-

---

1 Meselâ, meclis üyelerinden Leval'in üyeliği, yabancı gemi patent yazıcılıklarından biri, müslümânlara âit gemiler için patent yazan kâtiblerden birisi, sıhhî tezkire yazıcısı yamağı ve Jurnal yamağı memuriyetleri lağvedilmişti. Bunlardan Leval ile yabancı gemi patentçisine ihtiyâç hissedildiği mazbatada belirtiliyordu (14 CA 1257/4 Temmuz 1841, *Sıhhıye Nez. Def.*, Nr. 328, s. 182-183). Bir yandan memur kadroları azaltılırken diğer taraftan da ihtiyâçtan dolayı Karantina Direktörü Mösyö Robert'e yazışmalarda yardımcı olmak üzere bir kâtibin atanmasına karar verilmişti (25 Receb 1257/12 Eylül 1841, *Sıhhıye Nez. Def.*, Nr. 329, vr. 11b). Kitâbete Fransız Mösyö Korbi, 2.000 kuruş maaşla tayin edildi (*Aynı def.*, vr. 25b). Bu kitâbet memuriyeti 1 Kânûn-i sânî 1258 tarihinde lağvedildi (29 C 1259/27 Temmuz 1843, *Aynı def.*, vr. 80b).

2 Üyelere hediye olarak birer kutu verildi (17 ZA 1263/27 Ekim 1847, BEO., A. MKT., 99/91; BEO., A. MKT., 99/69).

3 19 C 1271(9-10 Mart 1855), *Sıhhıye Nez. Def.*, Nr. 330, vr. 95b. Yapılan zammın üyelere kıdemleri gözönünde tutulmak üzere tevzi edilmesine meclis başkâtibi memur edilmişti.

4 17 B 1266(29 Mayıs 1850), *Aynı def.*, vr. 70b.

rulmasını teklif etti. Yazıda ayrıca hiç de içaçıcı olmayan hazinenin durumundan da söz edilerek kurulacak meclisin yeni bir masraf kapısı açılmamak kaydıyla mâliyede görev alıp emekliye ayrılmış kişilerden teşekkül ettirilmesi de tavsiye ediliyordu. Paşa, yazdığı ikinci bir yazı ile bu kişilerin kimliklerini de belirtiyordu. Nihâyet, meclis-i umûmîde oyçokluğuyla kabul edildikten sonra irâdesi çıkıp kurulmasına karar verilen meclis, eski Defterdâr Hacı Edhem Efendi'nin başkanlığında 6 üyeden oluşuyordu. Ayrıca, yazışmaları yürütmek üzere üç de kâtip görevlendirilen meclisin adı, *meclis-i muhâsebe-i mâliye* olarak belirlenmişti. Tâtil günlerinin dışında hergün toplanacak olan meclis oturumlarına üyelerden başka, mâliye nâzırı ve müsteşarı ile vâridât ve masârifât muhâsebecilerinin de haftada bir kaç gün katılmaları kararlaştırılmıştı (12 Receb 1256/9 Eylül 1840)[1]. Meclis başkanı ve üyeler sarayda pâdişahın huzûrunda gerekli tören yapıldıktan sonra çalışmaya başladılar[2].

Meclisin aradan bir süre geçtikten sonra meclis-i vâlâ kurallarına uygun bir şekilde düzenlendiğini görüyoruz (4 Safer 1257/28 Mart 1841)[3]. Üyelerinin çeşitli görevlerle ülkenin değişik yerlerine tayin edilmeleriyle mecliste üye sayısının sürekli azalması ve bunun da işlerin takip seyrini olumsuz yönde etkilemesi dolayısıyla yapılan köklü bir değişiklik ile dışarıdan üye alınması yerine, mâliyede görevli kişilerin tayin edilmesi yönüne gidildi. Bu düzenleme ile meclis, sergi, eshâm, cerîde, vâridât ve masârıfât muhâsebecileri, Anadolu ve Rumeli defterdârları ile taşradaki vezirlerin merkezdeki işlerini yürüten kapıkethüdâlarından oluşuyordu. Bu şekilde meclis, düşünüldüğü gibi açıktan maaş verilmeden teşekkül ettirilmişti. Üyelerin hemen hepsinin görevleri olduğundan meclise gelen evrakı görüşmeye hazırlamak ve bir soru sorulduğunda cevaplamak üzere başkandan başka bir üye ve kâtipler sürekli mecliste bulunuyordu. Bunlar, görüşülecek konuların müsveddesini hazırlıyorlardı. Üyelerden sergi, eshâm, cerîde muhâsebecileri her gün, vâridât ve

---

1 Vâridât Muhasebecisi Sa'îd Efendi 12.500, Sergi Muhâsebecisi Abdülkadir Efendi 10.000, eski Defterdâr Ârif Efendi, eski Mâliye Müsteşarı Hüsnü Efendi, eski Eshâm Muhâsebecisi Sa'dullah Efendi ve eski Rûznâmçeci Şemsî Efendi, 5.000'er kuruş emeklilik maaşlarıyla meclise üye tayin edildiler. Mâliye mektûbî odasından seçilecek üç kâtip de yazışmaları yürütecekti. Başkan Hacı Edhem Efendi'nin meclis-i vâlâ üyeliği üzerinde kalıyor ve haftada iki gün pazar ve çarşamba meclis-i umûmî toplantılarına katılmasına izin veriliyordu (İ. Mes. Müh., Nr. 13; 19 B 1256, *TV.*, Nr. 207; Lütfî, *Târih*, V, 125-126; Mehmed Süreyyâ, *Nuhbe...*, I, 81). Hacı Edhem Efendi'ye ise 15.000 kuruş maaş tahsis edilmişti (ZA 1256/Ocak 1841, *MMD.*, Nr. 11878, s. 325-328).

2 29 Receb 1256(26 Eylül 1840), İ. DH., Nr. 1028. Meclis üyeleri için rütbelerine uygun nişanlar ve diğer memurlardan farklı tören elbiseleri yapılmasına karar verildi. Nişanlar Roza taşlı olarak îmâl ettirilecekti (23 Receb 1256, İ. DH., Nr. 1012; 2 Şaban 1256/29 Eylül 1840, Nr. 1039).

3 Bu düzenlenmenin yapıldığını irâde metninden anlıyoruz. Ancak, bu konuda başka hiçbir bilgiye rastlayamadık. Sadâret arzında nizâmnâmenin 5 maddeden mürekkeb olduğu ve 26 M 1257(20-21 Mart 1841) tarihinde meclis-i hassda görüşüldüğü belirtiliyor (İ. Mes. Müh., Nr. 415).

masârıfât muhâsebecileriyle Anadolu ve Rumeli defterdârları gerektiğinde, kapıkethüdâları da haftada iki gün meclise devam edecekti. Anadolu ile ilgili bir konu olduğunda Anadolu, Rumeli ile ilgili konuda da Rumeli defterdârı, vâridât ve masâsıfâta dair konularda da vâridât ve masârıfât muhâsebecileri meclise giderek toplantılara katılacaktı. Kapıkethüdâları ise meclisin görevleri arasında yeralan Tanzimat'dan müstesnâ olan yerlerin muhâsebe ve mâlî konularıyla ilgili görüşmelerde bulunmak ve taşra hakkında bilgilerinden faydalanılmak üzere meclise alınmışlardı (26 M 1259/26 Şubat 1843)[1]. İşlerin çoğalmasına paralel olarak meclis üyeleri de arttırıldığından mâliye nâzırının önerisi ile evâmir-i mâliye müdürü[2] ile nizâmiye muhâsebecisinin[3] de belirlenen bu günlerde meclis toplantılarına katılmaları kararlaştırıldı. Ülkede uygulanmasına karar verilen mülkî (tensîkat-ı mülkiyye) ve mâlî düzenlemeleri tesbit edip görüşmek meclislerin görevlerinden olmasına ve bunun da, ehliyetli kişilerden mürekkep meclislerin iyi çalışmasına bağlı bulunmasına mebni, meclisin üye sayısı arttırıldı[4]. Teşrîfâtta rütbe-i ûlâ sınıf-ı sânî sırasında bulunan meclis başkanliğının rütbesi arttırılarak sınıf-ı evvel seviyesine çıkarıldı[5].

Meclis, vergi ve hazineye dair hususlar, Tanzimat-ı Hayriyye'nin uygulanmadığı yerlerin muhâsebeleri ve tüccârlar arasındaki anlaşmazlıklara bakmakla yükümlüydü[6]. Görüldüğü gibi meclisin en temel görevi, vergi konusu olup bu meyânda Tanzimat'ın uygulandığı yerlerin vergisinin ahalinin durumu da gözönüne alınarak yeniden tesbit ve tahsilini sağlamak, bu konudaki anlaşmazlık ve yolsuzlukların önüne geçmekti[7]. Meclis, ihtilâflı konuların görüşülüp çözümlenmesi için bazı kişileri sorguya çekmek veya tanıklıklarına başvurmak üzere meclise getirtme yetkisini hâizdi[8]. Ayrıca, askerlerin elbise, tayinât, ayakkabı vs. masrafları ile tersâne,

---

1 Kapıkethüdâlarından Seyyid, İsmail ve Saib Efendiler ile Muhtar Bey meclise üye olarak atanmışlardı (İ. DH., Nr. 3587; Selh-ı M 1259, *MMD.*, Nr. 8999, s. 87; 18 RA 1259, *TV.*, Nr. 252; 22 RA 1259, *Cerîde-i Havâdis*, Nr. 135). Mecliste işlerin çoğalmasına paralel olarak burada bulunan kapıkethüdâlarının sayısını arttırmak gereği duyulmuştur (24 Z 1261/24 Aralık 1845, *TV.*, Nr. 295).

2 26 ZA 1259(18 Aralık 1843), *TV.*, Nr. 263.

3 22 B 1260(7Ağustos 1844), İ. DH., Nr. 4493; 11 Ş 1260, *TV.*, Nr. 274.

4 Şevki Efendi ile Aydın Defterdârı Neşet Efendi meclis üyeliklerine atandılar (5 CA 1261/12 Mayıs 1845, İ. DH., Nr. 5154).

5 8 Safer 1262(5 Şubat 1846), İ. DH., Nr. 5896. Ancak, bu terfi' durumu zaman zaman tekrarladığımız gibi kişilerle kaimdi. Yani, başkanlığa geçen kişinin rütbesi ne ise kurumun teşrîfâttaki derecesi de oydu.

6 *MMD.*, Nr. 8999, s. 87.

7 Y. Cezâr, *Aynı eser,* s. 287.

8 Ancak, meclise çağırılan gerek esnaf ve gerekse diğer şahıslar bazen çağrıya olumsuz cevap veriyorlardı. Ticâret ve darbhâne nezâretlerine bağlı esnâf ve tüccârdan bazıları, dâvâlarının mecliste değil de bağlı bulundukları nezâretlerde görülmesi gerektiğini ileri sürerek meclisin

tophâne ve harbiye için gerekli mühimmât giderlerine bakmak üzere masârıfât nezâretinin kurulmasıyla, bu nezâretin harcamalarının denetimi görevi de meclise verilmişti[1]. Yine, 1855 tarihli bütçe nizâmnâmesiyle bütçe hesâplarının denetimi de meclisin görevleri arasına girmişti[2].

Meclis, yukarıda da belirttiğimiz gibi başlangıçta altı üyeden oluşuyordu. Hernekadar başta meclise müftü atanmamışsa da sonradan bir müftü tayin edildiğini görüyoruz[3]. Muhâsebecilerin dışındaki diğer dâimî üyelerin sayısı, işlerin çoğalmasıyla doğru orantılı olarak artmıştı[4]. Üyelerden bazılarının yukarıda da sözkonusu edildiği gibi mâliye muhâsebecilerinden olup bu iş için ek ücret almamaları ve bazı üyelerin meclise maaşsız devam etmeleri, verimli olmalarını engellediği gibi mecliste işlerin de aksamasına neden oluyordu. Mâliye Nâzırı Hasîb Paşa bir yazı ile duruma dikkat çekerek meclis üyelerinin maaşlarının düzeltilmesini sağladı[5].

Meclis kitâbeti ise işlerin yoğunlaşmasıyla doğru orantılı olarak genişlemiş ve istihdâm olunan kâtip sayısı da artmıştı. Kitâbet, başkâtip, II. kâtip, I. mümeyyiz, II. mümeyyiz, mukayyid ve altı kâtipten mürekkepti. Başkitâbetin teşrîfâttaki yeri rütbe-i sâniye sınıf-ı sânîsi sırasındaydı. Meclisin gördüğü işlerin, dolayısıyla da kitâbetin öneminin artmasına binâen kâtiplerin maaşlarına önemli mıktarda zam yapıldı[6].

---

davetine icâbet etmiyorlardı. Bu durum ise meclisin çalışmalarını doğal olarak sekteye uğratıyordu. Bunu önlemek ve meclisin rahat çalışmasını sağlamak üzere çağırılacaklardan rütbe sâhibi olanlar için hâriciye nezâreti ile istabl-ı âmire müdürlüğüne; Avrupa tüccârı ve poliçeci esnâfı için ticâret nezâretine ve sarrâflar için de darbhâne-i âmireye emirler gönderilerek ilgili kişilerin dikkatlerinin çekilmesi istendi (26 L 1257/11 Aralık 1841, İ. DH., Nr. 2387; Gurre-i ZA 1257, *Buyuruldu Def.*, Nr. 3, s. 52-53).

1 18 Safer 1257(11 Nisan 1841), İ. Mes. Müh., Nr. 191.

2 Abdüllatif Şener, *Tanzimat Dönemi Osmanlı Vergi Sistemi*, İstanbul 1990, s. 28.

3 BEO., A. MKT., 26/65.

4 8 L 1263(19 Eylül 1847), *TV.*, Nr. 351. 1263 senesinde üye sayısı 11 (*Devlet Sâlnâmesi*, sene 1263, sahife no'su yok); 1266'da 12 (*Devlet Sâlnâmesi*, s. 21-22); 1267'de 17 (*Devlet Sâlnâmesi*, s. 45-46); 1268'de 18 (*Devlet Sâlnâmesi*, s. 43-44); 1269'da 21 (*Devlet Sâlnâmesi*, s. 42-43) ve 1275'de ise 35 kişiye ulaşmıştı (*Devlet Sâlnâmesi*, s. 43; 21 Safer 1274, *İ. DH.* Nr. 25604). Üyelerin aldığı maaşlar ise 1.000 kuruştan 10.000 kuruş arasında değişiyordu (Mart 1272, *MMD.*, Nr. 10615, s. 100-108). Meclis başkanının maaşı ise genelde 15.000 kuruş civârında olmasına rağmen (ZA 1256, *MMD.*, Nr. 11878, s. 325-328; Mart 1270, *MMD.*, Nr. 10614, s. 73-87; Mart 1272, *MMD.*, Nr. 10615, s. 100-118), 21.500 kuruşa çıktığı da oluyordu (Mart 1268, *MMD.*, Nr. 10613, s. 80-91).

5 21 Safer 1274(11 Ekim 1857), İ. DH., Nr. 25604. Bu belgede meclisin üye sayısı 34, kâtip sayısı ise 42 olarak veriliyor. Hasib Paşa bu düzenleme ile meclis üye ve kâtiplerinin eski maaşlarına 35.000 kuruş daha zam yaptırmıştı.

6 17 R 1263(4 Nisan 1847), İ. DH., Nr. 7323.

2- Meclisin İkiye Ayrılması ve Meclis-i Mâliyenin Lağvı

Mâlî işlerin bir türlü yoluna girmemesi ve mevcut olan meclis-i muhâsebe-i mâliyenin ihtiyâca cevap verememesi üzerine, mâliye nezâreti memurlarının da meclis-i Tanzimat'a çağırılmasıyla ortaklaşa yapılan çalışmalarla, mâlî düzenlemeleri gerçekleştirmek, bilhassa bütçe ile ilgili hesapları kontrol etmek ve bütçeyi hazırlamakla görevli meclis-i muhâsebe adında yeni bir meclisin kurulması için bir taslak hazırlanmıştı. Meclis-i Tanzimat'ta hazırlanan nizâmnâmesine göre, meclisin gerek merkez ve gerekse taşradaki müesseselerin hesaplarını denetleme yetkisi vardı. Ayrıca, üyeler, istifâ etmedikçe ve suçları görülmedikçe azl edilmeyeceklerdi. Meclisin, başkanın yanında dört üye, bir başkâtib, bir mümeyyiz ile yazışmaları yürütecek yeteri kadar memurdan mürekkep olması düşünülüyordu. Eski meclis ile zimemât komisyonunun durumları, yani lağvedilip lağvedilmeyecekleri ise, bu meclisin kurulmasının kesinleşmesinden sonraya bırakılmıştı. Ancak, meclis-i Tanzimat'ın aldığı bu kararlar ile nizâmnâme meclis-i vükelâca, esâs olarak doğru bulunmakla beraber yeterli görülmeyerek, öncelikle Fransa'daki meclis-i muhâsebenin nizâmnâmesinin getirtilmesi ve bu incelendikten sonra Osmanlı Devleti şartlarına uyarlanması kararlaştırıldı. Meclis-i vükelâ, sâdece böyle bir meclisin kurulmasıyla da işin çözüme kavuşamayacağını, meselenin daha geniş bir şekilde ele alınarak esaslı bir vergi sisteminin kurulması gerektiğini belirtiyordu. Ayrıca, Avusturya Mâliye Bakanı'ndan da mâlî işlerde bilgili bir kişiyi reformlara yardımcı olmak üzere İstanbul'a göndermesi istenecekti. Padişâhın irâdesinin de meclis-i vükelânın görüşleri doğrultusunda çıkması üzerine meclisin kurulmasından vazgeçilmişti[1]. Ancak, bu çalışmalar meclis-i muhâsebenin esâslı bir düzenlemeye tâbi tutulacağına dâir önemli bir işâretti.

Nitekim, yukarıda meclis-i vâlâyı açıklarken bahsettiğimiz Muharrem 1275(Ağustos 1858) meclislerin düzeltilmesi ve üye sayısının azaltılması hareketinden meclis-i muhâsebe de etkilenmişti[2]. Bu düzenlemelerin sonucunda meclis-i muhâsebe, *meclis-i mâliye*; zimemât komisyonu (tahsilât komisyonu) da *meclis-i muhâsebe* adını alarak her iki meclisin üye sayısı 16'ya indirilmişti[3].

Yeni kurulan bu iki meclisin görev ayrımına ilişkin tüzükleri hazırlandı. Bu nizâmnâmeye göre, **meclis-i mâliye**, sarraf ve mültezimlerin ihâle şartlarına aykırı hâl ve hareketleri, dirâyetsizliklerinden ötürü vergiyi belirlenen mıktardan az tahsîl

---

1 9 R 1273(7 Aralık 1856), İ. MM., Nr. 326.

2 Cevdet Paşa, *Ma'rûzât*, s. 12-15; Aynı mlf., *Tezâkir*, II, 62.

3 26 R 1275(3 Aralık 1858), *TV.*, Nr. 566; İ. MV., Nr. 17888. Meclis-i muhâsebe, başkanın dışında 9 üye ve iki kâtibden, meclis-i muhâsebe de 7 daimî, 6 geçici olmak üzere toplam 16 üye ve iki kâtibden oluşuyordu (*Devlet Sâlnâmesi*, sene 1276).

etmeleri, arazi ve çiftliklerle ilgili meseleleri, birbirleriyle ve iltizâmları dâhilindeki memur, halk ve devletle veya şahısların devletle iltizâma dair olan anlaşmazlıkları gibi konuları ele alacaktı. Ayrıca, sözkonusu kişilerin kanuna ve ihâle şartlarına aykırı davranıp, ahaliye zulm ve eziyet ettiklerine dair şikâyetler de mecliste değerlendirilecekti[1]. Bu hâliyle meclis, pürüzlü mâlî dâvâlara bakan bir mâliye mahkemesine benziyordu.

Meclis-i Muhâsebe ise, bütün eyâlet ve sancakların takdim ettikleri yıllık gelir, gider ve bakaya defterlerini hazîne kayıtlarıyla karşılaştırarak eksik ve fazlalıklarını araştırmak; emâneten idâre edilen İstanbul gümrükleri, şehremâneti, zecriye, konturato ve postahane vs. vergilerin yıllık muhâsebe defterlerini incelemek; iltizâm bedelleriyle şahıslar üzerinde bulunan diğer zimmetlerden tahsil edilemeyen hazine alacaklarını, tahsil imkânlarını araştırdıktan ve lüzûmlu inceleme ve işlemleri yaptıktan sonra gereğinin yapılması için meclis-i mâliyeye sevketmek; eyâlet ve sancaklarda görev yapan bütün defterdâr ve malmüdürlerinin atama imtihanlarını hazîneden gerekli memurlar da hazır bulundukları halde yapmak; mukata'a ve eshâm mutasarrıflarının kayıtlarını tutmak, karantina memurlarını kefile bağlamak; ülkede yeni gelir kalemleri ihdâs etmek ve mevcutları değiştirmek görevleriyle yükümlüydü (22 CA 1275/28 Aralık 1858)[2].

Meclisin bu şekilde çalışmalarını ikiye ayrılarak yürütmesi fazla uzun sürmedi. Nitekim, aradan bir sene geçmeden meclis-i hass; meclis-i mâliyenin gördüğü vazifelerin, önceleri hazine memurları tarafından îfâ edildiğinden ve bunların gerektikçe meclis-i muhâsebe ve meclis-i vâlâya havâle edilerek tesviye olunduklarından bahisle meclisin lağvedilmesine karar verdi. Görmüş olduğu görevler ise meclis-i muhâsebede kurulacak olup mültezim ve sarraf temsilcilerinin de geçici olarak bulunacağı bir komisyon tarafından îfâ edilecekti. Bu komisyon; haftada iki gün sözkonusu geçici üyelerle toplanacak, diğer günlerde de taşralardan gelen muhâsebe defterlerinde yazılı bakayanın tahsil durumlarını inceleyip bir müzekkire ile meclise sunacaktı. Komisyonun yazışmalarını yürütmek için de üç kâtip atanmıştı (15 Receb 1276/7 Şubat 1860)[3].

---

1 İ. MV., Nr. 17888, Lef 1; *Meclis-i Tanzimat Def.*, Nr. I, 73-74.

2 İ. MV., Nr. 17888; *Meclis-i Tanzimat Def.*, I. 72-73.

3 Sözkonusu komisyonda lağvedilen meclisin 4 üyesi de görevlendirilmiş; üyelerin bir kısmına da başka bir göreve getirilinceye kadar ma'zûliyet maaşı bağlanmıştı. Komisyona atanan 3 kâtibin dışında kalan yaklaşık 13 kâtib, mâliye kalemlerindeki önceki görevlerine döndürüldüler (İ. MM., Nr. 733). Alınan kararlar çerçevesinde komisyona, mültezim Rüstem Paşa, sarrâflardan Abraham ve Bedros, tüccâr Eşref Efendi, ticâret meclisi üyelerinden Tokadlı-oğlu Minâs ile Hiristaki Zorafos birer seneliğine atandılar (16 ZA 1276/5 Haziran 1860, *TV.*, Nr. 587).

D- MECLİS-İ ZİRÂ'AT

1- Meclisin Kuruluşu ve Görevleri

Mâliye nezâretinin isteği üzerine zirâ'at ve ticâreti yaygınlaştırıp üretimi arttırmak ve memleketin îmârı ile ithâlât ve ihrâcâta dair konularda inceleme ve araştırmalarda bulunmak ve teklifler yapmak üzere *meclis-i zirâ'at* adında bir meclis kurulup başkanlığına İzmid Kaymakamı Mustafa Efendi getirildi (4 M 1259/4 Şubat 1843). Meclis, mâliye nezâretine bağlı olarak kuruldu. Zirâ, görüşeceği konuların icrâsı ve uygulamaya konması için bu gerekliydi. Hazırlayacağı mazbatalar diğer meclislerde olduğu gibi meclis-i vâlâ ve umûmîde görüşüldükten sonra arzedilecekti[1]. Meclis başkanı ile yapılan müzâkereler sonunda meclise atanacak üyeler tesbit edildi. Meclis, yedi üye, biri başkâtip olmak üzere üç kâtip ve bir tercümândan oluşuyordu. Üyeler haftada iki gün ve gerektikçe olağanüstü toplanacaklardı[2]. Mecliste görüşülen konuların muhtelif olması üyelerin de değişik konularda bilgili kişilerden seçilmesini gerektirdiğinden taşra ahvâline vâkıf olan İstefanaki ve Avrupa Tüccârından Esteryo da meclis üyeliklerine seçilmişlerdi[3].

Meclis, bağlı bulunacağı tüzüğünü hazırlayarak meclis-i vâlâya sundu. Burada da uygun bulunan tüzük irâdesi çıkarak onaylandı. Buna göre, meclis başkanı olmadan herhangi bir karar alınamayacaktı. Başkan hastalık veya başka bir nedenden ötürü gelemeyecek olursa, mâliye nâzırı bir üyeyi vekil tayin edip görüşmelerin devamını sağlayacaktı. Bütün üyeler hazır olmadıkça önemli konuların görüşülmesine başlanmayacağı gibi, bütün üyeler konu hakkında fikirlerini belirtmeden oylamaya

---

[1] İ. DH., Nr. 3596; 15 M 1259, *Meclis-i Tanzimat Def.*, Nr. 30, s. 19-20; *MMD.*, Nr. 8999, s. 86; 14 Safer 1259, *TV.*, Nr. 251; Lütfî, *Târih*, VII, 66; 16 Safer 1259, *Cerîde-i Havâdis*, Nr. 130. Mustafa Efendi'ye 10.000 kuruş maaş tahsis ve rütbesi sâliseye terfi' edilmişti. İrâdeye göre, meclise atanacak üyeler, kâtipler ve tercümanın tesbiti Mustafa Efendi ile yapılacak görüşmeler sonunda yapılacaktı. Meclis için pâdişaha *meclis-i zirâ'at, meclis-i sanâ'at, meclis-i felâhet ve meclis-i mevadd-ı dâhiliye* isimlerinden birisini seçmek için dört seçenek teklif edildi. İrâde ile bunlardan *meclis-i zirâ'at* meclise isim olarak seçildi.

[2] Meclise tayin edilen üyeler şunlardı: eski Postahâne-i Âmire Müdürü Ahmed Bey, Mekteb-i Harbiye Müdürü Mirlivâ Emin Paşa, Zecriye Muhassılı Abdülahad Ağa, tüccâr Sakız Kapıkâhyası Yani, Dûzoğlu Hoca Agop Bâzergân, Feshâne-i Âmire Fabrikatörü Hoca Ohanes ve Hayriyye Tüccârlarından Fet'isyâd. Üyeler haftada iki kere meclise geldiklerinden bunlara maaş bağlanmasına gerek görülmedi. Başkâtip, kâtipler ve tercüman, meclis zabıtlarını ve yazışmaları idâre edeceklerinden hergün meclise gelmeleri gerekiyordu. Bunun için Başkâtip İsmet Efendi'ye 2.500, Tercüman Vasilaki'ye de 1500 kuruş maaş tahsis edildi (2 Safer 1259/4 Mart 1843, İ. DH., Nr. 3601; Cevdet, İktisat, Nr. 282; *MMD.*, Nr. 8999, s. 85).

[3] 5 Safer 1259(7 Mart 1843), İ. DH., Nr. 3611.

geçilmeyecekti. Üyeler, fikirlerini kimseden çekinmeden özgürce beyân edecek, karşı fikirde bulunanlar birbirlerine gücenmeyecek, kararlar oyçokluğuyla alınacak ve eşitlik halinde karar, mâliye nâzırına âit olacaktı. Meclise havâle edilen konular deftere kaydedildikten sonra sırasıyla görüşülüp, kararın kâtip tarafından yazılan müsveddesi mecliste düzeltilerek mâliye nâzırına sunulacaktı. Nâzır, meclisin görüşlerini uygun bulmadığında kendince doğru düşünceyi de ifâde ederek tasarıyı tekrar meclise iâde edebilecekti. Bu durumda, meclis üyeleri ve nâzır birbirlerini mantıklı delillerle iknâ' etmeye çalışacaktı. Meclis, üyelerden birinin veya dışarıdan herhangi bir şahsın Avrupa'dan muhtelif konulara dâir tercüme ettiği nizâmnâme veya kendi telifi olarak hazırladığı müzekkireleri de dikkat ve incelemeye alacaktı. İncelenecek konu mevcut nizâmlara başvurmayı gerektirdiğinde bu, yazılacak dîvân tezkiresi üzerine mâliye nâzırının *sahh* işareti koymasıyla getirtilecekti. Ayrıca, görüşü alınmak üzere meclise celbedilecek rütbe sâhibi kişiler mâliye nâzırının yazısı, rütbesizler de meclisin tezkiresi veya adam gönderilerek çağırılacaktı. Meclisin hazırladığı mazbatalar, irâdesi çıktıktan sonra, mâliye kâtibi tarafından meclise getirilip kırmızı yazı ile *görülmüştür* işareti konmadıkça yürürlüğe giremeyecekti. Meclis, çıkardığı nizâmların uygulanmasını kontrol edecek ve aykırı bir durum gördüğünde bunu mazbata ile gerekli yerlere bildirebilecekti. Meclisin üstesinden gelemeyeceği derecede çözümü güç konular, sadrazamın huzûrunda yapılacak meclis toplantısı ile karara bağlanacaktı. Gerektikçe bu tüzüğe, yani meclis tüzüğüne ek ve ilâve yapılabilecekti (25 Safer 1259/27 Mart 1843)[1].

Meclis-i vâlânın işlerinin giderek yoğunlaşması üzerine yapılan bir düzenleme ile yükünün biraz hafifletilmesi yoluna gidilmiştir. Şöyle ki, güncel ve fazla önemli olmayan konu ve sorunların meclis-i vâlâya gönderilmeyip ilgili mahallerde çözümü uygun bulunmuştu. Bu düzenleme ile nezâret alt meclislerinin yetkileri arttırılarak kendilerine biraz daha bağımsız hareket edebilme hakkı tanınmıştı (5 C 1261/11 Haziran 1845)[2].

Yukarıda meclisin haftada iki gün toplanacağını belirtmiştik. Daimî üyeler atandıktan sonra meclis, her gün toplanmaya başladı. Üye sayısının çokluğuyla görüşülen konuların sıhhatinin doğru orantılı olması arasında kurulan bağıntı, meclis üyelerinin çoğaltılması düşüncesini doğurdu. Bunun üzerine meclisin mevcut bir kaç üyesine haftada iki gün toplantılara katılmak üzere mâliyedeki zahîre, ağnam ve

---

1 *MMD.*, Nr. 8999, s. 88-89.

2 Muhasebe işleri meclis-i muhasebe-i mâliye: ma'mûriyete dair olanlar, meclis-i zirâ'at ve ma'denlere dair konular da ma'âdin meclisinde görüşülecekti. Ancak, buralarda zuhûr eden çok önemli konular meclis-i vâlâya havâle olunacaktı (Cevdet, Mâliye, Nr. 30314).

beytülmal müdürleri de eklenerek üye sayısı çoğaltıldı[1]. Yine ülkede gerçekleştirilmeye çalışılan mülkî düzenlemelerden dolayı meclislerin işleri çoğaldığından ve bu düzenlemelerin ilk olarak bu meclislerde görüşülmesi gerektiğinden işlerin aksamaması için meclisin üye sayısı yeniden arttırıldı[2]. Meclisin dâimî üyelerinin yanı sıra bir de haftada iki gün görüşmelere katılan geçici üyeler vardı ki, bunların sayısı bir ara altıya kadar yükselmişti. Bu üyelerin hemen hemen hepsi gayrimüslimdi. Meclise maaşsız devam etmelerine rağmen oy kullanmak hakkına sahiplerdi[3]. Yapılan mülkî düzenlemeler ile memleketin çeşitli yerlerine tayin edilen zirâ'at müdürleriyle yapılan yazışma, haberleşme ve Ticâret Kanunu'nun hazırlanması gibi durumlar yazı işlerini çoğalttığından meclisin yazı kadrosu genişletildi[4].

Tarımsal gelişmeleri merkezden plânlamanın sınırlı yarar sağladığını gören meclis, mahallî teklîfleri de değerlendirmek ve taşra ile ilişkileri sıcak tutmak, her yörenin tarımsal kapasitesinin bilinip ona göre önlemler alınmak üzere ülkenin gerekli görülecek muhtelif yerlerine halktan maaşsız kişilerin *zirâ'at müdürü* olarak atanmalarını teklif etti. Sözkonusu önerinin kabul edilmesinden sonra Anadolu'ya 20, Rumeli'ye de 10 zirâat müdürü tayin edildi[5].

2- Meclisin Ticâret Nezâretine Nakledilmesi

Ticâret nezâreti, binâsının tamir edilmek için boşaltılması üzerine 1845'de geçici olarak ebniye-i hassa müdürlüğü binasına taşınmıştı. Yeniden eski binasına taşınması için yapılan tartışmalar sırasında meclis-i zirâ'atin de ticâret nezâretine bağlanması tasavvurları ortaya çıkmıştı[6]. Sonunda gördükleri işlerin birbirleriyle ilgili olması dolayısıyla meclisin ticâret nezâretine nakledilmesi uygun bulundu. Ayrıca, ticârethânede bulunan *ticâret mahkemesi* ile ilişkileri düzenlendi. Meclis üyelerinden bir kaçı mahkeme günlerinde ve mahkeme üyelerinden bazıları da davaların görüşülmediği zamanlarda, meclis görüşmelerine katılarak iki kurumun orga-

---

1 18 N 1259(12 Ekim 1843), İ. DH., Nr. 3982.

2 Anadolu Ordusu Muhâsebecisi İsmâil ve Enderûn'dan yetişme Ali Beyler meclis üyeliklerine atandılar (5 CA 1261/12 Mayıs 1845, İ. DH., Nr. 5154).

3 Geçici üyeler şu kişilerden oluşuyordu: İstefenaki Bey, Hoca Agop, Misiyani, Vasilaki Esteryo, Feshâne Fabrikatörü Ohanes ve Askeroğlu (13 Şaban 1262/6 Ağustos 1846, İ. DH., Nr. 6367).

4 Cevdet, Mâliye, Nr. 2405; 19 C 1261(25 Haziran 1845), *TV.*, Nr. 289. Vâsıf Efendi mümeyyiz, Şevki Efendi mübeyyiz, Ali Bey ile Ali Efendi de mukayyid olarak meclise atandılar. Ayrıca, yazı işlerinde deneyimli bir kâtibin mâliye mektûbî odasından seçilerek meclise tayin edilmesi de karara bağlanmıştı (Cevdet, İktisat, Nr. 2211; *Kâmil Kepeci*, Nr. 711, s. 22).

5 Tevfik Güran, *Aynı mak.*, s. 271-272.

6 6 N 1261(8 Eylül 1845), İ. DH., Nr. 5490; BEO., A. MKT., 27/93.

nize bir şekilde çalışmaları sağlandı (10 ZA 1261/10 Kasım 1845)[1]. Ancak, bu üyelerin, meclis toplantılarına genellikle katılmamaları işlerin birikmesine neden oluyordu. Bu durum meclisin ticârethâneye taşınmasıyla daha da belirgin bir hâl aldı. Zirâ, geçici üyelerin bir kısmı mâliye memurları ve bir kısmı da söylediğimiz gibi tüccârlardan oluşmaktaydı. Meclisin sözkonusu nakil işinden sonra mâliye memurlarının toplantılara katılması imkânsızlaştığından bunların yerine hem geçici ve hem de dâimî üyeler atanarak meclisin üye sayısı çoğaltıldı. Meclis, zirâ'at nezâretinin kurulup Ârif Paşa'ya tevcih edilmesinden sonra bu nezârete bağlandı. Yeni kurulan nezârete Bâbıâlî'de eski meclis-i vâlâ dairesi tahsis olunmuştu (18 M 1262/16 Ocak 1846)[2]. Ancak, bu nezâretin ömrü pek uzun sürmeyerek birkaç ay sonra tekrar ticâret nezâretiyle birleşince meclis de eski konumuna döndü (25 R 1262/22 Nisan 1846)[3]. Mâliye nezâretine bağlı iken azil ve atamaları buradan yapılan zirâ'at müdür ve vekillerinin bundan böyle ticâret nezâreti tarafından yapılmasına karar verilmişti (16 Ş 1262/9 Ağustos 1846)[4].

Umûr-ı nâfı'a nezâretinin kurulması üzerine meclis, üyeleriyle birlikte buraya nakledildi (ZA 1264/Ekim 1848)[5]. İsmi, nezârete nisbeten *nâfı'a meclisi* olarak değiştirildi (13 R 1265/8-9 Mart 1849)[6]. Ve bundan sonra çalışmalarını bu yeni adı altında sürdürdü.

---

1 Cevdet, İktisat, Nr. 1382. Eski usûle göre mâliye nezâretine gelen memleketin îmârına, yani zirâ'at meclisi ile ilgili belgeler yine meclise gönderilecekti (Cevdet, İktisat, Nr. 1627). Meclis Tercümanı Vasilâki'nin istifâ etmesi üzerine Yanko Musurus'un bu göreve atanmasını isteyen 8 N 1261(10 Eylül 1845) tarihli bir yazıda meclisin ticâret nezâreti maiyyetine verilmiş olduğu belirtiliyorsa da bu (BEO., A. MKT., 27/96), zikrettiğimiz ticârethâneye nakledilmesi tasavvurundan kaynaklanan bir yanlış olsa gerekir. Zirâ bu tarihte meclis yukarıda da sözkonusu edildiği gibi henüz nakledilmemişti.

2 18 M 1262, İ. DH., Nr. 5867; BEO., *Ayniyât Def.*, Nr. 770, s. 202; Nr. 771, s. 16. Ârif Paşa, nâzır sıfatıyla meclisin tabiî başkanı olduğundan reis bulunan Kânî Beyefendi başkanlıktan alınarak duhan gümrüğü emânetine atandı (18 Safer 1262/15 Şubat 1846, *TV.*, Nr.297). 1263(1847) senesinde meclis, başkan olan ticâret nâzırından başka, altı üye ve bir kâtipten oluşuyordu (*Devlet Sâlnâmesi*, sene 1263). Bu sayının giderek arttığını görüyoruz. Nitekim, 1265(1849)'da 10 (*Devlet Sâlnâmesi*, sene 1265, s. 34-35) ve 1266(1850)'de ise 19 kişiye kadar yükselmişti (*Devlet Sâlnâmesi*, sene 1266, s. 22-23).

3 İ. DH., Nr. 6143.

4 Müdür veya vekili olarak atanmak isteyen kişi önce ismini meclis-i zirâ'atdeki deftere yazdırıp daha sonra sırası gelince mâliye nâzırının yazısı üzerine atanıyordu. Şimdi aynı uygulama ticâret nâzırı aracılığıyla yürütülecekti (Cevdet, İktisat, Nr. 1322).

5 27 ZA 1264, BEO., A. MKT., 156/59; 21 ZA 1264, *TV.*, Nr. 392; 10 ZA 1264, *Cerîde-i Havâdis*, Nr. 405.

6 İ. MV., Nr. 3770; *Meclis-i Vâlâ Def.*, Nr. 435, s. 20-27; *Buyuruldu Def.*, Nr. 3, s. 92-95. Bundan sonraki çalışmaları ve meclisin durumu için meclis-i nâfı'a kısmına bakınız.

E- MECLİS-İ TİCÂRET

Zahîre hazînesi, önceleri ticâret nezâreti emrinde iken sonradan mâliye nezâretine nakledilmişti. Zahîrenin hazîne ile ilgili işleri mâliyedeki zahîre muhâsebecisi, zahîre ve ekmek çaşnisi ticâret nezâreti, ekmeğin eksik tartılması ve satılması ile ilgili durumları da zabtiye müşirliği tarafından idâre ediliyordu. Bu üç başlı yönetim, işlerin aksamasına ve karışmasına neden oluyordu. Bu karışıkliğın giderilmesi, ihtiyât zahîresinin toplanması ve ekmekçi esnâfının üzerlerinde bulunan zimmet keyfiyetine bir çâre bulunması için meclis-i vâlâda birtakım görüşmeler yapıldı. Mâliye nâzırının bu konudaki fikri sorularak, alınan cevâp doğrultusunda zahîre maddesinin ticâret nezâretinden idâre edilmesine karar verildi.

Yukarıda belirttiğimiz gibi, nâfı'a nezâretinin kurulması üzerine ZA 1264(Ekim 1848) tarihinde meclis-i zirâ'at da buraya nakledilmişti Dolayısıyla ticârete müteallik işlerin görüşüldüğü bir meclisin artık bulunmayışı ve meclis-i nâfı'a adını alan meclis-i zirâ'atin de hem ticâret, hem de nâfı'a nezâretleri tarafından ortaklaşa kullanılmasının mümkün olmayışı *meclis-i ticâret* adıyla yeni bir meclisin kurulmasını gerektirdi. Meclis, Ticâret Kanunu'nun uygulanması, zahîre hazinesinin alacakları ve ekmek maddelerinin düzene konulması konularını görüşecekti. Zahîre ile ilgili yazışmalara da ticâret nezâreti mu'âvini bakacaktı. Bir kısım meclis-i nâfı'a üyeleri bu meclise üye olarak atanmıştı. Meclise ayrıca bir kaç yeni üye ile, diğer meclislerde olduğu gibi bir müftü ve bir de tercümân tayin edilmişti (15 R 1265/10-11 Mart 1849)[1].

Ticâret meclisinin, fazla bir varlık gösteremeden meclis-i nâfı'a (meclis-i zirâ'at)ya ilhâk edildiğini sanıyoruz. Zîrâ, 19 R 1265(14-15 Mart 1849) tarihinde ticâret ve nâfı'a nezâretlerinin, ticâret nezâreti adıyla birleştirilmeleri üzerine, nezâretin maiyyetindeki meclis sayısı ikiye çıkmış oluyordu. Gördükleri işlerin benzer olması yine karışıklığa ve gereksiz masrafa neden olacağından böyle bir yol seçilmiş olmalıdır[2].

---

1 Bu düzenleme ile mâliye nezâretindeki zahîre muhâsebeciliğine gerek kalmayarak lağvedildi. Meclis üyeliklerine Hâdî Efendi-zâde Ahmed Bey, İzzet Bey, Feshâne Fabrikatörü Hoca Ohannes, Musâ Yânî, tüccârdan Vasilâki, Şehpezîr Hacı Bekir Ağa, Yusuf Haccâr ve Hacı Veli Ağa; zirâ'at meclisi üyelerinden de Âtıf Bey 4.000, Edhem Bey 2.500 ve Hayrullah Efendi 2.000 kuruş maaşlarıyla atandılar. Meclis müftülüğüne ticârethâne mümeyyizi Necîb Efendi, tercümânlığına da Tıngır-oğlu Anton tayin edildi (İ. MV., Nr. 3769; 27 R 1265, Cevdet, İktisat, Nr. 2193).

2 Sâlnâmelerde meclis-i ticâretin adına rastlanmıyor. Dolayısıyla en iyimser ihtîmâlle meclis, kurulduğu yıl lağv veya zirâ'at meclisine ilhâk edilmiş olmalıdır.

F- MECLİS-İ ES'ÂR

1- Bâb-ı Zabtiye'ye Bağlı Olarak Kuruluşu

Arapça karşılığı *es'âr* olan narh, Türkçe bir kelime olup bir mal veya hizmet için ilgili resmî makamların tesbit ettiği fiyat anlamına gelir. Osmanlı Devleti'nde her türlü mal ve hizmet narha tâbi idi. Narh, yalnızca bir malın kararlaştırılan değer üzerinden satılması demek olmayıp aynı zamanda malın kalitesinin de gözetildiği bir uygulamaydı. Nitekim, kalitesiz ve narh fiyatında olup gramajı düşük mal satan veya san'atına hile katan esnafın tespit edilerek cezâlandırılması husûsu eski metin ve kanûnnâmelerde yeralmaktadır. Fiyat tesbiti, yani narh, kadı başkanlığında bir komisyon tarafından gerçekleştirilirdi. Komisyon, ilgili esnafın şeyh, kethüdâ, yiğitbaşı, nizâm ustaları, çevresinde dürüst tanınan müslümanlar, pazarbaşı vs. kişilerden oluşurdu. Malın cinsine ve narhın verildiği yere göre bu kişiler değişebilirdi. Yeni fiyatların tesbit edilmesini gerektiren nedenleri kısaca şöyle sıralayabiliriz: Kuraklık, bolluk, sert ve yağışlı mevsim, salgın hastalıklar, harpler, para ayarının bozulması, ilkbahar ve sonbaharda, Ramazan öncesinde yani Şaban ayında fiyatların her sene periyodik olarak ayarlanması teâmülü, esnâfın fiyatları az bularak arttırılması için bizzat başvurması vs.[1].

Tesbit edilen narhın uygulanıp uygulanmadığını kontrol etmek ise, muhtesibin göreviydi. Ancak, piyasanın zaman zaman kontrol edilmesi (*kola çıkmak*), sadrazamın en başlıca görevleri arasında yeralmaktaydı[2]. Muhtesiblerin kadı huzuruna getirilmeyecek derecede küçük suçları cezâlandırma yetkileri de vardı[3]. Bunların bağlı bulunduğu en yüksek makam ihtisâp nezâretiydi. Bu nezâretin görevleri, es'âr ve esnâf ile insanların muhtaç olduğu bütün erzak ve emtia konularına dikkat ve nezâret etmekti[4]. Bu kadar geniş bir alana dikkatlerini teksîf etmek zorunda kalan nezâretin gelişmiş ve hayli geniş bir teşkilâtı vardı[5]. Nâzırların zamanla îtibârları artarak meclis–i vükelâ ve umûmî üyesi olduklarını görüyoruz (21 C 1263/6 Haziran

---

1 Geniş bilgi için bkz. Mübahat S. Kütükoğlu, *Osmanlılarda Narh Müessesesi ve 1640 Târihli Narh Defteri*, İstanbul 1983, 3-23.

2 Mübahat S. Kütükoğlu, *Aynı eser*, s. 20-21.

3 Muhtesibin narh kurallarına aykırı davranan esnâfa verdiği cezâlar hakkında bir kaç misâl için bkz. Ziyâ Kazıcı, *Osmanlılarda İhtisâb Müessesesi*, İstanbul 1987, s. 86, dn. 65.

4 26 ZA 1257(9 Ocak 1842), *TV.*, Nr. 237.

5 Nezâretin teşkilâtı, görevlileri ve kendilerine tahsis edilen maaşlar için bkz. Ramazan 1257(Ekim-Kasım 1841), *ML. MSF.*, Nr. 3310, s. 1, 4; Safer 1258(Mart-Nisan 1842), *ML. MSF.*, Nr. 3902, s. 2.

1847)[1]. Receb 1267(Mayıs 1851) tarihinde ihtisâb nezâreti ortadan kaldırılarak gördüğü işler zabtiye müşirliğine ilâve edildi[2].

15 L 1267(13 Ağustos 1851)'de ise erzâk, zahîre, odun, kömür vs. maddelerde narhı tesbit etmek, belirlenen fiyatdan fazlaya satanlar veya gramajı eksik tutanlar hakkında gerekecek uygulamaları görüşmek ve bunlarla ilgili önlemleri almak üzere zabtiye müşirliğinin bünyesinde bir *es'âr meclisi* kuruldu. Meclisin başkanlığına Râşid Efendi atandı. Üyeliklerine ise es'âr müdürü, zabtiye meclisinden birkaç azâ, esnâf ve tüccâr ileri gelenlerinden ikişer kişi seçilerek tayin edildi. Esnâf ve tüccâr temsilcileri haftada üç gün, diğer meclislerin ilgili olanlarından birer kişi haftada bir veya iki gün meclis görüşmelerinde bulunacaktı. Meclisin yazışmalarını yürütmek üzere üç de kâtip görevlendirildi. Narh fiyatları ve meclisin görüştüğü konulardan icâb edenler, Takvîm-i Vekayi, Cerîde-i Havâdis ve diğer dillerdeki gazetelerde yayınlanacaktı[3].

2- Meclisin Ticâret Nezâretine Nakli ve İlgası

17 M 1268/12 Kasım 1851 tarihinde zabtiye müşirliğinde köklü bir değişiklik yapıldı. Daha önceleri zabtiye görevlilerinden mâliye ve tahsil işlerinde yararlanılıyordu. Zabtiyenin işleri çoğaldığından sözkonusu tahsilât ve maliye işleri tamamen ayrılarak mâliye nezâretine devredildi. Yine es'âr ve esnâf konuları daha ziyâde ticârete dair olduğu gerekçesiyle meclis ticâret nezâretine nakledildi. Böylece zabtiyede sâdece güvenlik, sorgu vs. inzibatî işler kalmıştı[4]. İhtisâp işlerinin zabtiye müşirliğinden ayrılarak ihtisâp nezâretinin tekrar kurulması üzerine esnâf ve es'âr konularına bakan müesseseler ikiye çıkmıştı (13 C 1268/4 Nisan 1852)[5]. Aynı işlere

---

1 İ. DH., Nr. 7587; 26 C 1263, *TV.*, Nr. 338.

2 16 C 1267, *Cerîde-i Havâdis*, Nr. 532; BEO., *Ayniyât Def.*, Nr. 777, s. 47; Mehmed Süreyyâ, *Nuhbe...*, I, 210; 15 Ş 1267, *TV.*, Nr. 450; Lütfî, *Târih*, IX, 51-52; Osman Nûri, *Aynı eser*, I, 359.

3 15 L 1267, İ. MV., 7256; 27 ZA 1267, *TV.*, Nr., 456; Lütfî, *Târih*, IX, 50; Osman Nûri, *Aynı eser*, I, 359-360. Meclis üyeliklerine İbrahim Bey, Mustafa Ağa, Âkil Bey, Abdullah Ağa ve Hacı Ârif Bey atandılar (4 ZA 1267/31 Ağustos 1851, *Cerîde-i Havâdis*, Nr. 545; *Devlet Sâlnâmesi*, sene 1268, s. 49). Meclis başkan, üye ve kâtiblerinin maaşları zabtiyede meydana gelen mahlûlâtdan elde edilen meblağdan tahsis edilmişti. Bunlara toplam 17.600 kuruş maaş bağlanmıştı.

4 İ. MV., Nr. 7582; BEO. A. M., 10/48.

5 Osman Nûri, *Aynı eser*, I, 360, 941; 16 C 1268, *Cerîde-i Havâdis*, Nr. 573; Mehmed Süreyyâ, *Nuhbe...*, I, 225; 11 B 1268, *TV.*, Nr. 467; Lütfî, *Târih*, IX, 68. Osman Nûri, eserinin 360. sahifesinde nezâretin kuruluş tarihini 13 CA 1268; 941. sahifede de 13 C 1268 olarak vermektedir. Ancak, diğer kaynakların ışığında nezâretin kuruluş tarihi 13 C 1268 olduğunu söyleyebiliriz. Herhalde 360. sahifede tarih, bir matbaa hatası olarak 13 CA 1268 olarak verilmiş olmalıdır.

hem ticâret nezâreti maiyyetindeki es'âr meclisinin hem de ihtisâb nezâretinin bakması, sorumluluk ve yetkilerde karışıklığa neden olduğu gibi, gereksiz yere fazla adam istihdâm edilmesine ve netice olarak hazinenin zarara uğramasına sebebiyet veriyordu. Hazînenin durumunun düzeltilmesi için başvurulan *i'âne-i umûmiye*nin toplanması görevinin ihtisâp nezâretine verilmesine dâir irâdede ayrıca, es'âr meclisinin yaptıkları işlerin birbirleriyle ilgili olması gerekçesiyle ihtisâp nezâretine nakledilmesi kararlaştırıldı (3 B 1268/23 Nisan 1852)[1]. Ancak, bu irâdenin hükmü daha uygulanamadan İhtisâb Nâzırı Hüseyin Bey, yazdığı bir yazı ile es'âr meclisine gerek olmadığından bahisle lağvedilmesini talep etti. Meclis-i vâlâda yapılan görüşmeler sonunda meclisin ortadan kaldırılarak bir kısım üyelerinin ticâret nezâretinde, bir kısmının da zabtiyede istihdam edilmesi kararlaştırıldı (10 ZA 1268/26 Ağustos 1852)[2].

Bu arada devletin piyasaya müdâhelesinin yavaş yavaş gevşetildiğini ve bazı inhisârların (yed-i vâhid)[3] tedrîcen kaldırılmaya çalışıldığını görüyoruz. Nitekim bu amaçla önce geçici olarak ekmek, daha sonra da et inhisârının kaldırıldığına şâhid oluyoruz. Bu inhisârların kaldırılması bir deneme olduğu için geçici olarak verilmekteydi. Yani önce ekmek inhisârının geçici olarak kaldırılması denenmiş, ekmek fiyatlarının serbest bırakılması ile fiyatlarda bir indirim gözlenmiş ve bunun üzerine aynı sistem ette de uygulanmıştı. Eğer bu sistem başarılı olursa dâimî olarak tatbîk edilecekti[4]. 10 ZA 1271(25 Temmuz 1855) tarihinde ihtisâb nezâreti lağvedilerek görevleri yeni kurulan şehremânetine devredildi[5].

---

1 İ. DH., Nr. 15376.

2 Ali ve Abdullah Ağalar ve Hasan Bey, 1.000'er, Âtıf Bey ile Lazaraki 750'şer kuruş ile zabtiye meclisinde; Râşid Efendi, Mustafa Ağa, İbrahim Bey ve Sâkıp Efendi de ticârethânede görevlendirildiler (İ. MV., Nr. 8827; 25 Safer 1269, İ. MV., Nr. 9454).

3 Yed-i vâhid, bir mahsûlün satın alma ve satma hakkının devlete âit olması demektir (Mübahat S. Kütükoğlu, *Osmanlı-İngiliz...*, I, s. 65. dn. 16).

4 Bu tarihe kadar gerek hayvanların satın alınıp İstanbul'a getirtilmesi ve gerekse kesim ve tevzi işleri devlet denetiminde yapılmaktaydı. Alınan bu kararla ise, isteyenin istediği yerden hayvan getirterek kesmesine izin verilmekteydi. Ancak, şu şartla ki, temizliğe dikkat edilecek ve çevrenin kirletilmesine müsâade edilmeyecekti. Bu amaçla İstanbul'da sur içinde hayvan kesimi yasaklanmış olup kesim işlemi sur dışında uygun yerlerde yapılacaktı. Bu et inhisârı konusunun ayrıntılarını görüşmek üzere meclis-i vâlâ dairesinde mâliye, ticâret ve ihtisâb nezâretlerinden görevlendirilecek birer memurdan mürekkeb bir komisyon oluşturulacaktı (10 Receb 1271/29 Mart 1855, İ. MV., Nr. 14017).

5 Osman Nûri, *Aynı eser*, I, 1374; Evâhir-i ZA 1271, Cevdet, Belediye, Nr. 4917; Lütfî, *Târih*, IX, 119; 15 ZA 1271, *Cerîde-i Havâdis*, Nr. 750. Bu tarihten sonra ihtisâp nezâreti bir daha kurulamamıştır (Osman Nûri, *Aynı eser*, I, 361). Yeni kurulan şehremanetinin teşkilâtı ve görevleri için bkz. Osman Nûri, *Aynı eser*, I. 1366-1413.

G- MECLİS-İ MA'ÂDİN

Memleketteki bütün madenler mâliye hazînesi tarafından idare edilmekteydi. Ancak, yetki ayrımının belirginleştiği ve bu cümleden olarak meclislerin yaygınlaştığı bir ortamda madenler gibi önemli bir konunun incelendiği bir merci'in bulunmasına ihtiyaç hissediliyordu. Mâliye Nâzırı Safvetî Paşa, takdim ettiği bir lâyıha ile Avrupa'da olduğu gibi madenlerin îmâl, idâre, gelir ve giderlerinin mâliye hazînesine bağlanıp bunlara dair hususların müzâkere ve mütâla'asına bakmak üzere darbhâne-i âmireye bağlı olarak bir *ma'den meclisi*nin kurulmasını önerdi. Teklifte ayrıca, bu meclise atanacak kâtip ve üyelerin darbhânede görevli memurlardan seçilmesiyle hazîneye yeni bir külfet yüklenmeksizin bu işin halledilebileceği de belirtiliyordu. Meclis-i umûmîde kurulmasına biraz muhâlefet edildiyse de konu meclisten geçerek irâdesi çıktı (19 B 1257/6 Eylül 1841)[1].

Meclis, bazen darbhâne nâzırının[2] ve bazen muhâsebecisinin[3] başkanlığında zaman zaman değişmekle berâber, darbhânedeki sâhib-i ayar, ceb-i hümâyun kâtibi, tahrîrât mümeyyizi, vâridât mümeyyizi, ceb-i hümâyun sarrafı, sergi mümeyyizi gibi görevlilerden müteşekkildi. Yazışmaları yürütmek üzere bir de kâtip görevlendirilmişti. Üye sayısı genelde 4 veya 5 kişi arasında değişiyordu[4].

Meclisin çözümleyemediği karışık ve önemli konular, meclis-i vâlâya gönderilip orada netîceye bağlanıyordu. Güncel, alelâde ve meclis-i vâlâya gönderilmeyecek derecede önemsiz konular ise mecliste ele alınıyordu[5].

Meclis, uzun bir çalışma döneminden sonra 1283(1866-1867) senesinde ortadan kaldırıldı.

Nezâret meclisleri, bu devir reform hareketlerinde önemli bir görev îfâ etmişlerdir. Uygulanan reformların ayrıntılarının tesbîti ve uzmanlık gerektiren konularda başarılı çalışmalar yapmışlardır. Bu meclislerin ele aldıkları konular

---

1 Sadaret arzında hernekadar meclisin üyelerini belirten pusula ile vazîfe nizâmnâmesinin de hazırlanarak takdim edildiği belirtiliyorsa da, elimizde sâdece irâdesi olup sözkonusu belgede bu konulara dair herhangi bir tafsîlât yoktur (İ. Mes. Müh., Nr. 416).

2 *Devlet Sâlnâmesi*, sene 1263; H. A. Ubicini, *Türkiye 1850*, I, 58.

3 *Devlet Sâlnâmesi*, sene 1265, s. 35; sene 1266, s. 23; sene 1267, s. 50; sene 1268, s. 49; sene 1269, s. 48; sene 1271,s. 47; sene 1272, s. 44.

4 Zikredilen sâlnâmeler. Ancak, 1272(1855-56) senesinde bazı kapıkethüdâlarının da katılmasıyla meclis mevcûdu 13 kişiye kadar yükselmişti (*Devlet Sâlnâmesi*, sene 1272, s. 44).

5 Bu düzenleme ile esâsında hem meclis-i vâlânın güncel, basit işlerle fazla meşgûl edilmemesi ve hem de yetkinin biraz daha alt kademelere yayılması sağlanmıştı (5 C 1261/11 Haziran 1845, Cevdet, Mâliye, Nr. 30314).

meclis-i Tanzimat kurulana kadar meclis-i vâlâ; ve kurulduktan sonra da meclis-i Tanzimat tarafından tekrar ele alınıp görüşüldükten sonra irâdesi çıkmak üzere arz edilebiliyordu. Bu meclislerde alınan kararların kanûnlaşma süreci şu şekilde idi: Meclislerde alınan kararın mazbatası, bağlı bulunduğu nâzırın takrîriyle sadarete arzedilir ve sadaretten konuya hiç bir mülâhaza eklenmeden doğruca meclis-i vâlâya havâle edilirdi. Burada etraflı bir şekilde yeniden ele alınarak mazbatası tanzîm edilen konu irâdeye arzedilmek üzere tekrar sadarete takdim edilirdi. Önemli konular sadrazamın başkanlığında toplanan meclis-i vükelâda gözden geçirildikten sonra bütün evrak sadrazamın bir tezkiresi ile pâdişaha arzedilirdi. Ele alınan konu meclis-i vükelâda görüşülecek derecede önemli değil ise direkt olarak sadaret tezkiresi ile irâdeye arzedilirdi. İrâdesi çıkan evrak yine aynı yollardan geri dönüp meclis defterlerine kaydedildikten sonra gereği icrâ olunurdu. Eğer bu sürecin herhangi bir basamağında bir önceki müessesede ele alınan konuda eksiklikler veya yanlışlıklar tesbit edilirse gelen kuruma geri gönderilirdi. Yani, meclis-i vâlâ, nâzırın takrîriyle gelen meclis mazbatasını eğer yeterli bulmazsa ilgili mecliste tekrar ele alınmak üzere nezârete geri gönderebilirdi. Düzeltilen metin yine aynı süreçten geçerdi.

Reformların Değerlendirilmesi ya da Sonuç Yerine

Bu devir yenileşme hareketleri incelenirken ilk olarak, reformlar hangi ülke veya ülkeler esâs alınarak düzenlendi, Tanzimat bürokratlarının Avrupa devletleriyle ilişkileri ne merkezdeydi ve Tanzimat reformları hangi ortamda yeşerdi soruları karşımıza çıkmaktadır. Osmanlı arşiv vesîkalarının olayların arkasındaki canlılığı vermeyen yapısı, bu soruların çözümünde karşılaştığımız zorluklardan en önemlisini oluşturmaktadır. Zirâ, arşiv vesîkalarının bu konuda elle tutulur bir delili bize sağlamaktan uzak olduğunu görüyoruz. Bu sebepten dolayı, bazı ipuçlarından hareketle bu konulardaki görüşlerimizi belirtmeye çalışacağız.

Çalışmamızın ilgili kısmında izâh ettiğimiz gibi Osmanlı Devleti'nin büyük Avrupa devletlerinin başkentlerine 1792 senesinden îtibâren dâimî elçiler ataması neticesinde bu elçilerin gezip gördükleri ülkelerin siyasî, idârî, sosyal vs. durumları hakkında yetkililere sunmuş oldukları sefâretnâme dediğimiz raporlar, daha sonra gerçekleştirilen Osmanlı modernleşmesi fikrinin olgunlaşmasında önemli ölçüde rol oynamışlardır. Bu noktadan hareketle Osmanlı devlet adamlarının Batı'daki devletlerin siyasî ve idârî yapı ve örgütlenmeleri hakkında bilgilerinin varlığını bilmekteyiz. Nitekim, Fransa'ya elçi olarak gönderilen Seyyid Abdurrahman Muhib Efendi'nin sefâretnâmesinde bu ülkedeki cumhûrî parlamenter idârenin bütün ayrıntıları verilmektedir[1]. Yine, Ebubekir Râtib Efendi, Nemçe Sefâretnâmesi'nde Avusturya'nın idârî, mâlî ve askerî teşkilâtı hakkında çok geniş bilgiler vermektedir[2]. Ayrıca, bu sefîrlerin eserlerine yansımayan şifâhî bilgileriyle devlet adamlarını Batı hakkında bilgilendirdikleri de kolayca tahmin edilebilir.

Bu noktaya dikkat çektikten sonra reformlara kaynak ve temel olan ülke veya ülkeler hangileridir sorusunun incelenmesine geçebiliriz. Bu konuda muhtelif görüşler ileri sürülmüştür. Kimi yazarlara göre Fransa[3], kimisine göre Fransa ve

---

1 A. Muhib Efendi, *Fransa Sefâretnâmesi*, Süleymâniye Ktb., Hacı Mahmud Efendi, Nr. 4890, vr. 30a-31b. Sefâretnâmenin tarihi Evâil-i ZA 1213(6-16 Nisan 1799)'dur. Muhib Efendi'nin hafsalası bu tip bir yönetimi almadığı gibi vükelâ arasında meydana gelen mücâdeleler de, yazar tarafından bu tür bir idârenin olumsuzlukları olarak ifâde edilmektedir. Osmanlı devlet adamlarının gözüyle Batı dünyasını yansıtan bu sefâretnâmeler üzerinde yapılacak bir çalışmanın enteresan neticeler vereceği açıktır.

2 1206(1791-92) tarihini taşıyan ve çok ayrıntılı bilgiler ihtivâ eden bu mufassal sefâretnâme için bkz. Süleymâniye Ktb., Es'ad Efendi, Nr. 2235.

3 Talat M. Yaman, *Aynı eser*, s. 129.

Prusya[1], kimisine göre İngiltere[2], Mısır[3], Avusturya ve Prusya[4] reformlar için örnek olarak alınmıştır. Bütün bu görüşlerin hepsinde şüphesiz ki gerçek payı vardır. Reformlara ihtiyâç hissettirmede İngiltere ve Fransa'nın rolü büyük olmuştur. Buraları gezip idârî ve mâlî yapılarının tesîrinde kalan devlet adamları, devlet yapısında bazı değişiklikler yapılmasına kanaat getirmişler, ancak, ülkelerinin gerçeklerini de unutmayarak zihniyet ve hâkimiyet anlayışı olarak kendi bünyelerine daha yakın buldukları Avusturya modelini tercih etmişlerdi.

Bu düşüncemizi şu iki belge açıkça desteklemektedir. 1253 senesi sonunda meclis-i vâlâ ile dâr-ı şûrâ-yı Bâbıâlî ihdâs edilirken Osmanlı Devleti tarafından, Avusturya'dan meclislerin çalışma usûl ve kuralları hakkında nizâmnâme göndermeleri istenmişti[5]. Bu davranışın, yani diğer devletlerin değil de Avusturya'nın tercîh edilmesinin nedenlerini ise, bir başka vesîkada bulmaktayız. Dâr-ı şûrâ-yı Bâbıâlî üyesi Es'ad Paşa'nın meclis üyeliğinden çıkarılmasına dâir olan belgede Mustafa Reşid Paşa, bu konuya çok belirgin bir şekilde açıklık getirmektedir. Paşa, İngiltere ve Fransa'da uygulanan parlamenter sistemlerin bir çeşitinde meclis üyeliklerin dâimî sûrette olduğu, üyelerden birisinin başka bir göreve tayin edilse bile meclis üyeliğinin üzerinde bırakıldığı; diğer bir türünde ise, üyelerin 5 sene için seçildiği, bu süre sonunda ya tekrar seçilerek göreve devam ettiği veya değiştirildiğinden bahsedilerek meşrûtî olan bu hükûmet tarzının Osmanlı yönetim geleneğine uymadığını ifâde eder. Bu noktadan hareketle meclislerin ihdâsında model alınması gereken ülkelerin Avusturya ve Prusya gibi mutlak bir yönetimin uygulandığı ülkeler olduğunu padişaha ifade eder. Bu düşüncesine, bu ülkelerde meclis üyelerinin seçim, tayin ve azlinin hükümdârın inisiyatifi dâhilinde olduğu zikredilerek Osmanlı Devleti'nde de öyle olması îcâb ettiği paşa tarafından gerekçe olarak gösterilir[6]. Ayrıca, Abdülmecîd'in meşrûtî idâre hakkında saray doktoru Spitzer'e söyledikleri de bize bu konuda

---

1 Selçuk Yalçındağ, "Kamu Yönetim Sistemimizin Tarihsel Evrimi Üzerine Notlar", *Amme İdâresi Dergisi*, III/2, Ankara 1970, s. 53.

2 Charles Seignobos, *Tarih-i Siyâsî*. İstanbul 1325, II, 382.

3 Yalçın Küçük, *Aydın Üzerine Tezler I*. İstanbul 1985, s. 255.

4 İlber Ortaylı, "Tanzimât ve Meşrûtiyet Dönemlerinde Yerel Yönetimler", *TCTA*, I, 233-34; Enver Ziya Karal, "Gülhâne Hatt-ı Hümâyûnu'nda Batı'nın Etkisi", *Belleten*, XXVIII/112, Ekim 1964, s. 596.

5 *...tanzîm-i mecâlis içün bu tarafdan [Avusturya] ba'z-ı nizâmnâme irsâlini Devlet-i Aliyye taleb buyurmuş olduğu...* Prens Metternich. Rıfat Paşa'ya ayrıca, bu teşebbüsten yani meclislerin kurulmasından pek memnûn kaldığını, yaşı müsâit olsa ismini ve methini duyduğu şahısları bir vapura binip İstanbul'da bizzât ziyâret etmek istediğini beyân etmişti (Rıf'at Paşa, *Aynı eser*, III, 4-5).

6 Reşat Kaynar, *Aynı eser*, s. 104-105. Kaynar, vesîkanın aslının husûsî kütübhânesinde olduğunu ifâde ediyor.

önemli ipuçları sağlamaktadır. (Spitzer yazıyor) *Ba'dehu meşrûtî hükûmetlerle kralın vazîfesine dâir benden ma'lûmât istedi. Kralın mahdûd salâhiyetine Meclis-i Meb'ûsân'da ekseriyeti kazanmak içün hilelere ve hud'alara mürâca'at mecbûriyetinde bulunmasına karşı hayret etdi. Louis Philippe'in parlak tâli'ini teslîm etdi ve dedi ki, "böyle gâyet sâde bir maksad içün bu derece fikr ve kuvvet sarf eylemek, herkesçe müsellem bir iyiliği dolambaçlı vâsıtalarla elde etmek, cidden elîmdir. Avusturya'nın kanûn-i esâsîsi benim daha ziyâde hoşuma gidiyor. Burada az söz söyleniyor, çabuk ve azimkârâne iş görülüyor. Benim fikrimce Meşrûtiyet ve Mutlaka sûretiyle idâre olunan hükûmetler beyninde ihtilâf şerâresi dâima küller altında hâzırdır. Ben Avrupa'nın iki büyük adamının Louis Phillipe[1] ile Metternich'in bekalarını şiddetle arzu ederim. Noksanlarımızı telâfi içün bize son derece lâzim olan cihân müsâlemeti ancak bu adamların hayatına bağlıdır*[2]. Bilindiği gibi Abdülmecid'in bahsettiği bu iki devlet adamı da merkezi güçlü tutmaya çalışan insanlardı. Bu teorik noktaları pratikte yapılanlarla desteklersek görürüz ki, bu düşünceler harfiyen uygulanmıştır. Bu da bize açıkça göstermektedir ki, reformlara model olarak alınan ülkelerin başında Avusturya gelmektedir. Bu bulgularımız Sayın İlber Ortaylı'nın Osmanlı reformlarına İngiltere ve Fransa'nın değil Avusturya'nın model olarak alındığı[3] yolundaki görüşünü doğrulamaktadır.

Buna rağmen, Osmanlı devlet adamları ve bilhassa bu dönem reformlarında her zaman en aktif rolleri üstlenen Reşid Paşa'nın fikirlerinin olgunlaşmasında bilhassa İngiltere ve Fransa'daki sefâret yıllarının çok büyük etkisinin olduğu açıktır. Buralarda gördüğü müesseseleri, reform sürecinde ülkesinde de uygulamak istemesine rağmen, yukarıdaki belgede de açıkça görüldüğü gibi kendi ülkesinin gerçeklerini göz ardı etmediği anlaşılır. Yani, burada esas üzerinde durulması gereken devlet anlayışı, yetkinin paylaşımı, son sözün padişaha bırakılması ve üstten aşağıya doğru teşkilâtlanma anlayışının bir neticesi olarak Avusturya ve Prusya örneklerinin tercih edilmesiydi. Nitekim bu dönemde aşağıdan yukarıya doğru teşkilâtlanan temsîlî sisteme ilişkin hiç bir teşebbüsün olmadığı görülür. En radikal Tanzimât bürokratlarında bile bu konuda bir girişim ve düşünceye rastlanmaz. Bunun dışında diğer bazı düzenlemelerde tabii ki, sözkonusu Avrupa devletlerindeki uygulamaların etkisi olmuştur. Nitekim bu durum, vesîkalarda *Avrupa devletlerinde cârî olduğu*

---

1 1830-1848 yılları arasında Fransa Kralı. Fransa'da özellikle 1830'ların sonlarına doğru baskıcı bir rejim kurmuş ve 1848'de çıkan bir ayaklanma ile tahtından indirilmiştir (*Ana Britannica*, XIV, 613-14).

2 Dr. Spitzer, "Doktor Spitzer'in Hâtırâtı", *TOEM*, S. 34, 1 Teşrîn-i evvel 1331, İstanbul 1333, s. 619-20.

3 İlber Ortaylı, *Aynı mak.*, s. 233-34.

misillü[1], *düvel-i sâirede olduğu misillü*[2], *Avrupa devletlerinin dahi usûl-i câriyyeleri iktizâsından*[3], *Avrupa usûlüne tatbîkan i'mâl ve idâresi*[4] vb. tabirlerle ifâde edilmiştir. Bunların dışında, Mart 1849'da çıkarılan Kanûnnâme-i Ticaret[5], Fransız cezâ ve ticaret kanûnlarından etkilenerek[6] hazırlanmıştı. Yine, Fransa'nın sanayi ve ticarete dâir yazılmış olan kitaplardan mevcut olanların birer nüshâsını Osmanlı Devleti'ne gönderdiğini biliyoruz[7].

Bu durumu böylece tebârüz ettirdikten sonra reformların dış politika boyutu ve Tanzimat bürokratlarının Avrupa devletleriyle olan ilişkilerine temas edelim. İngiltere, başından beri reformları etkilemek için çalışmaktaydı. Bu işlemi İstanbul'daki elçisi Stratford Canning vâsıtasıyla gerçekleştirmeye çabalıyordu. Canning, Londra elçisi iken tanıştığı Reşid Paşa ile tâ o zamandan beri Osmanlı reformları hakkında görüş alış-verişinde bulunuyordu. Kendi ifâdesine göre 1843'ten sonra bu iki diplomat İstanbul'da bir evde gizlice buluşmaya ve işbirliğine karar

1 *...Avrupa devletlerinde cârî olduğu misillü çend nefer etibbâ-yı müsta'ideden mürekkeb ve dâim olarak bir Meclis-i Nizâmât-ı Tahaffuziyye vaz' ve te'sîsiyle...* (HH., Nr. 25563-A). *Memâlik-i Avrupa'da bu kaziyyeye kemâliyle dikkat ve ihtimâmdan nâşi icrâ olunan usûl-i hikemiyyeden ez-cümle karantina maddesi ...Vebâ hastalığının külliyen def'ine devâ-yı müstakil olduğu...bunun filhakîka tesîr ve fâidesi Avrupa'nın hiç bir mahallinde zuhûr etmemesi delâletiyle müsbet olduğuna binâen...*(BEO, *Ayniyât Def.*, Nr. 1714, s. 2).

2 *...mevâd-ı ticâret ve sanâ'atı düvel-i sâirede olduğu misillü sırasıyle yoluna koyup ilerületmek ve ol vechile tevsî'-i dâire-i ticâret ve tezyîd-i menâfi'... Devlet-i Aliyye'de dahi ticâret nezâreti îcâd ve tanzîm...*(Cevdet, İktisat, Nr. 1827; 10 RA 1255, *TV.*, Nr. 180)

3 Dâhiliye ve hâriciye memurlarının ayrılmasına dâir Reşîd Paşa'nın yazısında şu ifâde yeralmaktadır: *...tatbîkat-ı umûr-ı dâhiliyyeye dâir tahrîrât dahî nezâret-i celîle-i dâhiliyye cânibinden yazılmak tabi'at-ı maslahatdan ve Avrupa devletlerinin dahî usûl-i câriyyeleri iktizâsından olmağla...*(Reşat Kaynar, *Aynı eser*, s. 109).

4 Bu tabir, darbhânede bir ma'adin meclisi kurulmasına dâir olan belgede geçmektedir (19 B 1257, İ. Mes. Müh.., Nr. 416).

5 A. Cevad Eren, "Tanzimat", *İ.A*, XI, 734.

6 Hıfzı Veldet, "Kanunlaştırma Hareketleri ve Tanzimat", *Tanzimat I*, s. 196; İ. Ortaylı, *İmparatorluğun En Uzun Yüzyılı*, İstanbul 1983, s. 129. Bunun dışında meclis-i muhâsebe-i mâliyenin yerine, yapılacak mâlî düzenlemelerle ilgilenmek üzere kurulmak istenen meclis-i muhâsebe için de Fransa'dan kendi muhâsebe meclislerinin nizâmnâmesi istenmişti. Bu meclisin kurulabilmesi ve Osmanlı mâliyesinin düzeltilebilmesi için ayrıca Avusturya hükûmetinden de bir mâliye uzmanı istenmişti (9 R 1273/7 Aralık 1856, İ. MM., Nr. 326). Avusturya hükûmeti, bunun üzerine Lackenbacher adındaki bir uzmanı Osmanlı Devleti'ne göndermiş; ilk iş olarak mâliyenin durumu hakkında bir raporun hazırlanarak kendisine verilmesi kararlaştırılmıştı (İ. HR., Nr. 7441; Nr. 7554).

7 Fransa ticâret bakanı bu kitâpların birer nüshasını göndereceğini Osmanlı hükûmetine bir mektûp yazarak belirtmiş ve daha sonra kitâpları Paris Sefîri Süleyman Paşa'ya sunmuştu (28 RA 1264, BEO, A. MKT., 113/47).

vermişlerdi[1]. Bu şahsın esâsen II. Mahmud ile de ilişkileri iyi idi[2]. Reşîd Paşa, 1838 senesi sonunda Mısır Vâlisi Mehmed Ali Paşa'ya karşı İngiltere ile anlaşma sağlamak üzere Londra'ya gitmiş ve bu sırada II. Mahmud vefât etmişti. Paşa bunun üzerine İngiltere Hâriciye Nâzırı Palmerston ile görüşmüş ve ona reformlar hakkında bir memorandum sunmuştur. Bu belgede II. Mahmud'un idâresini zorbalık ve tiranlık, yapılan reformları da bu zulüm rejiminin tamamlayıcısı olarak nitelendirmişti. Halkta reformlara karşı meydana gelen tepkinin aslında ıslahâtlardan çok sözkonusu yönetim şekline olduğunu, bu zulmün azaltılmasıyla oluşturulacak reformlara halkın da sevgiyle bakacağını belirtmişti. II. Mahmud'un tek başına, bağımsız hareket etmesinin zararlarından bahsettikten sonra esâslı reformların önünde bir engel olarak gördüğü bu insanın ölümüyle yerine geçecek olan genç padişahın reformlar için daha müsâit bir ortam oluşturacağını, yaşının genç olmasının dost devletlerin ona reformlar için takib edeceği yolu göstermelerine imkân tanıyacağını beyân etmekteydi. Paşa, bir yerde Avrupa devletlerini bu reformların gerçekleştirilebilmesi için yardıma çağırmaktadır. Bu yardımların Bâbıâlî'nin ve müslümân halkın tepkisini çekmemesi için de, nasıl davranmaları gerektiği konusunda bazı tavsiyelerde bulunmaktaydı. Reformların uygulamada bazı engellerle karşılaştığı durumlarda bu devletlerin İstanbul'daki sefîrleri vâsıtasıyla Bâbıâlî'ye başvururken görüşlerini buyururcasına değil de insanlığın sesi ve çağrısı olarak yapmalarını tavsiye etmekteydi[3]. Paşa, bu belgede Osmanlı Devleti'ni bir yerde İngiltere'ye şikâyet etmektedir. Belge uslûp olarak bir Osmanlı devlet adamı tarafından değil de, bir İngiliz'in emperyalist siyâset takib eden kendi hükûmetine yaptığı tavsiye ve dileklerine benzemektedir. Paşa, Bâbıâlî'nin klâsik bürokratlarından gelebilecek tepkiye de dikkat çekmektedir ki, bu hâlinden ve belgenin genel uslûb ve içeriğinden İngiltere'ye bir nevi ortak çalışma teklifi yaptığı hissedilmektedir.

Bu dönem reformlarının en büyük muharriki olan ve İngiliz politikasına yakınlığı ile bilinen Reşid Paşa'nın, sözkonusu devlet tarafından da büyük bir hüsn-i kabul ile her fırsatta desteklendiğini ve bu desteğin -yukarıda da belirttiğimiz gibi-, İngiliz Sultan lakabıyla anılan Canning vâsıtasıyla yapıldığını görüyoruz[4]. İngiltere, Reşid Paşa'nın iktidârda kalması için gerekli olan bütün desteği veriyordu.

---

1 Stanley Lane Poole, *Lord Stratford Canning'in Türkiye Anıları*, Ankara 1988, s. 89.

2 S. L. Poole, *Aynı eser*, s. 83.

3 Fransızca olan bu belge Frank Edgar Bailey, *British Policy and the Turkish Reform Movement; A Study in Anglo-Turkish Relations 1826-1853*, Cambridge 1942, s.271-276'da yayınlanmıştır. Bu belgenin değerlendirilmesi için ayrıca bkz. Şerif Mardin, "Tanzimat Fermânı'nın Manası", *Türkiye'de Toplum ve Siyaset*, Makaleler I, İstanbul 1990, s. 249-251.

4 Ahmed Râsim, *Aynı eser*, II, 7.

Nitekim, 1845'te Reşid Paşa'nın ikinci kere hâriciye nezâretine getirilmesinde İngiltere'nin rolü büyük olmuştu[1]. İngiltere, Canning vâsıtasıyla 1848'de[2] ve 3 RA 1272 (13 Kasım 1855)'te[3] Reşid Paşa'yı sadarete taşımıştı.

---

1 Palmerston tarafından İstanbul'daki İngiliz elçisine gönderilen yazıda şu cümleler yeralmaktaydı; *...Reşid Paşa hazretlerinin nezâret-i celîle-i umûr-ı hâriciyye-i Devlet-i Aliyye'ye nasb ve ta'yîn buyurulmasında....İngiltere Devleti dahi hissedâr olduğundan hiç şüphe yokdur...* Vesîka şu cümle ile bitmektedir; *...devlet-i müşârünileyhânın [İngiltere] işbu tahrîrâtda münderic olan efkâr ve mütâla'âtını bir münâsebetle Reşîd Paşa hazretlerine iş'âr ve ifâdeye memursunuz* (Reşat Kaynar, *Aynı eser*, s. 620-21). Belgenin aslı Kaynar'ın husûsî kütübhânesindeymiş.

2 S. L. Poole, *Aynı eser*, s. 109.

3 İbnülemin Mahmud K. İnal, *Son Sadrazamlar*, İstanbul 1982, I, 15; Abdurrahman Şeref, *Târih Musâhabeleri*, İstanbul 1339, s. 6. Esâsen S. L. Poole'a göre bütün reformlar Canning'in eseridir. Bu tür eserleri kullanırken ihtiyâtlı olmak lâzımdır. Ancak, bazı Osmanlı yazarları tarafından da Canning'in Reşid Paşa ve Abdülmecid üzerindeki tesîrleri açıkça belirtilmektedir. Yani, Poole, Türk yazarları tarafından da çoğu kere doğrulanmaktadır (Hayreddin, *Aynı eser*, II, 8-9; Cevdet Paşa, *Tezâkir*, I, 26, 39-41, 43-44; Niyâzî Berkes, *Aynı eser*, s. 192). Canning'in Osmanlı padişâhı ve bürokratları üzerindeki etkisini Hâriciye Nâzırı Âlî Paşa'nın Londra elçisi Musurus Paşa'ya yazdığı bir mektubu çok açık bir şekilde belirtmektedir. Uzun ve hayli ilginç olan bu mektup, hem Canning'in İngiltere Devleti'nin nüfûzunu kullanarak Osmanlı devlet adamlarına ve reformlara karşı olan tutumunu ve hem de Âlî Paşa gibi bu devir üst düzey bürokratlarının reformlar hakkındaki düşüncelerini aksettirmesi bakımından son derece önemlidir. Aşağıya aldığımız mektuptan da kolayca anlaşılacağı gibi reformcu Osmanlı bürokratları da Canning'in bu tutumundan son derece rahatsızdırlar. Canning'in devletin dâhilî ve hâricî bütün işlerini yönlendirmeye çalışması, nâzırların ve hatta küçük memuriyetlere atanacak kişilerin bile seçimine müdâhele etmesi ve kendisini reformların *olmazsa olmaz unsuru* olarak görmesi duyulan bu rahatsızlığın nedenidir.

..Bilirsiniz ki bu zât [Canning] gerçe pek muhterem evsâf ile muttasıf ve bu memleket için en iyi ihtisâsât ile mütehassis ise de pek çok fenalıklara, pek çok felâketlere sebep olmuşdur. Harîs ve mütekebbir bir hilkatde olması, her şeyde ve her tarafda hükümfermâ olmak arzû-yı şedîdinde bulunması sâikasiyle kendi kendini mülk sâhibi kıyasına kadar ileri gitmiş ve bizzât kendisi hükûmet-i merkeziyyede hemân âşikâr bir sûretde vasîlik mevki'ine geçdiği gibi, vilâyetlerde vâliler nezdinde dahî vasîler kaim etmişdir. Bu ahvâl her gün Bâbıâlî'nin ve nüfûzunun haysiyyet ve ehemmiyyetini ihlâl ediyor. Çünkü bu haysiyyet ve i'tibâr olmadıkça vâsi' ve akvâm-ı muhtelife ile meskûn olduğu cihetle idâresi ol kadar müşkil bulunan bir memleketde icrâ-yı hükûmet muhâldir...Teb'a-yı şâhâneden haksız bir da'vâsı olan yahud haklı bir cezâya ma'rûz bulunan bir âdem konsoloslar nezdinde yahud sefâretde bir istinâdgâh-ı resmî bulacağından emîndir. Vezâif-ı mevdû'asını îfâ sûretiyle bunların hoşuna gitmemek bedbahtlığında bulunan bir vilâyet vâlisi ebediyyen mahvolmuş demekdir. Heyet-i Hükûmeti teşkîl eden nuzzâr daha iyi bir mu'âmeleye mazhar değildir. Vükelâsını nasb ve azleden artık metbû' değildir. Mesânid-i devletden münhal olan bir makama birisinin ta'yîni îcâb etdiği vakit, Viyana Müzâkerâtı kadar müşkil bir müzâkereye koyulmak lâzım gelir ve şâyed siz hâdim-i memleket olan zevâtın kısm-ı a'zamı hakkında Lord Stratford tarafından gösterilen redd ve mümâna'ata mutâva'at etmemek cüretinde bulunursanız, mürtekib, mürteşî bir adam oluverirsiniz. Münâsebât-ı hâriciyyemiz aynı müşkilâta dûçâr olmaktadır. Sâir devletler süferâsından birinin siyah *demesi Lord Stratford'un* beyaz *demesi için kâfi-i vâfîdir. Velhâsıl ne diyeyim muhibb-i azîzim! Umûr-ı hâriciyye, idâre-i dâhiliyye, patrikhâne, her şey bu adamın kontrolüne tâbi'dir. Bunun gitdikçe artmakda olan müdde'iyyâtı uğurunda İngiltere'nin dehşetli bir harb ihtiyâr etmiş olduğu, istiklâl-i Devlet-i Aliyye'nin esâslarını sarsıyor. Bedbahtlığa*

bakınız ki, herkes bu mu'âmeleye karşı müsâ'id bulunduğumuzu görerek Heyet-i Vükelâ-yı Osmâniyye aleyhinde izhâr-ı iğbirâr ediyor. Zannolunur ki, bizim tahammülümüz bir menfa'at-ı şahsiyyeden nâşîdir. Halbuki, müsâmaha-i vâkı'a İngiltere Hükûmeti'ne nâhoş bir şey yapmamak arzusunda bulunmamızın netîcesidir. Ma'hezâ işler öyle bir raddeye geldi ki, bir ân evvel bunun içinden çıkmak içün uğraşmaz isek memleketimize, metbû'umuza ve milletimize karşı hakîkaten mes'ûl olacağız.
Biliyorum ki, sefîr bu inanılmaz sûretde olan hareketini muhıkk göstermek içün; kendisi müdâhele etmedikçe Türkiye'de hiç bir ıslâhât yapılmayacağını ve teb'a-i şâhânenin dâimâ İslâm'ın rıbka-ı gadrı altında ezilüp kalacağını ve ilâh... dermiyân edecekdir. Ben de buna cevâben diyeceğim ki, "Türkiye'nin böyle ale't-tevâli kendisini dûçâr-ı tedennî eden bir unsur mevcûd oldukça mazhar-ı terakkıyyât olabilmesi, asla ve kat'a imkânsızdır". Ve memleketi tanıyanlar benim bu ifâdemi te'yîd ve tasdîkden geri durmayacaklardır.
Devlet-i Aliyye'nin müttefikleri, Rusya ile olan musalahaya şart olmak üzere teb'a-i şâhânenin terakkiyyât-ı içtimâ'iyyesini Saltanat-ı Seniyye'ye terk ve havâle ediyorlar. Lord Stratford ise bunun kâmilen zıddı olan bir tarîka gidiyor. Bilcümle teşebbüsâtın hâlen ve âtiyyen bütün salâh hallerinin Maylor'un himmet-i mahsûsası eseri olduğunu ve bu müsâ'adâtın Türklerin ta'assub ve muhâlefetinden cebren istihsâl olunduğunu âhâliye inandırmak içün herşey yapılıyor. Şimdi size sorarım: Bir hükûmet mütemâdiyen böyle hâillere karşı uğraşmak mecbûriyetinde bulunursa iyi bir iş görebilir mi, ve gerek ecnebîler nazarında, gerek efrâd-ı teb'asına karşı bir mevki'-i müstakıl ve lâyıkı muhâfaza edebilir mi, menfa'atperest yahud bî-vukûf eşhâs ile muhat olan Lord Stratford Türkiye'de ve Türkler arasında ta'assub, irtikâb, ihmâl ve iktidârsızlıkdan başka bir şey görmüyor. Memleketin bir numûne-i sa'âdet olduğu ve idâresinin muhtâc-ı ıslâh olmadığı iddi'âsında değilim. Bilakis, ben öteden beri yapılacak pek çok şeyler vardır fikrindeyim. Fakat benim kabul edemeyeceğim şey, bu millet hakkında Lord Stratford'un beslediği şu fikir ve Devlet-i Osmâniyye'yi yeniden ihyâ içün bize kabul etdirmek istediği vesâyit-i muhribedir.
Şurasını unutmayınız ki, bir çok sebeplerle minnetdârı olduğumuz İngiltere'nin nesâyıh-ı dostâne ile Bâbıâlî'yi irşâd etmesi hakkına kat'a mu'teriz değiliz. Biz, bu vesâyayı müfîd ve mûcib-i selâmet tellâkki ederiz. Bizim şikâyet etdiğimiz şey, ap-âşikâr burada edilen sû-i istimâllerdir. Bir takım ağrâz ve ihtirâzât-ı şahsiyye uğrunda ve memleketin istiklâl ve şânına zarar îrâs eder sûretde hakk-ı mezkûrden istifâde olunmasıdır. İşte bu haldir ki, İngiltere ittifâkı rakîblerine "Mençikof hattâ bütün istediklerini istihsâl etmiş olsaydı, yine bundan ziyâde müşkil-pesent olmayacakdı" dedirtiyor.
Muhtâc-ı beyân değildir ki, burada mevzû'-ı bahs etdiğim mesele, son derece nâzikdir. Eğer mebhûs-un-anh olan zât, bundan bir şey sezerse vay hâlimize! Binâenaleyh bu tafsîlâtı kendimiz içün saklayacak ve vakt ve hâle göre idâre-i kelâm içün müsâ'id fırsatlarda istifâde sûretiyle husûl-ı maksada çalışacaksınız. Büsbütün husûsî olan bu mektûbumu bir memuriyyet-i mahsûsayı mübelliğ gibi telâkki etmemenizi ricâ ile hatm-i kelâm ederim. Zîrâ, bu mektûb ahvâl-ı hâzırayı musavver ve yalnız ve münhasıran size mahsûsdur. 12 Şubat 1855 (Hayreddin, *Aynı eser*, II, 3-7).
Yusuf Kâmil Paşa, Canning'in Reşid Paşa'yı sadarette ibka ettirmiş olmasından bahisle bu şahsın dâhilî işlere bu kadar müdâhelesinin ve küstahlığının kabul edilemez olduğunu ifâde ederken, Rauf Paşa kendi yalısında kapıların arkasında dinleyen birisinin olup olmadığını kontrol ettirmiş ve perdeleri indirmişti (A. Şeref, *Aynı eser*, s. 6). Bu davranışları Canning zamanında elçilik sekreterliği yapmış olan Henry Layard tarafından doğrulanmakta olup, Layard, sözkonusu tavırların Tanzimat'a zararları olduğunu ifâde etmektedir (N. Berkes, *Aynı eser*, s. 247).

Ayrıca, yukarıdaki memorandumda dost devletlerin tavsiye etmeleri husûsundaki Paşa'nın önerilerinin uygulandığını Abdülmecid'in bir hatt-ı hümâyûnundan anlıyoruz[1].

Bu dostâne tavsiyeler, zamanla direktifler hâlini almış ve devletin bağımsızlığını tehlikeye düşürmüştü. Yine, Paşa'nın, ikinci Paris ve Londra elçiliklerinden döndüğünde padişaha sunduğunu gördüğümüz raporda yeralan iltizâm usûlünün kaldırılması ve ülkede karantina sisteminin icrâ edilmesine dâir Batılıların isteklerinin[2] hemen ilk etapda uygulamaya konulduğunu görmekteyiz.

Esâsen Osmanlı modernleşmesi İngiltere'yi hiç mi hiç ilgilendirmiyordu. Ayakta durabilecek ve Boğazları Rusya'ya karşı koruyabilecek bir Osmanlı Devleti, İngiltere için yeterliydi[3]. Ancak, İngiltere reform bahanesiyle Osmanlı Devleti'nin iç işlerine müdâhele etmek imkânını buluyordu. Bu durum diğer devletler için de geçerliydi. Reşid Paşa, yukarıdaki memorandumda belirttiği muhâfazakâr rakiblerine karşı İngiltere'nin de desteğini alarak reform programını yürütmüştü. Bu ise, kendisinden sonra gelen devlet adamlarının da aynı yolu denemelerine neden olmuştu. Nitekim, bu devir ricâlinden Âlî, Fuad ve Rıza Paşalar Fransa, Reşid ve Ömer Paşalar İngiltere, Mahmud Nedim Paşa da Rusya taraftarı idiler[4]. Böylece, birbirlerine galebe çalmak isteyen Tanzimat bürokratları, kâh iktidârda kalmak, kâh iktidârı ele geçirmek için taraftarı oldukları devletlerin yardımlarına başvurmak sûretiyle bu devletlerin Osmanlı iç işlerine karışmalarına zemin hazırlamışlardır. Bu da, bağımsız bir devlete yakışmayan ve bizce sefâretlerin doğrudan müdâhele dönemi olarak adlandırabileceğimiz bir dönemin başlamasına neden olmuştur. Kaderin bir cilvesi olarak, böyle bir geleneğin başlamasının en büyük sorumlusu olan Reşîd Paşa, kendi yetiştirmesi olan Âlî Paşa'nın sadaretinde îlân edilen Islâhât Fermânı'nı dış güçlerin Osmanlı'nın iç işlerine müdâhelesine meydân verecek bir belge olduğundan bahisle eleştirmişti[5]. Sefâretlerin yardımını hiç de haysiyetli olmayan bir şekilde istihsâl edenlerden birisi olan Fuad Paşa vükelânın bu konumunu şu cümlelerle ifâde etmek-

---

1 *...Devlet-i Aliyye'mizin dost ve mu'âhidi olan devletler tarafından vâkı' olmakda olan teblîgât-ı dostâne ve tevsîkat-ı hâlisâneye nazaran derdest olan ba'z-ı mevâddın dahi bi-tevfîkihi Te'âlâ karîben rehîn-i hüsn-i hitâm olmasını memûl etmekdeyim...* (Lütfî, *Târih*, VI, 93).

2 R. Kaynar, *Aynı eser*, s. 91-92. Kaynar, vesîkanın aslının kendinde olduğunu ifâde etmektedir.

3 Selim Deringil, "II. Mahmud'un Dış Siyâseti ve Osmanlı Diplomasisi", *Sultan II. Mahmud ve Reformları Semineri*, İstanbul 1990, s. 64.

4 Cevdet Paşa, *Tezâkir*, I, 26-27; Aynı mlf., *Ma'rûzât*, s. 4-5.

5 Mustafa Reşid Paşa, *Lâyiha*, İstanbul Ty. Belediye Ktb., Muâllim Cevdet Kitapları, K. 1228, 16 sahife. İlber Ortaylı'nın haklı bir şekilde yazdığı gibi iktidârda kendisi bulunsaydı, büyük bir ihtimâlle o da aynı şeyi yapardı. Paşa'nın yaptığı bu itirazı, sadâret mührünün kendisine verilmesini sağlamıştı (*İmparatorluğun En Uzun...*, s. 82).

teydi: *Bir devlette iki kuvvet olur. Biri yukarıdan, biri aşağıdan gelir. Bizim memleketde yukarıdan gelen kuvvet cümlemizi eziyor. Aşağıdan ise bir kuvvet hâsıl etmeye imkân yoktur. Bunun için papuçcu muştası gibi yandan bir kuvvet kullanmaya muhtacız. O kuvvetler de sefâretlerdir*[1]. Bu cümlelerden şunu anlıyoruz ki, padişahın ve sarayın devlet işlerine müdâhelesini önlemek için bir başka müdâhele vâsıtasını, yani sefâretleri devreye sokmuşlardı. Sefâretlerin dâhilî işlerdeki bu etkin konumları II. Abdülhamid zamanına kadar devam etmişti. Batılı devletler, bu padişah zamanında merkezde at oynatamayacaklarını anlayınca ıslahât, yani müdâhele sebeplerini taşraya taşımışlar ve bu sefer taşrada reform yapılması için baskılara başlamışlardı.

Osmanlı reformlarıyla yakından ilgilenen ve tavsiyelerde bulunan bir diğer devlet de Avusturya idi. Sözkonusu devlet de, Prens Metternich vâsıtasıyla reformlar hakkında Osmanlılara telkinlerde bulunmaktaydı[2]. Metternich, reformcu; fakat, gelişen milliyetçilik akımları karşısında imparatorluk yapılarının devamından yana olan düşünceleriyle hemen hemen aynı fikirlerle devletin devamını sağlamaya çalışan Tanzimat bürokratları üzerinde etkili olmuştur. Kendisi, Avusturya'da bürokrasi, ulaşım, sanayi, tarım, ticaret, bankacılık gibi alanlarda modernleşmeyi sağlamış muhâfazakâr bir modernistti. Osmanlı ülkesinde meydana gelen mahallî ayaklanmalara karşı olması gibi Osmanlı toprak bütünlüğüne yarayan görüşleri ile de Tanzimat bürokratlarının ilgisini çekmiştir. Bu şahıs, ayrıca, II. Mahmud zamanından beri İstanbul'daki temsilcisi vasıtasıyla reformları ve gelişmeleri günü gününe takip etmekteydi[3]. Metternich, devletin yukarıdan aşağıya doğru teşkilâtlanması, reformlarda alacakları kıstasların kendi geçmiş ve değerlerinden kaynaklanması gerektiği konularında Bâbıâlî'ye sürekli tavsiyelerde bulunmaktaydı. Gülhâne Hattı'ndan hemen sonra Bâbıâlî'ye gönderdiği bir raporda Osmanlı reformlarını değerlendirmekte ve bilhassa II. Mahmud'un düştüğü hatalara temas ederek, yapılacak ıslahâtlar hakkında yetkilileri uyarmaktadır. Burada, hükümdârın verdiği bir hak ile halkın kendi gücüyle istihsâl ettiği hak arasındaki farka dikkat çekerek, padişah tarafından halka verilen Gülhâne Hattı'nı uygun bulduğunu ifâde etmektedir. II. Mahmud'un reformlarının şeklîliğinden bahisle yapılacak ıslahatların devletin kendi bünyesi ve gerçeklerinden kaynaklanması, devletin İslâmî kimliğinin de muhâfaza edilerek hâriçten alınması gereken şeyleri alarak başarılması gerektiği üzerinde durmaktadır. Bir

---

1 *İbret*, Nr. 46'dan naklen İhsan Sungu, "Tanzimat ve Yeni Osmanlılar", *Tanzimat I*, İstanbul 1940, s. 782; Selçuk Yalçındağ, *Aynı mak.*, s. 51-52. Bu rivâyet Nâmık Kemâl'in bir yazısından aktarılıyor.

2 A. Şeref, *Aynı eser*, s. 61.

3 İlber Ortaylı, "Tanzimat Bürokratları ve Metternich", *Fehmi Yavuz'a Armağan*, Ankara 1983.

devlet için uygun olanın bir başka devlet için de uygun olamayacağını ifâde ile, reformlar uygulanırken körü körüne yapılacak aktarmaların zararlı olabileceğine dikkat çekmektedir. Ayrıca, bir müessese kurulmadan mevcut olanın yıkılması hâlinde, yerine yenisinin konulmasına kadar yönetim boşluğunun doğacağını da yeniçeriliğin kaldırılmasını örnek göstererek belirtmekteydi. Avrupa'dan yapılacak aktarmaların İngiltere, Fransa veya Avusturya'da uygulandığı şekliyle değil, İslâm usûlü üzere adaptasyonunun sağlanmasından sonra uygulanması gerektiğinden bahisle, karşılığı olmadan yapılacak borçlanmaların Osmanlı mâliyesini yıkıma götüreceğini beyân etmekteydi. Bütün bu nedenlerden dolayı yapılacak reformlarla ilgili adımlar atılmadan önce çok iyi düşünülmesini, yapılacak hataların sonradan telâfi edilmesi mümkün olmayan sonuçlar doğuracağını, ıslahâtları uygulayacak kişilerin ehliyetli ve kabiliyetli insânlardan seçilmesini tavsiye etmekteydi. Metternich, raporunun sonunda Avusturya Devleti'nin reformlar konusunda elinden gelen yardımı yapmaya her zaman hazır olduğunu da belirtmekten geri kalmıyordu[1].

Metternich, İngiltere ve Fransa'daki yönetim yapısının Osmanlı ile uyuşmadığı konusunda da uyarılar yapmaktaydı. Bu uyarılarını bizzat Bâbıâlî'ye ilettiği gibi Londra ve Paris elçiliklerinden dönerken Viyana'ya uğrayan Reşîd Paşa'ya da aktarmıştı[2]. Fakat, Metternich'in reformlara en önemli etki vâsıtası, Viyana Sefîri Rıf'at Bey (Paşa) idi. Rıf'at Paşa'nın Metternich ile reform konularını çok sık görüştüğünü[3], vardığı sonuçları raporlar hâlinde kaydettiğini ve Metternich'in hayli etkisinde kaldığını görüyoruz.

Rıf'at Paşa'nın ilk Viyana sefâreti sırasında kaleme aldığı bir lâyıha 15 Z 1254(29 Şubat-1 Mart 1839) gibi hayli erken bir tarihi taşımaktadır. Rıf'at Paşa, bazı nizâm ve kanûn vaz'ı ve biraz ıslahât ile devletin diğer Avrupa devletleri seviyesine ulaşacağı kanaatindedir. Bu noktadan hareketle dâhilî ve hâricî meselelerin çıkmasından mümkün mertebe kaçınılması, ancak, buna rağmen askerî gücün her zaman hazırlıklı, techizâtlı ve düzenli tutulması, mâliyede ise üretimin arttırılarak masrafların kısılması, çok gerekli olmadıkça iç borçlanmanın (eshâm) yapılmaması, yeni vergi konulmasından kaçınılması, ancak, eski vergi ve resmlerin af ve terkedilmemesi, can ve mal güvenliğinin sağlanarak müsâderenin kaldırılması, azledilen memurların rütbe ve îtibârlarına halel getirilmemesi, halkın ve bilhassa askerî, mâlî ve mülkî birimlerde görev alacak kişilerin eğitiminin sağlanması için gerekli önlemlerin alınması, tarım, ticaret ve sanayinin geliştirilmesi için Avrupa'dan uzmanlar getirtilmesi ve ihracât-ithâlât dengesinin kurulması, dünyadaki gelişmelerden haberdâr

1 *Muharrerât-ı Nâdire*, Ty. s. 697-707; Ed. Engelhardt, *Aynı eser*, s. 38-39.

2 R. Kaynar, *Aynı eser*, s. 86.

3 *Muharrerât-ı Nâdire*, s. 707.

olabilmek ve olaylara anında müdâhele edebilmek için büyük devletlerin merkezlerinde sefârethânelerin kurulması, devlet memurlarının ehliyetli kişilerden seçilmesi ve gerekli olmadıkça değiştirilmemesi, bir memur değiştirildiğinde yerine gelen şahsın kurulu düzeni kendi düşünceleri doğrultusunda değiştirmemesi, yani, devlet politikalarının kalıcı olması ve şahıslara göre değiştirilmemesi, tek kişinin (sadrazam) düşüncesiyle işlerin idâresinden sarf-ı nazar olunarak her işde istişâre ve oy usûlüne riâyet edilmesi husûsları, Paşa tarafından teklif edilmekteydi. Paşa'nın, buradaki reformların esâslı bir şekilde ele alınması gerektiği düşüncesiyle, yeni binalar inşâ etmek, âdet, kıyâfet ve ziynet değiştirmekle ıslahât ve sivilizasyon mümkün olsaydı, bunun terzi ve dülgerlerin işi olması gerektiği ifâdesi ile[1], II. Mahmud'un reformları konusunda Metternich ile aynı görüşü paylaştığını görüyoruz.

Paşa'nın, daha sonra çeşitli vesîlelerle sözkonusu görüşlerini tekrarladığı gibi bunlara bazı yeni düşünceler de eklediğini görüyoruz. Bunlar, padişah için hazîneden belirli bir tahsîsâtın ayrılması, yürürlükte olan nizâmlara aykırı irâde çıktığında icrâ olunmaması ve icrâ eden memur bulunursa hakkında gerekli cezâî işlemin yapılması, devlet memurları ve halkın yetiştirilmesi için mektepler ve sanâyihâneler açılması, karantina usûlünün uygulanması, rüşvet alınmaması, memurların padişaha ihânet etmemelerine dâir yemin etmeleri ve padişahın da kendisine ihânet etmedikçe hiç bir memur ve teb'a hakkında zülüm ve eziyeti uygun görmeyeceğine dâir söz vermesi gibi husûslardı[2]. Görüldüğü gibi padişahın ve sarayın giderlerinin kısıtlanması ve belli bir bütçe dâhilinde hükûmetin kontrolünde bulundurulması, nizâmlara aykırı çıkan padişah irâdelerinin uygulanmaması gibi günümüz hukuk devletlerinin yapısına çok uygun, fakat devri için hayli radikal olan ilkeler, bu devirde Paşa tarafından ifâde edilmektedir.

Rıf'at Paşa, bir diğer yazısında Avrupa'dan bahsederken, konularının ve işlerinin ekserisinin kanûnlara bağlı olduğunu, hiç bir hükümdâr ve vükelâsının yürürlükte olan bu kanûnlara aykırı davranamadığını ve bu yüzden şahsî garazlarının karıştırılmadan işlerin kanûnlara uygun bir şekilde[3] yürütüldüğünü söylemektedir. Bu düşünceleri, Tanzimat bürokratlarının yerleştirmeye çalıştıkları nizâmî, kanûnî ve şahısların kalıcılığı yerine müesseselerin kalıcılığının egemen kılındığı bir yönetim anlayışı ile birleştirildiğinde daha da anlam kazanır. Rıf'at Paşa, Avrupalı devletlerin reformlar konusunda tavsiyelerde bulunmalarına muhâlif olmamasına rağmen, bunu bir tahakküm ve devletin iç işlerine müdâhele vâsıtası hâline getirmelerine karşıdır[4].

---

1 Rıf'at Paşa, *Aynı eser*, VIII, 35-49.

2 Rıf'at Paşa, *Aynı eser*, VIII, 58-63, 11 Şaban 1255(20 Ekim 1839).

3 Rıf'at Paşa, *Aynı eser*, II, 4-5.

4 Engelhardt, *Aynı eser*, s. 39.

Bu anlattıklarımızdan da rahatlıkla anlaşılacağı gibi sefâretlerde görevlendirilmiş olan Rıf'at Paşa ve Reşid Paşa gibi bu devrin önemli ıslahâtçıları, görev yaptıkları devletlerin etkilerinde kalarak buralarda gördükleri modelleri ülkelerinde uygulamak istemişlerdir. Rıf'at Paşa, verdiğimiz görüşlerinden de açıkça anlaşıldığı gibi, Metternich'in etkisiyle bir ıslahâtçıdır ve Avusturya modeline daha yakındır. Yani Reşid Paşa kadar radikal değildir. Batılı devletler, destekledikleri bu şahıslar vâsıtasıyla Osmanlı Devleti'ne reformlar konusunda tavsiyelerde bulunmuşlar ve bu yeniliklerin kendi görüşleri doğrultusunda şekillenmelerini istemişlerdir. Sözkonusu devletlerin İstanbul'daki sefîrleri, kendi devletlerinin gücü oranında Bâbıâlî'yi etkilemeye çaba göstermişlerdi. Böylece İstanbul, bu sefîrlerin durumlarına göre, paşaların birbirleriyle yarıştığı bir arena hâline gelmişti. Bunun dışında, Osmanlı Devleti'nin isteği üzerine Avrupa'nın çeşitli ülkelerinden getirtilen uzmanlar da reformları kendi ülkeleri doğrultusunda yönlendirmeye çalışmışlardı. Ayrıca, ma'ârif sisteminin kurulması ve modernleştirilmesi işleminde olduğu gibi, Osmanlı bürokratları bizzât Avrupa ülkelerine giderek buralardaki kurumları bizzât yerlerinde incelemişlerdir. Hem sefâretlerin ve hem de reformcu Tanzimât bürokratlarının işini kolaylaştıran nedenlerin başında, II. Mahmud'dan sonra çocuk denecek yaşta ve Reşid Paşa'nın -yukarıdaki memorandumda- da açıkça belirttiği gibi dış etkilere son derece açık olan Abdülmecid'in tahta çıkması gelmekteydi. Gücü elinde bulundurmak isteyen ve bu amaçla kuvvetli bir merkeziyetçi idâre kurmaya çalışan II. Mahmud'un aksine Abdülmecid, Tanzimât bürokratlarının ve Bâbıâlî'nin yükselen yıldızının üzerine gidecek ve merkezi güçlü tutacak bir irâde ve isteğe sâhip değildi. Bundan dolayı bu iki güç, yani reformcu bürokratlar ve sefâretler, zaman zaman bazı aksamalar olsa da rahat çalışma imkânı bulmuşlardır. Ancak, bu durum izâh ettiğimiz gibi sefâretlerin devletin iç işlerine müdâhele etmesi ve devletin bağımsızlığının âdetâ ortadan kaldırılması noktalarına gelinmesine yolaçmıştı.

Bu anlattıklarımızdan sonra sonuç olarak tekrar belirtmemiz gerekir ki, incelediğimiz dönem içerisinde yukarıdan aşağıya doğru teşkîlâtlanma, görevlilerin padişah tarafından azl ve tayin edilmeleri, en küçüğünden en büyüğüne kadar bütün işlerin padişahın onayına müteallik olması, kısaca devlet anlayışı olarak Avusturya'nın örnek olarak alınmasına rağmen, diğer müesseselerin ihdâsında İngiltere ve Fransa başta olmak üzere sâir Avrupa ülkelerinden de faydalanılmış ve etkilenilmiştir. Yani, Osmanlı Devleti'nin reform sürecinde belli bir ülkeyi örnek alarak reformları gerçekleştirdiğini iddiâ etmek son derece güçtür. Reformcu Tanzimat bürokratlarının, değişik ülkelerden kendi bünyelerine uygun olan müesseseleri alarak, eklektik bir yapılanmaya gittiklerini, herhangi bir ülkeyi veya sistemi baz alarak re-

formları gerçekleştirmediklerini rahatlıkla söyleyebiliriz. Yani, bu halleriyle daha ziyâde pragmatik davrandıklarını ve şartlara göre tavır belirlediklerini görüyoruz.

Osmanlı reformcularının, Avrupa'nın değişik ülkelerinden etkilenerek uyguladıkları ıslahâtlar, planlı ve programlı olmaktan çok, pratik ihtiyâçlara cevap verebilecek bir yapıdaydı. Zirâ, Tanzimatçılar şu üç şeyin eksikliğini reform sürecinde sürekli hissetmişlerdir. Bunlardan birincisi, reformları tespit edecek ve uygulayacak **bilgili ve yetişmiş insan**ların; ikincisi, reformlar için gerekli olan **para**nın ve üçüncü olarak da, bu ıslahâtları soğukkanlı bir şekilde düşünmek ve tatbîk alanına koymak için ihtiyâç duyulan **zaman**ın yokluğuydu.

Tesbit edilen reformlar uygulamaya konulurken -yukarıda da ifâde ettiğimiz gibi- karşılaşılan birinci mesele, beklenen faydanın sağlanabilmesi için bu yeni kararları tatbik edecek kadroların mevcut olmaması keyfiyetiydi. Bu yüzden sözkonusu müesseselerin başına, eskiden aynı görevi îfâ edenlerden birisi atanmak zorunda kalınıyordu. Tanzimatçılar, bu meseleyi aşabilmek, yani reformları tatbik edecek insanları yetiştirecek eğitim müesseselerini kurmak işine kanaatimizce biraz geç teşebbüs etmişlerdir. Bunun nedeninin de, şeyhülislâmlık ve evkaf-ı hümâyûn nezâreti gibi dinî kurumların emri altında bulunan eğitim işlerine, ilk anda müdâhele etmeyi göze alamamış olmalarının olduğu kolayca tahmin edilebilir. Ancak, reformlara belli bir taban oluşturduktan sonradır ki, eğitim işlerine el atabilmişler ve devlet dâirelerine adam yetiştirecek eğitim müesseselerinin kurulmasına teşebbüs edebilmişlerdir. Bu da, reformların plânlı, programlı ve belli bir gayeye matûf olarak düşünülmediğini ve kısa vâdeli pratik çözümler içeren reçeteler olduğunu açıkça göstermektedir. Zirâ, plânlı bir reform programında ilk önce ele alınacak konu, tasarlanan yenilikleri uygulayacak elemanların yetiştirilmesidir

Diğer yandan reformların uygulanabilmesi için gereklı olan mâlî kaynağın mevcut olmaması, ikinci problemi oluşturmaktaydı. İlgili kısımda da izâh ettiğimiz gibi, zâten iyi olmayan mâliyenin durumu, uygulanan yeni mâlî programların başarıya ulaşmaması üzerine daha da bozulmuş ve vergi ve alacakların tahsîlinde büyük güçlüklerle karşılaşılmıştır. Bu mâlî buhran, bürokrasi ve kadroların genişlemesine paralel olarak daha da ağırlaşmıştır. II. Mahmud'un vakıf gelirlerini kendi denetimindeki darbhâneye aktarması, vergi reformu ve mâliye teşkîlâtında değişikliklerin yapılması gibi düzenlemeler de, incelediğimiz dönem içerisinde sözkonusu mâlî buhrana çözüm getirememiştir.

Fiilî durumların ve dünyadaki genel vaziyetin aceleci ve ânî kararlar vermek ve uygulamak durumunda bıraktığı Tanzimatçılar, reform programlarını rahatça tatbîk edecek yeterli zamana sâhip değillerdi. Zîrâ, reformları uygulamaya çalışırken, dışta

devletin varlığını tehdît eden meselelerle, içte de dâhilî isyanlarla uğraşmışlardır. Nitekim, Mısır meselesi, Boğazlar sorunu, Lübnan bunalımı, Macar Mültecileri meselesi, Kutsal Yerler sorunu ve Kırım Savaşı gibi büyük problemler, devleti sürekli meşgûl etmiştir. Bu gailelerin yanında, büyük devletlerin İstanbul'daki sefîrleri -yukarıda îzâh ettiğimiz gibi Osmanlı bürokratları sâyesinde- de mütemâdiyen devletin iç işlerine müdâhele ederek durumu daha da zorlaştırmışlardır. İşte, Tanzimatçılar, reformlarını bu kadar büyük meselelerle birarada yürütmek zorunda kalmışlardır.

Bunun dışında, bu dönem bürokratlarının aralarındaki mücâdeleler de reformları olumsuz yönde etkileyen bir diğer nedendi. Zirâ, reformcuların, reform karşıtları ile olduğu kadar, kendi aralarında da mücâdeleler ve çekişmeler mevcuttu[1]. Bütün bu sebepler, yani, bürokratların iktidar mücâdeleleri, dış güçlerin müdâhelesi ve reform karşıtlarının muhâlefeti neticesinde, reformlar zaman zaman ağırlaşmış, hattâ bazan kesintiye uğrama noktasına gelmişti. Nitekim, reformlar hakkında çıkartılan olumsuz söylentiler üzerine Sultan Abdülmecid bir hatt-ı hümâyûn yayınlamak ve ıslahâtların teferruâtında bazı hatâların yapıldığını ifâde etmek zorunda kalmıştı[2]. Îzâh ettiğimiz nedenlerden ve reformların teorik ve zihnî alt yapılarının mevcut olmamasından dolayı, ihdâs edilen müesseselerde sık sık değişiklikler yapılmış ve bunlar, âdetâ birer yaz-boz tahtası hâline getirilmiştir.

Bütün bu olumsuzluklara rağmen gerçekleştirilen bu dönem reform hareketlerinde en aktif rolü, hâriciye nezâreti ile meclis-i vâlâ oynamıştır. Hemen hemen bütün reformlar, Tanzimatçıların öbekleştiği bu iki müessese tarafından plânlanmış ve denetlenmiştir. Reformlar, genelde hâriciyeden yetişmiş ve bu yüzden Batı ile sıkı temasta bulunan memurlar tarafından gerçekleştirilmişti. Kalemiye, bu bürokratlar

---

1 Bu mücâdeleler için bkz. Cevdet Paşa. *Tezâkir*, I, s. 16, 31-32, 36-38; Aynı mlf., *Tezâkir*, IV, s. 61, 63; Cevdet, Dâhiliye. Nr. 14370. *Tezâkir*'de bu konuda pek çok örnek vardır.

2 *...murâd-ı şâhânemizin ne merkezde olduğunu henüz fehm ve idrâk edemeyen kimesneler taraflarından şu aralık güyâ Saltanat-ı Seniyye'mizin nizâmât-ı dâhiliyye ve politika-ı hâliyyesinin kalıb-ı diğere ifrâğı tasavvur olunuyor imiş yollu bir takım kelimât-ı kâziyye tefevvüh olunmakda olduğu mesmû'-ı hümâyûnum olarak bu ise bir gûnâ vücûd verilür şeyler olmayup fakat ezhân-ı nâsı tağyîr etmesi muhtemel idüği mütebâdır-ı hâtır olmuş...* şeklinde problemi ortaya koyuyor ve tahta çıktığından o âna değin maksadının memleketin îmârını, âhalî ve teb'anın rahat ve âsâyişini sağlamak olduğunu belirtiyordu. Tanzimat-ı Hayriyye'nin de bu amaca ulaşmak için uygulandığını, ancak, teferruâtı hakkında bazı hatâların meydana geldiğini ifâde ederek bunların düzeltilmesi konusunda sadrazama şu emri veriyordu:*...şu teferru'ât hakkında olan kusûrun bir hüsn-i sûrete rabt ve tevsîkıyle ba'zı maddelerinin dahi îcâbına göre ta'dîl ve tesviyesi husûslarına taraf-ı şâhânemizden ikdâm ve ihtimâm olunacağı misillü sen vekîl-i mutlakım olduğundan tarafından ve vükelâ-yı Devlet-i Aliyye'miz taraflarından dahi bu emr-i cesîmin istihsâline bilittifâk sa'y ü gayret olunsun....*(17 Safer 1257/10 Nisan 1841, *A. AMD.*, Nr.374, s. 12).

sâyesinde etkinlik alanını genişleterek önem kazanmış ve yavaş yavaş bir sivil bürokrasinin doğuşuna zemîn hazırlamıştır.

BİBLİYOGRAFYA

I- ARŞİV KAYNAKLARI*

1- Başbakanlık Osmanlı Arşivi, İstanbul.

a- A. AMD. Nr. 101, 147, 369, 370, 371, 374.

b- Ali Emiri, Abdülmecid.

c- Bâbıâlî Evrak Odası, Ayniyât Defterleri, Nr. 766, 767, 768, 769, 770, 771, 772, 773, 774, 775, 776, 777, 778, 779, 780, 792, 794, 796, 798, 1714.

d- Bâbıâlî Evrak Odası (BEO)

- Sadaret Divân-ı Hümâyûn Mühimme Kalemi (BEO, A. DVN. MHM)
- Sadaret Divân Kalemi (BEO, A. DVN)
- Sadaret Mütenevvi (BEO, A. M)
- Sadaret Mektûbî Kalemi (BEO, A. MKT.)
- Sadaret Mektûbî Kalemi, Deâvî (BEO, A. MKT. DV)
- Sadaret Mektûbî Kalemi, Mühimme (BEO, A. MKT. MHM)
- Sadaret Mektûbî Kalemi, Meclis-i Vâlâ (BEO, A. MKT. MVL)
- Sadaret Mektûbî Kalemi, Nezâret ve Devâir (BEO, A. MKT. NZD)
- Sadaret Teşrîfât Kalemi (BEO, A. TŞF)

e- Buyuruldu Defteri. Nr. 3.

f- Cevdet Tasnifi

- Adliye
- Belediye
- Dâhiliye
- Evkaf
- Hâriciye

* Kullanılan vesîkaların numaraları dipnotlarda gösterilmiştir.

- İktisat

- Ma'ârif

- Mâliye

- Nâfı'a

- Sıhhiye

g- Hatt-ı Hümâyûn Tasnifi

h- İrâde Tasnifi

- Dâhiliye

- Hâriciye

- Meclis-i Mahsûs

- Meclis-i Vâlâ

- Mesâil-i Mühimme

-Dosya Usûlü İrâde Tasnifi (DUİT), Nr. 24/1-4; 89/2-3.

i- Kâmil Kepeci Tasnifi, Nr. 221, 711.

j- Mâliyeden Müdevver Defterler (MMD), Nr. 3516,7545, 7959, 8197, 8258, 8308, 8989, 8999, 9012, 9035, 9061, 9148, 9676, 10613, 10614, 10615, 10690, 11726, 11878, 12375, 12384, 12432, 12487, 19000.

k- Mâliye Masârıfât Defterleri (ML. MSF), Nr. 18, 19, 118, 935, 1154, 3187, 3310, 3902, 6145, 6303, 6386, 6643, 7203, 7406, 9297, 10430, 10845, 11835, 12054, 18887, 18937, 18945, 19163, 19368, 19482.

l- Meclis-i Tanzimat Defterleri, Nr. 1, 2, 27, 30, 31, 32, 34, 35, 36.

m- Meclis-i Vâlâ Defterleri, Nr. 159, 175, 176, 177, 178, 179, 180, 181, 319, 321, 409, 429, 435, 436, 470.

n- Mühimme Defterleri, Nr. 144, 166, 183, 241, 251, 254, 256.

o- Mühimme-i Mektûmî, Nr. 9.

p- Sıhhıye Nezâreti Defterleri, Nr. 328, 329, 330, 378, 380.

2- Topkapı Sarayı Müzesi Arşivi (TSMA), İstanbul.

E. 1395, 1448, 2260/5, 3094, 5026/415, 5026/421, 5026/429, 5312, 8591, 8764.

II- KAYNAK ESERLER VE İNCELEMELER

ABDURRAHMAN MUHİB EFENDİ, *Fransa Sefâretnâmesi*, Süleymâniye Ktb., Hacı Mahmud Efendi, Nr. 4890.

ABDURRAHMAN ŞEREF, "Bâbıâlî Harîkları", *TOEM*, Nr. 7, 1 Nisan 1327, İstanbul 1329, s. 446-450.

———, "Evrak-ı Atîka ve Vesâik-i Târihiyyemiz", *TOEM*, Cüz I, s. 9-19.

———, *Târih-i Devlet-i Osmâniye*, II, İstanbul 1309.

———, *Târih Musâhabeleri*, İstanbul 1339.

ABDURRAHMAN VEFİK, *Tekâlif Kavâ'idi*, Dersa'âdet 1328.

AHMED CEVDET PAŞA, *Ma'rûzât* (Haz. Yusuf Halaçoğlu), İstanbul 1980.

———, *Târih*, XI, XII, İstanbul 1309.

———, *Tezâkir*, I, II, IV, Ankara 1953, 1986, 1967 (Yay. Cavid Baysun).

AHMED LÜTFÎ EFENDİ, *Târih*, I, III-VII, Dersa'âdet 1290, 1292-1306; VIII, Dersaadet 1328 (Neşreden, Abdurrahman Şeref); IX, X (Münir Aktepe neşri), İstanbul 1984, 1988.

AHMED MİDHAT, "Devlet-i Aliyye-i Osmâniye'de Karantina Yani Usûl-i Tahaffuz'un Târihçesi", *Salnâme-i Nezâret-i Hâriciyye*, İstanbul 1318, s. 436-471.

AHMED RÂSİM, *İstibdâddan Hâkimiyet-i Milliyeye*, I-II, İstanbul 1923-24.

AHMED RESMÎ EFENDİ, *Halifetü'r-rü'esâ*, İstanbul 1269.

AHMED RIF'AT, *Verdü'l-Hadâik*, Freiburg 1970.

AHMED ŞUAYB, *İdârî Hukuk*, İstanbul 1325.

AKGÜNDÜZ, Ahmed, *İslâm Hukukunda ve Osmanlı Tatbikatında Vakıf Müessesesi*, Ankara 1988.

AKTEPE, Münir, "Türkiye'de Akademi Meselesi ve II. Abdülhamid'e Dil Akademisi Hakkında Sunulan Lâyıha", *BTTD*, (1968), S. 8-9.

AYDIN, Mâhir, "Sultan II. Mahmud Döneminde Yapılan Nüfûs Tahrîrleri", *Sultan II. Mahmud ve Reformları Semineri*, İstanbul 1990, s. 81-106.

AKYILMAZ, Gül, *Reisülküttâb ve Osmanlı Hâriciye Nezâreti'nin Doğuşu*, Selçuk Üniversitesi Sosyal Bil. Ens. Basılmamış Doktora Tezi, Konya 1990

AKYÜZ, Kenan, *Encümen-i Dâniş*, Ankara 1975.

ARAL, Hâmid, *Dışişleri Bakanlığı Yıllığı*, 1964-1965.

ARIKAN, Zeki, *Divân-ı Hümâyûn*, İ.Ü. Edebiyat Fak. Târih Bölümü Basılmamış Mezûniyet Tezi, İstanbul 1966.

BAĞIŞ, Ali İhsan, *Osmanlı Ticaretinde Gayri Müslimler,* Ankara 1983.

BAILEY, Frank Edgar, *British Policy and the Turkish Reform Movement; A Study in Anglo-Turkish Relations 1826-1853*, Cambridge 1942.

BARNES, John Robert, *Evkaf-ı Hümâyun; Vakıf Administration Under the Ottoman Ministry for Imperial Religious Foundations 1839 to 1875*, London 1982.

BAŞGİL, Ali Fuad, *Esas Teşkîlât Hukuku Dersleri*, I, İstanbul 1948.

BERKER, Aziz, *Türkiye'de İlköğretim (1839-1908)*, I, Ankara 1945.

BERKES, Niyâzî, *Türkiye'de Çağdaşlaşma*, Ankara 1973.

BİLİM, Câhit, "İlk Türk Bilim Akademisi: Encümen-i Daniş", *H.Ü. Edebiyat Fak. Derg.*, Ankara 1985, III/2, s. 81-94.

———, "Tercüme Odası", *OTAM*, I, Ankara 1990, s. 29-43.

CEZAR, Yavuz, "Tanzimat'a Doğru Osmanlı Mâliyesi", *TCTA*, V, İstanbul 1985, s. 924-933.

———, "Tanzimat'da Mâlî Durum", *İ. Ü. İktisat Fakültesi Mecmuası, Prof. Dr. Cahit Orhan Tütengil'in Anısına Armağan,* Özel Sayı 2, İstanbul 1984, s. 291-342.

———, *Osmanlı Maliyesinde Bunalım ve Değişim Dönemi (XVIII. yy.dan Tanzimat'a Mâlî Târih)*, İstanbul 1986.

COLLAS, M. B. C., *La Turquie en 1864*, Paris 1864.

CHAMBERS, Richard L., "The Civil Bureaucracy in Turkey", *Political Modernization in Japan and Turkey*, (Ed. Robert E. Ward ve Dankwart A. Rustow) New Jersey 1968, s. 301-327.

ÇADIRCI, Musa, "Tanzimât'dan Cumhuriyet'e Ülke Yönetimi", *TCTA*, I, s. 210-230.

ÇALIŞKAN, Filiz, *Osmanlı Devleti'nde Teşrîfât Kalemi ve Teşrîfâtçılık*, İ. Ü. Sosyal Bilimler Enstitüsü Basılmamış Yüksek Lisâns Tezi, İstanbul 1989.

DANİŞMEND, İ. Hâmî, *İzâhlı Osmanlı Târihi Kronolojisi*, IV, İstanbul 1961.

DAVISON, Roderic, *Reform in the Ottoman Empire (1856-1876)*, New York 1973.

DENY, Jean, "Bâb-ı Âlî", *EI*, I, New Edition, Leiden 1960, 836.

————, "Sadrazam", *İ.A.*, X, İstanbul 1980, s. 46.

DERİNGİL, Selim, "II. Mahmud'un Dış Siyâseti ve Osmanlı Diplomasisi", *Sultan II. Mahmud ve Reformları Semineri*, İstanbul 1990, s. 59-70.

Dustûr, I. Tertib, İstanbul 1289.

ELKER, Selâhaddin, "Mustafa Reşîd Paşa ve Türk Arşivciliği", *IV. Türk Târih Kongresi Bildirileri*, Ankara 1948, s. 182-189.

EMRE, Ahmed Cevad, "Tanzimat", *İ.A.*, XI, İstanbul 1979, s. 709-765.

ENGELHARDT, E. Ed., *Türkiye ve Tanzimat (Devlet-i Osmaniye'nin Tarih-i Islahatı)*, İstanbul 1912; *Tanzimat*, (Çev. Ayda Düz) İstanbul 1976.

[ERGİN], Osman Nurî, *Mecelle-i Umûr-ı Belediye*, I, İstanbul 1922.

————, *Türk Maârıf Târihi*, II, İstanbul 1977.

EVRANOZ, Doğan, *Osmanlı Devleti'nde 1826-1839 Yılları Arasında Kurulan Nezâretler*, İ.Ü. Edebiyat Fakültesi, Târih Bölümü Basılmamış Lisans Tezi, İstanbul 1971.

FINDLEY, Carter V., "19. Yüzyılda Osmanlı İmparatorluğunda Bürokratik Gelişme", *TCTA*, I, s. 259-262.

————, *Bureaucratic Reform in the Ottoman Empire, The Sublime Porte, 1789-1922*, Princeton 1980.

————, "Factional Rivalry in Ottoman İstanbul; The Fall of Pertev Paşa, 1837", *Raiyyet Rusûmu*, Ed. Şinasi Tekin-Gönül A. Tekin, Harvard University Press 1986, s. 127-134.

————, "The Foundation of the Ottoman Foreign Ministry, The Beginning of Bureaucratic Reform under Selim III and Mahmud II", *IJMES*, III, 1972, s. 334-357.

————, "The Legacy of Traditional to Reform: Origins of the Ottoman Foreign Ministry", *IJMES*, I, 1970, s. 388-416.

————, Ottoman Civil Officialdom, New Jersey 1989.

GENCER, Ali İhsan, "Bahriye Meclisi'nin Kuruluşu ve Önemi", *Türk Dünyası Araştırmaları* (Ayrı Basım), İstanbul 1984, s. 148-155.

————, "Nezâret Meclislerinin Osmanlı Diplomatikasındaki Yeri ve Önemi", *Târih Boyunca Paleografya ve Diplomatik Semineri,* 30 Nisan-2 Mayıs 1986, İstanbul 1988, s. 141-144.

GÖKBİLGİN, Tayyib, "Bâbıâlî", *İA.*, II, İstanbul 1979, s. 174-177.

————, "Tanzimat Hareketinin Osmanlı Müesseselerine ve Teşkîlâtına Etkileri", *Belleten,* XXXI/121, Ankara 1967.

GÖRELİ, İsmail H., *Devlet Şûrâsı, Şûrâ-yı Devlet, Danıştay,* Ankara 1953.

GÜRAN, Tevfik, "Tanzimat Döneminde Osmanlı Mâliyesi: Bütçeler ve Hazîne Hesâpları, 1841-1861", *TTK Belgeler Dergisi,* Ankara 1988, XIII/17, s. 213-362.

————, "Tanzimât Dönemi'nde Tarım Politikası (1839-1876)", *I. Türkiyenin Sosyal ve Ekonomik Tarihi Kogresi, Bildiriler,* Ankara 1980, s. 271-277.

HALAÇOĞLU, Yusuf, *Osmanlılarda Devlet Teşkilâtı ve Sosyal Yapı,* Ankara 1991.

HAMMER-PURGSTALL, Baron von, "XVIII. Asırda Osmanlı İmparatorluğu Devlet Teşkilâtı ve Bâbıâlî", *İ.Ü. Hukuk Fakültesi Mec.*, VII/2-3, İstanbul 1941, s. 564-586.

HAYREDDİN, *Vesâik-i Târihiyye ve Siyâsiyye Tetebbu'âtı,* I. ve II. Kitab, İstanbul 1326.

HEPER, Metin, "19. yy.da Osmanlı Bürokrasisi", *TCTA,* I, s. 245-258.

————, *Bürokratik Yönetim Geleneği, Osmanlı İmparatorluğu ve Türkiye Cumhuriyetinde Gelişimi ve Niteliği,* Ankara 1974.

HÜSEYİN HÜSAMEDDİN; İbnülemin Mahmud Kemâl İnâl, *Evkaf-ı Hümâyûn Nezâretinin Târihçe-i Teşkîlât ve Nuzzârın Terâcim-i Ahvâli,* İstanbul 1335.

İhsâiyât-ı Mâliye Vâridât ve Masârıf-ı Umûmiyyeyi Muhtevîdir, 1325, İstanbul 1327.

İHSANOĞLU, Ekmelettin, "Dârülfünûn'ün Târihçesine Giriş, İlk İki Teşebbüs", *Belleten,* LIV/210, Ankara 1990, s. 699-738.

İNAL, İbnülemin Mahmud Kemâl Bkz. Hüseyin Hüsâmeddin.

———, *Son Sadrazamlar*, I, İstanbul 1982.

İNALCIK, Halil, "Osmanlı Toplum Yapısının Evrimi", *Türkiye Günlüğü*, XI, Yaz 1990, s. 30-41.

———, "Reisülküttâb", *İA*, IX, İstanbul 1964, s. 671-683

İPŞİRLİ, Mehmed, "II. Mahmud Döneminde Vakıfların İdâresi", *Sultan II. Mahmud ve Reformaları Semineri*, İstanbul 1990, s. 49-57.

———, "Bâbıâlî", *TDVİA*, IV, İstanbul 1991, s. 378-386.

KAFESOĞLU, İbrâhim, "Eski Türklerde Devlet Meclisi (Toy)", *Türk Kültürü Dergisi*, S. 211-214, Ankara 1980, s. 218-222.

———, *Türk Millî Kültürü*, Ankara 1977.

KARAL, Enver Z., "Mahmud II", *İ.A.*, VII, s. 165-170.

———, "Tanzimat Devrinde Rüşvetin Kaldırılması İçin Yapılan Teşebbüsler, *Târih Vesîkaları*, I (1941), s. 45-65.

———, "Gülhâne Hatt-ı Hümâyûnunda Batının Etkisi", *Belleten* XXVIII/112, Ekim 1964, s. 581-601.

———, *Osmanlı Târihi*, VI, VII, Ankara 1976, 1983.

KARAMURSAL, Ziya, *Osmanlı Mâlî Târihi Hakkında Tetkikler*, Ankara 1989.

KAYNAR, Reşad, *Mustafa Reşit Paşa ve Tanzimât*, Ankara 1985.

KAZICI, Ziyâ, *Osmanlılarda İhtisâb Müessesesi*, İstanbul 1987.

KOÇU, Reşat Ekrem, *Türk Giyim, Kuşam ve Süslenme Sözlüğü*, Ankara 1967.

KOLOĞLU, Orhan, *Miyop Çörçil Olayı*, Ankara 1986.

KURAN, Ercüment, *Avrupa'da Osmanlı İkamet Elçiliklerinin Kuruluşu ve İlk Elçilerin Siyâsî Faâliyetleri 1793-1821*, Ankara 1968.

———, "Osmanlı İmparatorluğu'nda Yenileşme Hareketleri", *Türk Dünyası El Kitabı*, Ankara 1976.

———, "Sultan II. Mahmud ve Kavalalı Mehmed Ali Paşa'nın Gerçekleştirdikleri Reformların Karşılıklı Tesirleri", *Sultan II. Mahmud ve Reformları Semineri*, İstanbul 1990, s. 107-111.

———, "Türkiye'nin Batılılaşmasında Osmanlı Dâimî Elçiliklerinin Rolü", *VI. Türk Tarih Kongresi, Bildiriler*, Ankara 1967.

"Maârif Nezâreti'nin Târihçesi", *Sâlnâme-i Nezâret-i Ma'ârif-i Umumiyye*, Sene 1321, s. 16-26.

KÜTÜKOĞLU, Mübahat S., *Osmanlı İngiliz İktisâdî Münâsebetleri (1580-1838),* I, Ankara 1974; II (1838-1850), İstanbul 1976.

_________, *Osmanlılarda Narh Müessesesi ve 1640 Târihli Narh Defteri,* İstanbul 1983.

LALOR, Bernard A., "Promotion Patterns of Ottoman Bureaucratic Statesmen from the Lâle Devri Until the Tanzimat", *Güneydoğu Avrupa Araştırmaları Dergisi,* I, İstanbul 1972, s. 77-92.

LEVENT, A. Sırrı, "Türk Kültürü'nün Gelişmesinde Derneklerin Rölü", *Türk Dili,* XVII, (1968), s. 198.

LEWIS, Bernard, "Andjuman", *EI,* I, New Edition, Leiden 1960, s. 505-506.

_________, "Daftardâr", *EI,* II, New Edition, Leiden 1965, s. 83.

_________, *The Emergency of Modern Turkey,* Londan 1961; *Modern Türkiye'nin Doğuşu,* (Çev. Metin Kıratlı) Ankara 1984.

M. ÂDİL, *Mukayeseli Hukuk-ı İdâre Dersleri,* Selânik 1327.

MAHMUD CEVAD İbn ŞEYH NÂFİ', *Maârif-i Umûmiyye Nezâreti. Târihçe-i Teşkilât ve İcraât,* İstanbul 1338.

MARDİN, Şerif, "Atatürk, Bürokrasi ve Rasyonellik", *Türkiye'de Toplum ve Siyaset,* Makaleler I, İstanbul 1990, s. 213-222.

_________, "Prof. Lewis'in Yeni Eseri", *Siyasal ve Sosyal Bilimler,* Makaleler II, İstanbul 1990, s. 153-156.

_________, "Tanzimat Fermanı'nın Manası", *Türkiyede Toplum ve Siyaset,* Makaleler I, İstanbul 1990, s. 246-266.

_________, "Türkiye'de İktisadî Düşüncenin Gelişmesi 1838-1918", *Siyasal ve Sosyal Bilimler,* Makaleler II, İstanbul 1990, s. 45-98.

_________, "Türk Siyasasını Açıklayabilecek Bir Anahtar; Merkez-Çevre İlişkileri", *Türkiye'de Toplum ve Siyaset,* Makaleler I, İstanbul 1990, s. 30-66.

_________, *Türkiye'de Toplum ve Siyâset,* Makaleler I-II, İstanbul 1990.

_________, "Yenileşme Dinamiğinin Temelleri ve Atatürk", *Türkiye'de Toplum ve Siyaset,* Makaleler I, İstanbul 1990, s. 175-207.

_________, "Yeni Osmanlılar, Jöntürkler ve Silâhlı Kuvvetler", *Siyasal ve Sosyal Bilimler,* Makaleler II, İstanbul 1990, s. 117-121.

———, "Yeni Osmanlıların Hakîkî Hüviyeti; Tanzimat Bürokrasisi", *Forum*, 1 Temmuz 1957, VII/79; 15 Temmuz 1957, VII/80.

MEHMED ATÂ EFENDİ, *Târih-i Atâ (Enderûn)*, III, İstanbul 1293.

MEHMED SELÂHADDİN, *Bir Türk Diplomatının Evrak-ı Siyâsiyesi*, İstanbul 1306.

MEHMED SÜREYYÂ, *Nuhbetü'l-Vekayi'*, İstanbul 1290.

———, *Sicill-i Osmânî*, IV, İstanbul 1308-1315.

MEHMED ZEKİ, "Teşkîlât-ı Atîkada Defterdâr", *Türk Tarih Encümeni Mec.*, Nr. 14, 1 Mart 1926, s. 96-102; Nr. 16, 1 Temmuz 1926, s. 234-244.

MOLTKE, H. von, *Türkiye Mektupları* (Çev. Hayrullah Örs), İstanbul 1969.

MOREL, Eugene Türkiye ve Reformları, (Çev. S. Belli), İstanbul 1984.

Muharrerât-ı Nâdire, Ty.

MUMCU, Ahmed, *Divan-ı Hümayun*, Ankara 1986.

———, *Osmanlı Devletinde Rüşvet*, İstanbul 1985.

———, "Osmanlı Devleti'nde Meşveret Yöntemi Demokratik Bir Gelişme Sağlayabilir miydi?", *H.Ü. Edebiyât Fak. Derg.*, IV/I, (1985), s. 3-23.

MUSTAFA NÛRİ PAŞA, *Netâyicü'l-Vuku'ât*, IV, İstanbul 1327.

OKANDAN, Recâî, G., *Amme Hukukumuzun Anahatları*, I, İstanbul 1977.

OLIVIER, *Türkiye Seyâhatnâmesi*, (Çev. Oğuz Gökmen), Ankara 1977.

ONAR, Sıddık Sâmî. *İdâre Hukuku*, İstanbul 1944.

ORHONLU, Cengiz, "Tercüman", *İ.A.*, XII/1, İstanbul 1979, s. 173-181.

ORTAYLI, İlber, *Türk İdâre Târihi*, Ankara 1979.

———, *İmparatorluğun En Uzun Yüzyılı*, İstanbul 1983.

———, "Osmanlı Kançılaryasında Reform; Tanzimat Devri Osmanlı Diplomatikasının Bazı Yönleri", *Tarih Boyunca Paleografya ve Diplomatik Semineri*, 30 Nisan-2 Mayıs 1986, İstanbul 1988, s. 153-168.

———, "Tanzimat Bürokratları ve Metternich", *Fehmi Yavuz'a Armağan*, Ankara 1983, s. 361-367.

———————, "Osmanlı Diplomasisi ve Dışişleri Örgütü", *TCTA*, I, s. 278-280.

———————, "Tanzimat ve Meşrûtiyet Dönemlerinde Yerel Yönetimler", *TCTA*, I, s. 231-244.

"Osmanlı Arşivi Târihçesi" , *Osmanlı Arşivi Bülteni*, I, İstanbul 1990, s. 9-15.

ÖZDEŞ, Orhan, "Danıştay'ın Tarihçesi", *Yüzyıl Boyunca Danıştay 1868-1968*, Ankara 1968, s. 41-244.

ÖZTÜRK, Cemil, *Atatürk Devrinde Öğretmen Yetiştirme Politikası ve Öğretmen Yetiştiren Kurumlar*, M.Ü. Sosyal Bilimler Enstitüsü Basılmamış Doktora Tezi, İstanbul 1991.

PAKALIN, Mehmet Z., *Mâliye Teşkîlâtı Târihi*, III, Ankara 1978.

———————, *Osmanlı Târih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü*, I-III, İstanbul 1983.

POOLE, Stanley L., *Lord Stratford Canning'in Türkiye Anıları*, (Çev. Can Yücel) Ankara 1988.

REŞİD PAŞA *Reşid Paşa'nın Lâyıhası*, Târihsiz.

"Reşîd Paşa ile Mâliye Nâzırı Nâfiz Paşa'nın Muhâberâtı", *TOEM*, Yıl 8, S. 47, 1 Kânûn-ı Evvel 1334.

RIF'AT PAŞA, *Müntehebât-ı Âsâr*, 9 Kitab, İstanbul 1290-93.

SAKAOĞLU, Necdet, "Padişâhlık ve Sadrazamlık Kurumu", *TCTA*, V, İstanbul 1985, s. 1278-1285.

SARIYILDIZ, Gülden, *Karantina Teşkilâtının Kuruluşu ve Faâliyetleri (1838-1876)*, İ.Ü. Sosyal Bilimler Enstitüsü Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, İstanbul 1986.

SEIGNOBOS, Charles, *Târih-i Siyâsî*, II, İstanbul 1325.

SERTOĞLU, Mithat, *Resimli Osmanlı Târihi Ansiklopedisi*, İstanbul 1958.

———————, "Türkiye'de İlk İlimler Akademisi, Encümen-i Dâniş", *BTTD*, S. 64, (1973).

SEYİTDANLIOĞLU, Mehmed, "Meclis-i Vâlâ-yı Ahkâm-ı Adliye 1838-1876", *Türk Kültürü Araştırmaları*, XXVII/1-2, Ankara 1989, s. 265-276.

————, "Parlamento Geleneğimiz Çerçevesinde Tanzimat Meclisleri", *Türkiye Günlüğü*, VIII, (Kasım 1989), s. 60-64.

————, "Tanzimat'ın Ön Hazırlıkları ve Meclis-i Vâlâ-yı Ahkâm-ı Adliyye'nin Kuruluşu 1838-1840", *Sultan II. Mahmud ve Reformları Semineri*, İstanbul 1990, s. 127-145.

SEZER, Baykan, "Baykan Sezer'le Bir Mülâkat", *Ufuk Çizgisi*, S. 9, Haziran 1990, s. 28-33.

SHAW, Stanford, "19. yy. Osmanlı Reform Hareketinde 1876 Öncesi Merkezî Yasama Meclisleri", (Çev. Püren Özgören), *Tarih ve Toplum*, S. 76, Nisan 1990, s. 11-16; S. 77, Mayıs 1990, s. 40-47.

SHAW, Stanford-Ezel Kural SHAW *Osmanlı İmparatorluğu ve Modern Türkiye*, II, (Çev. Mehmet Harmancı), İstanbul 1983.

SOYSAL, İsmail, "Umûr-ı Hâriciye Nezâreti'nin Kurulması 1836", *Sultan II. Mahmud ve Reformları Semineri*, İstanbul 1990, s. 71-80.

Dr. SPITZER, "Dr. Spitzer'in Hâtıratı", *TOEM*, VI/34, s. 599-622.

SUNGU, İhsan, "Mekteb-i Ma'ârif-i Adliyye'nin Tesîsi", *Târih Vesîkaları*, I, (1941-42), s. 212-225.

————, "Tanzimat ve Yeni Osmanlılar", *Tanzimat I*, İstanbul 1940, s.777-857.

SÜLEYMAN FAİK EFENDİ, *Kalem Nizâmı*, İstanbul Üniv. Ktb., TY. Nr. 3634.

ŞÂNİ–ZÂDE ATAULLAH EFENDİ, *Târih*, IV, Tarihsiz.

ŞAPOLYO, E. Behnan, "Encümen-i Dâniş'in Târihçesi", *Türk Kültürü Dergisi*, (1968), S. 67.

————, *Mustafa Reşid Paşa ve Tanzimat Devri Târihi*, İstanbul 1945.

ŞEHSUVAROĞLU, Bedîî N., "Türkiye Karantina Târihine Giriş II", *İ.Ü. Tıp Fakültesi Mec.*, Nr. 4, Sene 1957'den Ayrı Basım, İstanbul 1958, s. 601-624.

————, "Türkiye Karantina Târihine Giriş IV", *İ.Ü. Tıp Fakültesi Mec.*, XXII/1, Sene 1959'dan Ayrı Basım, İstanbul 1959, s. 319-349.

ŞENER, Abdüllatif, *Tanzimat Dönemi Osmanlı Vergi Sistemi*, İstanbul 1990.

TABAKOĞLU, Ahmed, *Gerileme Dönemine Girerken Osmanlı Mâliyesi*, İstanbul 1985.

TANERİ, Aydın, *Osmanlı İmparatorluğu'nun Kuruluş Döneminde Vezir-i A'zamlık, 1299-1453*, Ankara 1974.

Tanzimat-ı Hayriyye'den Sonra Neşrolunan Kavânin ve Nizâmât, İstanbul Üniv. Ktb., TY. Nr. 3236.

TEMELKURAN, Tevfik, "Divân-ı Hümâyûn Mühimme Kalemi", İ.Ü. Edebiyat Fak., *Tarih Enstitüsü Dergisi*, VI, İstanbul 1975, s. 129-168.

"Tercüme Odası", *Ana Britannica*, XX, İstanbul 1990, s. 540.

TİMUR, Taner, "Osmanlı ve Batılılaşma", *TCTA*, I, s. 139-146.

TÖNÜK, Vecihî, *Türkiye'de İdâre Teşkilâtı'nın Tarihî Gelişimi ve Bugünkü Durumu*, Ankara 1945.

TURAN, Şerafettin, "II. Mahmud'un Reformlarında İtalyan Etki ve Katkısı", *Sultan II. Mahmud ve Reformları Semineri*, İstanbul 1990, s. 113-125.

TURHAN, Mümtaz, *Kültür Değişmeleri*, Ankara 1972.

UBICINI, H. A., *1855'te Türkiye*, I, İstanbul 1977.

————, *Türkiye 1850*, I, (Çev. Cemal Karaağaçlı) Târihsiz.

ULUDAĞ, Osman Şevki, "Son Kapitülasyonlardan Biri; Karantina", *Belleten*, II/7-8, (1938), s. 445-467.

UNAT, Faik R., *Türk Eğitim Sisteminin Gelişmesine Târihî Bir Bakış*, Ankara 1964.

Unvânü'l-Rûhiyye fî Ahkâmü'l-Adliyye, Süleymâniye Ktb., Hüsrev Paşa, Nr. 572.

UZUNÇARŞILI, İSMAİL H., "Defterdâr", *İA*, III, s. 506-508.

————, *Osmanlı Devletinin Merkez ve Bahriye Teşkilâtı*, Ankara 1984.

————, *Osmanlı Devleti'nin Saray Teşkilâtı*, Ankara 1984.

ÜLKÜTAŞIR, M. Şâkir, "Encümen-i Dâniş", *Aylık Ansiklopedi*, (1950), I/10.

————, "Encümen-i Dâniş, İlk Türk Akademisi", *Akademi Dergisi*, (1946), I/6, s. 17-19.

ÜNVER, Süheyl, "Osmanlı Tabâbeti ve Tanzimat Hakkında Yeni Notlar", *Tanzimat I*, İstanbul 1940.

[VELİDEDEOĞLU], Hıfzı Veldet, "Kanûnlaştırma Hareketleri ve Tanzimat", *Tanzimat I*, İstanbul 1940, s. 139-209.

"Vezîr", *İ.A.*, XIII, İstanbul 1979, s. 309-314.

YAMAN, Talat Mümtâz, *Osmanlı İmparatorluğunun Mülkî İdâresinde Avrupalılaşma Hakkında Bir Kalem Denemesi*, İstanbul 1940.

YEDİYILDIZ, Bahattin, "Vakıf", *İA* , XIII, İstanbul 1986, s. 153-172.

III- SÂLNÂMELER

Devlet Sâlnâmesi, sene 1263, 1264, 1265, 1266, 1267, 1268, 1269, 1270, 1271, 1272, 1273, 1274, 1275, 1276, 1277, 1278.

Sâlnâme-i Nezâret-i Hâriciyye, Sene 1302, 1318.

Sâlnâme-i Nezâret-i Ma'ârif-i Umûmiyye, Sene 1321.

IV- GAZETELER**

Cerîde-i Havâdis.

Takvim-i Vekayi'.

** Kullanılan sayılar dipnotlarda gösterilmiştir.

DİZİN

EKLER

(Belgeler)

بنم وزیرم

معلومکه رتبهٔ اولیده بولنانلر دولت علیه‌مزك ان بیوك خدمت و مصلحتلرینه مأمورا اولدقلرندن ذات مأموریتلری اعتباریله لوازم کلامده

نفوذ و حیثیتلریده فیما بعد مشیدلك و وزارت رتبهٔ جلیله‌لری صدرلرنده عدد و اعتبار اولنمالری خصوصی کندیده طلب ارادهٔ شاهانم

اوزره اجرا و تمشیتی بونده مقصود همایونم یالکز اجرای رسوم و تشریفات محللرنده‌کی تقدیم و تأخیرده منحصر اولیوب بلکه کافه

احوال و اعتباراتده حکم و تأثیری جاری اولمق اوزره بونلر بعینه و بالفعل وزارت رتبه‌سنی حائز اوله‌رق فقط مراتب سنیه عنوانی

اولان پاشا لفظی تفوهنده مجانبت اولنمق و برده هشبو خدمات اربعه‌ده امور مالیه مأموریتلرنده دفتردارلق عنوانی بیننده و برده

کتخدالق تعبیری فی الاصل خدمت مذکوره‌نك صورت اجراسنده و رئیس الکتابلق تعبیری دخی علیهن و منفعتی یالکز دیوانه

همایونمز اقلامنك رئیسی عد اولنمسنده اقتضا ایدوب مابعدکه بحمده تعالی عهد شاهانمده دولت علیه‌مزك کونبکون ترقی اعتباریله

الحالة هذه ایکیسنك دخی خدمت و مأموریتلری ایدوب بالجمله امور ملکیه و مصالح خارجیه و داخلیه‌یی جامع اولدیغنه بناء فیما بعد

اسکی تعبیرلرینه صورت نظرایله کتخدالغه بعدما امور ملکیه ناظرلغی و ریاست ایجیه امور خارجیه نظارتی عنوانی اطلاقه اولنمه

و بونلره بو یله توجیه و ابقالرنده وزرا مثللو حروانیلر اکسا و رتبهٔ وزارت مثللو هر برینه منشور همایونم اعطا و سائر بالجمله معاملات

اعتبارلری دخی الکاکوت اجرا قلنمه و قالدیکه جمله وزرا و وکلای دولت علیه‌مزك هشبو اعتبارات و حیثیتلرینك اصل تأثیراتی

مأمور بولندقلری خدمات جلیله و مصالح مقتضای سلطنت سنیه‌مزه عائد دبوقضیه جرایکه بالجمله اصدقای بندگان رتق علیه‌مز تنقید

و متحد اولمه ایجاب ایلدیکندن ان شاء الله تعالی الکاکوت جمله‌کز طرفندن هر بر خصوصده ال برلکیله و جان مقیدیه بالیشلمه خصوصلری

اخص مراد شاهانم اولمغله هشبو ارتفاع عنوان و رتبهٔ مخصوصه‌لرینه بر وقت مختار انتخابیله حروانیلر اکسا و برر قطعه

منشور همایونم اصدار و اعطا و کیفیت جانب تشریفاته قید و تقییم و خارجه دخی بو یلجه درج و اعلان اولنمه و برده ناظر شار الیهما

وارداتی قدیمه‌لرینه بشقه فضله کرکرده مجددا اون بشربیك غروش معاش تخصیص قلنسون حمد تعالی عهد شاهانمده جمله طبقات مأمورینه

و بندگانه دین و دولت علیه‌مزه و ذات همایونمه صداقت و استقامت اوزره خدمتی التزام ایدنلری دائما موفق و دارینده عزیز

و مخدوم ایلیه آمین

1. Sadaret kethüdalığının Umûr-ı Mülkiyye ve Reisü'l-Küttablığın da Umûr-ı Hariciyye Nezâreti'ne dönüştürülmesine dair Sultan II. Mahmud'un hatt-ı hümayunu (BOA, H.H., Nr. 36324).

بنم وزيرم

خزينهٔ عامره‌مزك چوقدنبرو ميزانى اصولى مختل ومشوش اوله‌رق اكثر مصارفات واقعه‌ده تعويقه صورتيله ضربخانهٔ عامره‌مزدن
وقتلى وقتنده اعانه‌يه محتاج اولمسى وبو تقريب مسند دفترداريده بولنانلرله ضربخانه ناظرلرى بيننده مباينت ومنازعه كبى شيلر وقوعبولمسى
جهتيله خزينهٔ مذكوره‌نك مسند اداره‌سنه مدار اولمق وماموريلرى بيننده دخى قيل وقال كسلمك اوزره بوندن اقدم ايكيسى
برلشدريله‌رك ارالقده بعضه واردات منصوص خزينه‌سندن برونقل وتعليق مصارفاتك اوزرى تحميل صورتيله دخى
خزينهٔ عامره‌مزك ميدانه چيقارلمسى چاره‌سنه باقلمش ايسه‌ده بيريولنه كيده‌مدرك ايكى طرفك ماموريلرى كذلك يشلريني ايدمكده
يماشمه ايجابيله احدهمانك اخرله عدم امتزاجنه بادى اولمقده بشقه رفته رفته منصوص خزينه‌يى اصولنه سكته ايراثنى موجب
اولدبعى تبين ايتمكده اولوب حالى بويله منصوص خزينه‌نك كافهٔ مصارفات عسكريه‌مزك محلى اولمسيله خزينهٔ شاهانه‌مزك جمله‌سنده
مقتنا اولمقده ثانى بو حالى نظره قالدرمه وقايق وخزينهٔ عامره‌مزك دخى واردات ومصارفات مقررسنك ظاهره اخراجى
ونظوراتنى تنقيصه [illegible] تعريف وتميزى والحاصل ادخالات واخراجاتك تصحيح وتنقيحيله حسن صورته وضع وتأسيسى
لازمه‌دن اولديغنه وناظر افنديلك امور دفتريه‌ده ركار اولان معلومات ومهارتنه مبنى خزائن شاهانه‌مزك جمله‌سنه نظارتيله
وخزينهٔ عامره‌مزك دخى منصوص خزينه‌سنه الحاقيله بعدازين دفتردار تعبيرى ترك اولنه‌رق امور ماليه ناظرى اطلاقيله اوزره
رتبهٔ وزارت وپاشالق عنوانيله نفس رتبهٔ مذكوره‌نك مشاراليه توجيهى وضربخانهٔ عامره ماموريتى دخى كماكان مشيرلك
عنوانيله محب افنديلك عهده‌سنده اولمق كما فى السابق بشقه‌جه اداره‌سى خصوصنه ارادهٔ شاهانه‌م متعلق اولمغله اوكا كوره
ايجاب واقتضاسنى اجرا ايليه‌سين

2. Hazine-ı Âmire'nin, Mansûre Hazînesi'ne ilhâk edilerek Mâliye Nezâreti'nin kurulmasına ve Nâfız Paşa'ya tevcih olunmasına dair Sultan II. Mahmud'un hatt-ı hümayunu (BOA, H.H., Nr. 23185).

بنم وزيرم

داخليه ناظرى بولنان عاكف پاشا هر نقدر حسن و درايت اربابندن ايسه ده علت مزاجى سببيله مصالح جسيمه ده استخدامى الويرمديكى دركار
و خصوصيله بوندن مقدمجه ظهوره كلان كيفيتلكندن برو بتون بتون وجوديله اوغراشوب امور دولت عليه مزه مركز لايقنده باقه مقتدر اولمديغندن
مجرد سلطنت سنيه مزك مصالحنى وقايه كندوسنه مقدار وافى معاشى تعيينيله خانه و سعادتخانه سنده اقامت ده دوام عمر و دولتمه مواظبت
ايلمك اوزره امور داخليه نظارتى عهده سندن عزلى ايجاب ايتمكله الحالة هذه تجديد اصول و قوانين و اجراى نظامات جديده سياسيه
مناسبتيله دولت عليه مزك اكثر مصالحى نظارتلره منقسم اولدرق مسند صدارتك بالطبع ايشى قالمامش ايسه ده بر جمله وكلانك
رئيسى مقامنده برئيسى بولنمق اوزره بعد ازين صدارت نامى باش وكالت عنوانه تبديل اولنوب و شويله كه بر مأموريت مستقله
اولمغله خدمات جسيمه يه مأمور اولان وكلاده دقت و ايجابنه كوره هر قنغيسنه ترتيب اولنور ايسه اكا علاوه صورتيله توجيه و احاله قلنمق
و مهر همايونمز دخى صدر اعظملرده اولديغى مثللو باش وكيلك يد امانتنده بولنمق اوزره بر اصول جديده وضع و قرار ويرلمك خصوصى
نزد شاهانه مزده مناسب مطالعه اولنديغنه و سن دخى بوقدر زماندنبرو مصالح جسيمه سلطنت سنيه مزده و خصوصيله ايكى دفعه در مسند
صدارتده بولنهرق اثبات صداقت و درايت ايتمش اولديغكه بناء بو دفعه باش وكالت مأموريت جديده سى انضماميله داخليه نظارتى
عهده كه توجيه و اجرا اولنمش اولمغله بالجمله وكلا و مأمورين سلطنت سنيه مز ايله بالاتفاق خصوصات دولت عليه مزك كما ينبغى
رؤيت و تنسيقنه مزيد دقت و اهتمام ايليه سن جناب حق تعالى حضرتلرى سنى و سائر صدور و مستقامت عباد خدمت ايدنلرى كافه
توفيقات الهيه سنه مظهر ايليه آمين بجاه سيد المرسلين

T.C. BAŞBAKANLIK DEVLET ARŞİVLERİ GENEL MÜDÜRLÜĞÜ

3. Sadaret memûriyetinin Başvekâlet'e dönüştürülerek Dâhiliye Nâzırı Mehmet Emin Rauf Paşa'ya tevcihine dair Sultan II. Mahmud'un hatt-ı hümayunu (BOA, H.H., Nr. 23003).

4. Meclis-i Vâlâ-yı Ahkâm-ı Adliyye'nin Gülhâne Kasr-ı Hümayunu'nda vazifeye başladığına dair Meclis-i Vâlâ üyelerinin arzı ve bunun üzerine Sultan II. Mahmud'un kendilerine yaptığı bazı tavsiyeleri havi hatt-ı hümayunu (BOA, H.H., Nr. 33973).

5. Meclis-i Vâlâ üyelerinin üzerlerinde bulunan ikinci memuriyetlerinin kendilerinden alınması, Evkaf-ı Hümayun Nezâreti'nin Darhane-i Âmire Müşirliği'ne ilhak edilmesi ve Tezkirecilik memuriyetlerinin birleştirilerek Divan-ı De'âvî Nezâreti Muavinliği'nin kurulmasına dair Sultan II. Mahmud'un hatt-ı hümayunu (BOA. H.H., Nr. 23597).

معروض چاکر کمینه‌لریدرکه

معلوم عالی حضرت جهانبانیلری بیورلدیغی اوزره زراعت نظارتی دولت علیه‌نك اهم والزم امورندن اولوب اهالی وتبعه حضرتلرینه منافعی موجب اغنا سایه‌سنده موجود اولان
منابع محفوظه‌سنك میدانه چیقاریلمسی وانکشافی اولمه‌سی کبی ایجه وتکلفات وفیره‌یه محتاج اولدیغندن وسائط تسهیلاتی جناب پادشاهیده شوصورتك حسن حصولی الطاف
الهیه‌ده مأمول ایسه‌ده بودفعه تنزیلاتده حاصل اولمیه‌جغی ونظارت مذکوره‌نك دخی حال حاضرده قالمسنده بر منفعت کوریلمیه‌جگی ومنافعی اولدیغی مثللو نظارت مذکوره
تجارت نظارتنه تفریقاتنده اولمه جهتله مأمور مستقل عهده‌سنده بولنمسی دخی مصلحته منافعی موجب کورنیجکنه بناء شو حالده مخزونك دخی محننده ذکر اولنانده
زراعت نظارتنك تجارت نظارتنه الحاقاً عطوفتلو صارم افندی حضرتلرینه عهده‌سنه احاله‌سیله دولتلو عارف پاشا حضرتلرینك دخی معیت موقصله مجلس عالی اعضالغنه
مأموریتی خصوصی نزد عالیهٔ جناب ملوکانه‌دن تنسیب وتصویب بیوریلدیغی اوزره اجرای اقتضاسی خصوصنه اراده سنیه حضرت شهریاری شرف‌صنوح وصدور
بیورلمه اولملغی مخصوص عالیه‌ده بیورلمقدر اولبابده امر وفرمان حضرت ولی الامرکندر ٥ ربیع‌الآخر

6. Ziraat Nezâreti'nin Ticâret Nezâreti'ne ilhâk edilerek Sarım Efendi'ye tevcîhi ve Ziraat Nâzırı Ârif Paşa'nın Meclis-i Umûmî üyeliğine tayinine dair sadaret tezkiresi (BOA, İ.DH., Nr. 6143).

عطوفتلو افندم حضرتلری

معلوم عالی بیورلدیغی اوزره ذخیره خزینه‌سی مقدم تجارت نظارتی اداره‌سنده ایکن موقتاً مالیه خزینه‌سی تحت ویریلرك بعضاً خصوص ذخیره محاسبه‌سی باقیده ذخیره ولك

چاشنیسی تجارتخانه نظارتندن اولمقده واستثنیانه مانع عزیز نقصانه دخی باب ضبطیه‌ده نظارتنده تقمه اوزره تنسیب اولنمش ایسه‌ده بو خصوصك اوله‌ اداره متفرقه‌ده بولنمسی

مصلحته چیاللمی موجب اولدیغندن بونلك و تجارت قانوننك حسن اداره و اجراسی ضمنده ذخیره خزینه‌سنك ینه تجارت نظارتنه تحت بالادرفان تجارت مجلسی نامیله مستقل

مجلسی تشکیل اولنوب اعضا و معتبراتك صورت تعیینی و متفرعات سائره‌سنك دخی اجراسی خصوصلرینه دائر مجلس والاده جریان ایدن مذاکراتی شامل قلمه آلنمش اولان

برقطعه مضبطه مخصوصه منظور عالی بیورلمق ایچون اوراق مفصله‌سیله برابر عرض و تقدیم قلنمش اولمغله خصوصات معروضه‌نك بر موجب مضبطه اجراسی اقتضاسنده هر نه وجهله

امر و اراده احسانات افخم جناب پادشاهی متعلق بیورلور ایسه اجراسی منطوق منیفی ابتدار اولنمق بیانیه تذکره ثناوری ترقیم قلندی افندم [illegible]

[illegible]

T.C. BAŞBAKANLIK
ARŞİV GENEL MÜDÜRLÜĞÜ
Tek. İş Şb.

7. Zahire Hazinesi'nin Ticaret Nezâreti'ne bağlanması ve Ticâret Meclisi'nin kurulmasına dair irade (BOA, İ.MV., Nr. 3769).

8. Ticaret ve Nâfı'a Nezâretlerinin Ticâret Nezâreti adı altında birleştiriierek İsmail Paşa'ya tevcih olunmasına dair sadaret arzı ve irade (BOA, İ.DH., Nr. 10576).

9. Meclis-i Tanzimat'ın kurulmasına dair Sultan Abdülmecid'in hatt-ı hümayunu (BOA, İ.DH., Nr. 19484).

Bir devletin müesseselerini, bunların işleyişlerini, birbirleriyle olan ilişkilerini ve muâmelât kalıplarını bilmek, tarihî olayların îzâhı açısından son derece önemlidir. Bu noktadan hareketle Osmanlı Devleti'nin teşkîlât yapısının, karar alma mekanizmalarının iyi bilinmesi ve bu yapılarda zaman içerisinde meydana gelen değişikliklerin tesbit edilerek ortaya konulması gereklidir.

Bu araştırmada, Osmanlı batılılaşmasının gerektiği gibi anlaşılabilmesi için Tanzimat öncesi Osmanlı teşkîlât ve müesseseleri, ana hatlarıyla ortaya konulmuş; önceki devirlerde yavaş yavaş başlayıp Tanzimat'la iyice kendisini gösteren Batılılaşma Dönemi devlet kurumları ve bürokratik süreç incelenmiştir .

Günümüzde karşılaştığımız birçok meselenin düğümlendiği; siyâsî, sosyal, kültürel ve ekonomik tarihimiz açısından son derece önemli bir dönüm noktası olan Tanzimat reformları ve bunların yeşerdiği ortamın yirmi yıllık bir kesiti, bu araştırma ile ele alınmıştır.

ISBN 975-7622-22-2